КАЛЕНДАР

„ПРОСЬВІТИ"

1920

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

914.77
N167
v. 42

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Illinois Urbana-Champaign

https://archive.org/details/narodniiiliustro42tova

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ІЛЮСТРОВАНИЙ

КАЛЄНДАР

ТОВАРИСТВА

„ПРОСЬВІТА"

З ЛІТЕРАТУРНИМ ЗБІРНИКОМ

НА ПЕРЕСТУПНИЙ РІК

1920.

РІЧНИК 42.

КОШТОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСЬВІТА" У ЛЬВОВІ.

У ЛЬВОВІ, 1919.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
під управою Ю. Сидорака.

II. ЛЮТИЙ має 29 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята грекo-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	**19**	**Н.**	**Нед. о Митарі і Фарис.**	**Н. о Митарі і Фарисеї**	**Нед. Старозап.**
2	20	П.	† Евтимія В. пр.	*Евтимія*, Евсевія	*Марії Громнічної*
3	21	В.	Іспов. Максима	Максима і Неофіма	Власія Е.
4	22	С.	Ап. Тимотея 🌝	Тимотея, Анастазії	Ансгара
5	23	Ч.	Климента свщмч.	Климента, Евсевія	Аґати дїви
6	24	П.	Ксенії пр., Вавили	Закхея, Ксенії	Дороти дїви
7	25	С.	†Григория Богосл.	*Григория Богослова*	Ромуальда оп.
8	**26**	**Н.**	**Нед. о Блуднім сині**	**Нед. о Блуднім сині**	**Нед. Мясопустна**
9	27	П.	† Пер. мощ. Івана З.	*Пер. мощ. Иоан. Зол.*	Апольонії
10	28	В.	Преп. Єфрема Сир.	Єфрема Сир.	Схолянтики Д.
11	29	С.	Пер. мощ. св. Ігн. Б.	Ігнатия	Альфонса
12	**30**	**Ч.**	**Трох Сьвятителїв** ☾	**Трох Сьвятителїв**	М. Евлялії
13	31	П.	М. Кира і Йоана	Віктора, Кира	М. Юліяна
14	1	С.	Тріфона. (Суб. зад.)	Петра (Суб. за пом.)	Валєнтина еп.
15	**2**	**Н.**	**Нед. Мяс. Стріт. Г.**	**Нед. Мяс. Стріт. Г.**	**Нед. Запустна**
16	3	П.	Симеона і Анни пр.	Симеона і Анни	Юліянни дїви
17	4	В.	Преп. Ізидора	Ізидора	Алексія
18	5	С.	М. Агафії	Агафії	*Попелець* Симеона
19	6	Ч.	Пр. Вукола 🌚	Вукола Е.	Конрада пуст.
20	7	П.	Пр. Партенія і Луки	Партенія і Луки	Льва Папи Рим.
21	8	С.	ВМ. Теодора Страт.	Теодора, Захарії	Елєонори дїви
22	**9**	**Н.**	**Нед. Сиропустна**	**Нед. Сиропустна**	**І. Н. посту. Вст.**
23	10	П.	М. Харлампія	Харлампія (П. П.)	Петра Дам.
24	11	В.	Свм. Власія	Власія, Всеволода	Ап. Матія
25	12	С.	Святит. Мелетія	Мелетія	Анастазиї Д.
26	13	Ч.	Прп. Мартиніяна ☽	Мартина	Віктора з Ар.
27	14	П.	Прп. Авксентія	Кирила, Авксентія	Александра еп.
28	15	С.	Ап. Онисима	Онисима, Евсевія	Леандра еп.
29	**16**	**Н.**	**І Нед. Посту**	**І. Нед. Посту**	**2. Н. посту. Суха**

Жидівський календар: 22. лютого = 1 Адар.

🌝 *Повня* дня 4 о год. 7 хв. 24 вечером. Зміне повітре.
☾ *Остатна чверть* дня 12 о год. 11 мін. 46 в ночи. Снїжна буря.
🌚 *Нів* (Молодик) дня 19 о год. 9 хв. 22 веч. Мороз і вітер.
☽ *Перша чверть* дня 26 о год. 1 хв. 49 в ночи. Буря з дощем.

Історичний календар.

ЛЮТИЙ. *2. 1655.* Боротьба Хмельницького з Поляками під Охматовом. *3. 1812.* * Евген Гребінка, поет; *1883.* † Володимир Барвінський, публїцист і основник „Дїла“. *4. 1792.* Другий подїл Польщі, прилучене до Росиї Волинї й Поділя. *6. 1704.* Правобічний гетьман Самусь передав гетьманські клейноди Мазепі. *11. 1908* Анатоль Вахнянин, перший голова тов. „Просьвіта“, композитор, письменник і публїцист. *14. 1897.* † Панталеймон Кулїш, поет і письменник. *20 1054.* † Ярослав Мудрий, великий князь київський. *25. 1795.* † Юрий Конїський, білоруський епископ. *26. 1608.* † Князь Константин Острожський. *27. 1664.* Розстріляно полковника Богуна. *1915.* Бої Українських Сїчових Стрільців під Лавочним і Славським.

III. МАРТ (Березіль) має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	17	П.	Теодора Тирона	Теодора, Тирона	Альбіна еп.
2	18	В.	Льва папи Рим.	Льва папи	Єлени цар.
3	19	С.	Ап. Архіппа	Тимотея	Кунїґунди цар.
4	20	Ч.	Прп. Льва Кат.	Льва Кат. Е.	7 бол. Мар.
5	21	П.	Прп. Тимотея	Тимотея, Евстатія	Фридриха еп.
6	22	С.	Зн. Мощ. М. в Ев.	Найденє мощ. Муч.	Колєти Д.
7	**23**	**Н.**	**2 Нед. Посту**	**2 Нед. Посту**	**3. Н. посту. Глуха**
8	24	П.	† 1 і 2 найд. г. Ів. Хр.	**Н. гол. Івана Хр.**	Йоана Божого
9	25	В.	Святит. Тарасія	Тараса	Францїски дїви
10	26	С.	Свят. Порфірія	Порфіра	40 Мучеників
11	27	Ч.	Прп. Прокопія	Прокопа	Константина В.
12	28	П.	Прп. Василія	Василя	Григория Вел.
13	29	С.	Прп. Касіяна ☾	Касіяна	М. Христини
14	**1**	**Н.**	**3 Н. Посту. Хрестоп.**	**3 Н. Посту. Хрестоп.**	**4. Н. посту. Серед.**
15	2	П.	Свмч. Теодота	Теодота	Ізабелї Д.
16	3	В.	М. Евтропія	Евтропія, Клеонїка	Киріяка Д.
17	4	С.	Прп, Герасима	Герасима (Серед.)	Гертруди Д.
18	5	Ч.	М. Конона	Конона	М. Едварда
19	6	П.	42 муч. в Аморії	42 Мч. в Аморії	Йосифа Обруч.
20	7	С.	Е. Смч. в Херс. (С. З.)	Василя, Єфрема	Евфимії, Теодора
21	**8**	**Н.**	**4 Нед. Посту**	**4 Нед. Посту**	**5. Н. посту. Чорна**
22	9	П.	† 40 муч. в Севаст.	*40 Мч. у Севастії*	Катерини швед.
23	10	В.	М. Кондрата	Кондрата	Мч. Вікторіяна
24	11	С.	Сьвят. Софронія	Софрона патр. Єр.	Гавриїла Арх.
25	12	Ч.	Прп. Теофана	Теофана	**Благовіщенє П. Д.**
26	13	П.	Пер. мощ. Нікифора	Пер. мощ. Нікифора	Теодора Еп.
27	14	С.	Прп. Венедикта	Венедикта (С. Ак.)	Анастазия
28	**15**	**Н.**	**5 Нед. Посту** ☽	**5 Нед. Посту**	**Н. Пальмова (Цьв.)**
29	16	П.	М. Савина	Савина, Трофима	Евстасія
30	17	В.	Пр. Алексїя ч. Б.	*Олексїя (Тепл. Ол.)*	М. Квірина
31	18	С.	Сьвят. Кирила Єр.	Кирила	Корнилія

Жидівський календар: 1) 6. марта = 13 Адар. Піст Естери, 2) 7. марта = 14 Адар. Пурім (Аман), 3) 8. марта = 15 Адар. Шушан Пурім, 4) 24. марта = 1 Нїзан.

- *Повня* дня 6 о год. 1 хв. 52 поп. Снїжна буря.
- ☾ *Остатня чверть* дня 13 о год. 12 хв. 40 в ночи. Лагідно.
- *Нів* (Молодик) дня 21 о год. 7 хв. 11 рано. Дощ із снігом.
- ☽ *Перша чверть* дня 28 о год. 2 хв. 48 в ночи. Гарна погода.

Історичний календар.

МАРТ. *3. 1827.** поет Леонїд Глїбів; *1861.* Знесенє кріпацтва на Україні. *4. 1780.* Гр. Кирило Розумовський вибраний гетьманом України. *8. 1787.* Сидір Білий, вибраний отаманом „Вірного війська Запорожського". *9. 18 4.** Тарас Шевченко. *10. 1816.†* Тарас Шевченко. *17 1896.†* Петро Нїщинський, письменник і музик. *21. 1903 †* Володимир Антонович, історик, археольоґ і провідник рос. Українців. *23. 1651.* Винницький полковник Богун потопив в полонках на Бузї під Винницею богато польського війська. *30. 1674.* Правобічний гетьман Михайло Ханенко віддав булаву Іванови Самойловичеви; *1915.* Бої Українських СїчовихСтрільців під Славськомі на горі Татарівці.

IV. ЦЬВІТЕНЬ має 30 днів.

Стиль нов.	Стиль стар	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	19	Ч.	М. Хризанта	Хризанта і Дарії	*Тайна вечера*
2	20	П.	Преп. Отців убитих	Отців уб. в М. С.	*Велика Пятниця*
3	21	С.	Преп. Якова испов.	Якова ісп. (С. Лаз.)	*Велика Субота*
4	**22**	**Н.**	**Нед. Цьвітна**	**Нед. Цьвітна**	**Великдень**
5	23	П.	М. Нїкона 🌕	Нїкона, Лидії	**Сьвітлий понедїл.**
6	24	В.	Прп. Захарії	Захарії, Артемія	Келестина П.
7	**25**	С.	**Благовіщ. Пр. Богор.**	**Благовіщ. Пр. Богор.**	Епіфанія Еп.
8	26	Ч.	*Вел. Чет.* С. Арх. Г.	*Живн. Четв.* С. А. М.	Діонїзия
9	**27**	П.	**Велика Пятниця**	**Велика Пятниця**	Марії Клеоп.
10	28	С.	*Вел. Субот.* Іляріона	*Вел. Суб.* Стефана	Єзекиїла пр.
11	**29**	**Н.**	**Воскресенє Христове**	**Воскресенє Христове**	**1. Н. по Великодні**
12	**30**	П.	**Сьвітлий Понедїлок**	**Сьвітлий Понедїлок**	Юлїя папи
13	**31**	В.	**Сьвітлий Второк** ☾	**Сьвітлий Второк**	Юстини мч.
14	1	С.	Прп. Марії Егип.	Марії Ег.	Людвіни
15	2	Ч.	Прп. Тита	Тита	Анастазиї
16	3	П.	Прп. Никити	Никити	М. Лямберта
17	4	С.	Прп. Йосифа пісн.	Йосифа, Ґеорґія	М. Рудольфа
18	**5**	**Н.**	**Неділя Томина.**	**Неділя Томина**	**2. Н. по Великодні**
19	6	П.	Сьвят. Евтихія 🌑	Методія, Евтинїя	Юрія Е.
20	7	В.	Сьв. Ґеорґія	Данила переясл.	Прп. Агни
21	8	С.	Ап. Іродіона	Іродіона, Агава	Анзельма Е.
22	9	Ч.	М. Евтихія	Евтихія	М. Сотера і Кая
23	10	П.	М. Терентія	Терентія	Войтїха Е.
24	11	С.	Сьвмч. Антипи	Антипи	М. Юрія
25	**12**	**Н.**	**Неділя Мироносиць**	**Неділя Мироносиць**	**3. Н. по Великодні**
26	13	П.	Свмч. Артемона ☽	Артемона, Кривент.	Клита п.
27	14	В.	Мартина папи Рим.	Мартина, Евстахія	М. Анастазиї
28	15	С.	Ап. Арестарха	Пуда, Трофима	М. Віталїя
29	16	Ч.	Мч. Агафії, Ірини	Ірини, Хіопії	М. Петра
30	17	П.	Прп. Симеона	Акакія, Аненії	Катерини Сем.

Жидівський калєндар: 1) 7. цьвітня = 15 Нїзан. **Початок Пасхи,** 2) 8. цьвітня = 16 Нїзан. **Другий день Пасхи,** 3) 13. цьвітня = 21 Нїзан. **Семе сьвято Пасхи.** 4) 14. цьвітня = 22 Нїзан. **Конець Пасхи,** 5) 22. цьвітня = 1 Іяр.

🌕 *Повня* дня 5 о год. 7 хв. 28 рано. Ясне і приємне повітрє.
☾ *Остатна чверть* дня 13 о год. 1 хв. 30 в ночи. Гарна цогода продовж.
🌑 *Нів* (Молодик) дня 19 о год. 3 хв. 51 веч. Хмарно і вітряно.
☽ *Перша чверть* дня 26 о год. 7 мін. 36 веч. Гарна погода усталюєть ся.

Історичний калєндар.

ЦЬВІТЕНЬ. *12. 1596.* Битва Наливайка та Лободи з Жолкевським на урочищи „Острий Камінь". Жолкевський зазнавши великих страт мусїв вертати до Білої Церкви. *14. 1340.* Смерть Юрия II. (Болеслава Тройдоновича) останного самостійного галицького князя: отруїли його бояри за те що сприяв латинській вірі. *17. 1093.* † князь Всеволод, батько Володимира Мономаха. *19. 1885.* † історик Микола Костомарів. *21. 1113.* † київський князь Сьвятополк. *25. 1622* † гетьман Петро Конашевич Сагайдачний; *1910.* † письменник і драматичний артист Марко Кропивницький; *1913.* † письменник Михайло Коцюбинський. *27. 1904.* † письменник і драматичний артист Михайло Старицький. *30. 1915.* † епископ Константин Чехович.

V. МАЙ (Травень) має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	18	С.	Прп. Йоана Декап.	Івана, Косми	Филипа, Якова
2	**19**	**Н.**	**Нед. Розслабленого**	**Над. Розслабленого**	**4. Н. по Великодні**
3	20	П.	Прп. Теодора Тр.	Теодора	Обр. Чесн. Хр.
4	21	В.	Свмч. Януарія	Януарія	Фльорияна мч.
5	22	С.	Прп. Теодора	Лули, Климента	Пія V.
6	**23**	Ч.	ВМ. Ґеорґія (Юрія)	**Св. ВМ. Юрія**	Івана в Олію
7	24	П.	М. Сави Страт.	Сави мч.	Доміцелї
8	25	С.	† Ап. і Ев. Марка	*Св. Ап. Марка*	Станїслава
9	**26**	**Н.**	**Неділя Самарянки**	**Неділа Самарянки**	**5. Н. по Великодні**
10	27	П.	Свмч. Симеона	Симеона	Ізидора ор.
11	28	В.	Ап. Ясона	Сосипатра	Беатрикси
12	29	С.	9 М. у Кизиці	Прп. Мемнона	Панкратія
13	30	Ч.	† Ап. Якова	*Ап. Якова*	**Вознесенє Хр.**
14	1	П.	Прор. Єремії	Макарія	Бонїфатия
15	2	С.	Вел. Атаназия	Бориса і Гльба	Софії і 3 дон.
16	**3**	**Н.**	**Неділя Слїпороджен.**	**Неділя Слїпороджен.**	**6. Н. по Великодні**
17	4	П.	Првмуч. Пелагії	Пелагії	Пасхалїса
18	5	В.	Муч. Ірини	Ірини	Фелїкса еп.
19	6	С.	Йова многостр.	Варвари	Келестина
20	**7**	Ч.	**Вознес. Г. н. Іс. Хр.**	**Вознесенє Іс. Хр.**	Вернардина Сен.
21	8	П.	† Ап. Ев. Йана Бог.	*Івана Богослови*	Константина ц.
22	9	С.	† Перен. м. Николая	*Пер. М. св. Николая*	Юлії дїви
23	**10**	**Н.**	**Неділя сьв. Отців**	**Н. св. Отець із Нїкеї**	**Зелені Сьвята**
24	11	П.	Свмч. Мокія	Мокія	**Понед. Зел. Сьвят**
25	12	В.	Сьвят. Епіфанія	Германа	Урбана
26	13	С.	М. Гликерії	Георгія Исп.	Филипа нер.
27	14	Ч.	М. Ізидора	Ісидора	Марії Магдалини
28	15	П.	Прп. Пахомія Вел.	Паломія прп.	Вільгельма
29	16	С.	Прп. Теодора Осьв.	Теодора	Максимілїяна
30	**17**	**Н.**	**Зелені сьв. (С. сьв. Д.)**	**Зелені Сьвята**	**І. Нед. по Зел. Сьв.**
31	**18**	П.	**Понед. Пресьв. Тр.**	**Зелений Понедїлок**	Анєлї

Жидівський калєндар: 1) 9. мая = 18 Іяр. Шкільне сьвято (Ляґ Беомер), 2) 22. мая = 1 Сіван, 3) 28. мая = 6 Сіван. **Зелені сьвята**, 4) 29. мая = 7 Сіван. **Другий день Зелених сьвят.**

Повня дня 4 о год. 11 хв. 7 в ночи. Хмарно і вітряно.
Остатна чверть дня 12 о год. 8 хв. 45 рано. Ясно.
Нів (Молодик) дня 19 о год. 12 хв. 24 попол. Дощ.
Перша чверть дня 26 о год. 12 хв. 27 поп. Дощ.

Історичний калєндар.

МАЙ. *2. 1512.* Кн. Константин Острожський побив Татар під Вишневцем над Горинем. *648.* вибрано Богдана Хмельницького гетьманом. *6. 1910* † поет і письменник Борис Грінченко. *1659.* Гетьман Іван Виговський розбив московське військо під Конотопом. *14. 1648.* Битва на Жовтих Водах. *1857.* Шевченко дістає амнестию. *5. 638.* Побіда Остроянії над Поляками під Голтвою; *1648* Знесене панщини в Галичинї. *22. 1861.* Перевезено і похоронено тїло Т. Шевченка на Чернечій горі коло Канева над Днїпром. *25. 1125.* Князь Мстислав засїв на великокняжім київськім престолї. *26. 1648.* Побіда Богдана Хмельницького під Корсунем. *28. 1722.* Заведено на Українї так звану „малоросийську колєгію". *1916.* † Письменник і ученый Іван Франко.

VI. ЧЕРВЕНЬ має 30 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	19	В.	Свмч. Патрикія	Патрикія	Теовальда Ав.
2	20	С.	М. Талалея	Талалея	Єразма Еп.
3	21	Ч.	Констант.,Єлени 🌝	*Константина, Єлени*	**Боже Тїло**
4	22	П.	Василїска мч.	Василїска	Сатурнїни
5	23	С.	Прп. Михаїла	Леонтія	Фльоренції
6	**24**	**Н.**	**І Н. по Сош. сьв. Д.**	**І Н. по Зел. Святах**	**2. Нед. по Зел. Сьв.**
7	25	П.	3-те знай.гол.Ів. Хр.	*Т. н. г. Ів. Хр.*	Роберта Е.
8	26	В.	Карпа апост.	Карпа	Медарда еп.
9	27	С.	Свмч. Терапонта	Теодора	Феліціяна
10	28	Ч.	*Пр. найсв. Евхар.* 🌘	Микити	Марґарети
11	29	П.	Теодозиї дїви мч.	Теодозиї	*Пр. найсв. С. Ic.*
12	30	С.	Прп. Ісаакія	Ісаакія	Онуфрія
13	**31**	**Н.**	**2 Н. по Сош. сьв. Д.**	**2 Н. по З. Сьвятах**	**3. Нед. по Зел. Сьв.**
14	1	П.	М. Юстина	Харитини	Василя В.
15	2	В.	Свят. Никифора	Івана Сучав.	Віта і Модеста
16	3	С.	М. Лукіяна	Клявдія	Люітґарда
17	4	Ч.	Свят. Митрофана 🌚	Митрофана	Адольфа еп.
18	5	П.	*Пр. найсв. Серця Ic.*	Доротея	Павлї
19	6	С.	Прп. Висаріона	Висаріона	Ґервазия, Прот.
20	**7**	**Н.**	**3 Н. по Сош. сьв. Д.**	**3 Н. по Зел. Святах**	**4. Нед. по Зел. Сьв.**
21	8	П.	Теодора Стратилата	Теодора Страт.	Альойзія
22	9	В.	Сьвят. Кирила	Теклї	Павлїна еп.
23	10	С.	Свмч. Тимотея	Олександра	Агрипини
24	11	Ч.	† Ап. Вартоломея	Варнави	Різдво Івана Хр.
25	12	П.	Онуфрия пр. 🌗	Онуфрія (Онопрія)	Вільгельма
26	13	С.	М. Акилини	Антонїни	Івана і Павла
27	**14**	**Н.**	**4 Н. по Сош. сьв. Д.**	**4 Н. по Зел. Святах**	**5. Нед. по Зел. Сьв.**
28	15	П.	Амоса пророка	Мозеста	Льва папи
29	16	В.	Тихона еп. чуд.	Тихона	**Сьв. Петра і Павла**
80	17	С.	М. Манвїла	Савела	Емілії мч.

Жидівський календар: 1) 20. червня = 1 Тамуз.

🌝 *Повня* дня 3 о год. 12 хв. 24 поп. Нестійна погода.
🌘 *Остатня чверть* дня 10 о год. 1 хв. 42 поп. Дощ.
🌚 *Нів* (Молодик) дня 17 о год. 10 хв. 28 рано. Гарна погода.
🌗 *Перша чверть* дня 25 о год. 5 хв. 42 рано. Дощ і вітер.

сторичний календар.

ЧЕРВЕНЬ. *5. 1709.* Іван Мазепа прибув до шведського табору. *6. 1224.* Нещасна битва руських князїв із Татарами над рікою Калкою. *7 1843.* † поет Маркіян Шашкевич. *8. 1653.* Побіда Богдана Хмельницького над Поляками під Батогом. *9. 1898.* † поет Яків Щоголїв. *11. 1876.* Указ яким заборонено в Росиї друкувати українські книжки. *14. 1722.* † Гетьман Іван Скоропадський; *1891.* † письменник Василь Мова. *17. 1895.* † учений Михайло Драгоманів. *18. 1569.* Люблинська унїя. *23. 1870* † поет Амврозий Метлинський. *25. 1205.* Смерть князя Романа в битві з Поляками під Завихвостом. *27. 1663.* Брюховецький вибраний гетьманом; *1672.* Самійлович вибраний гетьманом. *28. 1768.* Залїзняк і Гонта добули Умань.

VII. ЛИПЕНЬ має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	18	Ч.	М. Леонтія	Леонтія	Теобальда
2	19	П.	† Юди ап., брат.Г.	Юди, Зосими	Посїщ. Пр. Д. М.
3	20	С.	Методия сьвщмч.	Методія, Інни	Анатоля Е.
4	**21**	**Н.**	**5 Н. по Сош. сьв. Д.**	**5 Н. по Зел. Сьвят.**	**6 Н. по Зел. Сьв.**
5	22	П.	Евсевія сьвщмч.	Галактіла	М. Івана і Павла
6	23	В.	Аґрипіни мч.	Аґріпина	Домнїки
7	24	С.	*Нар. св. Йоана Хр.*	*Різдво св. Йоана Хр.*	Івана з Дуклї
8	25	Ч.	М. Февронії	Февронії	Єлисавети
9	26	П.	Прп. Давида ☾	Давида	Кирила Еп.
10	27	С.	Самсона преп.	Самсона	Амалії дїви
11	**28**	**Н.**	**6 Н. по Сош. сьв. Д.**	**6 Н. по Зел. Сьвят.**	**7. Нед. по Зел. Сьв.**
12	29	П.	**Сьв. ап. Петра і Павла**	**Петра і Павла**	Івана і Епіфана
13	30	В.	† Собор 12 Апост.	*Собор 12 Апост.*	М. Маргарити
14	1	С.	М. Косми і Даміяна	Козми і Даміяна	Бонавентури
15	2	Ч.	† Полож. ризи П. Б.	*Пол. р. Пр. Богор.*	Розісланє апост.
16	3	П.	М. Якинта	Анатолїя	Пр. Д. М. з Карм.
17	4	С.	Свят. Андрея Крит.	Прп. Марти	Алексїя вел.
18	**5**	**Н.**	**7 Н. по Сош. сьв. Д.**	**7 Н. по Зел. Сьвят.**	**8. Нед. по Зел. Сьв.**
19	6	П.	† Анатазия преп.	Марти, Інокентія	Вінкентия з П.
20	7	В.	Томи преп.	Томи, Акакія	Чеслава
21	8	С.	Вмч. Прокопія	Вмч. Прокопія	Параскеви
22	9	Ч.	Смч. Панкратия,	Панкратія	Марії Магдал.
23	10	П.	† Антонїя печ.	*Антонїя Печ.*	Аполїнария
24	11	С.	М. Евфимії ☽	*Ольги вел. укр. княг.*	М. Христини
25	**12**	**Н.**	**8 Н. по Сош. сьв. Д.**	**8 Н. по Зел. Сьвят.**	**9. Нед. по Зел. Сьв.**
26	13	П.	Соб. Арх. Гавриїла	*Собор Арх. Гавриїла*	Усп. сьв. Анни
27	14	В.	Акили ап.	Акили, Юста	М. Пантелеймона
28	15	С.	† Сьвят. Володим.	*Рівноап. Володимира*	Інокентія
29	16	Ч.	Свм. Атиноґена	Антиноґена	Мартини Д.
30	17	П.	Вм. Маріни	Марини	М. Абдона
31	18	С.	М. Емілїяна	Емілїяна	Ігнатия з Л.

Жидівський календар: 1) 6. липня = 17 Тамуз. Піст. Здобуте Єоус. Сьвятині, 2) 18. липня = 1 Аб, 3) 27. липня = 9 Аб. Піст. Спалене Сьвятині.

☺ *Повня* дня 2 о год. 11 хв. 17 в ночи. Гарна погода продовжується.
☾ *Остатна чверть* дня 9 о год. 5 хв. 48 пол. Дощ.
● *Нів* (Молодик) дня 16 о год. 9 хв. 48 веч. Змінчиве повітре.
☽ *Перша чверть* дня 24 о год. 10 хв. 45 веч. Гарна погода і спека.

Історичний календар.

ЛИПЕНЬ. *9. 1649.* Козаки побили Поляків під Межибожем і Констатиновом; *1651.* Наказний гетьман Іван Богун виводить козацькі полки зпід Берестечка, конець берестецької битви. *10. 1649* Початок облоги Збаража; *1709.* Битва під Полтавою. *15. 1015.* † великий князь Володимир Великий. *16. 1915.* † Др. Теофіль Дембицький, український меценат. *18. 1775.* Зруйноване Сїчи Москалями. *26. 1662.* Сомко і Ромодановський побили Юрия Хмельницького під Каневом. *28. 1672* Дорошенко побив Поляків коло Четвертенівки над Богом.

VIII. СЕРПЕНЬ має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	**19**	**Н.**	**9 Н. по С. сьв. Д.**	**9 Н. по Зел. Сьвят.**	**10. Н. по Зел. Сьв.**
2	20	П.	† Іллї пророка	*Іллї прор.*	Альфонса
3	21	В.	Прп. Симеона	Езекіїла	М. Стефана
4	22	С.	Марії Магдалини	Марії Магдалини	Домінїка
5	23	Ч.	М. Трофима	Трофима	Н. Д. М. Снїжної
6	24	П.	† Бориса і Гліба	*Бориса і Гліба*	Преображ. Гос.
7	25	С.	† Успенє сьв. Анни	*Успенє сьв. Анни*	Каєтана І.
8	**26**	**Н.**	**10 Н. по С. сьв. Д.**	**10 Н. по Зел. Сьвят.**	**11. Н. по Зел. Сьв.**
9	27	П.	† Панталеймона вм.	*Пантелеймона*	М. Романа
10	28	В.	Ап. Прохора	Ніванора	Лавра мч.
11	29	С.	М. Калїнїка	Теодотії	Сузанни дїви
12	30	Ч.	Сили і Силуана ап.	Ап. Сили і пр.	Кляри дїви
13	31	П.	Правед. Євдокима	Евдокима	Іполїта мч.
14	1	С.	Пр. Ч. Хреста	*Пр Ч. Хр. Макав.*	Евсевія І.
15	**2**	**Н.**	**11 Н. по С. сьв. Д.**	**11 Н. по Зел. Сьвят.**	**12. Н. по З. С. У. М.**
16	3	П.	Ісаака, Дальмата	Ісаакія, Дальмата	РокаІсп.
17	4	В.	7 молодцїв в Єфезї	7 молод. в Єфезї	Лїберата
18	5	С.	М. Евсиґнія	Евстанія, Фабля	Єлени в ш.
19	**6**	Ч.	**Преображ. Г. Н. І. Хр.**	**Преображенє Г.**	Бенїґни дїви
20	7	П.	Домета препдобмч.	Дометія	Бернарда
21	8	С.	Омеляна ісповідн.	Еміліяна, Леонїда	Іванни
22	**9**	**Н.**	**12 Н. по Сош. сьв. Д.**	**12 Н. по Зел. Сьвят.**	**13. Н. по Зел. Сьв.**
23	10	П.	М. арх. Лаврентія	Лаврентія, Сикста	Филипа еп.
24	11	В.	М. архід. Евпла	Евпла	Вартоломея ап.
25	12	С.	М. Фотия	Фотия, Анїкити	Людовика
26	13	Ч.	Максима преподоб.	Максима	Зафірина
27	14	П.	Міхея пророка	Мінея	Йосифа мч.
28	**15**	С.	**Успенє Пр. Д. М.**	**Успенє Пр. Б.**	Августина
29	**16**	**Н.**	**13 Н. по Сош. сьв. Д.**	**13 Н. по Зел. Сьвят.**	**14. Н. по Зел. Сьв.**
30	17	П.	Мирона пресвитера	Юліянії	Рожи з Лїми
31	18	В.	М. Фльора	Іляріона, Лавра	М. Раймунда

Жидівський калєндар. 1. серпня = 1 Елюль.

Повня дня 1 о год. 1 хв. 14 рано. Дощ.
Остатня чверть дня 8 о год. 11 хв. 9 в ночи. Гарна погода усталюєть ся.
Нів (Молодик) дня 15 о год. 12 хв. 32 в ночи. Гарна погода.
Перша чверть дня 23 о год. 2 хв. 55 поп. Хмарно і дощ.
Повня дня 31 о год. 4 хв. 7 поп. Змінчиво.

Історичний калєндар.

СЕРПЕНЬ. *1. 1913.* † письменниця Ларісса Косач-Квітка (Леся Українка) в Сурам на Кавказї. *5. 1657.* † гетьман Богдан Хмельницький; *1911.* † письменниця Олександра Куліша (Ганна Барвінок). *6. 1687.* Іван Мазепа вибраний гетьманом. *7. 1648* Борба Кривоноса з Поляками під Константиновом. *10. 1907.* † письменниця Мария Марковичка (Марко Вовчок). *13. 1873.* † поет Антін Могильницький. *15—16. 1649.* Побіда Хмельницького під Зборовом. *16. 1657.* Юрий Хмельницький вибраний гетьманом. *17. 1772.* Прилучено Галичину до Австрії. *17. 1704.* Козаки побили Поляків під Сїнявою. *20. 1843.* † письменник Григорий Квітка-Основяненко. *23. 1662.* Юрий Хмельницький побив Москалїв під Криловом. *27. 1589.* Турки й Татари облягли Львів. *30—31. 1648.* побіда Хмельницького під Пилявцями.

IX. ВЕРЕСЕНЬ має 30 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Свята лат.
1	19	С.	М. Андрея Страт.	Андрея Стратилата	Еґідія Ави
2	20	Ч.	Прп. Самуїла	Самуїла	Стефана кор. уг.
3	21	П.	Тадея апостола	Ап. Тадея	Броніслава
4	22	С.	М. Аґатонїка	Евлалії	Розалії дїви
5	**23**	**Н.**	**14 Н. по Сош. сьв. Д.**	**15 Н. по Зел. Сьвят.**	**15. Н. по Зел. Сьв.**
6	24	П.	Евтихия сьвмч. ☾	Арсенїя	Захариї прор.
7	25	В.	Вартоломея ап.	Вартоломея і Тита	Реґіни дїви
8	26	С.	М. Адріяна	Наталії	**Різдво Пр. Д. М.**
9	27	Ч.	Пімена велик. преп.	Пімена	М. Ґорґонїя
10	28	П.	Прп. Мойсея Мур.	Анни	Миколая з Тог.
11	29	С.	† Усїкн. г. Ів. *Пост.*	*Головосїки Ів. Хр.*	Яцка і Прота
12	**30**	**Н.**	**15 Н. по Сош. сьв. Д.**	**16 Н. по Зел. Сьвят.**	**16. Н. по Зел. Сьв.**
13	31	П.	† Пол. пояса Богор.	*Пол. пояса Пр. Дїви*	Товії
14	1	В.	† Симеона С. ◉	*Симеона Стовп.*	Воздв. Ч. Хреста
15	2	С.	М. Маманта	Івана Пост.	Нїкомидія
16	3	Ч.	Свмч. Антима	Теоктиста	М. Корнилїя
17	4	П.	Свмч. Вавила	Юлїяна	Францїска
18	5	С.	Пр. Захарії	Захарії і Єлисавети	Йосифа з К.
19	**6**	**Н.**	**16 Н. по Сош. сьв. Д.**	**16 Н. по Зел. Сьвят.**	**17. Н. по Зел. Сьв.**
20	7	П.	Созонта мч.	Онисофора	М. Евстахія
21	**8**	В.	**Різдво Пр. Д. Марії**	**Різдво Пр. Дїви**	Ап. єванг. Матея
22	9	С.	Йоякима і Анни ☽	*Йоакима і Анни*	Томи з Вілян.
23	10	Ч.	М. Мінодори	Мінодори	Теклї дїви
24	11	П.	Прп. Теодори	Теодори	Володислава
25	12	С.	Автонома сьвщмч.	Юлїяна	М. Клеофи
26	**13**	**Н.**	**17 Н. по Сош. сьв. Д.**	**17 Н. по Зел. Сьвят.**	**18. Н. по Зел. Сьв.**
27	**14**	П.	**Воздвиженє Ч. Хр.**	**Воздвиженє Ч. Хр.**	Косми і Дамяна
28	15	В.	Вмч. Никити	Порфира	М. Вячеслава
29	16	С.	Вмч. Евфимії ○	Людмилї	**Михайла Арханг.**
30	17	Ч.	Софії, Віри, Надії	Софії, Віри, Надії	М. Єроніма

Жидівський календар: 1) 16. вересня = 1 Тішрі. **Новий рік 5610**, 2) 17. вересня = 2 Тішрі. **Друге сьвято Нового Року**, 3) 18. вересня = 3 Тішрі. Піст Ґедалїя, 4) 25. вересня = 10 Тішрі. **Судний день**, 5) 30. вересня = 15 Тішрі. **Перше сьвято Кучок.**

☾ *Остатня чверть* дня 6 о год. 6 хв. 44 рано. Дощ.
◉ *Нів* (Молодик) дня 14 о год. 2 в ночи. Ясно.
☽ *Перша чверть* дня 22 о год. 5 хв. 31 рано. Гарна погода.
○ *Повня* дня 29 о год. 12 хв. 5 в ночи. Слота.

Історичний календар.

ВЕРЕСЕНЬ. 2. *1657.* Похорони Богдана Хмельницького в Суботові і вибір Івана Виговського гетьманом. *13. 1657.* Золотаренко побив Поляків під Сепелїнцями. *3. 1709.* † гетьман Іван Мазепа. *6. 1672.* П. Дорошенко здобув Каменець Подільський. *16. 1727.* Данило Апостол вибраний гетьманом. *12. 1903.* Відкрито в Полтаві памятник Іванови Котляревському. *15. 1907.* † письменник і драматичний артист Іван Тобилевич (Карпенко Карий). *19. 1914.* Насильне вивезене зі Львова Москалями українського митрополита Андрія ґр. Шептицького в глубину Росії.

X. ЖОВТЕНЬ має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	18	П.	Прп. Евменія	Евменія	Реміґія еп.
2	19	С.	М. Трофима	Доримезонта	Ангела хорон.
3	**20**	**Н.**	**18 Н. по Сош. сьв. Д.**	**18 Н. по Зел. Сьвят.**	**19. Н. по Зел. Сьв.**
4	21	П.	Кодрата апостола	Мелетія	Франц. з Асс.
5	22	В.	Свмч. Фоки ☾	Фоки, Йони	Флявдії
6	23	С.	Зач. св. Йоана Хр.	*Зач. св. Йоана Хр.*	М. Брунона
7	24	Ч.	М. Теклї	Теклї	Юстини дїви
8	25	П.	Евфросинии препод.	Пафнутія	Бриґіти вд.
9	26	С.	Ап. Ев. Йоана Бог.	*Івана Бог. ап. і ев.*	М. Діонїзия
10	**27**	**Н.**	**19 Н. по Сош. сьв. Д.**	**19 Н. по Зел. Сьвят.**	**20. Н. по Зел. Сьв.**
11	28	П.	Прп. Харітона	Харитона	Плакида мч.
12	29	В.	Прп. Киріяка	Киріяка	Максимілїяна
13	30	С.	Григорія Арм. ◍	Григорія, Михаїла	Едварда
14	1	Ч.	Покров Пр. Д. М.	*Покров Пр. Богор.*	Каликста папи
15	2	П.	Свмч. Киріяка	Юстини	Тереси, Ядвіґи
16	3	С.	Діонисія сьвмч.	Діонїза Ареоп.	Гавла апост.
17	**4**	**Н.**	**20 Н. по Сош. сьв. Д.**	**20 Н. по Зел. Сьвят.**	**21. Н. по Зел. Сьв.**
18	5	П.	М. Харитини	Харитини	Луки єван.
19	6	В.	† Томи апост.	*Ап. Томи*	Петра з Альв.
20	7	С.	М. Серґія і Бакха	Сергія і Бакха	Ірини
21	8	Ч.	Пеляґії преп. ☽	Пелягії	Уршулї дїви
22	9	П.	† Ап. Якова	*Ап. Якова*	Марії С. М.
23	10	С.	М. Евлампія	Евлампія, Евлампії	Івана Капістр.
24	**11**	**Н.**	**21 Н. по Сош. сьв. Д.**	**21 Н. по Зел. Сьвят.**	**22. Н. по Зел. Сьв.**
25	12	П.	Прова мучен.	Андронїка	М. Хризанта
26	13	В.	М. Карпа	Карпа	М. Евариста
27	14	С.	Прп Параскеви	*Пр. Мат. Параскеви*	Івана Кант.
28	15	Ч.	Прп. Евтимія ◎	Евтимія	Ап. Симеона
29	16	П.	Льонґіна сот. мч.	Лонгина	Ап. Наркиса
30	17	С.	Пр. Осії	Андрія Крит.	Маркила
31	18	**Н.**	**22 Н. по Сош. сьв. Д.**	**22 Н. по Зел. Сьвят.**	**23. Н. по Зел. Сьв.**

Жидівський калєндар. 1) 1. жовтня = 16 Тішрі. **Друге сьвято Кучок,** 2) 6. жовтня = 21 Тішрі. Пальмове сьвято, 3) 7. жовтня = 22 Тішрі. **Конець Кучок,** 4) 8. жовтня = 23 Тішрі. **Радість з права,** 5) 16. жовтня = 1 Мархешван.

☾ *Остатня чверть* дня 5 о год. 5 хв. 44 вечером. Дощ із снїгом.
◍ *Нів* (Молодик) дня 13 о год. 7 хв. 13 веч. Снїг і вітер.
☽ *Перша чверть* дня 21 о год. 6 хв. 3 веч. Дощ і вітер.
◎ *Повня* дня 28 о год. 9 хв. 7 рано. Ясно.

Історичний калєндар.

ЖОВТЕНЬ. *1. 1877.* † учений Осип Бодянський. *9. 1655.* Б. Хмельницький побив Поляків під Городком. *13. 1648.* Вїзд гетьмана Богдана Хмельницького до Київа. *14. 1624.* Напад Запорожців на Царгород. *16. 1648.* Богдан Хмельницький почав облогу Львова. *17. 1596.* Смерть Івана Косинського. *18. 1851.* Цїсар Франц Осиф поклав угольний камінь під „Народний Дім“ у Львові. *22. 1596.* Берестейська унія. *26. 1917.* † провідник Галицької України Др. Евген Олесницький у Відні. *28. 1894.* † учений, письменник і довголїтний голова Товариства „Просьвіта“ Др. Омелян Огоновський.

XI. ПАДОЛИСТ має 30 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	19	П.	Йоїла прор.	Йоїла і Царя	**Всіх Сьвятих**
2	20	В.	Артемія влмч.	Артемія	Задушний день
3	21	С.	Прп. Іляріона В.	Іляріона Вел.	Губерта Е.
4	22	Ч.	Свят. Аверкія ☾	Аверкія	Кароля Бор.
5	23	П.	† Якова апостола	*Ап. Якова*	Єлисавети м.
6	24	С.	Арети мч., Атаназа	Арети (Суб. за пом.)	Лєонарда
7	**25**	**Н.**	**23 Н. по Сош. сьв. Д**	**23 Н. по Зел. Сьвят.**	**24. Н. по Зел. Сьв.**
8	**26**	П.	**Сьв. Димитрія влмч.**	**Вмч. Димитрія**	4 Коронатів
9	27	В.	Нестора мч.	Неонїми	Теодора мч.
10	28	С.	М. Параскеви	*М. Параскеви*	Андрея
11	29	Ч.	Анастазиї прпмч.	Авремія	Мартина еп.
12	30	П.	М. Зиновія ◉	Зиновія і Зиновії	Мартина п.
13	31	С.	Ап. Стахія	Евстахія, Амплія	І. Дидава
14	**1**	**Н.**	**24 Н. по Сош. сьв. Д.**	**24 Н. по Зел. Сьвят.**	**25. Н. по Зел. Сьв.**
15	2	П.	Акіндіна мч.	Маркіяна	Лєопольда
16	3	В.	М. Акіпсима	Айтала	Едмунда Е.
17	4	С.	Прп. Йоанникія	Нїкандра	Саломії
18	5	Ч.	М. Галактіона	Епістимії	Отона оп.
19	6	П.	Свят. Павла	Клявдії	Єлисавети кор.
20	7	С.	М. Єрона ☽	Атаназия, Нїкандра	Фелїкса з В.
21	**8**	**Н.**	**25 Н. по С. сьв. Д. М. А.**	**25 Н. по Зел. Сьвят.**	**26. Н. по Зел. Сьв.**
22	9	П.	М. Онисифора	Порфирія	М. Кикилії
23	10	В.	Ап. Ераста	Константина	Климента п.
24	11	С.	М. Міни	Віктора	Івана від Хр.
25	12	Ч.	† Йосафата сьвмч.	Івана Милостивого	М. Катерини д.
26	13	П.	† Йоана Золот. ◌	*Йоана Золотоуст.*	Петра, Конрада
27	14	С.	† Филипа апостола	*Ап. Филипа*	Валєрияна Е.
28	**15**	**Н.**	**26 Н. по Сош. сьв Д.**	**26 Н. по Зел. Сьвят.**	**І. Н. Адвенту**
29	16	П.	† Матїя ап. і єванг.	*Ап. і ев. Матея*	М. Сатурнїна
30	17	В.	Свят. Григория	Григорія	Андрея ап.

Жидівський калєндар. 1) 15. падолиста = 1 Кіслєв.

☾ *Остатня чверть* дня 4 о год. 8 хв. 37 рано. Холодно і імла.
◉ *Нів* (Молодик) дня 12 о год. 1 хв. 18 поп. Гарна погода і холодно.
☽ *Перша чверть* дня 20 о год. 4 хв. 29 рано. Приморозки і остре повітрє.
◌ *Повня* дня 26 о год. 7 хв. 15 рано. Снїг з вітром.

Історичний калєндар.

ПАДОЛИСТ. *3. 1648* Богдан Хмельницький залишив облогу Львова. *1848.* Барикади у Львові. *10. 1709.* Здобутє Батурина Москалями. *1834.* † батько нової доби укр. письменьства Іван Котляревський. *1888.* † Стефан Качала полїтик, письменник і мєценат. *11. 1893.* † славний байкар і поет Леонїд Глїбів. *15. 1678.* Б. Хмельницький облягає Замость. *1709.* Іван Скоропадський вибраний гетьманом. *16. 1915.* † Кость Паньківський в московській неволї в Київі. *18. 1838.* * письменник Іван Нечуй-Левицький. *20. 1709.* Цар Петро велїв стяти полковника Чечеля за оборону Батурина перед московськими військами. *23. 1883.* † учений Михайло Максимович.

XII. ГРУДЕНЬ має 31 днів.

Стиль нов.	Стиль стар.	Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
1	18	С.	М. Плятона	Плятона і Романа	Еліґія Е.
2	19	Ч.	М. Варлаама	Авдія	Бабяни д.
3	20	П.	Прп. Григорія	Григорія декап.	Францішка Кс.
4	21	С.	**Введенє в хр. П.Д.М.** ☾	**Введенє в хр. Пр. Б.**	М. Варвари дїви
5	**22**	**Н.**	**27 Н. по Сош. сьв. Д.**	**27 Н. по Зел. Сьвят.**	**2. Н. Адв.** Сави
6	23	П.	Свят. Амфилоха	Амфилоха	Николая еп.
7	24	В.	Катерини влмч.	Меркурія	Амврозия еп.
8	25	С.	Свят. Климента	Климента, Петра	**Неп. Зач. Пр. Б.**
9	26	Ч.	Алипія пр.	Алипія	Лєокадиї
10	27	П.	Вмч. Якова Перс.	Всеволода	П. Д. М. Льорет.
11	28	С.	Прпмч. Стефана	Василя	Дамазия
12	**29**	**Н.**	**28 Н. по С. сьв. Д.**	**28 Н. по Зел. Сьвят.**	**3. Н. Адв.** Алекс.
13	30	П.	† Андрія первозв.	*Андрія Первозван.*	Лукиї і Отилиї
14	1	В.	Наума прор.	Наума і Ананиї	Спиридона
15	2	С.	Пр. Авакума	Авакума, Йоана	Лазаря еп.
16	3	Ч.	Софрона пророка	Софронїї	Пр. Валєрія
17	4	П.	† Варвари влмч.	*Вмч. Варвари*	Прп. Евсебія
18	5	С.	† Прп. Сави сьвящ.	*Сави*, Гурія	Граціяна мч.
19	**6**	**Н.**	**29 Н. по С. с. Д. Н. ч.** ☽	**29 Н. по З. С. Н. Ч.**	**4. Н. Адв.** Фавста
20	7	П.	Свят. Амврозия	Амврозия Е.	Теофіля мч.
21	8	В.	Потапія преп.	Онисифора	Томи ап.
22	**9**	С.	**Непор. Зачатє Пр. Б.**	*Зачатє сьв. Анни*	М. Зенона
23	10	Ч.	М. Міни, Ермоґена	Ермоґена	Вікториї дїви
24	11	П.	Данила стовпника	Данила і Луки	Адама і Еви
25	12	С.	Прп. Спиридона	Спиридіона	**Різдво Ісуса Хр.**
26	**13**	**Н.**	**30 Н. по С. сьв. Д.**	**30 Н. по Зел. Сьвят.**	**1 Н. по Різдві Хр.**
27	14	П.	М. Тирса	Филимона	Івана єванг.
28	15	В.	Свмч. Елевтерія	Елевтерія, Павла	Дїтий уб. у Веф.
29	16	С.	Пр. Аггея	Аггея пр.	Томи еп.
30	17	Ч.	Даниїла і 3 дїтий	Даниїла пр.	Давида кор.
31	18	П.	М. Севастияна	Севастіяна	Сильвестра п.

Жидівський календар. 1) 9. грудня = 25 Кіслев. Посьвячене сьвятинї. 2) 15. грудня = 1 Тебет, 3) 24. грудня = 10 Тебет. Піст. Облога Єрусалиму.

☾ *Остатня чверть* дня 4 о год. 3 хв. 37 рано. Дощ із снїгом.
● *Нів* (Молодик) дня 12 о год. 6 хв. 58 рано. Приморозки і снїг.
☽ *Перша чверть* дня 19 о год. 1 хв. 18 поп. Буря із снїгом.
○ *Повня* дня 26 о год. 8 хв. 29 рано. Гарна погода і мороз.

Історичний календар.

ГРУДЕНЬ. *3. 1848.* † Евґен Гребінка. *4. 1803.* † Іван Кальнишевський останний кошовий Запорожської Сїчи. *8. 1868.* **Заснованє товариства „Просьвіта“ у Львові.** *12. 1900.* † Олександер Кониський письменник. *19. 1240.* Батий зруйнував Київ. *21. 1764.* Скасованє гетьманщини. *24. 1653.* Побіда Богдана Хмельницького під Жванцем. *26. 1637.* Нещаслива битва Павлюка з Потоцьким під Кумейками. *28. 1724.* † наказний гетьман Павло Полуботок. *31. 1637.* † гетьман Павлюк.

СЕРЕД БУРІ

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК.

КОШТОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСЬВІТА“.

У ЛЬВОВІ 1919.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

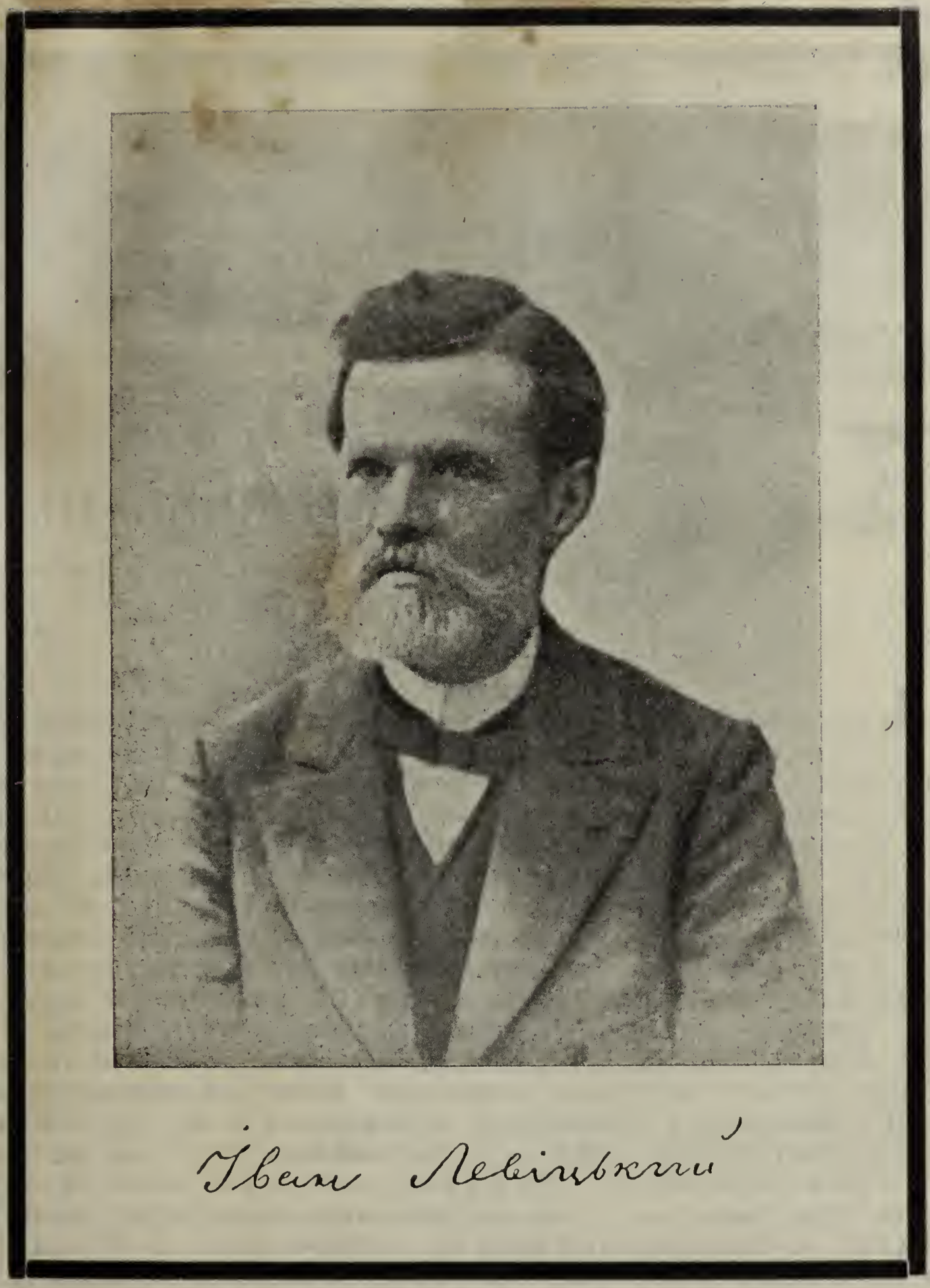

Ювен Левінський

Є. Олесь.

Воскресла, воскресла!

Воскресла, воскресла!... Най дзвони лунають
Най лллєть ся громами по сьвіту луна,
Най небо, най сонце, най зорі сьпівають :
Воскресла, воскресла, воскресла Вона!
Воскресла, як мрія, оплакана кровю,
Згадалась, як казка, забута давно,
Вернулась, як бранка в свій стан з хоругвою,
Влетїла, як пташка весною в вікно.
Воскресла, воскресла! Най душі радїють,
Най сонця усьмішку піймають уста
І нею всю землю, весь сьвіт обіймають:
Се друге ясне воскресїнє Христа.

о. Др. Габриїл Костельник.

НЕЗВИЧАЙНА ДОЛЯ.

(З життя бачванських Українців.)

I.

Історія, котру хочу розповісти, могла статись і де інде на широкім сьвітї — в иншім краю, в иншім селї, та вона сталась як раз в моїм рідним селї. А стала ся тому, що в моїм рідним селї, як всюди на сьвітї, є ріжні люди: бутні і тихі, розважні і нерозважні — кажу: як всюди на сьвітї. А людська доля примховата в моїм рідним селї — як всюди на сьвітї.

Була та історія спершу нормальна, а потім фатальна. Парубок Михайло Козар — в моїм селї здрібнїло вимавляють се імя „Міжо“, а всїх парубків (для відріжненя від жонатих) кличуть здрібнїлим іменем, — отже Міжо Козар заручив ся з дївчиною Мариєю Козарчиківною — в моїм селї здрібнїло вимавляють се імя „Марча“, а всїх дївчат кличуть здрібнїлим іменем, — отже з Марчою Козарчиківною. Ну, і щож в тім дивного? Зовсїм нїщо. Всьо нормальне. Чиж може се мало бути дивне, що зійшлось двоє з подібними назвисками: Козар і Козарчик? Адже таких случаїв в моїм селї є множество: є Мудрий і Мудраньчик, Катона і Катоньчик, Арва і Арвайчик ітд. Тай ще так буває, що в селї кличуть когось „Мудраньчик“, а він пише ся Мудрий. Нїчого отже дивного в тім не було, коли Міжо Козар писав ся „Козарчик“, а називали його Козар; а Марча писалась Козар, а називали єї Козарчик. Хиба лише трохи сьмішно було, коли сьвященик голосив з проповідальниці, що заручив ся парубок Міжо Козарчик-Козар з дївчиною Марчою Козар-Козарчик (в урядових справах все має першеньство те назвиско, як хто пише ся). Але нїкому не приходило на думку, що Козарчик щось гіршого як Козар. Адже як „млоді“ так „млода“ були і Козар і Козарчик! Нїхто не припускав, що „Марча“ — імя зі всїх женських імен найпоганїйше, адже кожда трета женщина в селї називає ся Мария! Нїхто в Марчі Козарчиківній не бачив послїдного божого сотворіня на сьвітї — послїдного, тобто: найнужденїйшого.

*

Марча була дївчиною як і инші дївчата. Не тільки що уміла говорити, як і инші дївчата — не була нїмою, але навіть так само поводила

ся і ї говірці. Дівчата найкрасше характеризує розмова з чужими людьми, тож так і Марча при тій нагоді найкрасше виявляла свою дівочу душу, свою вдачу. Як ішла улицею — бувало в неділю чи в сьвято до церкви, а ішла старанно вичесана і старанно убрана, без хустинки на голові, і шелестїли єї білі спідні твердо закрохмалені спідниці, котрих Марча в такім случаю убирала по пять-шість, як і инші дівчата, а горішна шовкова цьвітиста, широка спідниця хвилювала ся, тай тріпали ся на нїй яскраві цьвіти, як вечером місяць і зьвізди у воді, а лякеровані мешти скрипіли Марчі на ногах, як і иншим дівчатам, — або ішла в будний день десь до склепу вже в хусточці на голові, але без білих крохмалених спідниць і без лякерованих мештів, тай коли люди, що стояли чи там сидїли на улиці, запитали ся єї, куди іде, чи щось такого, то Марча насамперед усьміхнула ся, а аж так відповідала — як і инші дівчата в моїм селї. Притім зважала, щоби уст не дуже отвирати, щоби говорити лише кінцем язика, а не свобідно цїлим язиком — тай так майже кожде єї слово кінчило ся делїкатним „с“, котре подекуди переходило в делїкатне „ц“. Такий вже дівочий шик в моїм селї! При довшій розмові з чужими людьми Марча з чогонебудь знала розсьміятись на цїлий голос, одначе все притім заховувала вимоги для дівочого шику. В розмові вона властиво лише відповідала, не звертала розмови на нові предмети, не видумувала, лиш придумувала. Між своїми ровесницями Марча була сьмілїйша, та і тут менше говорила, як инші, а сьміяла ся разом зі всїми.

Так поводила ся Марча між чужими людьми.

В обходженю з чужими людьми в дівчинї показує ся „дівчина“, а в обходженю з домашними — „людина“. І в хатї Марча не богато говорила — тиха була. Приговорювали їй домашні, що вона не досить рухлива і не досить здогадлива. Помимо того Марча не була цеглою, а таки людиною з житєм. Що треба було, зробила і подумала. І зварити дещо уміла, і спечи — всього не могла уміти, адже доперва 16 лїт мала. А в господарській роботї розуміла ся у всьому, що для дівчини потрібне.

Виходила Марча замуж, бо вже прийшла єї пора. Віддавали ся єї ровесниці, тож і на неї приходила черга. Коли дівчинї минає 16. рік, то в моїм селї після звичаю з непамятних часів вже послїдна пора для віддаваня. Дівчина, котра вже у 18. роцї, се вже „стара“ дівка; а котра дівчина досягне 19. рік, се вже „дуже стара“ дівка — така вже лише за вдівця може вийти замуж.

Марчі тим більше спішилось віддавати ся, що мала мачоху, тай в хатї їх було досить, і якось тїсно було. Ще жив дїдо і бабця, а ся також була мачохою.

Вправдї не могла Марча нарікати, анї на маму-мачоху, анї на бабцю-мачоху, але всеж таки мачоха не то, що рідна мама, чи там рідна бабця.

Рідна мати Марчі померла, коли Марча мала шість лїт, а рідної бабцї вона навіть не памятала. Доля так собі глумила з єї дїда, що він мусів аж сїм разів женити ся, і Марча навіть добре не знала, котра то з тих сїмох бабць — чи друга, чи трета — була єї рідною бабцею? Вона памятала тільки послїдну свою бабцю — сему з ряду. І більше до неї привязалась, як до мами-мачохи, бо бабцю довше памятала.

Тож коли і бабця заявила ся за тим, щоби Марча віддавалась, Марча вже не мала свого слова, анї своєї думки. Так треба, так мусить бути — думала Марча, і легко погодила ся з тим, що „мусить бути“.

Трафив ся один парубок — Марча була би пішла за него, та домашні не годили ся.

— Убогий він, будеш бідувати через цїле житє! — таке їй говорили. І відмовили.

Небавом трафив ся другий парубок (бо то в моїм селї кождій

дівчині трафляє ся жених, як жовнірови кулька на війні: коли не пині, то завтра) — а се Міжо Козар. Прихвалили його насамперед чужі домашним, прихвалили потім домашні Марчі, казали їй за него віддаватись, і Марча послухала. Послухала — а ще й з серця.

В домі родичів Марчі всього було, та осіб трохи за богато. А Міжо Козар був одинак, ще до того без батька — батько давно йому помер, жила лише мати. Мав Міжо свою власну, несогіршу, хату, мав ціле господарство: коні, корови ітд. і 12 моргів поля.

— Добре тобі буде у Козара, будеш сама своєю господинею, будеш працювати тільки на себе, і на свої дїти (се на селі незвичайний атут!), а стара Козариха добра женщина як ангел! — Таке говорили Марчі єї домашні, таке собі і сама Марча думала.

В тім самім часї стара Козариха говорила Міжови:

— Марча дівчина добра, тиха, послушна, а я такої хочу. Пощо нам в хату такої, котра була би огнем в хатї? Марча научила ся слухати і шанувати чужих людий, прецінь виховала ся при бабці-мачосі та при матері мачосї! Ти сам один, як сонце на небі, ти потребуєш, щоби жінка привязалась до тебе, щоби тебе шанувала, а Марча — вихована при мачохах — така буде. Тай не з убогого дому вона. Як старі помруть, то щось і дістане. Є там грунту, хоч, правда, є там і дітий. Але дїти можуть ще і повмирати — чиж то раз так буває? — тай Марча може статись богачкою. Чиж то одна в селї не богата віддавалась, а потім богате віно дістала, бо ій братя та сестри повмирали?! Не можнїчого надіятись тільки від того дому, де нїчого нема, а де щось є, там якось все щось капне...

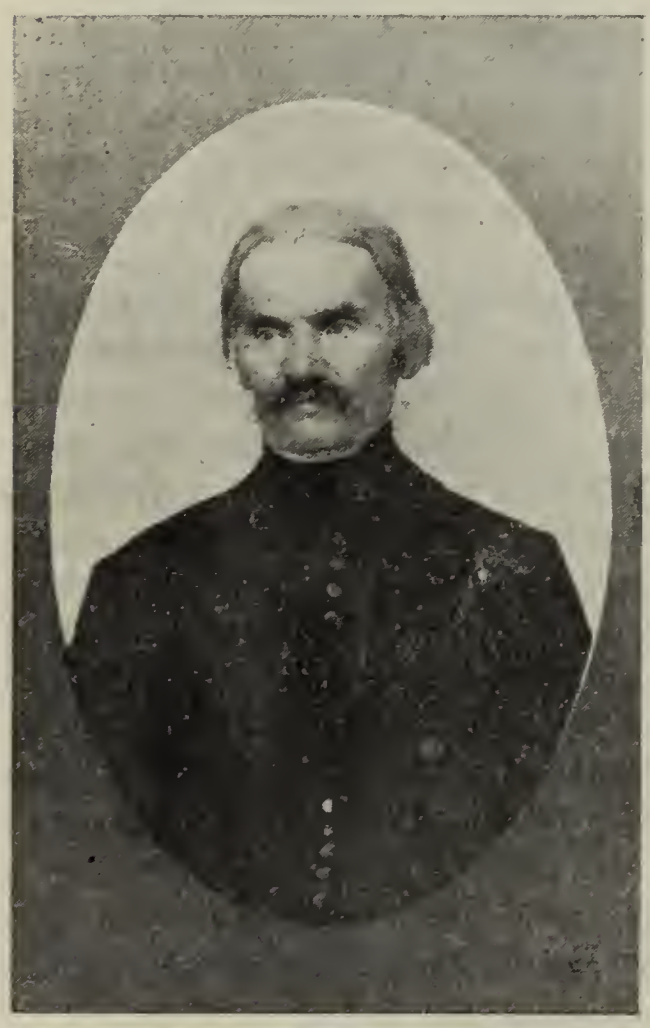

Мужеский тип з Керестура.

Таке говорила Міжови його мати, таке і думала. А Міжо властиво нїщо поважного не думав, хоч і слухав матір. Скінчив 18. рік, тож після звичаю в селї треба було женити ся, щоби не лишити ся „старим легіньом“. А се тим більше, що потребував молодої господинї до хати. Тож і женив ся. Якось так — сам не знав як — трафив на Марчу Козарчиківну.

— Найжеж буде Марча Козарчиківна!

Згодив ся Міжо, а решта вже була клопотом матери. От післала Козариха насамперед свою сестру до Козарчиків, щоби вивідалась, що там скажуть на єї замір? Козарчики згодили ся, і Марча згодилась — не сказала слова, та видко було по нїй, що вона тому не противна. Як звичайно, дівчина лиш задля стиду не сказала слова.

На другий день прийшла до Козарчиків сама Козариха — не так тому, щоби впевнити ся що до їх згоди, а щоби випитатись, що дадуть Марчі, і коли, тай коли могло би відбутись весїлє, заручини і таке инше. Постановили, щоби заручини відбули ся вже слїдуючої неділї. А за місяць вінчанє. Всьо так і стало ся — всьо нормально, всьо після звичаїв з непамятних часів.

*

Постановленої неділї (було се з осени), як вже смеркало ся, прийшов до Козарчиків Міжо Козар з матїрю і з тїткою (мущини з його ро-

дини не брали участи в тих заручинах, бо так звичай каже), а з родини Козарчиків окрім домашних мущин, зійшли ся також самі женщини: тїтки Марчі, їх доньки та кілька з ровесниць Марчі — сердечні товаришки. Всьо було готове: готова вечера тай всьо, що потрібне до заручин. Зварили паприкаш з бульбою, червоний як сьвіжа кров, капусту з баранячим мясом, і насмажили „черег“ (хрустики). Засїли до вечери, Марча нїби також засїла до стола, але в дїйсности все стояла із своїми товаришками в кутї. Перед вечерою трактовано горівкою всїх окрім дївчат, а підчас вечери навіть дївчата трактовано вином, але дївчата відмовляли ся. По вечері підняв ся дїдо, яко найстарший з родини Марчі, закликав Марчу до стола, і по промові набожно-біблїйного змісту тай духа запитав ся Міжа:

— Чи ти, легіню, хочеш нашу дївчину Марчу?

Міжо встав, поглянув на Марчу, і сказав:

— Хочу!

Подібне питанє ставив дїдо Марчі, а Марча також відповіла „хочу“, хоч того нїхто не чув, лиш по русї губ можна було догадати ся, що вона те слово вимовила. Тепер зажадав дїдо від Марчі хустку. Марча принесла велику нагрудну шовкову хустку в білім широкім пуделку в осьмеро зложену. І передав дїдо сю хустку (в пуделку так, як була зложена) Міжови — яко знак взаїмного зобовязаня. Хустка дає ся в моїм селї замісць обручок (обручки купують ся якінебудь — тільки для вінчаня). Потім дїдо і знов повернув до набожно-біблїйного змісту промови, тай так закінчив цїлу церемонїю. Від тепер Міжо і Марча сталі „млоді“ (се є наречені).

Вже підчас вечери пришили дївчата на капелюх Міжа (так, що він навіть не бачив) „покрейтку“. „Покрейтка“ — се великий букет зі штучних шовкових цьвітів, переважно рож, з посрібленими листками та рясками. Сей букет так великий, що накриває цїлий капелюх. В тім заквітчанім капелюсї кождий „млоді“ має ходити до недїлї перед вінчанєм (а тої недїлї і знов „млоді“ приходить до дому нареченої, де „покрейтку“ розбирають: роздають з неї по кілька цьвітів молодшим з родини нареченої — дївчатам та хлопцям).

Скінчило ся всьо після звичаю; Міжо взяв капелюх з „покрейткою“, Козариха взяла пуделко з хусткою, і пішли домів.

*

Другого дня вже в селї говорили: Міжо Козар „млодий“ Марчі Козарчиківної! — Міжо Козар має „млоду“ Марчу Козарчиківну! — Говорили всї, котрих такі новини цїкавлять — дївчата, женщини, парубки.

Говорили, і дивувались, як кождим заручинам — не більше, не менше. Дивувались, і вишукували дивниці, незвичайности — як при кождих заручинах. Дївчата своє, женщини своє, парубки своє. Се вже така нагода для вишукуваня дивниць!

І так дївчата перешептували ся між собою: як то сталось, що Михайло Козар (дївчата не кличуть парубків здрібнїло — на знак поваги) взяв Марчу Козарчиківну, коли нїколи з нею не танцював, не говорив? Мав „фраєрку“ Меланку Гопцупівну, а Марчу Козарчиківну взяв. Певно Марчі обіцяли більше віна дати, а може стара Козариха не хотїла Гопцупівної!... Гопцупівна не богато собі робила з тої новини, таж се майже правильно так буває, що „фраєр“ з „фраєркою“ (милий з милою) не побирають ся, лиш памятають про себе. І коли дївчина постаріє ся, оповідає молодшим: — Боже милий, хто був мій кавалєр, а за кого я віддала ся! Алеж мене Бог охоронив від него, бо дивіть, який з него тепер пяниця!

Одного тільки дївчата між собою, навіть коли вечером (перед ха-

тою) сидїли, не сьміли висказати, хоч се всїм лежало на серци. Всї вони були заздрісні о Міжа Козара...

Міжо був хлопець гарний, як тільки може бути парубок гарним. „Красний, не може бути красший“ — кажуть в моїм селї про такого хлопця. Краса Міжа була як раз в густї села. Сині очи, ясне волосє — се в моїм селї не знаходить уподобаня. На бльондина кажуть „білий як Шваб“, хоч би він мав і ладні риси. На сині очи кажуть „білі очи“; — а на ясне волосє — „біле волосє“, „біле клоче“. Чорні очи, чорне волосє — се ідеал краси: „чорний — гарний“. Так кажуть, так і цїнять. А Міжо був смаглявий — очи чорні, як вуголь, волосє чорне, а трохи кучеряве; ніс як би навмисно зроблений, вирізьблений, а не природжений; уста як пучок червоної рожі; зріст як раз в міру; цїла фігура як сьвічник в церкві — сьвічник, що стоїть на престолї, срібний.

Жіночий тип з Керестура.

Кучеряве волосє спускав Міжо — як і всї парубки в селї — на чоло аж до бров, і тут кучері відставали йому від чола; капелюх носив на самім тїмени — задертий так, що головна часть його кучерявого чорного волося стояла ненакрита — та часть, де волосє сплїтало ся і розходило ся, як гилї на дереві вечером за ясного місяця. Міжо був „перший танцюрист“, „перший елєґант“, „перший сьпівак“, — „перший легінь“ в селї. Ось, такий був Міжо Козар!

Якжеж дївчата не мали би бути заздрісні о него? Як він трафив ся як раз Марчі Козарчіківній? Ось, се потаємно мучило дївочі серця.

Правду сказавши, краса в моїм селї не має рішаючого значіня — вона лише для забави, не для житя. Нїде краса так швидко не заникає, як на селї. Тому то про красу звичайно говорять — особливож при і по заручинах: краса — марниця! Але для дївочих сердець красний Міжо Козар таки був приманюючим — начеб красний цьвіт: кожда дївчина хотїла би його мати. Що зробити, коли людська душа всюди на сьвітї також тим язиком говорить, хоч се і не мусить бути послїдне єї слово!

Зовсїм інакше судили Міжові парубки — його ровесники. Коли Міжо по перший раз знайшов ся між ними з „покрейткою“ на капелюсї (а се було зараз на другий день по заручинах вечером), всї привитали його з зачіпними словами та з сьміхом — як кождого „млодого“:

— Ото ти, небоже, жениш ся з вівцею! Бігме з вівцею! Козарчиківна — сеж правдива вівця! Очи білі, волосє біле — як вовна на вівцї, а дурна як вівця! Анї обізватись не уміє! Буде тобі блеяти, бігме блеяти! Ото ти трафив — як з коня на осла! Ба, ще й гірше: як з коня на вівцю! Бігме так! Вже лїпша була Гопцупівна, хоч і та трохи зизувата!...

Хлопцї несправедливо судили Марчу, та всеж таки мали якусь підставу до такої зачіпної бесїди. Марча, на своє нещастє, була бльондинкою, хоч і не дуже то ясною. Красою не дорівнувала Міжови, — але хтож в селї дорівнував йому красою? — всеж таки була приємною дївчиною і лицем і ростом. От, всьо молоде красне, коли не має якоїсь

виразної хиби на собі, хоч і не відзначає ся незвичайною красою. Всьо молоде красне власне тому, що молоде, сьвіже — і молоде листє на дереві чарівнїйше як старе, а молода трава має свій специяльний чар. Се мож би назвати „нормальною красою молодости“. Тою красою відзначала ся Марча, але що була бльондинкою, то не була в густї села.

Зачіпка хлопців для Міжа не була несподіванкою. Знав він, що в такій нагоді хлопці все чимсь „мусять“ докучити „млодому“: адже сам він в тому був майстер! В тім любує ся парубоцька душа. З удаваним гнївом Міжо відтяв товаришам — одному і другому:

— Ну, ну! побачимо, яка там твоя буде! Чи вівця — чи баран? баран з рогами!

Розсьміяли ся хлопці, засьпівали протяжну пісню на весь голос, і пішли селом — до дівчат. В кождого капелюх задертий на голові, в кождого біла хустинка довкола шиї — такий шик парубків, коли вечерами ходять на забави. В селї, що числить до шість тисяч душ, як дівчата, так хлопці дїлять ся на ріжні партиї: „свої“ хлопці ходять на забаву до „своїх“ дівчат. Тож пішли хлопці разом з Міжом до „своїх“ дівчат.

*

Ще інакше коментували сьвіжу новину женщини. Одні ганили Міжа, инші Марчу, инші хвалили — та більше було таких, що ганили. От, між людьми лихо·все має вередливійший язик!

Третого дня по заручинах прийшла до Козарчиків якась старша женщина, привитала ся: „Дай Боже!“ *) — „Дай Боже і вам!“ відповіли їй домашні. — Щож робите? — зачала прихожа звичайним „началом обичним“ сельської розмови. От, так і так, се і те — відповідали домашні. Нї з сего нї з того прихожа взяла бабцю Марчі за руку, і повела єї до хати — до покоїку (де мешкала бабця з дїдом самі за себе).

— Маю вам щось сказати! — шепнула бабцї по дорозї.

Дїдо був в покою, привитав ся з прихожою, але бабця моргнула на него, і він зрозумів, що він тут, на разї, непотрібний, тай вийшов.

Прихожа мала дуже поважну, а жалісну міну. Посїдали. Тепер настала пора, щоби прихожа оправдала свою незвичайно поважну міну.

— Кумо, — зачала прихожа, — маю вас щось запитати ся. Не думайте, що приходжу з клеветою, борони мене Боже, від того! Але серце не дає менї спокою. Камінь менї на серци лежить — тяжкий камінь! Мушу вас остеречи перед лихом. Жаль менї, кумо, вашої дитини, вашої Марчі. Бідна дівчина! Всї скажуть, що ви хотїли позбути ся єї, бо і ви їй мачохою і мати мачохою...

Прихожа була кумою для бабцї десь по кімсь, котрого трудно було би відшукати; передше вона о тім нїколи і не думала, але тепер конче треба було представити ся бабцї, коли не кревною, то бодай посвяченою. Слова з уст близького нам чоловіка, особливо коли висказує свою журбу про нас, мають інакшу силу, як колиб виходили з уст чужого, далекого нам чоловіка. Тому прихожа називала бабцю кумою.

— Кумо, чи се правда, що ви віддаєте Марчу за Міжа Козара?

— Таж так!

— О Боже мій милосерний! То ви за того ката віддаєте вашу Марчу? за того страшного ката? Чиж ви не знаєте, що Михайло Козар (так говорила зі злости) правдивий кат? Кат, кажу вам, і присягну на се! Він замучить вашу дитину на смерть. Боже покарай мене, як не замучить! Надумайте ся, що робите — розпитайте ся! Всї вам посьвідчать, всї його знають! Кажу вам: він кат, забияка, завадияка такий, як той

---

*) Так звичай велить в моїм селї.

Ґайдош, що двох убив сокирою, а одного зарізав. Я лиш чула про него; ви старші, може й памятаєте його. А такий самий Міжо Козар — вірте, що такий! Таж він мому синови, мому Янкови, голову розбив в корчмі на музиках — бідний хлопчина прийшов до хати цілий закровавлений. І убив би його той кат, колиб товариші не оборонили його! А кого з парубків музиканти все проводять з корчми, коли не Михайла Козара? А хто так кидає грішми, хто так з парубків запиває ся, хто таке видумує, хто так дуріє, як він? Таж він перший гульвіса, перший елєґант — а в тім нема доброго! Знаю я його добре, служив він у мого сусїда, у свого стрийка — знаєте його — у Василя Козара. Лише собі роздумайте: він вихований без батька, — він не знає нїякого порядку між людьми! Служив у своїх кревних, але нїде не міг вислужити року! Роздумайте лиш, чи не говорю правди! А чи не пригадуєте собі, який був його батько? І на него можна би досить сказати: А син сто разів гірший! Кажу вам: сто разів! Кумо, подумайте, що робите! Найже не буде нїчого з того! Не давайте дитини за того ката, не давайте! Бог вас покарає, як дасьте!

— Так кажете? — зітхнула бабця.

— Таже так! таже так!

І ще раз зітхнула бабця.

— Так кажете, кумо?

— Таже так! таже так! Бог скарав би мене, колиб не так казала! Правду вам кажу, кумо, — тільки правду!

І відійшла кума вже без каменя на серци, а бабця лишила ся з каменем на серци.

*

Сказала бабця насамперед матери Марчі, чого приходила прихожа; сказала потім дїдови, дїдо сказав батькови Марчі, а Марча довідалась про се так, як колиб з мура виросло: тут слово, там слово почула, решти догадалась — і в хатї Козарчиків повстала прірва в житю: так всї несьміло і зажурено ходили, як колиб хтось в хатї помер, і лежав в трумнї... Не так журили ся мущини, як женщини. Бідна Марча втїкла до городця за шпихлїр, і тут виплакала ся, а душилась плачучи, щоби нїхто не почув.

— І щож зробимо? — поставила бабця тяжке питанє рішаючим головам в родинї: дїдови, батькови та матери Марчі — і сама собі.

— Що зробимо? — потягнув дїдо носом (такий звичай мав, коли зачинав говорити), і говорив через ніс: — Нїщо! Хто оженив ся без такого? без бабських сплетень? Я сїм разів женив ся — говорив дїдо через ніс, а повільно, як все — сїм разів, а без сплетень нїколи не обійшло ся! Се вже при женитьбі так мусить бути! Нам доносять на „молодого“, а Козарисї певно доносять на нашу Марчу. Колиб хто на язики уважав, то нїколи не оженив ся би!... (Тут дїдо трохи осьміхнув ся). Бив ся наш „млоді“ — ну, а котрий же парубок не бив ся? Як оженить ся, то й успокоїть ся. От, молоде — дурне! Гуляв наш „млоді“, пускав гроші — а котрий парубок нинї не пускає гроший? Котрий не гуляє? І бідний в теперішних часах заслужить собі гроший, тай гуляє — бо молодий, бо парубок! Тепер такий сьвіт! Гроший повно всюди. Як я був парубком, тодї було інакше — я ще тодї не знав, як десятка виглядає! Вже я був „млоді“, а батько давав менї на забаву до корчми лиш дві шістки — „цванцигера“. А тепер парубки мають і по 50 ринських! Тепер сьвіт богатший, то й парубки богатші, тай пють, музикантам платять, гуляють. То так, як з мясом. Як я був молодий, хто в селї мясо їв? Хиба два-три рази в рік — на Різдво, на Великдень. А нинї всї мясо їдять, і все — хиба в одну пятницю нї. Нема вже старосьвітських постів!

Такий вже нині сьвіт!... Можливо, що наш „млоді“ трохи свавільнїйший від инших, але то ще хлопець, ще не дозрів, а до того одинак! Одинаки такі бувають! Але як оженить ся, як притиснуть його клопоти, то й змудріє, устаткує ся. Най отже буде так, як є. Я так кажу. Най вже Бог боронить щось „млодим“ або Козарисї о тім говорити! Розумієте, женшини?

Бабця сидїла зажурена, дїдова бесїда не зняла їй каменя з серця.

— Та се, дїду, правда, що ви говорите (жінка у нас говорить до мужа „ви“), але таки між парубками є ріжні! Хоч всї парубки бють ся, доки парубкують, то не всї приходять до розуму, як оженять ся! Чиж то один муж бє свою жінку, бє, мучить, катує! Чи один пяниця? гультай? А коли Козар буде такий? А може всьо правда, що кума говорила? Може инші люди ще більше знають о нїм? Ми його не знаємо, але колиб у нас служив, або у наших сусїдів, то знали би його звичай і натуру. То таки треба розпитати ся у людий про него. Дїду, колиб він дїйсно був катом, чи ви дали би Марчу за него?...

Тут бабцї виступили слези на очи, а дїдо і знов потягнув носом, тай відповідав бабцї повільно, як все:

— Чи ти будеш розпитувати ся, чи нї, — правди не викриєш. Не викриєш того, що в нїм сидить! Се лиш Бог вість! А хоч би ти, бабо, Козара так пізнала, як свої пальцї, хоч би заглянула йому в душу отак, як через те вікно видиш, то нїщо не порадиш! От, нині твої пальцї здорові, а чи можеш знати, що завтра не викине ся якийсь чирак на них? Так то і з кождим „млодим“. Він нині такий, а за 5—10 лїт який буде? Хто то може знати? Найстаточнїйші нераз стають ся пяницями і катами, а неодин гультай з парубоцьких часів опісля стає ся статочним чоловіком. Мужа жінцї, а жінку мужови Бог дає! І яке дасть, таке мусиш мати. Чиж я о тім не переконав ся? Чи ти, бабо, вже не сема з ряду моя жінка? А кожда з вас була інакша! Хто женить ся, чи віддає ся, той купує товар в завязанім мішку. Розвязати завчасу годї, пан Біг розвяже опісля!

Пішов дїдо, не хотїв вже о тім говорити, а і женщини також розійшли ся, хоч все ще зажурені. По бесїдї дїда вже їм не здавало ся, що хтось з родини лежить на катафальку, але так, як колиб їм се снило ся, і все ще жили під обухом сего тяжкого сну: ще не встигли добре впевнити ся, чи се тільки марний сон, чи жорстока дїйсність?...

Розвідували ся про Міжа і бабця і мати Марчі. Тут їм так говорили, там інакше; нїхто більше злого на Міжа не знав, як кума сказала. А може хто і знав, та не хотїв сказати.

*

В дїйсности Міжо був свавільний та бутний понад міру звичайної парубоцької свавільности та бутности. Се відбивало ся не лише в історії його парубоцтва, але навіть на його лици та в його ходї. Иого краса не була лагідна, не мала дївочих прикмет. Черти його лиця були правильні, артистичні, але десь зпід скіри вибухував якийсь огонь — вибухував в очах, на устах, на чолї. Між красавицею дївчиною а між красним Міжом така була ріжниця, як між весняним сяєвом сонця а між луною пожару. І хід Міжа зраджував бутність. Коли Міжо ішов, бувало, в чоботах з твердими лякерованими холявами, в шовковій цьвітистій камізельцї з лискучими ґудзиками, з задертим капелюхом на голові, з розпущеним буйним волосєм, що кінчило ся аж над самими бровами, — коли чоловік побачив його такого, то й знехотя порівнував його з молодим красним лошаком. В моїм селї так і кажуть на таких парубків: „Красний — як красний лошак!“

Міжо був бутний і з натури і з виховання. Одинак був, а до того без батька вихований. Як виходив школу, мати віддала його в найми. Не з конечности (бо в домі було з чого жити), але з вирахуваня.

— Розпустить ся хлопчина в хаті — бувало журилась Козариха, — не хочу я того! Дома не має занятя, не привикне до праці, а і не послухає мене. Що женщина порадить з хлопцем? Най має мужеску руку над собою, аж змудріє.

І служив Міжо в наймах у кревних людий і у добрих знакомих. А що не служив з нужди, то й не довго держав ся на однім місци. Послужив трохи, надокучило йому — чи то служба, чи то лад у господаря, і вертав до дому, покидав службу. Посидів якийсь час дома, а мати знову випихала його між людий.

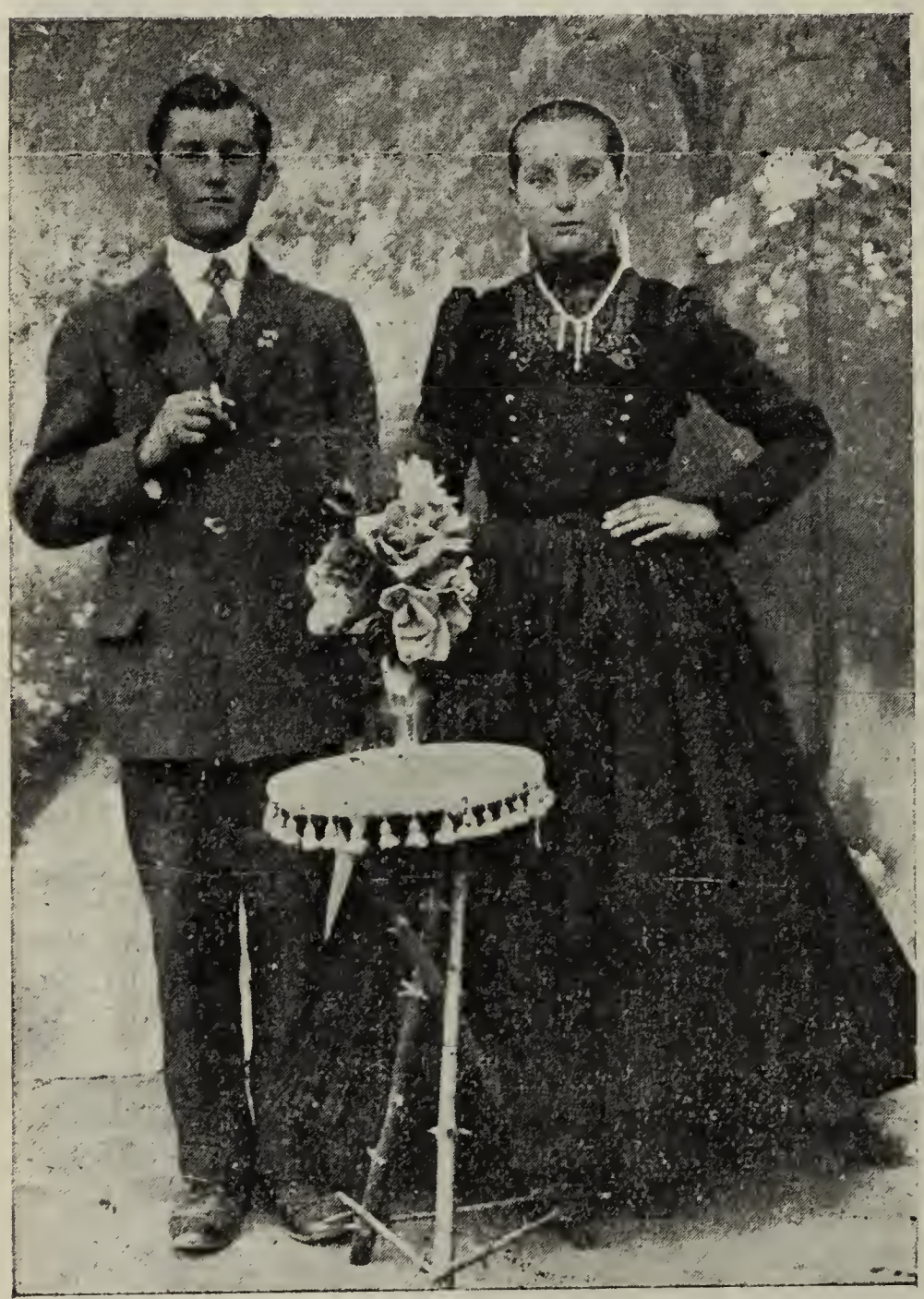

Молодечі типи в міщанськім строю з Керестура.

Козариха не господарила, бо не було з ким. Винаймала поле в аренду. Якжеж наспів час, щоби Міжо женив ся, вернув Міжо до дому на стало, купив собі коні (лише коні спродала Козариха по смерти мужа, а всьо инше в господарстві ждало на Міжа), і став господарити — господарити, і шукати собі жінки, товаришки до господарства. Знайшов товаришку — Марчу Козарчиківну, знайшов, і випросив. Ходив під „покрейткою“ — був „млодий“.

Яко „млодий“ Міжо мав обовязок що вечера приходити до своєї „млодої“, і в корчмі на вечерницях гуляти з нею. Приходив Міжо доМарчі, і гуляв з нею на вечерницях. Приходив не з любови, лише тому, що був єї „млодий“. Як приходив до Марчі Козарчиківної, так само приходив би і до Меланки Гопцупівної, і до Ганчі (Анни) Гудаківної, і до Марчі Пастернаківної — приходив би хоч до котрої дівчини в селї, колиб вона була його „млода“. Не женив ся з любови — а хтож в моїм селї женить ся з любови? Як молоді женять ся, то вони ще так молоді, що ще не мали часу розбудити в серци те, що у сьвітї називає ся „любов наречених“. А як вдівці женять ся, то вже і не те серце, щоби любовю кипіло, і нема вже тої полїтури на грішнім людськім тїлї, щоби побуджувала до любови, і нема вже тої нагоди, щоби серце в кімсь заслїпило ся — адже вдовець вже і не має так з чого вибирати, і не має часу для сего. Ось так се буває в моїм селї, у нас і не кажуть на „млодих“ що вони „люблять ся“, лиш що вони „хотять ся“. Як Міжо заручував ся, то не питались його, чи він

„любить“ Марчу, але чи він „хоче“ Марчу. І відповів він „хочу“ — так, як і всї „млоді“ при тій нагоді.

Прийшов час, щоби женити ся, тож треба женити ся. А що дівчат в селї богато, треба одну з них вибрати, а що се треба якось виявити перед людьми, треба якесь слово сказати. І от усталилось в моїм селї таке слово: „Хочу“.

— Минали тижнї, коли Міжо під „покрейткою“, зближав ся до постановленого дня весїля.

Була се осїнь. Прийшло сьвято Архангела Михаїла, вечером заграла в корчмі музика (музики грають в кількох корчмах, але ріжні партиї парубків мають „свої“ корчми). Зійшли ся хлопцї і дівчата старанно убрані і вичесані — прийшов і Міжо Козар.

Прийшов він між ровесників по послїдний раз з „покрейткою“ на капелюсї. Сего вечера пращав ся Міжо з своїми товаришами, пращав ся з музикантами, з танцями — з парубоцтвом. Гуляв як несамовитий, вигукував, висьпівував...

На кінцї, пізно в ночи, казав музикантам відпровадити себе до хати. І гуляв улицею, гуляючи ішов. Він і з ним кількох вірнїйших товаришів. „Гудаці“ (музиканти) грали, грали ідучи по улицї, грали пізно в ночи, коли володіє таємничий спокій. А парубки вигукували, сьпівали. Ішли обняті за шиї — ішли танцюючи. А місяць з неба приглядав ся тому, а жовте, на смерть засуджене листє, по деревах спокійно прислухувало ся тій музицї, тим парубоцьким пісням і вигукуваню, і ледви чутно зітхало — жалуючи за молодим, веселим і безмисним житєм... Так пращав ся Міжо із своїми сердечними товаришами — із своїм парубоцтвом.

*

Слїдуючої неділї розібрали йому „покрейтку“, а ві второк по тій неділї станув Міжо до вінчаня. Убрав ся, як „млодому“ треба убратись, коли іде до вінчаня. Убранє нове, чорне; камізелька шовкова, цьвітиста з лискучими ґудзиками; сорочка з лискучими ґудзиками а з довгими вухами на ковнїрцї; чоботи з твердими лякерованими холявами; довкола капелюха гилька (правдивої, не штучної) розмарії, а на ґрудях невеликий букет зі штучних білих цьвітів з двома білими звисаючими стяжками.

Так прийшов Міжо до церкви; з ним товариші „панове дружбове“ з віночком із штучних, паперових, дрібних рож на капелюсї, а в руцї з фляшками з вином, і „пан староста“ — всї з ручниками на рамени, а за ними музиканти. Музиканти грали, ідучи, хлопцї витанцьовували та вигукували. Аж під саму церкву припровадили їх музиканти, а звідси пішли до поблизької корчми, щоби перечекати час, заки „млоді“ повінчають ся.

„Пан млодий“ (в день весїля всї „урядові“ особи дістають офіциальний титул „пан“: пан староста, пан дружба, панї свашка, панї млода ітд.) — як кажу: „пан млодий“ прийшов осібно до церкви — зі своїм товариством, а „панї млода“ зі своїм: кожде зі свого дому вирушило на означену годину (котрою все 12. година в полудне), і зійшли ся доперва перед церквою.

Прийшла Марча з дружками, з свашками (а вони також в ручниках), з товаришками і з „паном видавачом“ (так називає ся староста від сторони молодої) — але без музики і без сьпіву. „Панї млода“ на голові мала вінець з самих білих штучних шовкових цьвітів, а з вінця спадали на лице довгі, тонкі лискучі ряски. Всї спідниці білі, а широкі — шість твердо закрохмалених спідниць, а по верху тюлева спідниця — „кабат“; „фартух“ також тюлевий, широкий; блюза голуба, шовкова. Свашки принесли і зеркало з собою, щоби перед самим вступом до церкви „панї млода“ могла ще подивити ся, чи на нїй так „як треба“.

Повінчали їх. Вийшли з церкви разом „пан млодий“ і „пані млода“ в парі. Музиканти причекали їх за церковною огородою. І заграли „гудаці“, і так граючи супроводили молоду пару до весільного дому. Ішли на передї хлопці, а на самім передї „заставник“ з весільною фаною, котрою, танцюючи, вимахував на всї боки; потім ішла молода пара, потім дївчата і свашки, а на кінці „пан староста“ і „пан видавач“ з паличками в руках.

Вінчанє відбуло ся о 12. годинї. А о 2. год. привезли Марчі з дому скриню з постелию і з убранєм дібраними, а прикрашеними кіньми; на фірі самі хлопці з фляшками в руках, сьпіваючи. Около 4. год. прийшли „приданці“ се є гості зі сторони Марчі — з дарами: з дорогими хустинками, з насмаженими „череґами“ (хрустиками), з бухтами, колачами ітд. Зараз потім зачала ся весільна вечера. Желали паньству молодим і „пан староста“ і „пан видавач“ — желали благословеня божого, желали не в звичайній сельській мові, але в поважнім церковнім дусї, і „нїби“ в церковній мові, тоном голосної молитви, ставляючи за взір старих біблїйних сьвятих — всьо після формуляра з непамятних часів і непамятного автора:

„Якоже Авраам зо Сару, і Ісак з Рахілю, і якоже Яков з Ревеку, з дванац єго сінамі, і якоже Спасітель наш Ісус Хрістос з дванац своїма апостоламі — так і вам, млодята, да будет благословеніє боже! Як воні жілі у міре, у щесцу, у здраву (в здоровлю) — тако і вам да будет! На многая і благая лїта!“

Красно желали паньству молодим „пан староста“ і „пан видавач“ і могло би їм так бути, колиб людська доля не була примхувата...

II.

Чотири місяцї жила Марча з Міжом — тілько чотири місяцї. Думала весь вік свій з ним прожити, як в церкві і присягала, а жила з ним тільки чотири місяцї. Тай за той короткий час не зазнала вона у Козарів щастя, тепла. В перших двох місяцях сонце щастя що йно зачинало Марчі сходити, що йно його лучі осьвітили єї, але ще не загріли; а в других двох місяцях теє сонце вже заходило, і ясні, благовіщі його лучі зникли — лишилась довкола Марчі темна, холодна, пригнобляюча ніч.

По весїлю через перший місяць на новім місци бачила Марча довкола себе спокій — всьо так, як сподївала ся. Стара Козариха дїйсно була добра як ангел, а Міжо також шанував Марчу. Та щож з того, коли через той час Марча почувала ся „чужою“, „між чужими людьми“, „в чужій хатї“? Зрости ся з чужим домом, щоби його — не лише розумом, але й серцем — уважати своїм домом, се не така проста річ. На се треба часу тай догідних обставин. Насамперед треба вмерти для свого дому, наново народити ся, і аж так зживати ся з чужим домом. Кожда ростина пересаджена на нове місце спершу охляне — начеб мала зівянути.

Як та ростина, так спершу і Марча почувала ся на новім місци. Тяжко було Марчі на серци; а в серци лячно. Бояла ся вона всього в новім обійстю — боялась і людий і річий, навіть свого власного ходу. Здавалось їй, що всюди чигає на неї якась засїдка, якісь сїльця. Боялась Марча і їсти і сїсти і говорити. Бояла ся, і стилала ся. І ждала тільки, щоби прийшла неділя чи сьвято, щоби по обідї піти „до мами“. Тут в рідним домі ставало їй лекше, як кождій молодій невістцї. Приняли єї дома із звичайними питаньми:

— Що ви нинї обідали? Чи ти не голодна?

І виймала мати сховану лєґуміну з обіду — штрудель зі сиром, або

з повилом, або з гарбузом, бухти, або череги, — і давала Марчі. А бабця також ховала для Марчі лєгуміну — (бабця варила окремо для себе й для дїда).

— Якжеж там привикаєш? — питалась Марчі то мати, то бабця, а Марча усьміхнула ся, кивнула головою в бік, здвигнула раменем, і виповіла як би з нехотя:

— Добре!

Як задзвонили другий раз на вечірню (а дзвонять три рази — що пів години по разови), Марча спішила ся домів — з „рідного“ дому до „чужого“ дому.

— Мушу вже іти, вже час! Теща піде на вечірню, а може і Михайло де пішов, треба доглянути корови, свині, дріб!

Все то саме говорила Марча, коли пращала ся з матїрю та з бабцею. І пішла. А мати і бабця супроводили єї аж за браму, і дивили ся за нею, аж ім зникла з очий. В неділю і в сьвято по полудни по другім дзвоненю на вечірню всї матери так випроваджують свої віддані доньки. І коли якийсь чоловік надійде улицею, тай питає ся:

— Щож робите? — то мати відповідає: — От випровадила я доньку, тай стою!

Таке випроваджуванє аж на улицю взагалї є у нас в моді, тай певно, що кождий розумний скаже, що се ладний і добрий звичай.

Жїночі типи в людових строях з Керестура.

*

Ще Марча не вспіла привикнути до чужого дому, ще не перебула загального „новіцияту“ всїх невісток, а вже зачала брести по новій бідї.

В другім місяци по весїлю зачало Марчу щось мучити в душі — неначе злий дух, що муж зненавидїв єї. Не знала, чому зненавидїв єї, але зненавидїв. Нїхто їй сего не сказав, і муж їй того не сказав, але вона се відчула — з дня на день все то більше відчувала. Виступало се почуванє десь зпід серця, і поширювалось по всїм тїлї, в кождій і найменшій частцї відзивало ся: дрожала зі страху, плакала, шльохала в нїй кожда кропля крови...

Міжо був поривчий, і лише через кілька днїв по вінчаню видержав, щоби не накричати на Марчу, не налаяти на неї. Кричав він на коні, на корови — на щонебудь в хатї, тож Марча не брала йому за зле, що також на неї кричить. Такої був натури!

Коли Марча щось не зробила так, як він хотїв, коли щось розляла, розсипала, або забула, не обійшло ся без того, щоби Міжо не наділив єї звичайними згірдними словами: „Ти дурна! варятка! осел з тебе!“ — Не ображали Марчі такі слова, бо се звичайні слова на селї. Там не перекручують, не проковтують, не задержують слів у горлї, але викинуть

їх у сьвіт так, як в серци зродили ся. Та коли одного разу Міжо назвав Марчу „вівцею“, в серци Марчі щось тріснуло, і неначе жовч розляла ся по цїлім єї нутрі. „Вівця“ — се видумане згірдне слово, се слово, котре мало означати як раз вдачу Марчі, а не загально людську уломність (котру означають звичайні згірдні слова: дурак, осел ітд.). Воліла би була Марча почути з уст Міжа, що вона є „послїдним ослом“, „ослом клапоухим“, як „вівцею“.

Алеж він єї назвав „вівцею“!

Ось, як то було:

Запрягали коні до воза — Міжо одного, а Марча другого. Всьо Марча наложила на коня, як треба, та не могла йому заложити уздочки. Як лише вложила йому ховсть до писка, і старала ся накинути йому уздочку на голову, кінь підносив голову, а ховсть все випадала йому з писка. А було зимно, змерзла Марча в руки, і не могла собі дати ради з конем.

Ти вівця! — крикнув на неї розлючений Міжо, і відопхнув єї від коня. — Ти дурна, як вівця!

Може Марча і не взяла би собі сего слова так до серця, колиб Міжо вимовив його так, як передше вимавляв звичайні згірдні слова. Але він тепер се слово „вівця“ вимовив стисненим горлом, а через зуби, і протягаючи перший склад в нїм — вів-ця!

Від тої хвилї Міжо видумував для Марчі все то нові згірдні назви; проклинав єї по сто разів на день; з чогонебудь робив страшну пригоду.

Стара Козариха чогось заслабла, мусїла положити ся до ліжка. Понестало хлїба, Марча мусїла хлїб спечи. А звісно, що добре спечи хлїб — ще такий білий, як у нас їдять — се штука. Для сего треба довгого досьвіду. А Марча ще в житю не пекла хлїба — бодай сама на власну руку не пекла. Зачинала печи хлїб, а все випитувала ся Козарихи, як і що. Хлїб не удав ся, закалив ся.

Прийшов Міжо на снїданє, сїв за стіл, укроїв собі солонини, надкроїв хлїб, і вмить скочив, начеб опарений:

— Ти — ти — ти вівця! ти... коза! ти послїдна на сьвітї! Пощо жиєш, коли навіть хлїба не умієш спечи! Ти „о-о-овца“! Ти така дурна! І твій батько такий! і твій дїдо! всї ви такі! Як коза! Таж ви тільки Козарчики! Козарчики! (Вимавляв Міжо се слово стисненим горлом, а через зуби). — Козарчики! Навіть до кози вам далеко! Ви тільки кізочки! Тільки козенята! Цапенята! Ви повинні називати ся цапики! Тьфу! Чому мене Бог так покарав? Забирай ся менї з очий геть! геть! На очи тебе не хочу! Щоб сьвіт запав ся під тобою! — І вдарив хлїбом об землю саме Марчі перед ногами.

Стара Козариха присїла на ліжку, заломила руки — так благала Міжа.

— Міжу, дитино моя! Прошу тебе, не налягай так на неї! Дитинко моя, прошу тебе сердечно!

— І ви, ви ще бороните єї? — звернув ся Міжо до мами: — Чиж ще не пізнали єї — послїдну між людьми!? Вона вже з дому така, з такої родини! Вона тільки Козарчик! Козарчик — нїщо, нїяка людина! Тьфу! Козарчики — послїдна родина на сьвітї!

І тріснув Міжо дверми, вийшов на двір, не снїдав.

Марча стояла як вкопана в землї; не знала, що має почати... А стара Козариха сидїла на ліжку, стогнала, зітхала, і говорила:

— Ох Боже! Боже! що з ним стало ся! Не пізнаю його! Начеб несамовитий! Одурів хлопчина — зовсїм одурів! Виджу я, як він з тобою поступає! Марчо, прости йому! Прости — прошу тебе сердечно! Плете,

як дитина! Козарчики — чомуж Козарчики мають бути гірші від Козарів? Хто коли таке чув? От плете, як дитина! Не знає, що має казати, тай видумує! От ви називаєте ся Козарчик, а ми Козар; а ви пишете ся Козар, а ми Козарчик! Тай що з того? Анї ви не коза, анї ми! Але він чогось одурів — кажу тобі: одурів! Таж він не був такий! Але то перейде! Марчо, перейде, не бій ся, тільки прости йому! Видержи!

*

Другого дня Міжо і Марча набирали на стриху пшеницю до мішків — Міжо хотїв їхати до млина. Міжо накладав деревяною широкою лопатою (зробленою як раз для сеї цїли), а Марча міх держала. При третім місї якось міх вихопив ся їй з одної руки, і пшениця з лопати розсипала ся.

— Ти — ти — ти! — шукав Міжо нового згірдного слова для Марчі, а що вже анї одно не видавало ся йому досить сильним, то лиш стисненим горлом, через зуби, а протяжно вимовив єї імя здрібнїло (як муж нїколи своєї жінки не називає!) — Ти Ма-а-арчо! Ма-а-арчо Козарчиківна! — замахнув ся на неї деревяною лопатою, яку мав в руцї: — Зараз тебе убю! Убю — мушу вбити!

Марча стояла на місци — не тому, що не бояла ся, а тому, що почувала ся безборонною: тут стрих, темно, нїхто не чує, нїхто не прийде, теща слаба, в ліжку.

Нагло утихомирила ся буря на стриху, а чути було тільки начеб гуркіт далеких громів. Міжо знов взяв ся до роботи; Марча знову держала міх, Міжо накладав пшеницю. Притім Міжо проклинав Марчу, нарікав на неї:

— Ти до нїчого! Ти послїдна на сьвітї, кажу тобі! Анї міха не умієш держати! Я мушу розійти ся з тобою! Мусиш менї уступити ся з хати, а то розідру тебе, як не уступиш ся! І чомуж мене Бог покарав тобою?

— Мене Бог покарав вами! — обізвала ся Марча ледви чутно, і слези їй виступили на очах.

Але Міжо почув, і як не зірве ся, як не кине ся на неї пястуками! Бив беззглядно, бив, що сили, бив по голові, по хребтї, по грудях. Бив, і проклинав.

Кинула ся Марча втїкати. Та куди втїче? Втїкла за комин, присїла, плакала. А Міжо бив єї, торгав за волосє, копав ногами. Засапав ся, перестав бити. Ходив по стриху, все завертав до комина, а все проклинав.

— Ти Марча! ти Ма-а-рча! Ти тільки одна дурна Ма-а-арча! Тебе Бог покарав мною? Мене Бог покарав тобою! Хтож має таку жінку, як я? Марча — таж так називає ся кожда дурна женщина! Чому як раз я дістав Марчу? Чуєш? чуєш? Ма-а-арчо! Ненавиджу тебе! Ненавиджу мов здохлого пса! На очи тебе не хочу! Мусиш менї уступити ся з хати! Чуєш? Їди собі до дому — там для тебе місце! Козарчики пощо вас Бог сотворив? Вас дїдько сотворив! Дїдько, дїдько і його мати! Щоб сьвіт запав ся під вами!

Від тепер бив Міжо Марчу що дня, а за щонебудь. Коли вже раз мур пробитий, то і найменший вітрець проходить через него, а не то вода, що шукає виходу, і мури підмиває. Бив Міжо Марчу вже і перед материю. Мати благала, заклинала і проклинала його, та не помагало. Інакше Міжо не обізвав ся до Марчі, як згірдно „Ма-арчо“. І все їй грозив:

— Забирай ся з мого обістя, бо зроблю тобі конець! Мушу тобі зробити конець! Розірву тебе!

*

Скривала Марча синяки під одїнєм, а гірку тайну в серци. І бояла ся і стидала ся комунебудь говорити про свою недолю. Та й на що придало ся би говорити про се? Окрім Бога нїхто не міг Марчі помочи, а Бог всьо знав і бачив. Тож Марча лиш Богу звіряла ся. Як навчилась молити ся на стриху за комином, коли по перший раз пізнала всю грозу своєї недолї, так все і молила ся. Інакше не молила ся, а все так — по сто разів в день: Боже небесний! Най або він умре, або я! Поможи менї Боже небесний! Він най умре, або я! Ісусе Христе! Або він — або я! Амінь!.

Прийшла в неділю по полудни до мами, прийшла сумна, задумана, пригноблена. Випитувались єї, як звичайно:

— Що ви нині обідали? Чи ти не голодна? Як привикаєш?

Ідуть до вінчаня в Керестурі.

Марча відтягала ся через хвильку з відповідию, а потім сказала, як все говорила:

— Добре! — Але сим разом і тихше се слово вимовила, і в звичайних єї рухах голови і рамени можна було зауважити якесь замішанє, непевність, незрівноваженє. А лице Марчі так і зложило ся на плач. Спостерегли по сїм і бабця і мати, що коло Марчі щось не добре; налягали на неї, щоби признала ся, але Марча не хотїла признати ся.

— От нїщо! — лише се сказала. Пішла за шпихлїр до городця і виплакала ся.

Алеж бабця небавом довідала ся, що на річи. Довідала ся зараз другого дня в понеділок. Що понеділка в моїм селї відбуває ся тижневий торг — „піяц“.

Вибрала ся бабця на „піяц“, і тут стрінула ся з тою далекою кумою, що приходила до неї з доносами на Міжа, як він заручив ся з Марчою.

— Кумо! — зачала по тихо кума, — не добре! Дуже зле! Чому ви,

мене не послухали? Я вам правду говорила! Чому ви мене не послухали? Тепер маєте! Той ваш Козар бє вашу Марчу, бє що дня, бє страшно — на диво, на диво сьвіта! Знаю я всьо. Сама Козариха розповідала моїй сусїдцї, своїй братовій, – жалувала ся на сина! Сьвята се правда! Чи Марча не звірила ся вам? От, нещаслива дитина! Але з тим катом кожда була би нещаслива!

Бабцї ноги відмовили послуху — думала, що зараз впаде. Вернула домів, всьо розповіла насамперед матери Марчі, а потім дїдови. І стала плакати...

— Що зробимо тепер, дїду, що зробимо? Бачите, дїду, то ви винуваті! Ви казали віддавати Марчу за Козара — най його Бог покарає! А кума правду говорила! Чисту правду! Чиж ви не спостерегли, що Марча від якогось часу мов би не своя? Сумна, зажурена, пригноблена! Бідна наша Марча!

Дїдо потягнув носом, і повільно, а спокійно, як все, відповів:

— От, такого мужа від Бога дістала! Так Бог досудив! А як Бог завязав, то й розвяже — лиш треба перечекати!

— Та легко вам говорити „перечекати“, але як Марча „перечекає“, коли її Козар катує?

Дїдо кивнув головою, і вже не обзивав ся. І для него та новина не була приємна, але його серце не стратило рівноваги. Він в своїм довгім житю переконав ся, що то „всьо Бог робить“, „всьо Бог дає“, „всьо від Бога“; але „що Бог завязав, то й розвяже“...

А Міжо бив Марчу; а Марча плакала і нидїла; а стара Козариха журила ся, заломлювала руки...

III.

Ненавидїв Міжо Марчу — мучила його та ненависть, як вомити мучать чоловіка. Не міг її знести на очи.

— Ненавиджу твою працю! Ненавиджу твою бесїду! Ненавиджу твій звичай! Ненавиджу цїлу твою родину! Не хочу! Ненавиджу! Забирай ся! Уступись менї! — Так він кричав на Марчу; так відзивав ся і до своєї мами, коли вона боронила Марчу.

— Ненавиджу! Не хочу! Най іде собі до біса!

Міжови здавало ся, що він любив би кожду иншу з дївчат в селї, але не Марчу Козарчиківну. А хоч і не любив би, то не ненавидїв би; а хоч на хвилю і зненавидів би, то не проклинав би; а хоч і проклинав би, то не бив би. А Марчу м у с и т ь ненавидїти, м у с и т ь проклинати, м у с и т ь бити! — м у с и т ь, інакше не годен! Її м у с ї в би так само ненавидїти і бити кождий мущина! Вона така — і конець!

А то в дїйсности Міжо був такий! Але він не міг себе скритикувати, бо любив себе більше, як Марчу; а простому чоловікови взагалї дуже тяжко приходить ся самого себе скритикувати. Напевно кожду з дївчат в селї, колиб лиш була його жінкою, Міжо і зненавидїв би, і проклинав би, і бив би — так само, як Марчу Козарчиківну.

Не був Міжо катом для кождої людини, лиш для своєї жінки. Жити згідливо із своєю жінкою не то, що з иншими людьми. Инша людина все лишає ся „иншою“ людиною, хоч би се була і рідна мати, — а з жінкою треба зжити ся, як із своєю рукою. Від дитини кожде слово приймаємо байдужно, а те саме слово від инших нам рівних людий вже інакше приймаємо. Котови, як то кажуть, вільно дивити ся на владику, як собі хоче, — але се не вільно кождому лїпшому чоловікови. А се як раз з тої причини, що він „лїпший“,. що він не кіт. Чим близший для нас якийсь чоловік в житю, тим більші вимоги ставляємо йому, — а коли ми вдоволені з себе, то тут себе ставляємо за взір.

Зрости ся — се значить: приняти чуже за своє; а се значить: зрезигнувати зі свого там, де приходить чуже. Та в тім і штука. На се мусить бути і відповідна пора і успособлене. Адже не щеплять дерев в зимі, тільки на весні. І не щеплять денебудь, але вишукують відповідну гильку, і відповідне місце на гильці. Наколи штука не удасть ся, вщіплена гилька стає ся каменем для защіпленої: защіплена гилька хоче позбути ся „чужої" гильки, замикає перед нею двері свого житя, відпихає її від себе. Вщіплена гилька, позбавлена житєдайного кореня, мусить всихати...

Така доля судила ся нещасливій Марчі Козарчиківній. Міжо Козар оженив ся і не в пору і не з успособленя. Не тому не оженив ся не в пору, що мав доперва 18 лїт, як вінчав ся, — адже і инші в селї так женять ся, а стають ся добрими мужами, але тому, що до того часу ще не дозрів для подружа. Одинак, вихований без батька, бутний з природи, не умів Міжо резигнувати, пращати, годити ся. Не умів, не міг, не хотїв.

В перших тижнях по вінчаню Марча ще була „чужою" людиною для Міжа, а потім — власне тодї, коли мала ставати ся „своєю" людиною для Міжа, вона стала ся для него каменем, що пригнїтає, путами, що поневолюють. Міжо не умів і не хотїв жити для другого — хотїв на все полишити ся сам своїм, як і привик до того. З парубка не міг він перетворити ся в мужа.

І по вінчаню лишив ся Міжо парубком — з парубоцькою душею і з парубоцькими звичаями. Він хотїв гуляти, буяти — а ось він звязаний! Кидав ся, рвав ся душею, як пес звязаний, а не призвичаєний до ланцюха. Не знав Міжо, де причина його нещастя — і всьо зложив на Марчу.

— Марча така! Най ії лихо возьме!... Марча і дурна і погана! Кождий з нею був би нещасливий!

Спершу відзивала ся та ненависть у Міжа, як відзиває ся біль в зубі: нараз — ії звідси, ії звідти — защемить, потім перестане, як колиб нїщо не було, а потім знов — ні звідси, ні звідти — защемить ще страшнїйше, рве, дразнить, мучить — сьвіт чоловікови немилий!

Відпочинки між хвилями подразненя ставали в душі Міжа що раз то коротші, аж зовсїм зникли. Міжо вишукував причини для своєї ненависти — зненавидїв серцем, хотїв ненавидїти і розумом. А нагоди для сего легко лучали ся. Як хто глядить, так видить! Та глядїти через вікно чорної думки лекше, як через вікно ясної думки. Лихо все потрафить перекричати голос добра. Се тому, що лихо — „розярене", а добро — „спокійне, тихе".

*

Сидїли одного дня Козарі при обідї. Сидїли всї троє. Мати на кріслї, Міжо під стїною на лавиї, а Марча на розї стола, коло вікна. Був се ясний зимовий день. На дворі сьвіжий снїг — хати і дерева убрали ся в білий шовк. Сонце сияло, та і його сьвітло було якесь біле — змішувало ся з краскою сьвіжого снїгу, і пхало ся до покою через вікно, падало як раз на Марчу. Як Марча звернула лице в бік, біле зимове сьвітло розсьвічувало його мікроскопічно. Цїле лице ставало ся мов би прозоре. Полїтура грішного людського тїла зникла, а виявила ся неприманчива його нагота. Зморшки, передше й непомітні, тепер зарисовували ся на лици, як борозди на зоранім а ще не заволоченім поли. По цїлім лици волоски один коло другого, один менший, другий більший — по твари, по чолї, навіть на ухах. Всюди волосочки, а всї білі. Скіра поморщена — немов дзьобата; тут білий, зовсїм білий горбочок, там червоний — як бурак, а тут синий — як сина бульба. Глипнув Міжо на Марчу, і мало ще не плюнув їй в лице.

— Ігі! Яка ти погана! Най тебе лихо пірве! — як лискавиця пере-

летіла йому через голову та думка, а з таким розмахом, що він її півголосом — таки сам до себе — і виповів.

Перестав Міжо їсти, і задав Марчі загадку:

— Скажи менї, Марйо, що найпоганїйше на сьвітї?

Марча усьміхнула ся, здвигнула плечима і сказала:

— Я не знаю! Що мене то обходить!

— Але мене обходить! — докипув Міжо з гнївом. — Зараз менї скажи: що найпоганїйше на сьвітї?!

— Та звідки я се можу знати? Лишіть мене в спокою! Я не знаю! — боронила ся Марча.

Вмішала ся стара Козариха:

— Чого ти, Михайле, все плетеш небилиці? Таж успокій ся вже раз

Міжо і не звертав уваги на матїр.

— Не знаєш Марйо, — продовжував він свою зачіпну мову — що найпоганїйше на сьвітї? Але я знаю, тай скажу тобі! Коровяче око! Коровяче око з білими рясами!

І Марча і мати видивили ся на Міжа з острахом, прочували, що на тім ще не конець. І дїйсно не був тут конець.

— А знаєш, Марчо Козарчиківна, — продовжував Міжо вже згірдливо, — кілько коровячих очий в нашім обійстю? Дві корови маємо, вони мають чотири ока, а пяте коровяче око в нашій хатї найпоганїйше! Знаєш, хто се пяте коровяче око в нашій хатї? Ти є коровяче око з білими рясами! Ти, ти Ти — Марча Козарчиківна! Ти найпоганїйша на сьвітї. Щоб тебе лихо пірвало! Чому я тебе взяв? Чому мене Бог такою покарав? — І встав нагло, вийшов зпоза стола, пішов на двір. Як виходив за двері, ще крикнув на Марчу: — Анї їсти не хочу, коли тебе бачу!

Керестурський млин на каналї.

*

По тій сценї не хотїв Міжо відзивати ся до Марчі через кілька днїв. А як вже мусїв відзивати ся, то все зачинав: — „Ти коровяче око!“ „ти найпоганїйша на сьвітї“.

По такій кількадневній мовчанцї Міжо знов шукав зачіпки. От, лежав він коло печи з рана. Нагодував коні і корови — нагодував, і напоїв; була се зимова пора, тож лежав — і щож мав робити? Лежачи свистав собі, висвистував всї парубоцькі пісні, які знав. Майстер він був у всїм тім, що парубоцьке, з чого парубок славний між своїми товаришами. Стара Козариха пішла до церкви на службу божу — всї старші люди ходять в зимі що дня на службу божу до церкви, тож і Козариха ходила. Марча сидїла в покою, пряла. Задумана в своїм нещастю сукала нитку, веретенце відбирало їй нитку з рук, крутило ся, гудїло мов муха, а колесо на кужелї обертало ся поволїйше, і гудїло мов чміль. Здавало ся Марчі, начеб веретенце витягало єї горе з серця, і того горя лишало ся їй все менше... А Міжо свистав.

Нагло зірвав ся, приступив до Марчі:

— Ти коровяче око! Чи ти умієш бодай свистати? Ти нїщо не умієш! Ігі! Яка твоя нитка! Як посторонок — бігме як посторонок!

А нерівна — як старий, витертий, позвязуваний посторонок! Чи ти умієш бодай свистати? Свищи, най тебе чую, що ти умієш!?

— Я не умію свистати! Я не хлопець! — відповіла Марча, і не дивлячись на него.

— Але ти мусиш свистати! Розумієш! Я тобі кажу! Розумієш? — став Міжо кричати на Марчу: — Нездатна з тебе женщина, най виджу, який був би з тебе хлопчина!

— Я не буду свистати! Не умію! Лишіть мене в спокою!

— Мусиш свистати! Розумієш? Мусиш! Зараз свищи!

Вхопив її Міжо за рамена, потряс нею.

Підняла ся Марча, боронила ся, а Міжо все більше стискав її.

— Мусиш свистати! Зараз тобою кину об землю, коли не схочеш свистати!

— Не буду!

— Мусиш!

— Не буду!

— Мусиш!

І глядїли собі в очи через якийсь час.

— Відчіпіть ся від мене! — просила ся Марча: — Пустїть мене!

— Пущу, як будеш свистати! Свищи!

— Ось, маєте: фі-фі-фі! — з гніву та з розпуки Марча ніби засвистала коротко, і додала: — Ви дурак!

Вмить кинув її Міжо на землю, і в туж саму мить став кричати:

— Хто дурний? Кому ти сьмієш се казати? Я тобі покажу! Я тебе научу! Ти — здохляве котя! Свищеш, як здохляве котя! як котя!

І нараз зачав ся сьміяти, немов би з розуму зійшов:

— Ха-ха-ха! як ти свищеш! Ото ти дурна — як здохляве котя! І пощо ти жиєш на сьвітї? Ти тільки варта, як здохле котя!

Від тепер через кілька днїв не називав Міжо Марчі інакше, як „здохляве котя".

*

Коротко жила Марча з Міжом, а чимало пригод мала з ним! Послїдна пригода була така:

Під вечір Марча дояла корови в стайні. Міжо принїс для коний вівсяної соломи на вилах. Як ступив до стайні, пчихнув. А пчихнув сильнїйше, як звичайно. Се йому чи подобало ся, чи тільки нагадало нову зачіпку для Марчі. Кинув коням солому за драбину, приступив до Марчі:

— Ти, здохляве котя, я ще не чув, як ти пчихаєш! Пчихни, най знаю, що ти варта! Пчихни, здохляве котя!

Марча сидїла при корові на стільчику, не вставала, не переставала дояти. Міжо вхопив її за шию:

— Чуєш, здохляве котя? Пчихни!

Марча піднесла ся, тай як все, так і тепер просила ся:

— Лишіть мене в спокою! Розіллю молоко!

— Пчихни — кажу тобі! Зараз пчихни!

— Не пчихну! Ви з мене варятку робите! Лишіть мене в спокою!

— Пчихни!

— Не пчихну, хоч мене забєте!

— Не пчихнеш?

— Нї!

І вдарив Міжо Марчу по лици, як бють дїти в школї. І глядїв на неї грізно...

Марча з пригнобленого гніву виляла на него молоко з бляшаного скіпця, який мала в руках. А Міжо повалив її на землю, бив, копав;

Марча верещала, затикав їй уста рукою. А корови і коні заненокосні звертали свої голови, і здивовані приглядали ся дивовижі... А Міжо кричав:

— Убю тебе! Розірву! Розідру! Мушу!

Від тепер він і спати не хотів в покою, а спав в стайні. Ночами втїкав з дому то до парубків, то до корчми.

*

Сим разом побив Міжо Марчу тяжко. Зачало її в боцї колоти, а в голові їй хвилями нараз ставало темно. Було се при кінцї четвертого місяця по весїлю.

Марча вже рішила ся:

— Так дальше не може бути! Так дальше не можу жити! Мушу покинути!

І молила ся:

— Боже небесний! Змилуй ся надо мною! Ісусе Христе! Або він най умре, або я!

І ждала тільки, щоби чим скорше прийшла неділя. Піде до родичів, і вже не верне назад.

IV.

Прийшла неділя. Пішла Марча по обіді до родичів, як звичайно; привитали її домашні, як звичайно; випитували ся, як звичайно; Марча відповідала, як звичайно. А коли по другім дзвоненю на вечірню прийшла пора, щоби Марча вибирала ся „до дому“, — вона не пішла, але замісць сего судорожно розплакала ся...

Тепер признала ся Марча до всього: як муж ненавидить її, проклинає, називає, бє, катує... як її бив перший раз на стриху, і послїдний раз в стайні... як її в боцї коле, як в очах стає темно — всьо розповіла. Не піде більше до Козарів, хоч би зараз мала вмерти. Лїпша смерть, як таке житє! Не хотїла втїкати в будний день, щоби в селї не повстали сплетнї, щоби не наробити галасу в селї.

*

В понедїлок досьвіта пішла бабця до Козарів. Міжо був у стайнї, не знав, що вона прийшла. Всьо бабця розповіла Козарисї. Козариха стала ляментувати:

— Не хочу такого стиду на себе! Нехай його Марча не покидає! Нехай верне ся! Пробіг, вас прошу.

— Верне ся Марча — відповіла бабця, — як ваш Михайло устаткує ся! Але так нї! бо і якжеж! Подумайте самі! І нам стид! ще який!

Пішла Козариха по Міжа, прийшов він до покою, не знав, хто тут на него чекає; а як побачив бабцю, не привитав ся з нею, як звичай каже: „Витайте у нас“, але вже на порозї пірвав ся:

— А ви чого хочете у нас? Нехай собі ваша Марча сидить, де є! Менї її не треба! На очи її не хочу!

— Не для того я прийшла — зачала бабця тоном судиї, коли проголошує засуд, — не для того я прийшла, щоби Марчу знов віддавати тобі на муки, тобі в руки! Я прийшла, щоби подякувати тобі за хлїб і сіль, щоби сказати тобі, який з тебе чоловік! Ти „поган“ (поганин)! Ти без стиду, без чести, без розуму! Ти „бетяр!“

Але Міжо не слухав бабцї, а перебивав єї слова:

— Ненавиджу її! Ненавиджу! Не хочу! Не хочу на очи! Вона дурна, погана, лїнива — наче зігнила колода! Най менї на очи не показує ся!

— А ти який? Який ти? — злостила ся бабця. — Ти сто разів гірший від неї! Нема в селї тобі подібного! Ти божевільний! Чи ти думаєш, що ми не знаємо, що ти робиш? Музиканти тебе супроводять по

улиці як би якого дурного парубка! Супроводять тебе по ночах! І вчора в ночи тебе супроводили! Чиж ти парубок? Не парубок ти, коли оженив ся! Чиж так належить ся? До парубків ходиш, а вже ти оженив ся! Доказуєш в корчмі на диво сьвіта! Таже вже всї люди в селї називають тебе „той дурак Міжо Козарів".

Міжо стратив власть над собою; дрожав цїлий, кидав ся; підбіг до стола, при котрім сидїла бабця, і став валити обома руками по столї:

— Цить! Цить! Не позваляю таке говорити в моїй хатї! Не вільно! Цить! цить! Ци-и-ить! Ви дурак! Ви всї Козарчики — дураки! Пірвало би вас сто чортів! тисяч!

Морщив чоло всїми силами, роздирав уста, щирив зуби, слина прискала йому з уст. В тій хвилї він був поганий — поганий, як упавший ангел. Осквернював свою природну красу — зі своєї вини став поганим! А така погань спричинює більшу відразу в людськім серци, як погань без власної вини.

— Не вільно тобі сказати правди? — не дала ся бабця настрашити, і з призирством наново звертала ся до Міжа: — Не вільно? Гадаєш, що я тебе бою ся? Чи і мене стару хочеш так вибити, як ти — „кальвине" — бив Марчу? А я тобі таки кажу: Ти дурак! ти без чести! без стиду! без розуму! Ти люципер, ти біс! А хоч би я сего і не сказала, знають про се люди в селї, і бачить Бог небесний! Ти замучив свою жінку, котрій перед престолом божим присягав ся — ти проклятий! Кождого такого, як ти, Бог покарав!

Сказала бабця, встала, і без пращаня виходила з хати. Міжо вже не знав, що зачати з розяреня. Хапав, що в хатї бачив з Марчиних річий, і кидав за бабцею: кидав подушки, спідниці, хустки — а притім проклинав, і грозив... Стара Козариха підбігала за бабцею, щоби перепросити її, щоби попращати ся з нею, а тут внов звертала ся до Міжа, і заклинала його, щоби успокоїв ся. Але Міжо не слухав, а підбігав за бабцею, і кидав за нею річами Марчі — кинув подушку аж на улицю:

— Беріть всьо, що є вашої Марчі і вашої родини!

Пішла бабця таки без пращаня. Стара Козариха зазбирувала порозкидані річи, тай плакала, і нарікала:

— Дитино моя! дитино моя! Що ти менї зробив! Який стид на лім звалив! Умру від того стиду перед людьми! Зараз умру! Не пережию!

*

Під вечір того самого дня приїхали фірою до Козарів батько і дїдо Марчі, щоби забрати Марчині річи — виправу. І забрали всьо. Міжо не показував ся. А стара Козариха ходила по хатї і сумна і загнївана, як колиб їй вкрали тїло якогось дорогого мерця, а вона не в силї перешкодити...

Як привезли річи до дому, тай здіймали з фіри, дїдо потягнув носом, і через ніс сказав до Марчі:

— Таке тобі щастє Бог судив! Як Бог не розвяже, нїхто не розвяже.

*

Ще того самого вечера говорили люди по селї:

— Чули ви нове? Марча Козарчиківна „охабена" (покинута мужем!)

Деяка женщина додавала:

— Я на власні очи бачила, як нинї вечером везли єї річи від Козарів!

А як Марча другого і третого дня потім показала ся на улиці, випитували ся її:

— Чи то правда, що ти „охабена"?

Марча сумно усьміхнула ся, кивнула головою, і признавала ся по тихо:

— А вжеж правда!

„Охабена“! — яке сумне слово, а яке незавидне положенє, котре се слово означає!

Женщина природно може бути або незамужна, або замужна, або вдова — а „охабена“, се зломана гилька; не має вона природного свого місця. Анї їй тут, анї там. Вона жиє; а житє відмовило їй свого допливу, своїх житєдайних струй...

Сумно було Марчі на серци, сумно і тяжко. Несьміло ходила поміж людьми. Знаходила ся в положеню, котре не має будучности. Місяць-два, а хоч і рік можна би так пережити, пересидїти у родичів — але коли треба буде цїле житє так нидїти?

„Охабена! охабена!“ — всьо на сьвітї, і сонце на небі, і воробець на дереві, рідна хата, кожда улиця в селї, і кожде людське лице тим словом відзивало ся до Марчі...

Переслїдувала Марчу пісня:

Уж ші при оцові,[1])
А не при мужові!
Уж ші і не трупа,[2])
Уж ші і не глупа,
Уж ші не шалена[3]) —
Але охабена

Канал з шлюзами біля Керестура.

V.

І в своїй рідній хатї не забула Марча молитви, якої навчилася в Козаровім домі на стриху, за комином:

— Боже небесний! Ісусе Христе! Або він най умре, або я! Або він — або я! Амінь!

І вислухав Бог Марчу, але не так, як вона просила, а так, як їй анї через думку не переходило — анї їй, анї нїкому на сьвітї. Пережила Марча в батьківській хатї три рази по чотири місяцї — пережила цїлий рік, а по роцї знов повернула до дому свого мужа, та муж лишив ся у сьвітї... Таке було дивне провидїнє боже! Така незвичайна доля!

*

[1]) при батьку. [2]) мов труп. [3]) божевільна.

В перших чотирох місяцях нїщо не змінило ся в житю Марчі, анї в житю сьвіта; в других чотирох місяцях змінила ся доля сьвіта, як ще не бувало; а в третих чотирох місяцях змінила ся доля Марчі.

В пятім місяцї, як Марча була „охабена“, захмарила ся доля сьвіта — захмарила ся будучність людий; погасли сьвітила на небозводї, а натомісць вибухли огнї на землї, огнї і людська кров. Вибухла війна — одна, друга, трета — хмари воєн, захопив огонь весь божий сьвіт. Несподївано наспіли часи Страшного Суду.

Та коли для всїх людий позаходили небесні сьвітила, для Марчі в тій темряві зачала сходити зьвізда „доброї надії“.

Не була Марча одинока в селї „охабена“. Велике село, богато людий — ріжнородні долї. Покликані до війська мужі, що не жили із своїми жінками, поперепрошували ся, висповідали ся в церкві, як і личить християнам. Вибирати ся на війну — сеж вибирати ся на смерть! „Охабені“ жінки випроваджали своїх мужів із слезами на лици, і цїлували ся, як колиб нїколи нїчого злого не було між ними...

І Марчі серце віджило: добра надїя стала в нїм добувати ся на верх, як курятко з яйця.

Міжо ще не служив у війську, тож зараз з початку війни ще не мав „рукувати“. Але по якімсь часї покликали до бранки і молодших, покликали і Міжа. Повернув Міжо до села з повітового міста з рекрутським букетом на капелюсї. Взяли його. Міжо гуляв, пив, сьпівав; а Марча надїяла ся... Та Міжо не думав о тім, що Марчі лежало на серци...

Прийшла Козариха до Козарчиків: так а так треба зробити, як всї в селї зробили, що не жили з жінками, а взяли їх на війну... Гріх перед Богом, щоб так розходились, щоб не вимирились! Гріх перед Богом, а стид перед людьми!

Козарчики всї потакували. А Міжо не хотїв о тім анї чути!

І відїхав з села, а не вимирив ся з Марчою, і не сповідав ся. Около тисяч мущин з села пішло на війну (що під ґвером, що на воєнні роботи, що до трену) — нїхто з них не ішов з охотою. Міжо Козар один одинокий ішов з охотою. Не уносив ся він тим, що буде боронити „вітчину“, що має нагоду стати ся „героєм“. В моїм селї понятє вітчини обмежує ся на саме село — а в селї не було війни! Не диво, чому се так! Се чисто українське село, яке має вже свою довгу льокальну історию, а довкола него села з ріжними нациями: з Сербами, Словаками, Нїмцями та Мадярами.

Міжо з охотою ішов на війну, бо думав в нїй вилити гнїв і злість із свого серця. Що стратить на війнї, як погине? Матїр? — таж він вже не дитина! Жінку — Марчу Козарчиківну? — то буде як раз щастє: позбуде ся того, що ненавидить! А про себе Міжо не думав — як звичайно. Але Бог інакше досудив. Міжо на війнї сам себе „стратив“ — стратив се, що любив, а знайшов те, що ненавидїв, чого хотїв позбути ся, — свою жінку.

*

Пішов Міжо з села, лишив Марчі новий стид і нову журбу. Всї, що пішли на війну, а не жили з жінками, перепросили ся з ними, а він не перепросив ся з Марчою! Що пічне бідна Марча? І домашних радила ся, і знакомих, вкінцї пішла і до „паноца“ (сьвященика). Розповіла сьвященикови цїлу свою журбу. Просила о пораду. Чи написати до мужа? Чи нї? І як написати? Чи вона буде мати гріх, коли не напише? Чи може — коли напише? Як лїпше? Стануло на тім, щоби Марча написала до мужа. Вона най зробить всьо, що від неї залежить, най дасть добрий почин, щоби „гріх“ на нїй не остав ся.

І написала Марча, а так написала:

„Слава Ісусу Христу! На віки слава! Амінь. Тут маєте поздоровленє і привіт, дорогий мій мужу, насамперед від Господа Бога, а аж так від мене — від Вашої жінки. Се я пишу до Вас — Ваша „охабена“ жінка. Гріх перед Богом, дорогий мій мужу, що ми не вимирили ся, що Ви не сповідали ся, як всї сповідають ся, коли відходять на війну. Стид Ви по собі позіставили, в стидї і мене Ви лишили, бо всї в селї говорять, що Михайло Козарів не сповідав ся, з жінкою не перепросив ся, а всї перепросились, що і через десять лїт з жінками не жили. Тож я Вас прошу, щоб Ви менї відписали, щоб не лишив ся той стид на Вас і на менї. Я Вам, дорогий мій мужу, всьо пращаю, простїть і Ви менї, бо не знаєте, чи Ви ще вернетесь з війни, бо вже многі в нїй погинули, тож страшно лишатись в так великім грісї“!

Написала Марча до Міжа, ще доки був в кадрі, але Міжо не відписував. Написала Марча ще раз, як вже Міжо був на фронтї. І на сей

Конець села Керестура.

лист не прийшла відповідь. Третий раз Марча вже не мала відваги написати. Здала ся на Бога: най буде, як Бог дасть! І знов добра надїя покидала її. Довідувала ся про Міжа, та мало що довідала ся.

За цїлий час написав Міжо тільки два рази до мами: раз з кадри, а раз з фронту. Написав лише стільки, щоби подати свою адресу, що йому мати дуже наказувала, як вибирав ся з дому. А тяжкий день за днем минав.

*

Були се памятні часи, коли границї держави позіставали замкненї, а в серединї держави кожде село розпливало ся по всїх сторонах держави. Нїколи люди стільки сьвіта не звидїли, як в тих часах. А всьо з конечности, не для забави! Тих, котрих взято на війну, пересувано з місця на місце — з одної границї держави на противну: із Боснії та з Сербії до Галичини, з Галичини до Польщі, з Польщі до Карпат, з Карпат до полудневої Дальматиї, з Дальматиї на італїйську границю ітд. Давнїйше взятих, котрі ще позістали в житю, пересувано, а все сьвіжих — то молодших, то старших, то зпоміж вже перебраних — брано із села. Котрі стали ранені, тих розміщувано по рїжних шпиталях, по рїжних містах в державі. Писали ранені з Моравії, з Чех, з північної

Угорщини, з Австриї, з Тиролю, зі Стириї, з Хорватиї ітд. Їздили до них кревні — їздили, де лише було „вільно“: до Суботиці, до Пейчки (Fünfkirchen), до Будапешту, до Праги, до Загребу ітд. Їздили переважно женщини, бо лиш тих подостатком зістало ся в селї. Їздили матери, жінки, сестри, бабцї. Всьо покидали, всьо жертвували, на всьо відважили ся, а їздили. Відвідати „сина“, відвідати „мужа“ — раненого, хорого в шпиталї! Як на фронтї могучою була сила, котра гнала людий на кільчасті дроти, на ворожі кулї і ножі, на заріз, так за фронтом в спокійних селах могучою була любов до своїх найблизших, а у сьвітї запроторених. Пускали ся в далеку дорогу такі, котрі передше бояли ся їхати на друге село; такі, котрі нїколи не їхали зелїзницею, котрі не знали, як всїсти, а як висїсти з зелїзницї, куди їхати, в котрім напрямі, котрим потягом... і коли їхали, не могли зміркувати, куди їх зелїзниця везе... Їхали до сина, до мужа — і в тій думцї поборювали усї перешкоди. Розмовити ся по дорозї з людьми не могли, їхали, немов пакунок, з написаною адресою в руцї, і заїзджали до своїх дорогих у сьвітї, і вертали щасливо домів. Пускали ся в далекий сьвіт начеб слїпі і глухі, а досягали свого!

Що дня виходили немов би процесиї з села; одні виходили, другі приходили; одні до мужів та синів; другі від мужів та синів; одні пішки, з клунками на плечох, з парасолею в руцї; другі фірою — до найближшої зелїзничої стациї. Такі то були часи!

*

Не довго Міжо служив при війську, не довго воював. Два місяцї в касарнї, несповна два місяцї в поли. І дослужив...

Приїхали одного дня женщини з Пейчки, і принесли вістку: Міжо Козарів ранений! Лежить в шпиталї в Пейчцї! Ранений страшно!

Побігла стара Козариха до тих, що принесли ту вістку, побігла і Марча — стара Козариха зі страхом і з розпукою в серци, Марча зі страхом і з надїєю.

І одна і друга і трета женщина говорила то само; видко було, що се не видумка, про що говорили. А говорили так:

— Ранений ваш Михайло, ранений! Лежить в шпиталї в Пейчцї — ранений тяжко Обі ноги йому прострілені — під колїнами, а одну кулю дістав в уста — вибила йому передні зуби, і язик пошарпала. Уста йому перевязані — не може говорити, а чи буде говорити, як виздоровіє, Бог вість! Такий молодий хлопець, а калїкою буде — калїкою, бо якжеж, коли так ранений?!

Як розплакала ся Козариха, коли почула ті слова, так і плакала, голосно плакала по улицї, вертаючи до хати; так плакала і в хатї до пізної ночи:

— Ох! Сину мій сину! сину мій єдиний! Як мене Бог покарав! Як тебе Бог покарав! Сину мій єдиний! Дитино моя! дитино моя!

На другий день і картка прийшла від Міжа до Козарихи:

„Я живий, дорога мамо, але я ранений. В Пейчцї я в шпиталї; приїдьте відвідати мене! У великім нещастю я був, але Бог мене охоронив, що я там не остав ся на віки!“

Від тепер Козариха мала лиш одну журбу: поїхати до сина до Пейчки. І поїхала. Щасливо заїхала, щасливо і вернула.

*

Як Козариха вернула з Пейчки, зараз поспішила до Козарчиків — з радісною вісткою:

— Сказав Михайло, щоби Марча приїхала відвідати його. Хоче ви-

сповідати ся, хоче перепросити ся з Марчою, зі своєю жінкою, — висказала Козариха ті слова, ще і не привитавши ся.

— А щож? може говорити? говорить? — питала ся і бабця і мати і Марча.

— Та говорить, вже говорить, але тяжко і незрозуміло. Дякувати Богу і за се! Колиб кулька просто пішла, була би його на місци убила, але так Бог дав — бо нїхто инший! — що пішла скісно, і вийшла йому отут поверх щоки. Щоби лиш на ноги подужав! Щоби не остав калїкою! Анї рушити ногами не може! Ой Боже! Боже!

Тут Козариха розплакала ся. З Козарчиків нїхто не плакав. Нещастє Козарів було щастєм для Козарчиків. Винова лоза обтята з весною „плаче“ (як кажуть в моїм селї), — та єї господар тїшить ся, що вона здорова, і що не буде буяти у висоту, але оберне свою силу на плід...

*

— Треба їхати! треба їхати до Пейчки! — по відходї Козарихи се говорили Козарчики одно до другого, говорили по кілька разів — все наново і наново. Недавно вернули батько і мати із Суботицї (Szabadka), куди їздили пращати ся зі сином, бо відїзджав „в поле“; а ось тепер треба їхати до Пейчки — до раненого зятя!... Хто поїде? Коли їхати?... Марча мусить поїхати! А хто з нею? Радили, радили Козарчики, і нарадили ся, що бабця поїде з Марчою. Так буде найлїпше. А поїдуть в недїлю по полудни, щоби коний не відривати від роботи.

Прийшла недїля, поїхали бабця і Марча. На фірі Марча так почувала ся, як колиб їхала на ярмарок. Та коли сїла на зелїзницю, зачало їй серце филювати ся:

„Чи то дїйсно Михайло казав, щоби я приїзджала? Чи се не видумала свекруха? А що буде, коли я прийду до шпиталю, до ліжка, де вїн лежить, а вїн накричить на мене перед чужими людьми? Накричить так, як передше кричав на мене? Що зроблю?...“

Такі думки в зелїзницї насували ся Марчі. Та вже було запізно змінити постанову.

„Як вертати назад до села, коли вже в зелїзницї сиджу? Сьміяли ся би всї люди з мене! А може таки правда, що свекруха говорила? Може правда?!“

Била ся Марча з думками, якось не могла цїлим серцем повірити, щоби той її муж, котрий так ненавидїв її, так бив її, тепер вже інакше обізвав ся до неї, щоби інакшим став ся для неї...

Мовчала бабця, мовчала і Марча. Заїхали до Пейчки, прийшли до шпиталю. Жовнїр завів їх до салї, де Міжо лежав. Шукали очима за Міжом — бабця і Марча, та не могли його спостеречи, ішли за жовнїром. Міжо спостеріг їх скорше, і коли їх побачив, сїв на ліжку. В тій хвилї спостерегла його Марча, і шепнула бабцї:

— Дивіть ся, там вїн!

Але якжеж Міжо тепер змінив ся! Волосє підстрижене до самої скіри, а сухий, марний — тільки очи йому блищались.

— Слава Ісусу Христу, Михайле! Бач, приїхали ми тебе відвідати! — проговорила бабця до Міжа голосно, як говорять на селї до хорих, що вже непритомні.

Міжо на се тільки кивав головою — ще не знав, що має сказати, а бабцї здавало ся, що вїн не в силї говорити, тай зараз навязала:

— Бачиш, як тебе Бог покарав!

— Покарав мене Бог, покарав! — відозвав ся тепер Міжо, та так невиразно, як розбитий горнець дзвонить, так повільно, тяжко, що Марчі видавало ся, що то не вїн говорить, але хтось инший.

Марча мовчала, бояла ся близше приступити до Міжа, бояла ся і в очи йому заглянути. По перших словах Міжо замовк. Потім обізвав ся до Марчі:

— Марйо, прости менї!... Бог менї отворив очи!... Не робив я так, як належить ся, най менї Бог простить!...

Коли він ті слова говорив, Марча ще не важила ся поглянути на него, дивила ся в низ, та їй здавало ся, що вона глядить на него тисячами очий: кождою точкою на своїм тїлї. Обняло її солодке почутє щастя, побіди, триюмфу, розпливало ся по цїлім єї тїлї, відзивало ся всюди немов пчоли в городї на весні... Видавало ся Марчі, що цїлу сю страшенну війну вона виграла — вона, а нїхто инший! Всї били ся, терпіли і умирали для єї побіди, для єї щастя! Для сего і Бог допустив сю війну на сьвіт!... Адже той, що бив її немилосерно, що був для неї жорстоким тираном, що все лиш грозив їй, тепер перепрошує її — тепер він немічний, а Марча могуча!

Не тривало се довше, як одну хвильку, а що ся хвилька не принесла Марчі! Цїле єї житє направила, звела на природний шлях!... Певна вже своєї побіди, Марча поглянула на Міжа, поглянула йому в очи, приступила до него, і обцїлувала його по лици, як звичай цїлувати ся в моїм селї. А товариші Міжа по долї підносили на ліжках голови, і приглядали ся сценї щастя в нещастю...

*

Наказував Міжо Марчі:

— Як лише приїдеш до хати, зараз перепровадь ся до мами, щоби стид не лишав ся на менї... і помагай мамі, бо тепер тяжко самітнїй людинї на сьвітї!

Марча се радо послухала, і як вернула домів, небавом перепровадила ся до свекрухи — до старої Козарихи.

А люди говорили по селї:

— Чули ви нове? Марча Козарчиківна, та, що була „охабена“, вернула до свекрухи — до Козарів. Що гадасте: Чи той сї Михайло змінить ся, як верне домів? Чи лишить ся, який був?

Одні з людий казали, що Міжо вже змінить ся; другі: що не змінить ся; а треті говорили:

— Га, Бог знає, як то буде! Чи він ще і прожиє сю страшну війну?

23. XI. 1916.

Уляна Кравченко.

Молитва.

Держи, хороши нас, Великий, Єдиний,
З низу слїз і крови, благаєм Тебе!
Ти всякої днини своєї Вкраїни
Є захист. Сьвяти ся нам Імя Твоє!
На дїло ми сьміло будемо ставати,
На труди у груди нам силу подай,
А труд наш початий дасть успіх богатий,
Як Ти з нами будеш в борбі за наш край!
Ми щирі у мирі, у руки ласкаві.
Тобі все здаємо у сей грізний час!
Не дай нас неславі у руки лукаві,
У хвилю рішучу лиш Ти будь при нас!

В день народного сьвята 3. марта 1918.

Наталія з Озаркевичів Кобринська.

Калїка.

Не було в селї над Лукина Максимового. Високий, стрункий, як берест над потоком, над котрим стояла вдовина хата його матери.

Бувало в неділю, як одягне білу з широкою прошивкою сорочку, возьме широкий черес, закине через плече новий сердак, убере з навами капелюх, то усї дївчата на него ззирають ся. На танцї, в церкві, чи при роботї всюди він перший між усїми парубками, всюди рей веде. Та і лице у него як сонїчко ясне, очи сині як небо, гарний молодий вусик, а чорняве волосє розсипувало ся густими кучерями.

Сама мати як часом гляне на него, то самохіть усьміхне ся. До кого він вдав ся? — сама себе запитувала; і дївчата у неї гарні були, але де їм до него: тоті більше на неї і на єї чоловіка подобали. А він якось так як би до роду вдав ся, а найбільше до єї старшої сестри Фросини, що також колись така гарна була, що їй пари не було. Як би не те, що сама його під серцем виносила, то могла гадати що він — син Фросини. Такі самі сині очі, таке волосє тай на зріст вона також якась така була. Дївки старші були від Лукина, і за таких газдів їх повіддавала, що дай Боже і синови такої долї. Але він міг ще й лїпшу долю найти, з першою лїпшою богачкою в селї оженити ся, та ледви чи була яка йому під пару; десь треба би на сторонї розпитати, якусь сторонську невістку до хати увести, — думала нераз Максимиха.

Хата під Полтавою.

Та хоч вона не з перших богачів була, та далеко їй було, хоч би до сестри Фросини, що віддала ся була за великого богатиря, і топила ся в богатстві, усего мала по шию. Справдї не хотїла вона за него віддавати ся та все на тата і маму марикувала, що її присилували, але зате стала богачкою на все село і мала чим гонорувати ся. Та хоч у Максимихи такого богатства не було як у сестри, то все таки було до чого невістку привезти.

Хата хоч куди, гонтами крита і город неабиякий а до того ще і поле було, своє тягло, і коровина була, коби лиш Лукин тільки за жінкою взяв, то і Фросина могла би сховати ся.

Лукин був від війська реклямований і як лиш вийшов з кляс, мати зачала оглядати ся за невісткою.

Де будь стане з газдинями на вулиці, чи коло церкви, то і зараз наводить на те що має дихавицю, а то такої роботи коло газдівства, що їяк пошанувати ся.

— Та чи ви не маєте помочи, не маєте газди коло хати? — кажуть їй газдинї — от лиш Бога гнївaєте. Коби кождому такого сина мати!

— Та син бабської роботи не зробить.

— Вони правду кажуть; хлоп свою роботу знає, а баба свою; от невістка здала ся би вам.

Максимиха лиш і того чекає.

— Коби лиш яку гідну та роботящу Бог навернув, — говорить з проволоком.

— Ви вже тим не журіть ся, знайде він собі гідну ґаздиню. Парубок хоч куди! Що узрить очима, те зробить рукам: перша лїпша піде за него, не бійте ся.

Максимиха, як по такій розмові зийде до хати, та все синови розповідає, а він лиш всьміхає ся, рад з себе і з того що люди про него говорять. Бо і чомуж мали би інакше говорити? Він і сам знає, що нема дївки, щоби його не хотїла, та котру лиш засватав би, то пішла би за него. І став в думці перебирати дївки, як качки коли пливуть одна за другою вузкою струєю води. Не одна з них гарна, не одна богата, з доброго роду: Марина має палкі чорні очи, Софія росла, білява, у Ірини лиця як яблочка, Ерстина довгу косу має, та все таки ні одна не може рівняти ся з Маланкою, що служила у тїтки Фросини.

Він сам не знав, як до того прийшло, що Маланка видїла ся йому найкрасшою дївкою, яку коли бачив. А зачало ся тим, що коли раз пігнав був коні до води, вона щось там на камені прала. І тихо зайшов, і щоби налякати дївчину, обіймив її за стан. Вона справді налякала ся, піднесла ся на цїлий зріст, спалахнула, ніздра роздули ся і так стали одно проти другого добру хвилю.

— Чи ти одурів? — промовила врештї Маланка.

— Я хотїв тебе напудити.

— Іди до чорта! — гукнула вона, і відвернувшись пішла до дому.

Лукинови здавало ся що до того часу він як би її не знав, не бачив єї росту, гарного тїла, палких очий і те все як би перший раз узрів. То і з того часу вона все йому бувало на гадцї.

Щоби її побачити, став частїйше заходити до тїтки, а все пїби за якоюсь орудкою: то воловода позичити, то десь брус заподів ся, а то треба борзо трави для корови накосити. Хоч він міг без того до тїтки заходити, але все таки щось такого знайшов, що будьто би не задля неї приходить.

Тїтка його навидїла, то коли він зайде, то все щось заговорить, зажартує, а коли він квапить ся, вона сьміє ся, що робота не заяць, не утече. Хоч як тїтка йому рада була, він нераз сердив ся на ню, коли вона з ним ставала на бесїду, і раднїйший був коли застававдома лиш саму Маланку. То рідко трафляло ся, бо чоловік тїтки великий був лотока, але жінку шанував, в поле рідко наганяв, та все що тяжше мусїла потягнути Маланка.

Лукин сам був робітний і хвалив за те Маланку, що вона знала ухопити за горяче і студене, та все таки нераз сердило його, що вуйко надто нею вирабляє ся.

„Той що її возьме, не пожалує того“, — думав про себе, коли бачив як раз вона кидала вилами на стіг снопи, причім єї гнучкий стан гарно вигинав ся, а лице як калина червонїло ся. — „А може би я сам?“ — спала десь як би з гори на него гадка, — але тут і урвала ся.

Зразу Маланка брала його залицянки за парубоцькі жарти і держала ся здалека, але коли він обіцяв з нею женити ся, віддала ся йому цїлою душею і тїлом.

Максимиха зразу страшно сердила ся і плакала. Не такої вона невістки надїяла ся, тай соромно їй було, щоби єї син брав сестрину наймичку.

Зате тїтка Фросина стала від разу по сторонї молодих. Вона дітий не мала і жалувала Маланку як свою дитину.

— Дївка годна, робітна, — розважала сестру, — то коли її любить, нехай бере.

Тут тїтка Фросина тяжко зітхнула. Максимиха знала що їй на гадцї; вона добре тямила, як єї сестра за сусїдським парубком пропадала, але

старі і чути про те не хотїли, бо він мав лиш половину хати тай дві грядки городу, а вони мали чим доньку відвінувати, то і могли на лїпшого зятя зачекати.

Недовго чекали. Трафив ся одинак ґрунтовий, сама могла бути ґаздинею в хатї, бо його старі повмирали, а більше дїтий не було, то він обіймав цїле ґаздівство. Стала відразу широкою ґаздинею, люди називали її гордїйкою, що будьто би не знала вже як гордити ся своїм богатством. Се не було без раціі, бо вона справдї гордила ся і величала ся своїми статками. А однак часом прийшла на неї така година, що ходила як затроєна, і нераз гірко сплакала перед сестрою та казала, що весь маєток дала би за один поцїлуй сусїдського парубка. Тож і тепер коли розговорювала сестру і тота лиш зиркала на неї зпід ока, Фросина здогадала ся про що може сестра думати — і гірко усьміхнула ся.

— Немолоденька я вже і не менї молоді лїта нагадувати, але кажу ти, сестро, нерозлучай молодят, щоби колись на тебе не банували тай не коротали свого віку.

Максимисї тяжко було переломити ся, все таки противила ся синови, хоч і міркувала, що він того не питає.

Лукин стояв при своїм і не було сили щоби відтягнула його від Маланки; все те що мати говорила, він ледви слухав, та все таки рад був, що тїтка за ним обставала, тай маму розговорювала.

З весїлєм не було що протягати; таки зараз по Петрі Лукин увів молоду жінку до хати.

Загальний вид села Городок, ровенського уїзда, волинської ґуб.

Максимиха не переставала марикувати. „Привів менї невістку з віном і гонором“, — гадала нераз з серцем, хоч і мовчала, бо що вже було тепер говорити, щоби чужі люди мали з чого сьміяти ся. Сестрі також не було що казати, бо вона все за молодими обставала.

Все у собі таїла, але спокою не мала тай другому не давала. Що тільки Маланка не робила би, нїколи не може догодити свекрусї. Нї курам не насипле стілько зерна, скілько треба, нї пацяти в час їсти не дасть, не вміє теля від корови відлучити. З початку по трохи, а потому що раз більше і частїйше приходило до сварки, колотнї і проклонів. Мати жалувала ся перед сином на невістку, а жінка перед чоловіком на свекруху, і нераз таке пекло счинило ся, що треба було з хати утїкати.

Та не судило ся було Максимисї довго з невісткою бути. Вона все мала дихавицю; десь ухопила ся її простуда, тяжко заслабла, не довго мучила ся, тай уснула на віки так тихо, що нїхто не знав, коли вона умерла. Всї якось повиходили з хати, вертають, а вона вже застигла...

Лукинови жаль було за материю, а найбільше банно, що так тихо відійшла. Лекше було би йому як би була щось казала, дорікала, а то так пішла як би її нїколи й не було.

Коли лежала на лавиці, він довго на неї дивив ся, і не знати, що був би дав, як би хоч одно слово промовила. Але вона міцно затулила губи, як би хто їх яким тяжким словом запечатав. Може то його власне слово, як коли в злости міг крикнути „мовчи". І те слово тепер до него обертає ся, він буде тепер перед Богом за те відповідати. Як би не дорікав він собі, та все таки хату як би ангели перелетїли. Тихо, спокійно, і лиш хиба тільки крику в їх хатї, коли дїти послуху научають, а було щось тих дїточок, — що рік дав Бог гаразд.

*

Якось раз уже смеркало, а Маланка все ще не розгинала хребта і пильно підгортала бульбу. І дитина плакала в колисці і вечеру час уже було варити, бо Лукин от лиш що з міста не надійде, а кортїло її уже з тою бульбою покінчити.

Коли увійшла до хати і ледви що встигла розкласти огонь, надійшов Лукин.

— Ти ще, газдине, не варила вечери? — сказав лагідно, і сїв на лавицю.

— Я запізнила ся, бо хотїла вже раз тоту бульбу підгорнути, так була вже хоптою закипіла, що тяжко ради було дати.

— Нїчо, нїчо, але вари скорше вечеру, бо я голоден.

— Зараз буде, лиш кулешу засиплю, бо борщ ще з обіду лишив ся. Але ти щось в містї забавив ся, я гадала що скорше прийдеш, у двоє борше було би зробило ся.

— Подибав ся з людьми, всїлякі бесїди завелись, то й забавив ся.

— Та що там такого говорили?

— Кажуть, що пишуть газети, що війна буде.

— Ет, що там війна, коби бульба зародила, — я ще мала була, як люди про війну говорили.

— Говорили і виговорили.

— Довго якось говорили.

— Нї не жарт кажуть, що мусить бути війна — але най буде, я реклямований, то мене не возьмуть.

*

Якось потому чують, що будуть парубків брати до війська. І справдї пів села заасентерували і таки зараз стали покликати.

Коли беруть до війська, то кождого тисне за серце жаль, а щож доперва в такий час, коли про війну говорить ся.

Плакали дївчата, голосили мами, банували батьки. Не знали ще тодї, що й їм прийде ся піти за синами.

*

Справдї війна. Всї вже про те на певно знають. Богато людий затрівожило ся, але богато і думки не має. В робучий час на селї, нема коли роздумувати, на роботу часу не стає, а не то на якісь міркованя. Що Бог дасть, те й буде, а доки чоловік жиє, хоче їсти, а як їсти хоче, то мусить робити. А то робота на роботу настає.

Є такі люди, що хоч роблять, то все за тонший конець хапають. Але Лукин так само як Маланка були завзяті на роботу і вона їм відвдячувала ся. Газдівство поширювало ся. Станула нова колешня-оборіг, якого за мами не було, зачали класти стодолу, уже і зводини зробили. І віху поклали, лиш би ще пошити, а молотило ся би вже в нїй збіже, коби не те, що треба було перше збіже звезти, змолотити, а з соломи поробити сніпки до пошиваня.

Сиротище Лукин не знав, що свого збіжа вже не буде возити. Війна, про котру він спершу мало що думав, що раз близше надходила. У по-

лях чути нераз було як десь далеко земля від гуків дрожала, та хоч люди собі думали, що то до них не дійде, то все таки руки опадали. Найбільше людий трівожило ся, що що раз більше все нових до війська покликали. Розійшла ся вістка, що і реклямованих будуть покликати. Маланка як те учула, то аж за голову хопила ся, але Лукин все ще не давав віри, щоби так могло бути. Чи одно люди говорять, та через те ще не конче має так бути що вони говорять.

Аж одної днини, що лиш запряг коні до воза і хотїв їхати в поле, дає вийт знати, щоби ішов до міста ставити ся до війська.

— Що таке? — запитала Маланка, що як раз була на обійстю.

— Покликують до війська.

Маланка закрила лице руками і гірко заплакала.

— Не бій ся, я реклямований, нїчо з того не буде, лиш треба іти, нїчо не поможе.

Хата в селї Городок, ровенського уїзда, волинської губ.

*

Лукина відобрали а за дві недїлї мусїв він іти. Спершу видїло ся йому як би нїчо не стало ся, але таки зараз все як би до гори дном обернуло ся. Все стало як би якесь чуже, не його. Він дивив ся на свою хату, але вона не була вже тота сама його хата, і жінка як би не була його жінкою, ні дїти дїтьми. Вибігла дитина з хати, учепила ся його поли, але він її не видїв і не знав хто його чіпає ся. А то ще жінка плачем роздирає серце.

Тої днини, коли мав відходити, він як би занїмів. Сїв на пеньок під колешньою і упер очи в город. Червоний, великий мак розцвитав в городї, а між ним хитав дрібнїйший білявими головками. Той мак прикував цїлу його увагу і будьто би крім того маку нїчо иншого більше не істнувало на сьвітї. Червоний великий з гарним осередком мак, а між ним менший з білявими платочками.

Аж знов в нїм все перевернуло ся.

„Нї! нї! не піду, най убють — не піду; яким правом сьміють люди відривати мене від своєї землї, своєї хати, рідні?“

І знов якийсь страшний бунт піднїс його груди. Аж врештї опали руки, похилила ся голова і він заплакав, як мала дитина.

Так само щось тяжко коло него захлипало — була то Маланка. Вона присїла за ним під хатою на купі хворосту, але він не знав коли вона прийшла і коли за ним усїла. Він оглянув ся.

— Чого ти? — сказав як би в злости, — встав, пішов до стайнї і пігнав товар до води.

Се ще і не пора була, але він пігнав, щоби лиш дома не бути, не бачити жінки, дїтий і не видїти червоного маку який нараз йому опротивів.

Тиждень мав бути ще дома. Кождий день, кожда ніч зближала його

до страшного речинця; не було способу проволочи, відтягнути. Днї і ночи скоро по собі чергували ся. Лишило ся уже лиш два днї, але то вже йому було байдуже, міг і зараз іти, все одно, коли вже мусить іти.

Минуло і тих два днї.

Коли мав виходити з хати, глянув по образах, повів очима по обійстю, подивив ся на недокінчену стодолу.

Маланка забрала дїти і ішла з ним плачучи аж до міста. Виряджували як мерця. Та лиш мертвець не видить свого похорону, його душа вже на правдї, а за тїло він уже не дбає. А то видима смерть, видимий похорон. Коли в останне притиснув до серця омлїваючу з плачу Маланку, вона і дїти заголосили в один голос.

— Скоро, скоро! — зачали поганяти як товар до стайнї; одних позапихали до середини, других на гору. Метушня, крик, плач все те змішало ся і клекотїло як у пеклї. Лукин хотїв ще раз побачити жінку і дїти, але не міг до краю добити ся. Аж нараз засвистало і потягнуло гей би шнуром у безвісти.

Маланцї видїло ся, що вдовицею вернула до хати. Сїла на приспу, опустила руки і як би не дїти що плакали їсти, була би не борзо спамятала ся.

У три недїлї дістала від Лукина картку: він питав про єї здоровлє та як їй веде ся; писав, що його учать муштри, тай хто з ним є з його села. Відтак прийшло друге письмо. В третім просив, щоби прислала йому який крейцар, бо він з тим що має, не виходить.

Зачали говорити, що жінки за тих, що пішли до війська, будуть брати гроші, але чого иншого діждали ся.

Стріли, що з довкола давали ся чути і морозили людські серця, замовкли.

Деякі гадали що вже по війнї.

Аж одної днини став ся великий пополох.

— Військо, військо! — скричали люди. Та не лиш військо але і конї, вози, гармати, — а люди замучені, збіджені, як би присипані саджею, а голодні такі, що хрань Господи! Люди виносили що могли — хлїб, молоко.

Маланка через той час очи свої видивила, чи не побачить де Лукина. Не спала, не їла; щобудь кине дїтям, і що могла виносила з хати жовнїрам.

Аж рознесла ся чутка, що неприятеля лиш що не видко, завтра-позавтра він вже буде. Люди позавмирали зі страху.

Але минає одна днина, друга, трета — якось тихо. Вже зачали забувати, аж нараз як не счинить ся крик:

— Ворог, ворог іде...

Одні зачали утїкати де їх очи несли; другі утїкали би, та жаль їм було працю лишити, треті зовсїм, як би без памяти, не знали що з собою робити. А ворог як вода пливе, цїлий край заляв. Про наше військо і чутки не стало.

Усюди один неприятель. І все нараз запало як би у якусь бездонну бульбону. Нї звідки вістки, нї чутки, анї нїякого поратунку. Нїхто не знає — що буде? А тепер біда, крейцара при душі нема, а з ґаздівського добутку все неприятель забирає.

Маланка зі страху не виходить; нераз лиш ляже, а то гур! — у двері:

— Відчиняй! — та увійде часом і десять люда, а вона сама лиш з малими дїтьми в хатї.

Та ще коби не рабували! Часом трафляли ся такі люди, що бесїду їх можна було добре розуміти — та ще й до своєї їди запрашали. Але

були й такі що все із горшків повитягали. Раз прийшли тай цілий оборіг сіна забрали; що ненаплакала ся, напросила ся, а вони ще насьмівали ся з неї.

Люди зачали між собою перешептувати ся, що й корови забирають: де ще одна коровина, то часом лишать, але де дві, то зараз одну беруть.

Маланка мала корову і ялівку. Люди радили як найскорше ялівку продати. Щоби як дешево, але все лїпше, як мала за дурно піти.

Одної днини лиш що пішла до сусїди — чує, а дїти зробили крик в хатї: надбігає, а ялівку уже з загороди виводять. Не помогли нї плачі, нї крики, нї клятьби; взяли як своє. Що вона за тою ялівкою не набідькала ся! Вже й сусїди її розговорювали і тїтка Фросина огойкувала що хоче хиба голову за корову положити, і дїти осиротити. Але вона все своє:

— Як би Лукин був, він не дав би; він був би оборонив. Лукиночку, Лукиночку! Чому не даєш про себе нїякої чутки — може вже не жиєш, може вже де ворон кости твої розносить... — голосила плачучи.

Шопа і стодола в селї Городок, вол. губ.

*

Люди все гадали, що наші надійдуть — тай виженуть неприятеля, але коли став минати місяць за місяцем, а про наших і чутки нема, переставали уже надїяти ся і стали казати, що наших уже і не побачимо, що неприятель уже на все в краю лишить ся. Були такі жінки, що зовсїм забували, що їх чоловіки кров проливають, та таку позну робили, що хрань Господи!

— Бог би їх тяжко покарав! — кляла їм нераз Маланка.

— Ади яка менї взяла ся! Не пильнує свого носа, а чужого проса — „безгрішниця“! — відказували тоті, що міркували що те против них говорить ся.

Якось що раз більше з гір сходило неприятельського війська. Зачали копати рови, стягати гармати, а поперек цїлого села викопали шанець. Люди на ногах завмирали, дивлячи ся на ту роботу — а неприятельське військо ще собі кепкувало.

— Чого боїте ся? — казали, — наші гармати будуть кидати кулями далеко поза село, хиба ваші будуть на вас стріляти.

Якось раз перед вечером счинив ся великий гук і свист. Все заклекотїло як у пеклї і як би зелїзний град ішов на землю, а чорні дими збивали ся густими клубами. Кождий хто міг, ратував житє. Люди хапала, що могли: одні пішки, другі з возами — все то утїкало до подальших сїл і лїсів.

Маланка ледви встигла дїти забрати. Поперед неї їхала тїтка возом.

Маланка з дїтьми ішла пішки та лиш на віз понакладала, що могла захопити з хати. Як лиш дуже зачинали стріляти, то люди падали на землю і так лежали аж троха не перетре ся.

Якийсь протяглий свист засвистав у воздусї: трісло і загудїло, аж земля задрожала, та лиш клубами дим сковпотїв ся. Маланка усї дїти пригорнула до себе і припала до землї.

Одна дитина якось посунула ся, вона хотїла її придержати і чула що впала в якийсь рів.

Темно було, на омацки зачала шукати коло себе за дїтьми; троє було при нїй а двоє десь подальше плакало. Анї воза, анї нїкого з людий уже не було. Віднайшла і тих двоє і так сидїли всї стулені в одну купу. Дощ зачав іти, вода зливала ся у рови, дїти зачали домагати ся їди. Вона пригадала собі торбину з хлїбом, що поклала на віз тїтки Фросини тай там на возї і лишило ся.

„Що їй сирітцї робити? Старші дїти ще не так, але менші? Господи, що дитина знає? Їсти, тай їсти".

Усюди така темнота, що хоч око виколи.

Аж дивить ся, щось блиснуло, як би сьвітло у хатї. А коли що раз більше вдивляла ся, розпізнала, що се справдї якась хата і в нїй сьвітить ся.

— Ходїть, підемо до тої хати, — сказала до дїтий.

Найменше взяла за руки, старші ішли попри неї і пустили ся у пітьму. Ішли по водах, камінях, зрубах аж дійшли до хати.

У хатї двері були відчинені, в печі горів огонь. Якихось трох жовнїрів сидїло коло печи і сушило перемоклі плащі. У хатї на полиці стояло кілька перевернених горшків і мисок, на землї валяла ся подушка та якесь порозтягане платє. Видко що ґазди не мали часу забрати ся.

Маланка станула на порозї як вкопана.

— Чого молодице? — запитав ся жовнїр.

— Не маєте хоч кусник хлїба; дїти голодні — а не маю що їм дати їсти.

— Ми самі не маємо що їсти; ґазди порожні горшки полишили, — докинув один гірко всьміхаючи ся.

Уже хотїла відходити, коли один з жовнїрів взяв якусь торбу, почав в нїй щось шукати, і витягнув два кусники сухарів.

— На твоє щастє ще знайшло ся, — і дав їй сухар.

Дїти повитягали до хлїба руки, але сухар був твердий; треба було його розломити. Розглянула ся по хатї чи не буде де води, але нїде не знайшла. Менше о те, розмочить де будь на дощи. Подякувала тай пішла. Як уже гей подалеко була від хати, присїла під якесь велике росохате дерево, пригорнула дїти, тай так пересидїла до днини. Коли розвиднїло, стала розглядати ся і міркувати, куди вела дорога до якого найблизшого села. Вертати і бесїди не було. Треба було йти за тими, від котрих лишила ся. Але куди?

Пустила ся першою-лїпшою дорогою. Ось і якесь село, але з него люди також поутїкали. Всюди було пусто; двері і ворота повідчинювані. Якась стара жінка сидїла під плотом і хапала ся за груди від великого кашлю. Вона їй розказала, що всї з села повтїкали і мають бути під лїсом аж на третім селї.

Маланка, ще лїпше розпитавши бабу, у котрий бік йти би, тай собі потягнула з дїтьми туди.

У тому селї, на великій толоцї стовпило ся тільки люда, що і іглу не кинув би. Маланка десь допитала ся до своїх, хоч ще довго находила ся заким знайшла тїтку Фросину. Тїтка сидїла з чоловіком і слугою під возом як би у поли, коли туча нападе. На щастє на возї знайшло ся трохи харчу, то могла хоч дїти погодувати.

Так там перебідували цілих три днї. Дехто ходив звідувати ся, де що дїє ся? Деякі доходили аж до свого села. Сьмілїйші казали, що уже можна вертати, що військо пішло в другий бік, лиш трупи усюди лежать по дорозї, тай на однім боцї села майже всї хати порозбивані а деякі згоріли.

Коли вертали, люди росохами трупів до ями угортали. Тїла вже порозкладали ся, а такий ішов сопух, що ледво можно було удушити ся.

У горішнім кінцї села, де сидїла Маланка, хати якось остояли ся. На царинї коло Маланчиної хати стояло богато возів тай крутило ся чимало війська. У хатї застала лиш розломане ліжко. Одної лавиці не було, ні привалка, лиш черепє і солома усюди порозкидані валяли ся. Ні одного, як кажуть, хвоста коло хати не було, але треба було Богу дякувати, за те що жиє і дїти має при собі.

Уже і плакати не могла лиш серце як би хтось клїщами стиснув.

На городї лежала розбита коновка. Вона підійшла, і тільки нагнула ся, а то над нею як не затарахкотить, і більше вже нїчо не чула.

Люди видїли, що з лїтака, щось як би огнений лист летїв, почім вчинив ся великий гук і все закрило ся димом. Богато людий поранило. Убило двох жовнїрів, а Маланку на дрібні кусні поторощило. Люди ледви позбирали. У трумну не було що класти, збили скринку як на дитину, тай так і поховали, без дзвонів, без відправи, навіть гробу не було кому запечатати.

Перед хатою в селї Городок, вол. Губ.

Як трохи утихомирило ся, громада дїти надала тїтцї Фросинї, а хату замкнула.

Лукинови инша судила ся доля.

Коли лишив хату і пішов сумною дорогою своєї сумної долї, довго не міг опамятати ся, що з ним дїяло ся.

Не один був він такий.

Спершу муштри вчили, гонили людьми, як стадом баранів. Раз дали до якоїсь одної команди, з відти до другої, а люди ішли без думки, без волї гей би справдї череда.

Лукин ходив як неживий. Все те робив, що другі: вставав, ходив, їв, спав, але то як би не він, а хтось инший те робив. Йому дивно було, як могли люди говорити, сьміяти ся, жартувати.

Так ішов день за днем.

Иші жалували ся то на їду, то на те, що спати не могли; йому те було все одно. Його думка не була при нїм, він лишив її за собою, біля своєї загороди, жінки, дїтий.

Він був благий чоловік, робив хто що сказав, та все таки не обійшло ся без нагани. Зразу видїло ся йому, що чіпають ся без причини, але пізнїйше сам підкмітив, що нераз не чув, що до него говорило ся,

Та все те ще було нїчим насупротив того, що мало доперва прийти. Коли то мало прийти, того нїхто не знав, та все лиш все до того ладило ся.

Коби не те ожиданє, то все якось перебуло ся би; у гуртї все лекше переходить. Спершу Лукин не любив того гурту, але поволи став привикати. Всїх їх доля однака, одна жура і смуток.

Одної днини, ще з ранку нїхто нїчо не знав, а в полудне прийшов розказ вибирати ся в дорогу. Вечером цїла компанїя була на зелїзниці. Дощ мершів, тож найгірше тим було, що сидїли на верхах возів. В серединї також так глїтно було, що не можна було обернути ся. Лукин припер ся плечима о стїнку воза, а думками о рідне гнїздо, що нїби десь як би в мраці пропадало.

Кількох жовнїрів сьпівало коломийки. Чи їм весело було? Чи лиш веселостю біду убивали? Все одно, вони сьпівали не вмовкаючи.

Хтось затягнув пісню про орла і сивого сокола. „Ох! чи був ти, орле, в моїй сторонї“? — мов вирвало ся з груди Лукина, і він зачав сьпівати.

Сьпівав довго без тямки, уже всї перестали, а він все ще сьпівав.

Як довго їхав, не знав; уже давно перестав зовсїм з чим би не було числити ся.

Часом не знав що за днина, а врештї при війську пятниця чи недїля все одно; на те нїхто не зважає, бо кожда днина однако переживала ся.

Як довго їхали, на те зовсїм не звертав уваги і лиш тільки знав, що раз чи два перечергували ся день з ночею.

Нараз поїзд став серед чистого поля і всїм казали виходити. Чи то вже тут? — кождий питав ся себе, і мороз пішов поза скіру, хоч сонце пекло і піт ляв ся з чола.

Ще не покінчили ся роботи коло шанців і окопів, як нараз дав ся чути страшний рев неприятельських гармат. Наші також канонами стали відповідати і почав ся такий гук, треск, лопіт і клекіт, як би вже мав бути конець сьвіту. Ґранати летїли, пукали, заривали ся у землю, рвали її на кусьні, виривали корчі і дерева, кидали травою. Небо затемнїло ся димом, прошиваним огненим блиском.

Щось як би притихло. Аж знов як не заклекотять самостріли, мов градом посипали ся кулї. Люди падали як солома: смерть, смерть, видюча смерть мерещало в мозку Лукина. Нараз все як би запало у якусь пропасть. Думка його від усього відорвала ся і відлетїла десь далеко. Перед ним станула Маланка. „Що з нею дїє ся? Чи вона знає?!“ Тут і урвали ся його гадки. Щось сильно шарпнуло за плечі і він упав на землю.

Довго лежав не рухаючи ся. Чи се справдї він вже не жиє? Чи вже смерть і його скосила, кинула в него кулю, а може і цїлою пригорщию куль, і він мусїв розстати ся з житєм, бо ледви чи хто лишив ся при нїм.

По якімсь часї чув, що при нїм лежить якась рука — і здивувало його, що та рука розпростирала ся і затискала пальцї.

Чи справдї се його рука? Він ще раз розпростер пальцї і затиснув. Так, се його рука. Спер ся на локоть і піднїс ся. Чи може се бути? Він живий, нїчо його не болить, лиш шапки не має на голові і торнїстру куля зірвала.

Він став якийсь міцнїйший, зітхнув і увійшла в него якась надїя, якої перед тим не мав.

Бій скінчив ся, не скінчили ся однак тяжкі днї воєнного бідуваня. Прийшло ся зимувати в ровах в снїгу. Нераз лежали на перегнилій соломі, як у хлївї.

Тяжко до біди привикати, але Лукин якось годив ся і все мовчки зносив. А може лихо облегчувало ся тим, що у війську все говорило ся

про скорий мир. Сегодня проголошено би мир, то кождий, що не упав на поли, лишив ся би при житю, а чи є що чоловікови милїйше над житє.

З весною зачала знов ходити чутка, що неприятель що раз близше підходить. Всї надії на мир показали ся неправдою; війна тревала дальше і новий бій наближав ся.

Хоч все було на поготівлю, неприятель ударив як раз тодї, коли найменше того надїяли ся. Огонь почав ся ранком і тревав без перерви кілька днїв. Руйнуючим полумям знищив ворог передні рови, дротяні засїки і зробив довкола один великий вертеп. З перших ровів не лишило ся просто нїчого; так само з других. Страшний крик, зойк покалїчених зливали ся з пекольними вибухами гармат. З одного і другого боку голови падали на землю, як підкошене колосє, конї підкидали в гору ногами. Люди товпили ся по трупах, різали ся, кололи. Лукин біг з другими, кидав ся на всї боки, пробивав багнетом кого як попало. Нараз все заляло ся кровю, потемнїло, і він уже не знав, що з ним дїє ся.

Жїночі типи на Волинї.

Коли прийшов до себе, лежав на постелї, а коло него заходили ся якісь люди, а найбільше якась жінка в білім чепцї. „Маланка“, щось крикнуло у його нутрі, але біль перешиб його думки. По часї побачив знов той сам білий чепець і тоту саму жінку. Вона осторожно підносила його голову, обвивала білими шматами і так само заходила ся коло ноги. Коли біль утихомирив ся, а він став що раз більше до себе приходити, якось дивно робило ся йому, коли порушав хорою ногою. Одної днини дійшов сего причину. Иого нога по колїно була відтята. Страшний біль стиснув його серце. Боже! що йому калїкою на сьвітї робити? Та не тому був ще кінець. Раз монахиня розвязала йому голову і десь відійшла. На стільцї лишила ся блискуча як зеркало бляшка, покривочка від якоїсь масти. Він подивив ся у бляшку, і душа в нїм застигла. Одно око було менше, і лице гей би в один бік перекривило ся. І він узрів ся молодим парубком, як всї дївчата в селї за ним пропадали, як кинув оком на Маланку, як до неї залицяв ся. Він знав, що причаровував її своїми очима, а тепер як би вона його побачила, чи не жахнула ся би, чи не опротивів би він їй?

Від коли дістав ся до шпиталю, від тодї не мав від жінки анї одної вістки. На дармо слав письмо за письмом, і просив, щоби хоч одно слово кинула, але не міг дочекати ся нїякої відповіди. Писав до жінки, до сусїдів, але все надармо.

Що такого стало ся? Може неприятель загнав усїх в полон? Може слїду вже нема, де стояла хата? А може Маланка? Нї, нї, лиш то нїї! Вона так за ним пропадала, так побивала ся коли він відходив.

Він був хлоп міцний, здоровий, і скоро приходив до здоровля, але думка мучила його мозок і палила серце.

За якийсь час перенесли його з того шпиталю до другого. Припра-

вили ногу і дали карту увільняючу від військової служби. Був вільний, міг вертати до дому, але серце його не радувало ся, хоч і раде було би там злетїти.

Настав услівний час. Зелїзнича пара несла його як на крилах до свого гнїзда.

„Боже! Чи надїяв ся він того? Чи гадав, що буде вертати, що взагалї буде жити? Ох, житє, житє! Чому то кождому чоловікови так хоче ся жити? Окалїчілий, споганений, все таки рад житю".

Та коли зближав ся до свого села, стали знов мучити його всїлякі думки!

Чи буде міг робити, ходити, що скаже Маланка?

Ось і його село. Перший раз в житю не йшов охочо і весело до своєї хати. Якийсь огорнув його страх і з стрівоженим серцем волїк ся, поволи штильгукаючи.

Здалека узрів свою стріху, а серце ще дужше стало в груди товчи. Нараз як би хто ударив його обухом у голову. Вікна були повибивані, двері підперті і замкнені на колодку. Підійшов під вікно, хата була зовсїм пуста, нї живої душі.

Типи українських дїтий на Волинї.

Як підрубане дерево упав на приспу і гірко заплакав.

Сам не знав як довго сидїв, чув лиш, що серце що раз більше корчило ся.

— То ви Лукине? — заговорив хтось до него.

Лукин подивив ся блудними очима.

— Не пізнаєте?

— Іваниха — сказав як би сам до себе.

— Господи! Що з вами зробило ся?! Іду дивлю ся — Лукин, не Лукин.

— Де жінка, дїти? — запитав насилу.

— Ви нїчо не знаєте?

— Де жінка, дїти? — скричав як би з розуму сходив.

— Де, де! Коли вже ваша жінка ваші дїти посиротїла.

„Маланка не жиє!" — щось йойкнуло в його душі і він мовчки похилив голову.

— У нас був великий бій, — розповідала дальше Іваниха. — Люди були повтїкали, ваша також з дїтьми утїкала, але від смерти нїхто не утече, смерть всюди найде чоловіка, і її найшла, таки перед хатою, тут на тим місци, де я тепер стою. Упала куля, з летучого човна і розтріскала її на місци. Дїти взяла тїтка Фрозина. Сама громада надала їй, бо що були би тут самі робили.

Лукин промовив лиш одно слово „Маланка", — і заплакав як дитина...

Хтось ще більше мусїв видїти і спізнати Лукина, бо коли все ще

сидів на приспі як остовпілий, прийшла з дїтьми тїтка Фросина. Тїтка лиш в долонї сплеснула, як його побачила. Дїти спершу не пізнали його, а найменше зовсїм не знало, що то тато, лишило ся таке маленьке як він відходив. Тїтка хотїла йому віддати дїти, але видїла, що нема кому. Лукин ходив як напів мертвий.

*

— Що я вже йому не кажу, що не прибагаю, аби хоч троха спамятав ся, — говорила ґаздиням коло церкви тїтка Фросина — та нема того способу. Так за нею побиває ся, що Господи! Щоби так не банував, кажу йому, що нїбито вона за него і гадки не мала, що з Москалями вдавала ся, а він, вам, ґаздиньки, як не зойкне, як не заголосить, аж сум дебрами пішов...

*

Лукин справдї як те вчув, гейби з коня повалив ся.

Калїка, калїка, без ноги, з скривленим лицем, а ще більше з скривленим серцем.

І пожалував чому смерть лишила його при житю!

Грицько Трух У. С. С.

Стрілецьким шляхом на Вкраїну.

Колись малому ще хлопчинї
Марився далекий, дивний край,
Де степ широкий й Днїпр глибокий
Один родимий, справжний рай!...

Марив ся край синих жупа́нів,
Земля завзятих козаків,
Ясновельможних пан-ґетьманів,
Сїдоголових кобзарів.

Моя дитиняча уява
Створила собі дивний сьвіт,
А серце рвалось і тужило
За днями слави давних лїт.

І нїм ще втихла моя дума
Сумна мельодия туги,
Прийшла війна і хвиля долї
Занесла в мить мене туди.

Несе ся поїзд, мчить стрілою
Через безмежнїї поля
У шлях далекий, шлях безкраїй,
Там де Україна моя.

Усе, що було лише в мрії,
Живуча дїйсність — лиш одно
Шматує серце, давить груди:
„Це то прокляття, що вже давно

„Мучив Вкраїну, бідну неньку,
„Через найтяжші роки-годи,
„Де плили ріки сльоз і крови
„Задля привати і незгоди“!...

Тож коли нинї на Вкраїну
Йдуть молоді борцї народу,
Молюсь Всевишньому: „О, дай нам
Єдину думку, трівку згоду“!

В дорозї 1918. р.

Вячеслав Лащенко.

Жовто-сині прапори.

У повітрі вільно мають
Жовто-сині прапори
Рвуть ся в небо, сонцем сяють,
Звуть на волю крізь мури.

Крик палкий за вітром лине
Дзвін по Київу гуде:
Прокидайтесь! До Вкраїни
Ранок сонячний іде.

Блискотять Днїпрові хвилї:
Море золотом горить.
Степ синїє... Легкокрилі
Чайки линуть у блакить.

Злої ночи дикі сили
Зникли в тéмряві нїмій...
Все живіє... Встань з могили,
Встань, як Лазар, краю мій!

Линьте в небо, орлі крила!
Землю взорюйте, плуги;
Най цьвіте Вкраїна мила
Буйним цьвітом навкруги!

І несе поміж народи
Крізь розвалені мури
Гасло сьвіта та свободи —
Жовто-синї прапори.

Др. Володимир Бирчак.

Ростислав Берладничич.

I.

Одного лїтного дня 1189. року їхало улицями Смоленська кількох їздців. Їхали нерівно, поволи, помучені; попереду молодий їздець, посьпівуючи пісню, за ним два старші, що випрямовували ся вдаючи ще жвавих, а там ізнов старець, що хилив ся до сїдла. Їх конї обтрїскані болотом, що хвилї спотикали ся. Переїхали город й звернули за молодим їздцем на вузеньку греблю, що вела посеред багна й болота. Проти них на зеленім острівчику пишав ся за валами й частоколами княжий замок. Гребля, заросла по боках вільшиною й вербами, була перетята в кількох місцях мостами й містками. Розглядаючи ся й доїхали їздці до воріт замку, що дивним дивом стояли отвором.

— Ось тут мирний час! — каже перший їздець і стримав коня, дожидаючи, аж всї зрівнають ся з ним. — Не то що в нас!

Старець обтер піт з чола й не зважаючи на слова молодого зітхнув:

— Слава тобі, Боже, що ми вже на місци!

З тим і вїхали в двір. Проти них нїхто не вийшов, а тільки цїла гурма собак випала з будинків, обскочила їздців й стала лаяти. Та їздці й не звертали на них уваги, а стримали коний й стали зісїдати.

— Слава тобі, Боже! — зітхнув ще раз старець, як в дверах зявив ся слуга, глянув на приїжших і станув здивований.

— А ви відки?

— В нас питають сторонських найперше до кого приїхали, а тут: відки. Ми до князя Ростислава Берладничича! — промовив молодий, що їхав попереду. — Дома?

— Нї, поїхав зі своєю дружиною на лови.

— Нїкогож не застали?

— Дома є наш старий князь Роман.

— Можна бачити ся з ним? Хоч ми не до нього, але й з ним бажаліб розмовити ся.

— Спав, та певно збудили його собаки.

— Іди й зголоси нас, — промовив старець. — Ми до Ростислава Берладничича, та коли його не застали, хотїлиб розмовити ся зі старим князем. Скажи, що ми з Галича, зпід синих угорських гір!

А звертаючи ся до своїх додав:

— Буде не зле й від старого засягнути язика. Щоб тільки даром не їхали ми такий шмат дороги!

Слуги, що приїхали з послами, підвели коний до студнї, розпускали

на конях ремені, поїли й самі мили ся по довгій дорозі. Пси звивали ся коло них, та вже не гавкаючи. Від стаєн надійшли княжі слуги й забирали коний. Тимчасом вийшов і слуга з княжих кімнат і просив послів в середину. Князь ждав на рідких гостий. Старий галицький боярин Стефан покликав зі собою ще двох галицьких людий, слугам наказав, щоб пазили коний й увійшов в середину.

Перед ними стояв низонький сухорлявий старець, з лисою лискучою головою, меткими скорими очами й усьміхом на лици.

— Ми з Галича, — зачав старий боярин.

— До Ростислава Берладничича? — перебив князь.

— Так.

— О, знаю я вже вас! І знаю за чим ви приїхали до нього! О, го-го! Певно просити, щоби сїв у вас князем — а потім пошити в дурня, як пошили й його батька!

— Алеж, княже!...

— Щож, не має в вас знов князя? Може знов спалили?

— Ми жадного князя не спалили, не обиджуй нас, а то хиба деякі й то давно вже приложили своїх рук, що спалено Настасю...

— Як гарно сказано! — усьміхнув ся князь.— „Хиба деякі й то давно вже приложили своїх рук, що спалено Настасю...“ — а забув сказати, що та Настася була жінкою князя! Отже й видите! А тепер певно прогнали знов свого князя, або що! Не моє дїло, не мене приїхали просити на стіл, Ростислав у мене служебним князем, та свій має розум. Кажіть, що нового наброїли? Впрочім пождіть, ви з далекої дороги, вас треба погостити. Тодї й говорити мете.

Шаблею застукав у зелїзом ковані двері, відгомін пішов по усїм дворі. Як зявили ся слуги, князь видав розкази й питав послів далї:

— Отже кажіть, що зробили? Впрочім можете й не говорити, бо й не до мене послами прибули.

Типи дїтий на Волинї.

— Нїчого нам таїти.

— Як ваша воля. Та чи не вгадав я вже із чим то ви прибули? Ростислава просити на стіл? Не так? Не так? Отже кажіть, що знов там наброїли? Або, ще раз кажу, не говоріть менї, не до менеж приїхали, Ростислав небаром повинен вернути ся.

— За нами жадної вини, а се вина других, нам тільки приходить ся терпіти, боярам і нам, людям Галича, — втрутив високий, що був з галицьких „людий“.

— Ти знаєш, княже, що наш великий князь Ярослав Осьмомисл ще перед двома лїтами переставив ся на той сьвіт.

Князь потакнув.

— Умираючи, оставляв він двох синів, старшого Володимира, сина

від слюбної жінки й молодшого Олега, сина Настасї, яку бояри викрали були князеви й живцем спалили на кладї. Властиво старший повинен був засїсти по батькови в Галичи, та князеви дуже залежало на тім, щоб саме в Галичи володїв син тої, яку вельми князь любив й яку йому спалено. Тому перед смертю, лежачи хорий на постелї, покликав нас всїх: бояр, ігуменів та старших зпомежи людий, сповідав ся перед нами всїх своїх гріхів і просив, щоб ми заприсягли йому, що пошануємо його волю. А воля та була: в Галичи володїти ме молодий Олег, а не старший Володимир, останному давав Перемишль. Не всї хотїли згодити ся, особливо бояри, бо й як, казали, князем мати сина тої, що була тільки коханкою князя й яку вони спалили, Але хорий князь намагав, просив і благав і виблагав. Заприсягли бояри, заприсяг і син Володимир, що не ме іскати стола під молодшим братом. Але що тільки вмер князь, наші бояри зломили присягу.

— Отже я й казав! — засьміяв ся старий князь. Його сьміх був гіркий як зерно гірчицї.

— На жаль так! А се тому, що в нас в Галичи инші люди та звичаї инші. В нас достаток, по сіль приїздять з Київа й від тебе, княже, і з усїх усюдів. А всї привозять гріш; де гріш, там мало шанують правду й справедливість, за те бута і гордість там цьвітуть — і як тут слухати Настасиного сина? Князем най буде княжин син! Й покликано на стіл Володимира, прогнанож Олега. Я сам боярин, — говорив старець, — та сего кроку не хвалю. Та стало ся. Настали війни й межиусобицї, що тільки ослабили нас. Конець кінцем Володимир засїв на галицькім столї при помочи бояр. Здавалоб ся, що час вже бути мирови і згодї. Здавалоб ся!

— Бо ось ті самі, що покликали Володимира й били ся за нього, хотїли, як він став князем, за нього й володїти! Та Володимир не з тих! Перше стояв об ласку бояр, та став князем і змінив ся — відсунув всїх поплечників з бояр і сам став володїти, опираючи ся тільки на вибраних зпомежи людий та бояр. Се й вивело тих, що його на столї посадили, з рівноваги й вони стали шукати зачіпки з князем. Ключку вони й знайшли легко, бо й хто з нас без гріха?!

— Батько Володимира, Ярослав Осьмомисл, прогнав свою слюбну жінку, з якою не був щасливий й жив з коханкою Настасею Чагрівною. Син від слюбної жінки, Володимир, виступав за те проти батька й шукав навіть помочи у инших князїв, щоби змусити батька, аби приняв маму, а прогнав Настасю. Він то й приложив до того своїх рук, що спалено Настасю. Але як він сам став князем — чи се був припадок, чи доля так веде дїла, щоб насьміхали ся ми самі над собою — досить, він став князем і не був щасливий зі слюбною жінкою. Отже той сам, що виступав проти батька за Настасю, — зробив так само як і батько: кинув слюбну жінку, а взяв собі одну попадю, що припала до серця, відобравши її мужови. Ось за те й хопили ся бояри, що були невдоволені з князя. Кажуть: — „Ти нам князь, тобі маємо віддавати поклін й твоїй жінцї, та як нам, боярам, їй віддавати честь, як се проста попадя?! Княже, ми знайдемо тобі княжну, або й яку королївну, — щоб тільки не та попадя“!

— Вони так говорили, хоч і знали, що він її не кине, бо треба знати, що любив її щиро й стояв за нею як колись і його батько за Настасею. Бояри шу-шу, а на князя страх! Ануж ті зроблять з його любкою те, що колись з Настасею? А любив її кріпко — знаєш, княже, як се двоїх часом добере ся у щирому коханю, що одно без одного ні дня не проживе. Отже й князь волїв радше кинути свій стіл і князївство, як свою попадю. Колиж бояри, бачучи трівогу князя, стали ще дужше напирати, князь втїк з попадею в Угорщину, кинувши стіл у Галичи.

— Дивні дива у вас в Галичи! — на те князь. — Яб своїх на мак розтер, як що посьміли би! — грозив старий князь.

— Та не в нас! — на те Галичани. — В нас бояри богачі й князь мусить дбати о їх ласку.

— Щож далї?

— На чолї тих, що вигнали, стояв Константин Сїрославич, що колись палив Настасю. Вигнав він князя й як стій шле послів у Володимир Волинський до князя Романа, з яким зносив ся вже давно. Роман вже давно скалив на Галич зуби, тепер зачув, що Галич вільний і нуж до нього! До тижня й новий нами править князь, новий — та не дужий військом. Який був би він в прийдешности, не відомо, бо що тільки він до нас — як вже плещуть люди, що Володимир знайшов поміч в Угрів і з Уграми й попадею йде відбивати ся. До тижня — чуємо — вже Угри йдуть. Роман легонько вскочив в Галич, та без військ, прийшло ся боронити ся, а він ще скорше як прийшов — із Галича втїк.

Перед селянською хатою на Волинї.

— В Галич увійшли Угри без копія. Та щоб зрозуміти те що далї стало ся, треба тут ще одно додати: втїкав Володимир, з ним з Галича втїкали і всї його сторонники, втїкав знов Роман, втекли з ним і ті всї, що перше виступали проти попадї, досить, що в Галичи із знатнїйших мало хто остав. Отсе й побачили Угри і знаєш, княже, що вони зробили?! Угорський король прийшов в Галич, розглянув ся, розпитав усе і — Володимира та попадю, в яких оборонї нїби то прийшов, увязнив, а на галицькім столї посадив свого сина Андрія.

II.

— Ось так, княже, й проміняли наші волю за кайдани. Инші народи житє кладуть на тоцї, щоб волю добути, ми легким серцем крамолами й межиусобицями її проміняли. Скажеш, княже, що все пішло ізза жінки, ізза тої попадї, воно так і нї, бо завинили й наші тут бояри, що не об-

думавши діла й зачали ізза попаді війну і за цапову душу вскочили в кайдани.

— Чиж маю розказувати як нам тепер живе ся — у ярмі?! Як наші храми збещещені, наші жінки й доньки як зьвір перед ловцем, перед бутним жовнірством ховають ся у ями й дебри лїсові?! Як наші права — не наші вже, і мова наша погорджена й поругана! І сон та супокій забуті в нас тепер! Чи маю розказувати про ті всї терпіня, що переходимо день в день?! Про грабежі й підпал, знущаня та розбої?! Ось прийшли Угри, а непевні того як ми приймемо їх ярмо, закладників забрали в Галичан. У того сина, батька там взяли, там маму знов, а все ізза того, щоб ще не стали ми в борбу за волю та права. Тут вже не йде річ о Володимира й попадю, а о те ярмо що впало на нас. Знаєш, княже, як часом жруть ся конї пущені на волю, мовчать і смирно собі помагають запряжені в один віз. Так і ми забули тепер всї свої дрібні свари, а всї разом проти ворога думати стали думу. З початку на Романа ми ще надїяли ся; він втїк перед Уграми від нас, ми знов до нього шлемо послів, щоб йшов нас вибавляти, бо на Володимира, що сам попав в полон, ми стратили надїю.

— І ще одно додатиб. В кождому народї усе знайдуть ся зрадники, як і найздоровший дуб між здоровою гнилу родить жолудь. І між галицьким боярством знайшли ся, що байдуже їм чиє ярмо на спинї, ті відразу й пристали до наїздників, ласі на уряди і власть, яку він роздавав. Ті й зрадили нас. Бо що тільки і післали ми послів до Романа, що тільки й став він в похід вирушати, як вже в Галичи Угри заметушили ся й не ждучи аж Роман підступить під город, вийшли проти нього. Ті з наших, що вірно станули при Уграх, враз з ними й вдарили на свого.

— Глухі вісти прийшли в Галич. Романа побили... вигнали з Плїсненська.... побитий подав ся на північ... Пропало все й всї ми потратили надїю.

— І знов вернули Угри в Галич, веселі що віднесли побіду й на ново стали знущати ся над нами. І знов забрано закладників у нас, у мене сина, вже другого взяли, у инших зятя, то знов батька дїтям. А потім червоний когут що ночи став у нас лїтати. Сум і туга й жалоба настали в нашім городї.

— Та воля не вмерла у нас, противно тим більше росла любов до неї і бажанє здобути її, чим більше кайдани нас гнїтли. Тодї й піддав хтось думку, що цїлющою водою впала на наші душі. На Романа ми стратили надїю, не верне ся уже й наш, що нас покинув ізза попадї, а нуж ми кличмо Ростислава Берладничича — промовив хтось. — Йогож батько володїв колись у нас, любив не тільки могучих бояр, але й людий звиклих і люди любили його, тепер покличмо його сина, най йде здобути батьків стіл! Ми всї за ним! Щоб тільки його знамена станули під Галичем, усї підемо за ним! Ударимо на Угрів, житє положимо за волю, бо годї, вже годї далї зносити ярмо!

— Слово було кинене й між людьми ймило ся як іскра на сухій соломі. І між боярством, що ще не продало ся в ярмо, та думка знайшла ухо й живійше стало бити серце. Усї за Ростиславом. Його батько любив правду й чесноту, як що син в нього вдав ся — нам треба такого! Най його знамена тільки й стануть під городом — ми всї втїкаємо до нього! — кажуть бояри.

— Ось і знаєш тепер, княже, ізза чого ми й приїхали. Просити Ростислава, щоби йшов, здобувши, князем у нас сїсти. До Ростислава ми приїхали — докинув боярин Стефан по хвилї — та вперед тобі все розповіли, щоб могли тебе, княже, вперед запитати ся яка твоя думка? Тиж знаєш Ростислава й збагнеш яка його буде воля: підеж він князем у нас князювати?

— Щоб обманули ви його як батька?! — спитав князь.

— Ми батька його обманули?

— Аджеж знаю добре! Його батько блукав ся по сьвітї блудним лицарем і в мене він служив. Знаю, знаю! Був добрий, чесний і людям дуже вірив, тому два, чи навіть разів три обманули ви його! „Ходи до нас князем князювати! Ходи, тільки знамена покажи свої, ми всї за тобою!“ — казали ви й тодї, а потім обманули! Тепер ще й сина кличете до себе?!

— Його батька ми ні разу не обманули, не обманемо і сина! — обрушив ся старий. — Його батько володїв у нас на вдовілє всїм і був як се ти, княже, сказав, добрий, чесний і вірив в доброту людий. Та войовником не був — ось і причина всего його нещастя. (Про сина чули ми, що войовником він добрим). Бо ось прийшло ся боронити Галич перед Володимирком, батьком Ярослава Осьмомисла, ми всї боронили го-

Похорони на Волині.

род, бо всї як муж один ми станули при стягах батька Ростислава, бо всї любили ми його за доброту і ласкавість. Та скоїв ся припадок нам усїм нещасний. Підчас борби одної, як враз із любим нам князем ми ночю випали із города — у темній ночи від нас відбив ся князь. В город вернули ся ми самі, князь згубив ся поза городом; вернули ся ми в город, та далї боронимо його. Ще цїлих два тижнї ми самі боронили город, дожидаючи князя, що він — ануж хоч ночю перекраде ся до нас. Та марна була надїя наша, марні сподїваня, бо князь, не чуючи за собою сили, щоб пробити ся в город, пішов у низ Днїстром, дійшов аж на Дунаєві лимани і там що йно зачав збирати війська. Зібрав і знов вертає в Галич. Та вже не ми у городї панами, а нам нелюбий князь. Той зібрав війська й відбив приступ Івана. Скажиж, мій княже, по совісти своїй чи наша в тім вина? Миж боронили нашого князя, доки наших стало сил! Чиж наша в тім вина, що він від нас відбив ся в темній ночи?! Чиж наша й те вина, що він замісць до нас знов прокрасти ся в город й станути на чолї — подав ся в низ Днїстром — й вернув, як попали ся вже

в зуби?! Скажиж по совісти своїй, мій княже, а не обсуджуй нас в нестійности та зміні!

— Потім ізгоєм став тиняти ся, одні глухі вісти доходили до нас. Десь був в Києві, потім тобі служив, княже, то знов в Суздаль загнала його доля. Тут і попав ся він в полон, як в згоді зачав жити суздальський з галицьким князем. Його й везли зі Суздаля в Галич закайданеного, як відбив його в Чернигові Ізяслав Давидович. Тоді вільний ізнов прийшов до нас Іван. Зявив ся нагло, як упав би з неба. Ми не приготовані до бою, та не се було причиною невдачі. Ішов горі Прутом враз з полками своїми й Половців. Всюди люди приймали його радо, самі кидали Ярославові ряди і йшли до того, що був їм по нутру, тому йшов скоро князь Іван Берладник. Аж в Ушиці була залога Ярослава, та мешканці усї були за Іваном. Вони й скакали через заборола в Іванові ряди, та в городї однаково остала Ярославова залога, що кріпко боронила ся. Значить: однаково треба здобувати город! Та розревнив ся наш князь, що сам про нього кажеш, що добрий був і чесний й надмірно людям вірив. Жалко стало йому города, що стояв за ним. А відомо, що в бою не має серця, анї жалю, в бою й не час та не пора вагати ся, бо тут одна хвиля — програв, або виграв. Завагав ся князь, боячи ся, що його союзники Половці знищуть увесь город, що йому прихильний, здобувши його. Завагав ся добрий князь, се бачуть Половці й — кидають князя! Сам князь, Іван Берладник, не мав що робити покинений Половцями й вернув ся, похід залишивши, щоб далї блукати ся по Руси. Кажуть, що згинув аж в далекім Солунї. Скажиж ізнов, наш княже, яка наша в тім вина?! Сказати можна, що се річ припадку, що в Галичи відбив ся він від нас; під Ушицею знов покинули Половці, та відомо, що припадок кождий з нас сам носить у душі. Се князь був добрий та благий, а не войовником він був! Скажиж якої думки ти що до Ростислава? Його ми обібрали, бо кажуть добрий він та чесний а ще й войовником він вдав ся, що по лицарськи обстоїть він за себе та за своє дїло. Його батька любили вельми Галичани, тому і сина любили би в нас. До того, кажуть, він як батько душі, нї правди за гроші не продасть, а честь й добро виносить понад все! А в Галичи, де за гріш і почесть продає ся достоїньство і честь, він був би сьвітлом, що створив би инший сьвіт. Кажиж, піде він князем до нас, — чи вся надія наша і наш труд даремні та пусті?

— Ростислав вдав ся Богови князем, — на те старий князь. — Спокійний, лагідний та войовничий, коли того треба, меткий та рішучий і менше вірить людям, не забувши батька. Чиж він піде до вас — не моє се дїло. Що до мене, то й за гори золота не пішов би я до вас, бо як дїти мячем перекидуєте князїв, а мячем не любо менї бути. Ростислав у мене служебним князем, та про свої дїла рішає сам один. Тому й не скажу я йому: „іди“, анї: „не вір приманчивим словам, за якими непевний ти є дїл“. Як сам він рішить, так воно й буде. Та я, старий, бою ся! Скитав ся увесь вік його батько, не здобувши стола, бою ся, що так само й син його блукати ме ся без стола ізгоєм. Тому не я рішати му в тім дїлї.

III.

В гридницю увійшов молодий князь.

Увійшов скоро, з поспіхом, так і видно, що приїхав перед хвилею, від нього й повіяло запахом піль та сьвіжостю. На рамени нїс сокола, що саме чистив собі пірє.

— Ось і князь Ростислав! — підсьміхнув ся старий князь, вказуючи на молодця, що увійшов. А до Ростислава каже:

— Ти буяєш по поли на ловах, а тут ждуть посли з далекого Галича! Вже давно по тебе вислав я слуги.

— Нїде не бачив їх, — відповів живо Ростислав і спитав, допитливим зором дивлячи ся на послів: — Посли? З Галича? До мене? — Се останне запитанє: „До мене?“ вимовив князь із найбільшим здивованєм. — До мене? — повторив.

— До тебе, княже.

— З Галича? — спитав ізнов князь. — З Галича, де батько мій княжив колись?! Із города, який він весь вік здобував, нїколи не здобувши, що про нього мрів все своє житє?! З моєї батьківщини?! Якеж дїло привело вас до мене?

І не дожидаючи відповіди, здійняв з рамени сокола, погласкав його ласкаво й промовив:

— Нині вже не я тебе, друже, нагодую, а слуги. В мене пильні гості з Галича, відки й ти походиш, розумієш? — питав гласкаючи птаха. А до послів додав:

— Сей сокіл з Галича, батько його вивіз і в спадщині оставив менї — вся спадщина і все моє майно й скарби, які по батькови припали. Вірний друг і мисливий! Говоріть, що вас привело з далекого города аж сюди до мене. Яке пильне дїло?

Церква у волинськім селї.

Старий боярин Стефан і другі розказують слово по слові, яке се дїло. А потім просять в імени бояр і народу, щоб ласкаво йшов до них здобувати Галич й князем у них сїсти.

Молодий князь кілька разів підчас їх мови вставав і ходив по гридниці. Його лице розпаленіло ся, очи заблищали дивним блеском. Як ті скінчили, він ще подумав хвильку, а потім приступив найперше до старого князя, що сидїв підперши лису голову на руки, й спитав:

— Княже! Яка твоя думка? Я вже рішив ся, яку дати відповідь, та ще вперед я цїкавий знати, що ти думаєш про дїло, бо нині ти в мене замісць батька й друга. Що ти менї радиш?

— Нї-чо! — провільно промовив князь.

— Нїчо? — спитав здивований Ростислав, підступаючи близше.

— А вже, що — нїчо, бо скоро ти рішив ся, моє слово нїчим вже не заважить при твоїй постанові. Бо й щож я можу порадити тобі, сину? Знаюж тебе добре. Як що рішив ся ти іти, а я пораджу: нї — не ти, щоб мене послухав. Пораджуж: так, а волї й охоти не має в тебе йти, моя порада у Галич не заведе тебе. А впрочім як радити менї?! Чиж знаю я прийдешність? Чиж можу віщим духом взнати яка судила ся тобі доля?! Тому змовчу, а ти скажи найперше який є твій задум, тодї що йно я й радити му тобі як в дїло провести задум.

— Я йду! — відповів скоро Ростислав. — Я йду, бо Галич батьківщина моя! Не вжеж, мій княже й батьку, весь вік скитати ся менї й блудним блукати лицарем по сьвітї, як батькови судило ся?! Галич дорогий менї! Не бачив я його у вічи, та чув нераз як батько в тузї розмальовував його красу. Із слів його — се рай та вершок краси, якого другого й немає на всїй Руси. У той рай і просять мене самі Галичани! Чиж більше щастє й могло мене стрінути! До того в чужім вони тепер ярмі й до мене вдали ся, щоб я ішов ратувати їх, щоб я — властиво память мого батька була тою силою, що знов получить їх в одно в борбі з чужинцем. Не вжеж відмовити я в силї? Я йду з вами, моя ви дружино, й здобуду Галич, або на своїй батьківщинї ляжу головою.

— Тай ще одно не можу поминути. Як що я рішив ся, найперше про військо слїд подуматиб, та війська того обмаль в мене дуже! Ось весь мій маєток — сизокрилий сокіл, що батько оставив менї і полчок маленький, з яким князеви служу. Полчок невеличок — хоч браві та жваві воїни у мене. Мій батько, відбитий від Галича, взяв зі собою й полчок сей невеличок, нинї вигнанців сини йдуть зі мною в бій. И вони на крилах прагнути муть злетїти в батьківщину й вони у бою не уступлять й радше голови положать як щоб вступили ся, під Галичем вже бувши. Та хоч сьмілі та жваві — мале є їх число! — і голову схилив...

— І мій полк їздців возьмеш ти зі собою — на те старий князь. — Здобудеш Галич, вернеш його в славі, а нї — бож ми мужі й знаємо, що вислїд кождої битви двоякий може бути — а нї, рахунку з тобою в мене не буде. Як що ти йдеш, моїх їздців своїми називай.

— Підеш, наш княже, — на те посли з Галича — не з Києва в Галич через Волинь, як йшов Роман, бо на верхах Гологір заняли Угри кріпке Плїснисько й відти тяжко булоб їх вибити, а тим шляхом, що йшов ним батько твій. Підеш в Берлади! І там живе ще память про князя, що володїв над ними й батьком твоїм був. І як колись, як йшов твій батько походом на Галич, до нього прилучали ся усї, так нинї й їх сини підуть за тобою. До батька твого, що не знав нї боярина, анї убогого, а знав одного чоловіка, скакали хлопи з города — й до тебе всї підуть, щоб скинути ярмо нелюбого чужинця. В Берладах стануть всї за сином Берладника Івана. Там знайдеш і Половців, за гроші тих наймеш — а гроші вже пусте... А станеш ти під Галичем з військами своїми, нанятими, й князя, й затрублять твої трубами в городї, повстанемо усї і всї як муж один при тобі!

— Тепер спитай ще, сину, яка залога в Угрів, щоб знав яке й тобі збирати військо — каже старий князь.

— Про те і про инші ще подробицї ми завтра говорити мемо. Тепер ви посли, що прийшли до мене й ти, княже, що замісць батька є менї — ходїть в мій двір! Весела настала хвиля, мемо разом пити й веселити ся. Ти, княже, — шептав до старого — меш певно дивом дивувати ся, що я, відїжджаючи від тебе, не сумом сумувати му, а радість засяє на моїм лици. Та вір менї, батьку, що побіч суму, що тебе покину, мого дорадника, приятеля і батька — стократь сильнїйша є моя утїха, що побачу Галич, батьківщину свою! Ходїть зі мною, моя ви дружино, покличу й сьпіваків, бо вельми великою радістю переповнена душа. Ходїть, ходїть!

IV.

Під Галичем.

Молодий князь ставав жити. Се був перший великий похід, який відбував. І як ішов йому! Зі своїми військами із під Смоленська злинув він під Галич летом сокола, розбиваючи по шляху заборола ворогів. Над нижним Днїстром — як се предсказав боярин Стефан — до нього при-

станули Берладники, що то колись його батько над ними володів й від них дістав імя. Тут були ще й потомки колишних розбитків галицьких військ, тих що то колись його батько з ними втікав з Галича. Вони всї звитали його як довго ожиданого, вимріяного, що заведе їх в землю, з якої їх прогнано. Ставали при нїм сїдоголові старцї, що голови клонили до могил, та ще одно бажанє жевріло в їх душі, щоб ті могили в рідній були землї. Ставали при нїм і їх сини, що про той Галич чули як у снї — і ті бажали вернути в обіцяну землю. І Половцї, що ласі на добичу, звідки вона й не булаб, бачучи молодого князя, що йшов витаний всїми та певний побіди, станули при нїм. Се все дїяло ся у млї ока — скоро. Що тільки станув під Ушицею й ледво посьміла угорська залога ставити опір, як мусїла перед завзятєм його військ подати ся й втечи. І як колись, як йшов його батько, нинї до нього скакали з заборол обідрані хлопи, у нїм витаючи князя понижених і бідних. В Бакотї вже й не сьміли Угри ставити опору. І він пігнав за ними, на пяти наступаючи й беручи в полон половину залоги. Ще той Галич він возьме! Та Галич вже пусте! Казалиж посли Галичан: най тільки твої знамена замають під городом — ми всї твої.

Гуцул з Косова.

...Кануло сонце. У вечірному блеску синїли гори й на них галицький замок, що ще тому кілька лїт сидїв на ньому Ярослав Осьмомисл, підперши угорські гори й затворивши королеви дорогу, Нинї там Угри! Та вже не довге пановане їх!

...Тонув у вечірному блеску город і мовчав. Долом Днїстер, котив свої филї, на його берегах розкинули ся ниви й села. Із тих сїл і збігали ся люди до війська Ростислава. Витали давних знакомих, просили о поміч, самі ставали в ряди, бож се вже останний день панованя Угрів.

...На ум князя насїдала туга. Сонце клонило ся до заходу, в таборі розпалювали огнї. Князь вийшов з намета й з найблизшими подав ся між жовнїрів. Не увійшов кількох кроків, як з табору посеред гамору, людських голосів, іржаня коний, скрипоту возів і ударів сокир, якими колено дерева, почув звуки музик і голоси сьпіву. Лице князя усьміхнуло ся. „Отсе моє військо!“ — промайнуло через думку.

Пригривали музики, а там із сїл збігали ся дївчата. Витали як давних знакомих. Ось старець витав свого брата, якого, здавало ся, стратив раз на все, а який зявив ся тепер з новим князем, що прийшов усїм здобути волю. Там старенька мати витала свого сина, що сорок тому лїт як пішов в похід!...

Грали музики, в серединї круга йшов танець.

— Ви ще не змучені? — спитав князь, усьміхаючи ся.

— Спочинемо, як погуляємо на галицькім базарі! А великий, кажуть! Не довго й ждати нам — до завтра!

До князя підступила якась жінка.

— То ти князь, що прийшов нас відбити? — питала.

— Я — відповів князь.

— Мій золотенький ясний соколе! Щоб знав ти як ми терпимо! Мій чоловік давно вже помер, а я остала ся з донею і сином малим. В наш дім їх пятнайцять стануло на постій! Доньку збещестили й вона втопила ся в Днїстрі, моєж добро рознесли вороги. Мою худобу порізали, мій хлїб покрали вороги. Часом позичу борошна й тайком перед ними спечу собі хлїб — та йду на сон без обіду і вечері... Ось сина привела я тобі, приймиж його, княже, най враз з тобою іде у бій.

А до сина звертаючи ся, шептала:

— Се, Олексо, той князь, що нас прийшов визволити. Будь слухняний й борись разом з ним, щоб міг вернути в свобідний рідний дім!

До князя прибіг тисяцький.

— Шукаю за тобою, княже.

— Пильне дїло?

— Обговорити хотїв з тобою наше завтрішне дїло.

— Завтрішний день зачав ся уже нині й наслїдком він буде тих всїх причин, що нині обявили ся. А ті причини — завдаток завтра — бачиш нині сам; з поблизьких сїл і з Галича втїкає народ, якому надоїло вже ярмо деспота, під наші стяги. У млї ока росте наше військо — зменьшає ся противник. Ще тільки жду Степана старого, що перебраний кинув ся в Галич умовити з боярами знаки. Завтра що тільки зійде ясне сонце, станемо в ряди, заграють наші сурми, підступаємо під город, в городїж заграють усї дзвони — умовлений знак — щоб кидав кождий ненависне ярмо й ставав в ряди непобідні. Заграють усї дзвони, щоб знов невольний вольним ставав народ. Ми бємо на галицькі заборола, щоб відти Угрів вибити, Галичани із города ударять на них і так в два огнї взятий ворог не встоїть проти нас.

— Та як поволї йде той час! Як тяжко діждати ся ранку. Ось що йно на північ засяли зорі, до рана ще лїтами треба ждати. І сон не бере ся очий, надмірне сподіване великого щастя у щерть наповняє душу, забираючи спокій й сон. Засяє рано сонце й вільним буде народ, що нині ще в неволї; засяє ясне сонце й вільним побачить себе Галич, що нині у ярмі. І я і всї ви, моя ви дружино, станемо вільні! Бо не вжеж і се таїти му в душі, що моє особисте щастє не менше переймає мене, як ваше! Блукав я ізгоєм доси як батько мій нещасний, блукав без землї, що своєю мав би право називати, без батьківщини коханої, щоб голову зложити. Засяє ясне сонце й конець і моїй вже вандрівцї, що доси без цїли та путя, в пониженю та горю. Ще кілька годин тільки, й вольним я князем між вольними князями!

— Чуєш нові боєві оклики? Се нові сотнї з Галича перекрали ся до нас! Щасливі й раді, що злучили ся зі своїми, завтра рано з ворогами підуть у бій!

— О батьку мій нещасиий, скитальче все житє! Щоб ти ще нині жив і щоб тебе я міг ввести хоч на старости лїт у рай, що ти про нього мрів! Щоб ти нині жив, хоч знеможений лїтами, вандрівкою й бідою, похилений від тягару житя, та щоб і тебе я ввів у землю, що в снах тебе манила й кликала до себе вірним сином! Щоби й тебе завів я у ту землю! Один усьміх на твоїм лици вершком моєї станув би побіди! А то помер ти на далекім загнаню, непризнаний, забутий! Не судило ся тобі на весїлю бути сина. І нині я сам, без роду та найблизших, тїшу ся і веселю ся, з нїким і дїлити щастя, що вверх наповняє душу.

— Чогож так поволї йде той час?! В таборі замовкає все житє, струджені спочивають жовнїри, ще тільки на мої очи не насїдає сон. Та де старець Стефан, що мав о півночі з Галича принести добрі новини?!

V.

Довкруги тишина. Вітрець не шевельне, від недалекого Днїстра стелить ся шепіт филь, переливає ся в ріжні мельодиї, то зойком то скаргою болю, то тихне й шепче пісню туги, жалю й несповнених бажань, то снить давні сни й тче нові надії й сподіваня. Та мова филь зливала ся в одно з каплями роси, що канули на зїлє. І зїлє шептало дивні таємничі слова, спрагнене води, спалене жарю дня. І ніч, велика грішниця

й сестра жалібниця, наводила на очи сон й скриваючи дійсність, душі шептала казку.

Князь не спав ще, а ждав в одно старого боярина.

Треті півні звіщали вже день як що йно надійшов старець. При сьвітлї ранної зорі побачив князь, що старець не йшов, а волочив за собою ноги як би обвантажений тяжким тягарем. Заточував ся пяний, на лици блїдий.

— Убий мене, княже! — прошептав. — Бояри, що в Смоленськ до тебе мене слали, нині всї за Уграми.

— Щож стало ся? — спитав ледво чутно князь.

— Що стало ся?! Хтось зрадив нас і Угри заздалегідь приладили ся. В Галичи їх безмежна сила, одних зрадників — як се назвали тепер Галичан — Угри повісили вже, знущаючи ся, инших вивезли, а тих, що їм найвіриїйші, як пси лижуть їх стопи, заприсягли на ново. І страх упав на людські серця. Хто ще живий, боїть ся, щоб завтра не повис, инші скомлять як побиті пси, у серци чуючи ненависть й ворожнечу, та сили не маючи, щоб на внї свій гнїв обявити. Ще инші, вірні зложеній присязї, ласять ся біля Угрів, готові в кождій хвилї свого рознести. Розбиті всї. Щоб Ростислав побив сам Угрів! Ми всї пристанемо до нього й своїм вибавцем витати мемо! Щоб він побив їх сам, ми всї тодї його! — та самі рук не важимо прикласти! Розбиті всї! Одні стали псами, инші не вірять в добрий вислїд твоїх дїл! Угри заприсягли осталих і ті не тільки що не підуть у бій проти Угра, як се кляли ся ще недавно, — а ще враз з ворогом на тебе підуть!... Княже, як се інакше складало ся спершу! Як се інакше укладали ми собі! Ті самі, що слали мене послами до тебе, нині заприсягли на тебе боєм йти! Пропали, княже, наші дїла! Тому, хоч як гірке моє слово й рада, а таки ти послухай, княже, а рада моя є одна: вертай, мій княже, Галича не взявши. Не наша в тім вина, та, бачучи наперед певну невдачу нашу, нерозумно й не по мужеськи під меч наставляти голову. Убити мене можеш, що ті самі мої уста, що кликали тебе сюди, нині відмовляють, звіщаючи про зраду. Та пождемо, княже, слушнїйшого часу. Моїх синів, — докинув старець по хвилї, як князь мовчав — вже давно Угри вивезли, тепер убили ще й подругу мою, мене вважаючи найбільшим з усїх зрадників, менї до нїкого вже й вертати ся... З тобою я піду, мій княже й дїлити му до гробу недолю твою й долю. Вертаємо, княже, заки сонце не вийшло ще на небо та не збудило ворогів. Ходи, пождемо ще княже, а колись побідниками ми вернемо ще в Галич!...

Гуцул з Криворівнї.

— А люди в Галичи? — спитав князь, потонувши в думках і, здає ся, й не слухаючи слів старця.

— Люди усї за тобою! Всї хлопи за тобою й ще нині розярені, на житє і смерть пішлиб за тобою в бій, та не має вожда, що станув би на чолї, що палке слово кинув би й счинив пожежу і роздув її. Народ у Галичи мовчить! Говорять бояри у золотї та шовках — а ті зрадили тебе! Вертаємо, княже! І я піду з тобою скитати ся землями.

— О нї, мій старче, — на те князь. — Не верну ся нїколи, як раз ступив на той шлях! І що тільки із моря усьміхне ся сонце, заграють мої труби, до вітру замають знамена й я приступом на город! Сам кажеш ти, що люди за мною всї, а проти Угра палають їх серця. Їм досить вже ярма й, люблячи волю, вони нині радіб скинути ярмо, ще тільки вожд не

зродив ся між ними, що станув би на чолї й повів всїх у бій, що палке слово кинув би як іскру на сухе дерево й займив пожежу в їх серцях, що дїлом, а не одним чутєм, на внї обявилаб ся. Тим вождом, старче, я буду! Тому приступом йду на город, а заграють мої тятиви, затрублять мої труби — се іскра та буде, що в Галичи, в серцях моїх людий розпалить огонь! Се я тим вождом, щоб людий збудити ізі сну й дати їм волю! Бояри, голова народу, зрадили мене, най Бог суддею буде їм. Та знов не вірю я, щоб всї як муж один завмерли, щоб всї вони забули що то воля, рідний край. У їх душах ще тлїє божа іскра — журба об хлїб і родину, хіть золота і чести і страх перед наїздником студеним попелом присипали ту іскру. І глянеш — поправдї одно там попелище, та дунь на попіл й засияє божа іскра, здійме ся пожежю! Тому не відступлю, під городом вже бувши, а приступом піду, щоб подувом тим бути, що розвіє попіл і здійме пожар із іскри тої, що нинї невидна.

— Вертати кажеж, втїкати з поля битви — о нї, мій старче! не вертати уже Ростиславу! Я тільки знаю йти вперед, у зад нїколи! Тиж знаєш, що весь вік скитав ся батько мій, кидаючи жереб об галицький стіл, весь вік, нещасний, блудним лицарем блукав ся він по всїй Українї, нїде не маючи клаптика землї, що рідною міг би він назвати. По батькови і на мене упав той проклін, бо ось возьми отсей похід оден — як дуже схожий він на батькові походи! Та нї, мій старче, я вже не верну ся!

— Здобуду галицький я стіл й кресити му віру у свої сили та потугу. Чогож глядиш так на мене, старче, не вжеж не вириш в правду моїх слів?! Не вириш, щоб я міг з малої іскри огонь великий розкресати?! У те не вириш диво, щоб я знов у галицьких бояр збудив почутє сили, запал і відвагу, щоб я в одно зілляв запал людий і став на їх чолї, як вожд їх побідний?! Пожди, рано вранцї засяє ясне сонце, ми рушимо у бій, тодї й навіч побачиш правду моїх слів!

— Так мало в тебе, княже, військ проти безмежної їх сили! Колиб не те, й галицькі бояри й люди не стратилиб віри в добрий вислїд твоїх дїл!...

— Думаєш: не здобуду, а ляжу головою. Най буде й се, та я вже не верну ся! Думаєш: ляжу головою і все пропало марно, даром я дав своє житє?! Даром, без наслїдків нїчо, мій старче, не дїє ся на сьвітї! Най буде, що ляжу головою! Та вірю я у те, що смерть моя будити ме сумлїнє тих усїх, що нинї впали духом, хоч вчора ще були живі. У те я вірю, що ляжу я — прокинуть ся вони. Ходїмож в бій! Бо хоч і нам прийде ся під Галичем лячи, наша смерть побудить усїх сонних й вони повстануть з мечами у руках, бо заразлива слабість і відвага. Поляжу я, та моєю смертю обновлений повстане Галич і як муж один стане до борби з наїздником за волю. Поляжу вбитий ще може й стрілою того боярина, що перед місяцем до мене слав тебе — та воля не поляже, а моя смерть на поли бою все буде протестом, що острахом, непевностю й трівогою наїздника ме проймати і хоч поляжу, моя кров двома новими цїлющими жерелами трискати ме: що впали духом — будити ме, наїздника усе трівожити ме й пригадувати йому буде, що воля ще жива. І хоч поляжу я — то завтра прийде по менї инший руський князь і той пробиту знайде вже дорогу, моя смерть його вільним у вільний город заведе! І так ляжу я — не поляже батьківщина моя, вільний свобідний Галич. Кажи най трублять труби і бють у литаври!

— Іду, мій княже! З тобою я іду, бо бачу, що поправдї одна побіда перед нами. А ляжеш ти, позволь, що й я склоню побіч тебе свою голову.

*

Прокинув ся князь — лежав на ложу, в якійсь низкій душній хатї.

Біля нього сидів смаглявий жовнір — Гун. Князь затиснув уста. Глянув в мале віконце, сонце клонило ся до заходу й останні криваві проміня кидало на землю. Вже знав!... вже знав!... Пригадував як сон!...

Сїчовики на Гуцульщинї.

...Нинї рано — а може ще вчора то було? — зійшло ясне сонце, а його полки ополчили ся й пішли до приступу. Пригадував як грали сурми, ударили бубни, несла ся пісня. Він їхав на чолї, кров грала в його жилах, якась сила гнала його вперед. Батьківщина! Перед ним Галич, який бачив вперше, та в якім бажав засїсти князем, або лячи головою! Галич його батька, його мрія молодечих лїт, туга і бажанє!

...Кілька образів промайнуло в тій хвилї перед ним... Із галицьких заборол скочив якийсь рослий муцина, за ним цїлий віддїл, не бігли — а летїли до нього, й щось кричали, кричали, чого не розумів однак за гамором бою... За ним з Галича посипали ся стріли, впало кількох, решта обернула ся й стає з Галичем до бою. А там другий віддїл!

— Вперед! Ось ті разом з нами! — кричав до своїх. — Вперед!

У війську зняв ся захват. Вперед!

І другий образ... Із валів випали Гуни. Він стримав коня. Ударяли з боку, стримав коня, щоб хвильку застановити ся. На чолї ворожого війська побачив галицькі знамена, під ними галицьких бояр... Щось стиснуло за серце... Сьпівали пісню, звонячи в прадїдну славу. Відкись жумпула стріла, одна й друга... Біля нього на кони наперед виривав ся Стефан, хотїв його захистити й кляв до тих, що йшли проти них.

— Пси, запроданцї! Без чести!

— Вертайте, поки час! — кричали з другого боку.

Князь затяв коня, як знов жумнула стріла, князь заслонював ся щитом, як в тім хтось з боку поцїлив його в груди копієм. Почув сильний біль і похилив ся із коня.

Як прокинув ся — за ним кипіла ще борба, він сам був вже в руках ворогів. Що стало ся з його військом? — не знав. Лягло головою — чи спасло ся втечю?!

— І що тепер далї? — зітхнув князь. Сонце заходило, сутїнь ночи стелила ся й наводила сон, як в кімнату вбіг якийсь другий жовнір, за ним третий. Про щось кричали, то знов перешіптували ся, збирали ся скоро. І знов новий! Їх мови не розумів, та бачив, що дуже були неспокійні, що хвилї вказували чомусь руками на нього і знов кляли, збираючи ся. Замовкли. надслухували біля віконця. І він насторожив уши — із улицї нїс ся гамір, крик... Все близше, близше; як би розрухи, борба. В тім — чи не почув свого імени? Не вжеж Галичани будять ся зі сну? Став підносити ся на ложу. Жовнїри тратили голову. Чув дїйсно своє імя! Се вони! Вони! Не згинуло його дїло! Болїла рана.

— Княже, обнажи рану, приложи до неї зїлє, як стій полекшає тобі! — почув над собою голос. Глянув: чужинець.

— Чого тобі від мене?

— Я лїкар. Я вже заосмотрював твою рану, приложу ще зїлє, поможе — шептав скоро й нахиливши ся до князя сам обнажував рану.

— Що там, друже? — спитав ледвочутно князь.

— Зараз скажу, так, так, се зїлє вигоїть всї рани — говорив чужи-

нець, прикладаючи зїлє. — Се, княже, — шептав по хвилї, пильно дивлячи ся в очи князя — се люди повстали проти нас, щоб тебе відбити й князем поставити. Чуєш оклики бою й ударі мечів в самім Галичи?!

Князь мовчав, дивив ся мутними очами.

— Се найнизші, люди, та їх не боїмо ся, а то готові ще й бояри! Тому й те зїлє. Чуєш? Чуєш?!

Князь мовчав і не ворохнув ся.

— Заснув вже на віки? Се стало ся скорше, як я се сподївав ся. Слабке тїло. а в нїм такий дух, тільки клопоту нам навів!

А звертаючи ся до своїх, промовив:

— Біжіть і звістїть, що даром бють ся люди, їх князь помер вже від ран, отриманих в бою.

Так помер сей молодий князь, якого бій під Галичем одні історики вважають дїлом резигнації, иншим випливом відваги. Додатиб хиба коротку вістку лїтописи: До року, попередний князь Галича, Володимир Ярославич, втїк з неволї й станув під Галичем, тодї всї Галичани станули за ним. Всї. Як люди так і бояри, що перше ішли проти нього. Гуни утекли.

Память Ростислава Берладничича не вмре, не поляже від нинї і до віка.

Волод. Тимочко.

Тернє.

Як я стояв у вході брам
На львах марморних спертий
І був тодї один лиш, сам,
Зайшла у вїзд отвертий

Циганка чорна, молода
И менї сказала тихо:
„Чи може щастє вам рука
Вішує — чи вжеж лихо“...

Уста мої скривив сьміх-глум,
Я дав долонь білу —
Тодї єї обличє, сум
Обняв її красиву...

Коли спитав її я, що
Читає з черт так злого,
Глядїла в місце все одно
Й не мовила нїчого...

Зірвала рожу з гиль відтак,
Платки червоні рвала
І чи на знак якийсь, чи так —
У стіп моїх кидала...

І не казала нич вона
Про сум, його причину,
Лиш з рожі в руку подала
Менї саму тернину...

о. Антін Радомський.

На ріках вавилонських.

На сьвіт спадав вечірний сумерк як підгіряни доїзджали гостинцем до містка, де на малім воронім конику виріс перед ними московський полевий жандарм і підносячи руку до гори, задержав цїлу каравану. Вози стримали ся. Салдат вигукував що сили за „прікази“, за „Расєю“, та з сеї крикливої промови тільки одно слухачі зрозуміли, що за границю не пускають. Вкінцї показав жандарм рукою на левади, що простягнули

ся по сїм боцї ріки; по тім боцї вже були розтаборили ся такіж як і вони збігцї.

Були се хлопи москвофіли, що зі страху перед Мадярами та Ґерманцями кидали свої домівства і утїкали. Було між ними богато а навіть більша часть таких, що заманені бородатими батюшками, задурені московським урядом, напуджені козаками або таки змушені царськими посїпаками, забирали з собою свій добуток і пустили ся за границю шукати красшої долї, йшли в сьвіт за очи, та все ще з надїєю вернути колись на свої ґаздівства. Бородаті їх провідники вже давно дали ногам знати, а вони жертви темноти, тиняють ся тепер по дорогах, пасовищах і полях, без даху над головою і жадні кусника хлїба.

Збентежили ся кацапи гостинностю Москалїв та раді не раді звернули через містоk на леваду. Поволи зсувалась ся лявіна людий і худоби з дороги. Втїкачі брали свої конї за уздечки і обережно перепроваджували їх з возами через міст та неглубокий рів. Женщини і дїти злїзали з возів, що були окриті брудними ряднами та подертими мішками і виглядали на нужденні циганські буди. При кількох возах висїли деревляні клїтки з курми, качками і иншим домовим дробом. За возами і попри них гнали жінки корови, декотрі телята а також часто безроги. Боками бігли собаки. Все що тільки можна було вивезти, взяли з собою і везли на своїх невеличких возах.

Ту і там було видно підгірські красунї, повбирані в українські вишивані сорочки, лейбики або в гуцульські кожушки. Разом з родинами їхав той цьвіт вянути серед чужого поля. А між всїми чи не найкрасша дякова Ґануся, та струнка русява дївчина, що то сьміючи ся кликала чорнявого парібка до помочи. Скоренько підбіг до неї Данько, взяв в свої руки дишель і в мить ока перепровадив віз через рів. Легко покотив ся віз по зеленій травицї і вони пімчали за ним, ступаючи побіч себе, як Герман і Доротеа.

Позаду всїх тягнув бідний гірняк Луць зі своїм сином візок, на котрий накидали всьо, що тільки дало ся забрати. За ним вела його жінка на мотузку корову, а другою рукою попихала візок. Зі всїм добром утїкали перед своїми...

Нагукуванє господарів, пискливий голос женщин, лайка і крик змішані з плачем дїтий, іржанє коний, блеянє овець і скрипіт возів зливав ся в один загальний, пекольний вереск, від котрого аж голова крутила ся.

— Далеко ще, пане салдат, до Росиї? — спитав скидаючи шапку задиханий Луць, котрий ледви що дігнав своїх.

— До ґраніци пятнацать вйорств, а звідтам дальоко, — відповів московською мішаниною.

— Гей, цей кавалок ще дороги — подумав голосно зісохлий, радше на смерть подібний Луць. Уважно зсунув візок через міст на оболонє і розложив ся таки коло самої дороги. По другім боцї шляху розтаборували ся Москалї.

Ґаїлка в Гуцульщинї.

Розпряг себе Луць, відсапнув кілька разів і підійшов до свого сусїда, Данькового батька, Крученя, з котрим і на вандрівцї тримав ся все разом. Тут вже його жвавий Данько розпрягав другого коня, а старий розсїв ся на мураві і зачав повільно ладувати махоркою свою невеличку люльку, та хвилями глядїв

жалісно на розігріту конину. Луць з незначним усьміхом присунув ся до него і осьмілив ся вимовити:

— Ото, куме, дочекали ся ми!

— Кажіть: ото ми доїхали! Пек та мара! Гм! А збіжа який біс дасть! А треба було ще з полумацьок жита взяти, бо прийде ся далї без хлїба сьвятого жити, — бурмотїв радше до себе Круцань.

— І ворога най Бог хоронить від такого — придобрював ся дальше Луць.

Та сей лиш махнув рукою, сплюнув через зуби і глядїв, пакаючи люльку, на палаючий захід.

Там його ґаздівство — а тут циганське шатро.

Над виселенцями стояв горячий липневий полудень. Сонце пражило і пекло немилосерно. По дорозї бісили ся шалені самоходи, товкли ся трени і гнали куряву на левади. В горлї засихало від спеки, дерло і дусило від пороху. Широкою лавою гнав він здовж шляху на оболоня і покривав грубою верствою придорожні ростини, вози, коні і всїх в таборі. Всьо покрило ся сїрою краскою. Також рядна, сорочки і всїлякого рода випране білє, порозвішуване на дишлях, драбинах і будах засїріло ся грубою поволокою. Кілько лишень очи можуть зоглянути крізь густу хмару пороху, що стелив ся по левадї і завис мов сталий гість над караваною, видно мов в імлї буди, коні і людий, котрі вештали ся по таборі. Порох жене і навіть сторожу від холєри не минає, а лїзе куди попало. Вартовий відвертає ся боком і спльовує з великим галасом порох.

В таборі пошесть та люди роблять своє. Більша часть пасе худобу і витовкують людське збіже. Не помагає лайка, сварка а деколи і побої власників. За ними право. Сторожа против холєри є заразом сторожею безправства виселенцїв Бродить худоба в збіжу, тільки голову видно, там друга стоїть в конюшинї і румїгає. Дивлять ся власники і за голову беруть ся, та нема ради. Тільки Круцань, що осторонь стояв від тої юрби, а хиба з мусу прилучив ся до них, не випасав чужого а водив за мотузок свою Калину по рові. Також і Луць дивив ся кривим оком на се марнованє людського добра. — Чиж не шкода то людського хлїба? — питав звичайно шкідників, упоминав і звертав їх увагу, а коли бачив що не помагає, мовчав глубокою мовчанкою. Рівнож і Данько сидїв мовчки коло своїх коний і похнюпивши голову, щось уважно роздумував. Якесь зле прочутє не давало йому тепер супокою. Оподаль него при возї сидїла сухорлява женщина і ськала дїти, а там дальше парубчаки стригли себе і ґолили.

Навкучило ся Данькови довше сидїти на однім місци, тим більше що і сонце добре припекло, тож встав, заняв коні дальше, а сам зайшов в тїнь широкої, розложистої старої липи і лїг вигідно на мураві. Глядить, а там кількох хлопцїв вилїзло на дах придорожної коршми. З великим лоскотом зривали ґонти і кидали їх на дїл. Жінки, дївки і дїти брали дерево під паху і зносили до своїх возів. Якийсь господар тимчасом порав ся з коршмяними дверми і вікнами, розбивав всї їх части, котрі челядь забирала йому зпід рук. Під вечір вже тільки ребра виставила опущена коршма і представляла собою типовий образ воєнної руїни, а слїпі вікна і двері вказували подорожним, що мала недобрих гостий.

А з дороги знов суне хмарою порох. Разом з ним розносять ся далеко по полях салдатські воєнні акорди і лунають ген по золотім колосю ланів. Се йдуть з піснею салдати.

Раз-два-горе не біда! —

гуде грімко. Зпереду закричав прапорщик:

Раз-два-три-чотіри, раз-два-три-чотіри —

то знов потягнули різко салдати:

Салавей, салавей пташочка,
канарів жалабно пают...

А веселі дівчата повиходили на дорогу і регочуть ся. Салдати зачіпали їх, брали між себе і обіймали. Довго филювала пісня, та останних єї акордів ледви чи дослухала Гануся, до котрої закралась несподівано смертельна пошесть.

Перейшло хмарою сіре військо, переїхали їх підводи і надійшла череда худоби. На передї кількох з вінтовками ведуть той рогатий віддїл, по боках йдуть инші, зганяють батогами до купи і опамятують нагайками свою добич. Позад також ступає на остро сторожа. Збила ся та череда до купи і суне з риком здовж шляху.

Церква в Жабю.

Тепер зміняє ся точка програми і замісць пісні розносить ся меканє і рев худоби, вереск та нагукуваня пастухів, одітих в салдатські шинелї. Се людська худібка, котру забрали за безцїн і женуть на позицию.

Стиснуло за серце Круцаня. Сей новий образ став ся для нього уособленєм нестерпимого сучасного горя хлїбороба. Перед його очима снували ся живі картини, намальовані людською кровю, натхнені горем. Відвів їх далеко очима і притиснув мотузок з коровою близше себе, щоби, хорони Боже, і вона там не попала.

Тимчасом над рікою рознїс ся немилосерний рик корови, котру салдати взялись різати для виселенців. Буде добра вечера. Навкола обступили видцї, товплять ся, беруть мясо і розходять ся, то знов вистоюють коло різника. Декотрі черпали воду з ріки, инші зносили дрова. Тут салдат з дївчиною жартує, там дївка регоче ся до салдата і зачіпає його, знов инший розсїв ся під возом і плете небилицї.

Так минали їм днї за днями. Люди метушили ся, а пошесть робила своє. В тім днї звалила двох. Хлоп як дуб, недалекий свояк Круцаня, згорів мов земля, покачав ся і не встав більше. А друга, друга Гануся качала ся в судорожних муках. З рідні єї не було коло неї нїкого. Дрібні єї сестри десь розбігли ся, матїр ще вчора забрав санїтетський віз до шпиталю, а батько торік в осені повис на гилї.

А на дорозї все сьвіжі картини. Провадять козаки-конвої зпід позициї цивільних арештованих. Йдуть хлопцї, за ними селяни, йде кілька жидків, позаду ступає сьвященик, а побіч нього старенький сивий пан. Йдуть помучені бурлаки похнюпивши голови, а смагляві донські козаки з червоними пришивками на шараварах їдуть гордо на своїх баских конях.

День волїк ся поволи. Вечоріло. Захід спалахкотїв кровавою лупою, вкінцї простягнув ся огненою тонкою стяжкою. Суворий салдат, що стояв на кінцї табору, глядїв задуманий в сю сторону, а його душа здає ся говорила: там кров ллє ся, гинуть люди. А і Данько поглядав на палаючий захід, який червоною гадюкою протягнув ся і немов наставив до нього свій іскрячий рот. Відвернув ся прибитий гадками до землї, а радше до Ганусї. Встав, розпутав конї і поїхав повільно до табору.

Вже смеркало. Сонце кидало останні промінї, як підгіряни сходили ся до табору і засїдали до вечері. Останні огнї догоряли, вони відставляли горшки, баняки і триніжки, присїдали ся коло возів і вечеряли. По землї

стелив ся дим. Їх шатра, вози і худоба губили ся в сутїнї. Поволи погасали сьвітла, тільки в однім місци тлїв огонь. Там конала Гануся. Терпіла бідна дївчина, як цьвіт вирваний перед часом, вянула на чужім поли. Без сповіди, без дружок і голосїня... Нї матери, нї родини, нема кому поплакати над нею, один тільки Данько над рікою нудив сьвітом і заливав ся ревними сльозами. Не спав тої нічки Данько. У півночи стало йому лекше від надмірного болю а і Гануся перестала терпіти.

Конї ржали, люди гомонїли і лягали, природа спала.

*

Минав другий місяць. Збігцї вертали домів, як птицї сполохані зі своїх гнїзд, радо злїтали ся під свої стріхи. Одна часть поїхала з Москалями і їм то не дуже пощастило ся. Небавом описала московська часопись „День“ їх сумну долю отсими словами: „По полях, лїсах і селах Волиня тулає ся 100.000 селян з Галичини, жертв Евлогія, позбавлених хлїба і даху над головою. Хто візьме відвічальність за них“.

Друга часть лишила ся на левадах. В грудях дух їм запирало на думку, що зроблять з ними австрийські війська, котрі йшли побідно вперед і пхали московську навалу назад до Азиї. По селах вимело з Москалїв, тільки денеде по хатах лишили ся хитрійші сини Марса з наміром попасти в полон. У воздусї гудїли і плакали летуни та кружляли маєстатично.

Переїхала перша австрийська стежа, перейшла поволи лїнїя, перетягнула головна трупа. Збігців взяла полева жандармерия в свої руки і відставила до поблизького постерунку, до місточка О. На улицю повиходили жидки і панки і зачали докоряти та висьмівати ся з них. Один таки пхав палець під сам ніс мужика і кпив. Розлючений хлоп піднїс бич і хвильку — був би розчерепив голову жидкови, та сей втїк між товпу і він лиш крикнув не своїм голосом: „Ти польська відного!“ — кляв і бив конї немилосерно.

Приїхали на ринок. Жандармерия зробила ревізию. Потім переходили ґрупами через рапорт і декотрі по короткім протоколї відїзджали вільні до дому. Инші натомісць мали на собі обтяжаючі материяли і лишили ся довше. Збились вони в купу на подвірю постерунку і ждали суду. З ґанку вийшов лютий вахмайстер. Кричав і вигукував простак жандарм, наставивши живіт і покручуючи вуса. Грозив їм розстрілянєм і конфіскатою маєтку. Тепер він їх паном житя і смерти. А хлопи здїймивши шапки хилили свої голови і просили о пашпорт.

— Просимо ласки Бога і пана вахміща, таж ми нїчого не винні. Нас Москалї на силу вигнали, — оправдував ся один.

— Їхали другі тай ми поїхали, — підказав другий.

— Так! Злодії! — зачав верещати жандарм. — Ви їхали, бо вам Миколюшка пахне, а людям досить накралисьте.

— Та ми не крали, ми купували деки так як і другі.

— У жидів більше їх знайдете, — додав сьміливійший.

На возах збігців знайдено дїйсно досить військових річий, котрі вони відкупляли від полонених.

Так ставали вони через кілька день до рапорту. По довгих тяганинах, переслуханях і муках дістали нарештї дозвіл вертати. З утїхою їхали бездомні під рідну стріху. Вертав між ними Луць, але без корови, та чи він один. Старий Круцань вертав без коня, вертали і без родини. Вертав і Данько, але не той вертав. За той час змінив ся, споважнїв і зробив ся мовчазним. Перейшов добру школу житя. Декотрі, що знали про його смуток, потїшали його кажучи, що тепер не час сумувати, але дарма.

Він все літав думками по тих невільничих ріках, де серед пасовищ одним одна чорніла ся самітна могила. Лишив він там свою любу Ганусю.

А коли покинули місточко, він все таки оглядав ся, чи не побачить над берегом дорогої могилки, в котрій закопали його серце. Заведений, похилив голову і йшов задумчиво коло воза, а уявою все буяв по пасовищах і зливав горячими сльозами, мов ранною росою сьвіжу могилу Гануси...

Волошинова, в марті 1918.

З ПОЕЗИИ Д-РА ГАВР. КОСТЕЛЬНИКА.

Сумна осінь.

Ллє ся осінний дощ безупинний,
Днями й ночами все хлюпотить —
Тьма над землею мов під землею,
День все в обіймах ночи лежить.
Темно та зимно. Змерзле вітрище
Крила до лету вмить піднесе,
В комині свище, іноді плаче —
То знов дверми й вікном потрясе.
А як утихне, знову почуєш,
Як на дворі все дощ хлюпотить —
Так і здаєсь, що мури розмиє,
Хату підриє — таї завалить!
Бідне зьвіря в криївку втїкає,
Та проклинає люту пору —
Щож тут пригоже для охорони?
Дощ заливає кожду нору!
Ллє ся осінний дощ безупинний,
В кождій долині творить ся став —
Сумно, таї годі! осінь понура
Гострих своїх добила ся прав!
В хаті в кімнаті сьвітить ся лямпа,
Лямпу сїмя обсїла кругом,
Всї тут мовчать, — та щож той ще хоче,
Хто в тій порі сидить під дахом?
Мати про лихо думає тихо,
Про теє лихо, що на дворі:
Щож тепер роблять бідні жовнїри?
В тій непривітній лютій порі!
Щож тепер роблять бідні жовнїри
Там на дощи, на вітрі, в ровах? —
Мати про лихо думає тихо,
Аж їй заблисли слези в очах!

18. X. 1917.

Нема косарів!

Пшеничко рости!
Рости — колоси ся,
Сама покоси ся,
Ще і в копи позноси ся,
Та і змолоти ся!

Нема косарів,
Що тебе косили,
В копи позносили,
Ще й до дому позвозили,
Та і змолотили!

Пішли вони в сьвіт
Не тебе косити,
Не тебе зносити,
І не тебе молотити,
Тільки людські дїти!

22. X. 1917.

Бідна ластівка.

Повернула ластівочка
До свого гнїздочка —
А гнїздочка не видати,
Нї села, нї хати

„Скажи, сонце, що се сталось?
Чи село запалось?
Чи спалилось? — Не видати
Нї одної хати!“

Зажурилась ластівочка,
Що нема гнїздочка —
В друге село полетїла,
Тай гнїздо злїпила.

Якжеж знов зима минула,
Ластівка вернула —
А гнїздочка не видати,
Нї села, нї хати!

Зажурилась ластівочка,
Що нема гнїздочка —
В трете село полетїла,
Тай гнїздо злїпила.

Якжеж знов зима минула,
Ластівка вернула —
А гнїздочка не видати,
Нї села нї хати!

Зажурилась ластівочка,
Що нема гнїздочка —
Тай весь край той попращала,
Більше не вертала!

1. X. 1917.

Не дзвонять вже нам дзвони...

Не дзвонять вже нам дзвони, що довго нам дзвонили —
Кровавi, люті годи і їх не пощадили!
Судилась всьому пропасть — усьому загибати!
О дзвони! й вас забрали, й післали воювати!
По подвигах надлюдських в могилу сьвіт лягає —
Ах, для житя під сонцем вже кутика немає!
А серце хоче жити, у грудях бідне рве ся —
О дзвони! чи іще нам послухать вас прийде ся?
Замовкло ваше слово, що з неба прилїтало
Сьвяте, могуче, боже, і нарід потїшало;
Нема торжеств веселих, в тузї нема надії —
Замовкло ваше слово, завмерли вінці мрії!

Надлюдські наші жертви — надлюдські, а даремні!
На сьвітї смерть ликує — ликують сили темні!
Даремно згинув батько, даремно стратив сина —
Судьба жорстока каже: Най гине вся родина!
Чи може Господь з неба отак повелївае?
І може судний день нас вже завтра ожидае?
О дзвони! ви замовкли, й нема кому вінцати;
Коли конець вже буде? й чого нам ожидати?
А може на руїнах нове житє повстане,
І що лиш в снї являлось, тепер дїлом вже стане?
О дзвони! ви замовкли, й нема кому вінцати:
Коли конець вже буде? й чого нам ожидати?

1. X. 1917.

С. Галичанка.

Наші люди.

Се було при кінцї першого московського господарованя у Галичинї. Тодї, коли переходило ся найтяжші часи рабунків, знущань, арештовань,

А вже найтяжше із всього докучило се, що ми були відтяті від усїх своїх, здавало ся, майже від цїлого сьвіта. Діймаючо доскулював брак гроший, часописий, та брак вісток від тих, що пішли на війну. Кождий із нас мав там десь далеко мужа, брата, сина — а нїхто не знав що з ними дїє ся, куди вони пішли, де їх шукати. Тільки в ряди-годи передирали ся якісь неневні, скупі, страшні вістки: там про розбитє цїлих полків Москалями, — деінде про дорого оплачені геройські подвиги стрілецтва, — а там знов крайно непокоячі, просто неімовірні поголоски про знищеня цїлих армій у Сербії. Се все разом, так змучило людий, що чоловік був би дав Бог знає що, щоб тільки міг дізнати ся чогось певного, щоб міг вернути до давного хоть як тяжкого житя. Додайте до сього традицийне, безкритичне привязанє наших людий до держави і династиї, то зможете собі представити з якою радостю, з яким ентузиязмом витали люди повертаючі назад австрийські війська.

Було се в лютім, ясної погідної днини. Того дня як і довший час перед тим, скоро рано явили ся козаки в селї. Богато їх не було — всего сїмох. Не поступаючи нї до жидів, нї до громадського склепу, який подібна стежа перед кількома днями цїлковито знищила, вони переїхали місток над невеличкою річкою й зникли у вільховім лїску що ріс над водою.

Тільки що сховали ся нам із очий, коли прибігла наша сусїдка учителька:

— Паньство, — кликала від порога, ледви переводячи дух від скорого бігу — „наші“ в селї.

У першій хвилї ми не зрозуміли що се значить — хто то властиво сї „наші“. Про війська нїхто і не думав, нїхто не чув що вони зближаютъ ся, — з відкиж так нагло могли узяти ся?

Учителька нетерпеливила ся.

— Не розумієте, чи що? Адже з гори під Б. тільки що зійшло на конях кільканайцять австрийських гузарів. Від війта давала знати. А отсе у той бік тільки що поїхали Москалї. Готова бути в селї бійка.

У сій хвилї, дорогою попри наш огород вихром поніс ся утїкаючий козак. Ми повибігали на двір. Наша хата стояла на горбку, звідки знаменито було видно на усї сторони села. За першим козаком небавом показав ся другий, третий і инші. В шаленім бігу перелїтали місток. Місток був без поруча. Один із козацьких коний станув на край, схитнув ся й полетїв враз з їздцем коміть головою в напів замерзлу воду. В одній хвилинї підняли ся оба на ноги. Кінь стряс з себе стїкаючу воду. Козак і того не вчинив. В мить вискочив на коня не піднимаючи нї торби з хлїбом, нї навіть високої смушкової шапки. Він пігнав за другими так швидко, що снїг зпід кінських копит підняв ся високо дрібненьким пилом, наче курява. Майже рівночасно надлетїли гузари. З прошибаючим воздух криком кинули ся з шаблями в руках на козаків. Козаки не утїкали далї, приняли визов й з голосним „урра“ кинули ся на гузарів.

На долинї, серед дороги, майже у наших стіп счинила ся бійка. Заблестїло у ранному сонци зелїзо кинджалів, шаблюк. Заржали конї, пройманочий людський крик розбудив гори. Конї, люди збили ся майже в один клубок. Кілька довгих хвилин трівав сей танець. Здавало ся, що сили їх і зручність майже однакові. Нїхто не годен предвидїти, чий буде верх. Нараз з гурту вибігає один козацький кінь без їздця й хоче утїкати. В мить ловить його вправна рука гузара. За конем віддїлює ся двох козаків — один піддержує перед собою на сїдлї ранен го товариша й починають утїкати. За ними пустили ся й другі. Гузари не летять, лиш посилають за ними сальву крісових стрілів. В бігу мірячи поза себе відповідають й козаки огнем. Хвилину здавало ся, що гузари полетять за ними, що ось-ось счинить ся нова бійка, але нї — за хвильку козаки скрили ся на закрутї дороги, а гузари завернули в сторону звідки приїхали. Один з них легко ранений в голову, але за те з добичею — з прегарним козацьким коником.

Мимо небезпеки, яка грозила від куль, що з обох сторін воюючих густо сипали ся, люди повибігали із хат, здалека приглядаючи ся цїлій бійцї. Коли побачили що гузари хотять виїхати із села, обступили їх кругом, просили задержати ся відпочати — усї раді довідати ся дещо про своїх.

На щастє були се симпатичні Хорвати, які доволї добре розуміли нашу мову, а шо важнїйше приязно й з довірєм відносили ся до народу. Вони сердечно витали ся із людьми, але нїчого про долю 24. полку, до якого належало наше село, не уміли сказати. Тай задержати ся не хотїли, бо Москалї могли вернути в збільшенім числї, а провадити битву не було завданєм висланої на звіди стежі. По відїздї їх в селї заворушило ся мов в улию. Люди ходили, радили ся, розповідали. Хто надійшов новий, того всї по дорозї стрічали окликом:

— Знаєте, були тут наші. Може незадовго побачимо вже і своїх із села.

Не тільки з поблиських хат, але і з ярів, долин, навіть з високих верхів сходили люди в долину, щоби почути на власні уха сю новину та власними очима побачити кровю забагрений снїг де вони били ся. Оглядали потовчений від упадку козака лїд на ріцї, брали у руки загублену козацьку торбу, нюхали й оглядали хлїб що був у нїй, міряли високу козацьку сиву шапку. Нарід бігав мов у горячцї — одні на перед других розповідали, гомонїли. Жінки вже ладили ся йти відпитувати своїх чоло-

віків, лиш дику і де — тяжко було зміркувати. Посипали ся ріжні догади, оповіданя, сплетні. Показало ся, що деякі були справді поінформовані де наші, лиш на разї уміли доховати строгої тайни.

У нас в хатї теж нїкого робота не брала ся. Не руханий стояв обід, не докінчено прятати, і ми в одно ходили від вікна до вікна, говорили, творили ріжні пляни, продумували способи, щоби як найскорше про наших найблизших розвідати ся. Ми надїяли ся їх скоро побачити, та чи усїх?... — у кождого з нас на думцї було се питанє, та нїхто не сьмів його голосно вимовити.

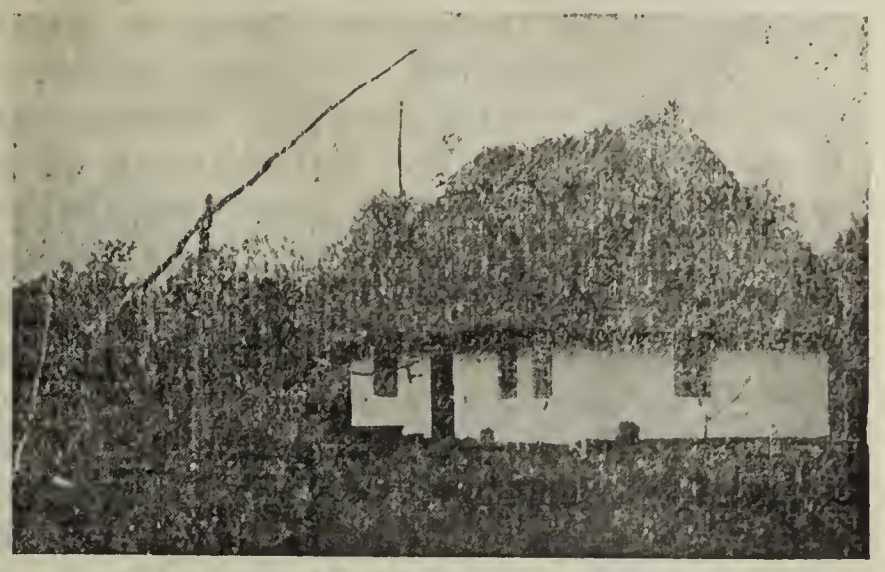

Хата у Хриплинї коло Станїславова.

А між тим хлопцї вже ладили ся зголошувати ся до Стрільців. Мамі трохи страшно й жаль розставати ся, давить біль у собі, на зверх нїчого не показує... От не знати де наші Стрільцї де ті соколи, яких нарід з осени в далеку незнану дорогу виряжав? Кілько з них побачимо небавом ще живими, а кілько вже може й у сирій землї спочиває? Та довідаємо ся, дізнаємо ся, вони й самі до нас зголосять ся. Буде почта, буде вільна дорога, чиж за се забуваєте? Будуть часописи! Наші власні часописи, без яких так тяжко було привикати! Аджеж зачували ми, доходили якісь непровірені вісти, що там у Відні виходять наші газети як і давно, вистане нам зголосити ся, а за пару днїв може вже і будемо їх мати.

По сто разів обговорювали ми між собою всякі проєкти й можливости й нїхто на певно нїчо не годен був вгадати. Так хотїло ся би з кимсь порадити ся, подїлити ся такою нечуваною новиною.

У нас в найблизшім сусїднім селї приятелї, свояки, близька родина. Там є й кватира сих козаків, що сьогодня у нас з гузарами били ся. Не знати що там дїє ся? Чи знають наші свояки про поворот наших? Пішли вже геть козаки, чи ще в більшій силї збирають ся? Так хотїло ся би про все те дізнати ся... А можеб післати когоб верхом конем? Але хто схоче наражувати ся на майже неминучу стрічу з козаками? Вониж готові придержати, а може й арештувати; схотять же чогось про австрийські війська дізнати ся, на се годї нам кого небудь наражувати. Але як би так нам самим поїхати? Чейже цїлу фіру та ще й з жінками не заберуть з собою! А нуж би вдало ся!...

Як на покусу коник стоїть на стайнї, санки на подвірю, а дорога — просто мрія. Вчора цїлий день падав снїг, рано люди дорогу мусїли трохи протерти, можнаб посанкувати ся.

Тільки впало слово: „Можеб поїхати“ — як зараз же й охотники знайшли ся.

Заки ми старші надумали ся, застановили ся, вже й коник запряжений зявив ся перед хатою. Накидали сїна на санки, прикрили мягеньким гуцульським ліжником — готово все, тільки в дорогу! Посїдало четверо молодих — хиба вже й менї треба поїхати? Страшно саму молодїж пускати, — а й нїде правди дїти, й мене кортить щось довідати ся, побачити. Виїхали. Донька повозить. Санки сунуть без шелесту легонько наче по мягкім шовковім килимі. Сонце заходить й червоним сьвітом обсипає в снїг окутані ялиці — всьо скрить ся в в сонцї, рожевіє, усьміхає ся.

Ах як гарно на сьвітї! Там десь може й зараз за отсими високими

горбами бють ся люди, бродять в снігу, замерзають, багрять своєю невинною кровю біле покривало землї, а тут тихо наче у храмі божім. Тільки річка шумить стихенька, верхом денеде скована ледом, снігом присипана — а денеде не дала ся скувати, біжить по камінчиках, влискує ся, моргає чорним плесом серед білої повени.

Лїс прикритий снігом. Сосни, трави, буйні папороти присипані високо білим пухом. Кожда гилячка, кожде стебельце двигає на собі часом й на долоню снігу, що уложив ся такою нїжною мягкою верствою що досить булоб подути, щоб пухом розсипав ся. Але сосни стоять непорушно наче здержуючи віддих, боять рушити ся щоб сеї чудової прикраси не позбути ся. Гиляки їх від милого тягару повгинали ся, вершечки похилили ся у бік, а вони стоять тихесенько, анї не пробують сей тягар скинути. Скелї, що звисають понад дорогу, поприбирали вид то ангельських головок серед хмар то бородатих сивих дїдусїв, що примкнули очи на все людське горе. Від дороги гень в гору спинає ся одна смерека понад другу, получили ся разом, обнимають ся гилячками, поприкривані білим снїжним покривалом. Одні наче подруги посхиляли ся й шепчуть собі щось тайного до уха. Там знов одна висока, кріслата, окружена молодником наче матїр з дїточками. Вона досягає їх своїми вітями. Снїг получив їх разом — здає ся що се дїти поховали ся під мамину запаску. А над самою рікою, одинцем росте ялиця. Горда, висока, з буйними вітями. Се богацька дитина, в роскошах виросла, в сонцю купала ся, біди не знала. Сьогодня вона така пишна, прикрита грубшим, як на других, снїговим покривалом. Галузочки лиш троха в низ спустила, а головку держить високо, гордо. Снїг осїв на вершку єї королївською короною, шишки кругом мов дороге намисто звисають. Гей, чи не весїлє твоє сьогодня, горда княгине, що так пишно прибрала ся? А деж князь? Кого ти дожидаєш? Чи не он сей то за річкою, що так тобі крізь воду хиляє ся й руки-віти витягає? Високий, гарний та не досягнеш, небоже, гордої княгинї, шкода твого житя молодого! Лїпше оглянь ся на сю нїжну ялинку, що до тебе цїла тулить ся, усїм єством звертає ся. Та ба! найтяжше є бачити щастє тодї, коли воно найблизше нас находить ся...

Від тупоту нашого коника, а може й від наших слів чи руху крилець сеї пташки, що пурхає понад стебельцї бодяків, обсипають ся на нас нїженькі снїжні пилинки коли їдемо вузенькою доріжкою попід сосни. Он зачепив батіг у гилячку й вона весь свій тягар на нас струсила. Молодим тільки й того треба! Нарочно підїздять під дерева, сьміють ся, накликають:

— Гей сосни, ялицї, будїть ся, не спіть! Хтож у такий час видів дрімати? От лиш дивіть ся, може незадовго ваші давні ґазди прийдуть до вас в гостину. Давнож ви їх не бачили!

І досягають гіля руками й батіжком, затрусили собі снїгом очи, одїж. Незадовго ми цїлі білі й у санки повно снїгу набрали, ледви нас видно зпід нього.

Село. На горбку мала хатина. Хтось виглянув цїкаво у віконце. Кличемо. Вийшла молодичка. Здивовано глядить на нас. Звідки в таку погоду тільки снїгу набрали? Сьмїємо ся з єї здивованя. Мусимо ми справдї сьмішно виглядати!

— Молодичко, не знаєш, можна безпечно їхати у село? Нїхто нас не спинить?

— Безпечно. Доси були козаки, а сьогодня коло полудня кудись забрали ся, кажуть наше військо надибали.

— Так то правда, правда, Аничко чи Марійко!

Отже сьміло їдемо далї. Заїхали на подвірє. Вибігли ґазди нас витати. Цїлують, стискають, але притім і дивують ся.

— Бійте ся Бога! Що вам стало ся? Хто в такий час в гостину вибирає ся? Москалї рано були такі злі, розїджені, поїхали взивати помочи, обіцяли з цїлою силою йти у ваше село. Кажуть, що у вас люди військо по хатах ховають і як козаки в село покажуть ся, дають їм знати. Вони вам сього не дарують.

— Не бійте ся! Ми довго не посидимо, от розповімо дещо, може що і від вас дізнаємо ся, та й до дому.

— Так а мимо сього можете в саму середину попасти.

Але ми не даємо ся залякати.

— Дивіть як тихо, спокійно. Сьогодня вже певно нїчого не стане ся, а нам так хоче ся поговорити, натїшити ся разом.

Засїли у теплій кімнатї, зачали розповідати, пляни снувати. Господарі вже від сина вісток надїють ся; коби хто з військових показав ся, може скаже де 24-ий полк обертає ся. А донечка їх, що за братиком тужила весь рік, теж наших виглядає. Може й Стрільцї завернуть у наші сторони — а між ними... та тихо! — о тім лише не ухо подрузї говорить ся.

Наговорили ся, розрадили душу, ще тільки хозяйка подасть чай і зараз до дому. От вже сонце скрило ся зовсім за верхи. Нараз щось задудніло серед тиші. Хтось зпоміж нас виглянув вікном й крикнув:

— Козаки їдуть.

Справдї поперед наші вікна переїхало кількох козаків на конях. Вони спрямували просто в сторону села звідки ми приїхали. От біда! Щож тепер робити? Ждати аж повернуть, чи їхати за ними? Рішили ся ждати. Та веселість наша трохи притихла. Ми неспокійно ждали що дальше буде, чи скінчить ся на стежі, чи надїде більше товариство?

Якось нїхто більше не показав ся. По якій годинцї, вернули й сї, та замісць їхати дальше, завернули до нас на подвірє. Поприпинали коні до огорожі, один зістав їх пильнувати, а всї решта в хату.

Взірцї гончарських виробів.

— Давай, хазяйка, горячого молока. Померзли, мороз бере.

Всїм стало нїяково — у такий час, де леда хвиля могло показати ся австрийське військо, не дуже то безпечно приймати таких гостий.

— Можеб напили ся чаю? Є готовий, а молоко забарить ся, — питає хазяйка.

— Нїчо, пождемо, погрiємо ся, тільки квап ся, хазяйка, скоро!

Кинули ся чим скорше за молоком. Служниця побігла до пивницї, а хазяйка розпалює огонь під бляхою. Аж із рук усе летить.

Ми тимчасом ладимо ся у дорогу; як тільки козаки виїдуть, утїкнемо й ми чим скорше д хатї.

Неспокійно снуємо ся по хатї, развраз заглядаємо, чи дуже вже вечеріє. На дворі тихо хоть вже доволї темно. Не видно на дворі нїкого, аж нараз щось замаячило в сумерку. Кільканайцять біло одїтих постатий, скрадає ся хильцем попід пліт, ледво можна їх розріжнити на тлї білого снїгу. Ось вже нишечком всунули ся у фірточку у сад — й тепер доперва ми спізнали що се жовнїри поперебирані поверх мун-

дурів у білі накривала. З наставленими на крісах ножами, тихо перебігли сад й бігцем пустили ся обступати входи до хати. Але нім добігли до угла, спостеріг їх козак, що стояв на варті біля коний. Він що сили крикнув якесь слово не своїм голосом — мабуть „Удірай!". Крик його аж залящів у воздусї. Рівночасно біло одіті жовнїри що як раз знайшли ся в тій хвилї під нашим вікном, післали в його сторону кілька вистрілів. Не знаю чи котрий з них завадив кольбою, чи може й від гуку, досить що шиба з бренькотом велетїла із рам й розбила ся на дрібні кусні.

— На долину! Сховати ся під стїни! — крикнув господар, що не одну таку халепу перебув вже за час війни.

Швидко позамикали двері на ключ щоб забезпечити ся перед можливою бійкою посеред нас і вмить ми всї поприсїдали на землю коло надвірної стїни.

Був послїдний час, бо в тійже хвилинї якась заблукана кулька з свистом влетїла крізь вікно й застрягла в одвірку дверий. Попри вікна мигають одна за одною високі постатї. Падуть численні стріли, лунають слова команди. По кількох хвилинах метушня починає стихати. Загляда-ємо у вікно. На подвірю біля воріт купка вояків обступила переляканого козака з кіньми. Дехто поклепує гарні коники, инші вговорюють козака, старий високий жовнїр у білій сорочцї частує його табакою.

А деж решта козаків? Зникли як камфора. Нїхто не видїв де властиво подїли ся. Шукали їх у пивницї й в коморі, чи де не сховали ся — не було нїде. Видно, що на крик товариша вибігли й встигли доскочити до яру й там зникли в корчах, що росли над річкою.

Жовнїри не пускали ся в погоню. Вони обшукали усї сховки на подвірю, й не приймаючи навіть запросин на чарку вина, як пропонував їм господар, чим скорше з кіньми і козаком завернули до села, звідки ми й вони приїхали.

Ми знов стали в непевности що робити. Їхати сейчас за ними? Алеж можливо що козаки вже дали знати своїм і за хвилю покаже ся козацька погоня щоб відбити товариша і конї, а тодї ми булиб мимо волї вмішані у бійку. А доріжка, якою прийде ся їхати, вузенька що не то що нема де скрити ся, а то й минути ся годї. З одного боку глубокий яр, а на днї його ріка. За нею лїс, що піднимає ся чим раз висше в гору. З другого боку сейчас високі гори, скелї, що часто звисають аж понад саму дорогу.

Нїяково їхати, але й тут остати нїчого доброго не діждемо ся. Як не одні то другі завтра посунуть ся й тодї ще тяжше буде дістати ся до дому. Ми підождали пів годинки, а коли нї з одної нї з другої сторони не видно нїчо підозрілого, пустили ся в дорогу.

Був вже пізний вечір. Мороз тиснув кріпко. Високо понад горами яснїв срібний місяць. Ніч була ясна як день. Але чи се лїпше для нас? Чим яснїйше, тим дальше здалека буде нас видно. Як на нещастє ми поубирані у футра, шапки й хустки поверх них, дуже нагадували козаків у шапках та „башлїках" поверх них. Та що вдїємо? Треба пити пиво що наварили. Виїхали. Зараз за церквою в долину, потім кавалочок дороги селом, а відтак кінчить ся село, високий довгий горб і ми вже в лїсї.

Так гарно тут серед місячної ночи, та трудно признати ся щоб тодї ми надто любували ся природою. За кождим закрутом дороги, за кождою ялицею ба й корчиком, могли буті поховані наші, яких у білих одягах так тяжко спостеречи на білому поли. Не тяжко їм взяти нас за ворога й привитати оловяним горохом. От у лїсї за нами якісь підозрілі шелести, щось загуло як би тупіт кінських копит, — от і свист — зовсїм як козацька нагайка. Може се вже козаки нас доганяють — й вони з пі-

дозрілими подорожними не будуть церемонити ся... Коник стриже ухами, форкає неспокійно. Чиж би що прочував? Он біла доріжка, чогось вкрита темними плямами, чим раз більше їх а от зовсім неначе калюжа крови. Син не лїнуєть ся зіскочити із санок щоб приглянути ся зблизька... Сьвітить сїрничок.

— Се кров, — каже.

Якось похололи всї від сього слова.

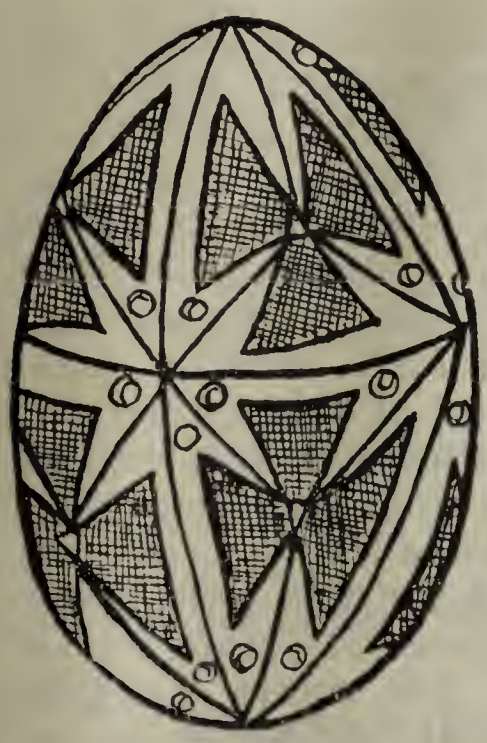

1. Гуцульські писанки.

Недовіряючо встаємо всї. Оглядаємо докладно. Справдї кров. Около калюжі богато людських і кінських слїдів. Видно задержували ся й перевязували рану, бо якийсь час по тім не видно страшних слїдів, а далї знов показують ся. Що се може бути? Таж у] селї не було нї одного жовнїра раненого. Хиба де по дорозї вже бійка счинила ся?

Ся кров, неспокій коня, якісь підозрілі шелести у лїсї — денервують нас страшно. Нараз тріск як би далекий вистріл. Замикаємо віддих у груди. Не мов розуміючи нас задержав ся і коник. Що се було? Відголос вистрілу, чи тряскіт дерева від морозу?

Та нїчого ждати. Їдьмо далї. Бр... Се зовсім неприємна дорога. Сього пригнїтаючого чувства, треба нам конечно позбути ся. Чейже страх не поможе.

А знаєте що Украінець робить у всякій сумній чи веселій пригодї? Щож би иншого? Сьпіває! Так і тодї. Замісць посувати ся непевно в тиші й своєю нічною їздою у своїх чи чужих збуджувати підозрінє, ми почали сьпівати.

Гей там на горі Сїч іде —

залунало нараз серед сплячого лїса.

І враз відлетїв десь від нас страх випливаючий із нашого непевного положеня. Чи Москаль, чи свій, чейже не буде стріляти до людий, що не лякаючись нїчого сьпівають собі безжурно. Отже вкінцї знайшли спосіб.

Спершу сьпіваємо щоб тільки розвіяти страх, а далї чар пісні порива нас. Сьпіваємо щиро від серця, як тільки наші чудові пісні можна сьпівати.

Там на горі сніг біленький,
Десь поїхав мій миленький —

завели дївчата чистими як їх душі голосками.

Де поїхав я не знаю,
Серце з жалю умлївае —

підхопили й хлопцї. Ах нїколи ще так гарно не звучала наша пісня, як тодї у лїсї, серед тої тихої морозної, місячної ночі... Супокій, радість вернули у наші душі враз з нею. Навіть коник перестав непокоїти ся і жваво біг у перед до дому. І не счули ся ми, як вїхали у село. Біля перших млинків здибаємо кілька наших жовнїрів. Видно умучені дорогою прилишили ся від решти.

Стаємо. Злїзаємо з санок і запрошуємо на них знеможених вояків. Се також Хорвати як і ті що стрічали ся рано з козаками.

Сердечно вдячні, радо посїдали на санки. Коник ступає помалу. Ми обступили сани навкруги і випитуємо цїкаво про все що є і було. Майже цїлий рік сидїли як миши в дїрі, — хибаж нема про що питати?

Хоч пора як на село пізна, людий стрічаємо доволї богато. Всї раді щось нового довідати ся та бодай незвичайним гостям придивити ся. На полянї, біля крамницї, застаємо решту учасників сьогодняшної подїї. До вориня при дорозї попривязувані рядком козацькі конї, одного із них оглядає вже сїльський знахор й заливає чимось рану на хребтї від пострілу. Кров спливає коневи на хвіст, а замерзаючи на нїм зробила із нього немов китицю червоної калини. Отже се є та кров, що нас так по дорозї лякала.

На дорозї купка жовнїрів у білих сорочках поверх мундурів, у шапках позавиваних білими платками. Вони тепер виглядають зовсїм не страшно. Навпаки, здає ся немов би вони поперебирали ся страшити нечемні дїти. Посеред них одинока чорна висока постать — се полонений козак. Кругом обступив їх народ, що цїкаво приглядає ся нашим а ще більше козакови. Він зі страху й зворушеня аж дрожить усїм тїлом. Молоденький хлопчина, чорні очи боязко перебігають сю товпу „ворогів", що його обступила. А людий сходить ся чим раз більше. Новина немов на крилах облїтає поблизкі хати й нарід сходить ся зі всїх сторін і то не з порожними руками, а з горячим молоком, кукурудзяним хлїбом, маслом і всяким добром. Вийшов сьвященик, запрошує на вечерю, але воякам не вільно довше задержувати ся. Гуцули поскидали з себе сердачки, з крамницї винесли мягкий ліжник, розложили його на снїгу й жовнїри посїдали щоби хвилю відпочати та пожартувати. Стоїть тільки козак і той що його пильнує. До них приступило два жидки з корчми зза річки й присїкають ся до козака як вперті комарі. То один то другий підбігають, та все приговорюють:

— А чого. ви, козаки, так жидів не любите? А чого ви нам такі збитки робите? А на що ви нас рабуєте? А видиш, як ти попав ся. Пожди, меш видїти що тепер буде.

Вийтів Юра, що частував усїх довкола горячим молоком, підійшов з чаркою його й до козака:

— На напий ся, козаче і ти, щоб не казав, що погано межи нашими. А ти, Мошку, вступи ся до чорта, не чіпай ся чоловіка як тота оса. Не пуджай дурно, ади він і так зі страху трясе ся. Чому ти так не прискакуєш до них, як прийдуть у село з крісами на плечах, але втїкаєш у лїс як той заяць у капусту.

Мошко обурив ся.

— Оввa, Юро! То вам ще мало того що Москалї шукали за вами вже далї місяць, щоби з собою забрати? То ще мете за ними обставати?

— Шукали, то шукали. Так їм велїли. Як би так знали, як і що у нас є й чого ми хочемо, то може би й не шукали.

Жовнїри похарчували й стали ладити ся у дорогу.

2. Гуцульські писанки.

Старий церковний вартівник Іван, частує ще жовнїрів своєю славною табакою.

— Нате, нюхайте, се здорово. А такої приправленої гірським зїлєм ви дебудь не найдете.

Люди наливають жовнїрам решту молока у порожні полеві фляшочки, пакують хлїб, бриньдзю у наплечники.

Вже на самім відході винїс склепар з розбитої козаками крамницї пушку з цукорками що якимось чудом заховала ся перед знищенєм. Він мав думку сховати її на сьвята для дїтий, але з радощів не видер-

жав щоб хоч тим сьй день звеличати. Роздавав кождому по черзї, вкінцї приступив і до козака.

— На, небоже! Най буде солодко і тобі. Приймав би я усїх не так, як би ви моє добро не були знищили, — най вам Бог не памятає.

Козак засоромив ся. Сльоза стиду чи жалю заблисла у його очах. Нїяк не хотїв солодкого дарунку прийняти.

— Нї, нї, голубчику, — я не візьму, нїяк не візьму... Гей, гей як би ми вас лїпше знали...

Поїхали.

Нарід почав розходити ся. Ми теж спрямували до дому.

Спокій, радість, надія вливали ся у мою душу. Щось як молитва без слів підносила її у гору, здавалось до сих білих хмар. На уста тиснуло ся питанє: народе гарний, добрий, великодушний — стоїш ти на порозї нового, щасливого житя, — чи може прийде ся перейти ще довгий, крівавий шлях, заки дійдеш ти до нього?...

Др. Володимир Гериновіч.

Про переможця, що всїх побідить.

Було се по кровавій борбі коло місточка М., вже далеко в західній Галичинї. Моя компанїя боронила причілка мостового, на який напирали великою силою Москалї. Ми мали тримати позицию до означеної години. Перемерзлі, голодні, серед снїговії, сповнили ми своє завданє, але окупили кроваво. Ледви трийцять із нас перейшло на півзамерзлу ріку в сильнім ворожім огнї. На спочинок і їду не було часу, бо ординанс який чекав на нас, вказав нам напрям, куди пішли вже дальше останки нашого полку. Ішли ми майже направцї через пасмо гір, де не було дороги лиш покриті до непізнаня стежки по гололеду, спинаючи ся густо часто до гори, щоб скорше причалити до цїли. А всї ми голодні, перемерзлі, полишені якійсь химерній долї, яка кидає нами, як лушпиною о скелї. По дорозї стрічаємо ранених, яким ноги відмовили послуху, то до сконаня умучених хорих, які не змогли дотримати кроку, а всї трясуть ся від зимна, проклинають батька і неньку що їх на сьвіг привели, або молять хлїба якого у нас також дасть Біг. Години цїлі ішли ми так, держачи ся майже один другого, щоб не загубити ся, полишаючи від часу до часу на дорозї товаришів, яким вже сил забракло до дальшої вандрівки. А горами іде метелиця, сїче наші лиця, як шпильками доходить до тїла, а за нами гуде хуртовина воєнна, пукають з лоскотом у нічній пітьмі шрапнелї, гук тяжких гармат, як стогін землї доходить до наших уший, а машинові кріси все одно повтаряють та-та, та-та-та... Нам байдуже, здає ся, як би хто поставив ділєму, то кождий з нас сказав би лише: „чи тепер чи в четвер“...

Було вже по півночи як замиготїли перед нами сьвітла місцевини С., а за хвилю переходили ми коло сплячих жовнїрів, які покотом поклали ся на дорозї з великого обезсиленя. В маленькій хатчинї на краю села відпочивав наш штаб. Туди пішов я щоби зголосити свій прихід.

Брудна як всюди в тих сторонах хатчина. Отвертий коминок, у якім на триніжку виднїв горщок, де певно варило ся молоко. Старенька вже, сивиною покрита бабуся, в обдертім одїню з розпущеним волосєм під-

кладала патики, які більше курили ся як горіли. Горою кімнати уносив ся дим, побуджуючи до кашлю сплячих, дрімаючих і тих які щось думали, дивлячи ся як в безодню перед себе...

Від часу до часу, як патича осохло, ішло хатою сьвітло, виступала на вид мізерия єї і тих які прийшли тут на часок шукати пристановища перед снїжною заверухою. А на дворі гудїв вітер, свистїв по стриху, а діставши ся на коминок, роздмухував та пригашував огонь, витворюючи в димом наповненій хатинї сумні якісь сьвітла і тїни. Усе мовчало і не ворушилось, хиба з просоня заговорив дехто, хто спав і хропів, а бабуся безустанно прятала ся коло огню, підтримуючи його своїм сухим а довгим подмухом. Тодї на хатї виднїйше ставало, виразно виступала з темряви стать бабусї, якась страшна, незвичайна, нагадуюча більше півлюдські подоби відьм і чарівниць...

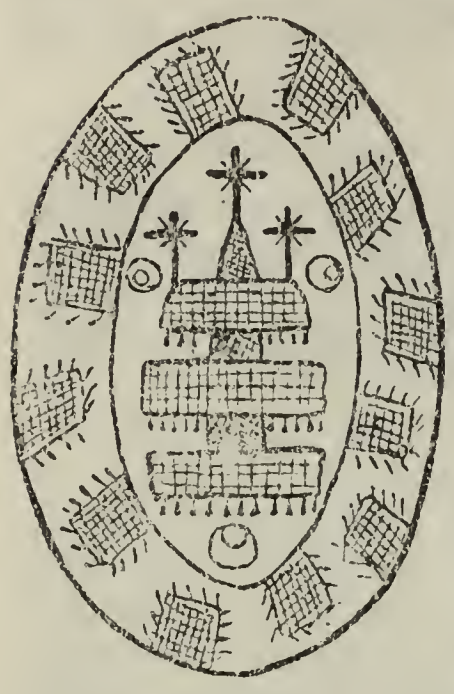

3. Гуцульські писанки.

Коли молоко було спражене а штаб наш почав ним покріпляти ся, почала ся розмова з бабусею. Річ ясна, що про війну. Якось ми припали до вподоби бабусї, бо розговорила ся та виложила карти. Брудні, темні і старі як сама вона були сї карти! Клали їх костисті пальцї, сухі як те патича, яке горіло на коминку, а голова схиляла ся щоб вичитати ворожбу...

Не забуду нїколи сего виду. Бабуся серед оточеня в блеску горіючого огня, гудїня вітру на дворі, клепаня дошкою на стриху серед монотонного хропіня, видавала ся чимсь небуденним, загадочним, неземським... І не менї самому так видавало ся, бо кождий ждав слів ворожки в напруженю, з якоюсь вірою, що мусять бути далекі від неправди... Але бабуся не відзивала ся. І може булаб нїчого не сказала, як би ми були не заговорили:

— Довго ще потягне?...

— Довго. Не одну зиму і не одно лїто...

— Рік. два, три...

— А буде страшна і кровава, богато крови поллє ся, а королї потратять корони.

— А хто ії виграє?

— Цїсар...

— Який?...

— Сильний, а буде ще сильнїйший...

— Наш, чи московський?

— Не стоїть таке, лиш се, що у переможця є крива рука, що побідить усїх і запанує...

Саме в той час прийшов розказ дальше рушати. Счинив ся рух, а кождий поспішив до свого віддїлу. На дальші питаня не було часу.

Ми сходили в долину річки Р. в сторону місточка П. Снїговія тревала далї, мороз був ще більший, голод давав ся що раз більше відчувати. Але ішло ся якось лекше, начеб тягар спав з тїла. Ми думали заєдно про переможця з кривою рукою, що побідить ворогів... А хто він, знали ми...

Володимир Тимочко.

Казка про незабудьку.

Чи чули казку про незабудьку,
Що на могилї цвила собі
Серед конваліїй в тузї і смутку,
В вінку, що висїв тут на хрестї.

Ішло дївчатко раз собі полем
І на могилу ту самітну
Зайшло безвідно, оттак поволи
Та заблудило чогось аж ту...

А як узріло цьвітку дрібненьку
З вінка зірвало сейчас її,
Затріпотало у мить серденько
Лячно зробилось сейчас тодї...

А в хатї, в білім єї ліжéньку
Такий приснив ся дївчатку сон:
Лицар до неї прийшов тихенько
В збрую окутий, а скрань в шолом...

Відкрив рукою косматі груди
А з рани серця ринула кров...
І мовив жалко: „Дитя! — се люди
Лихі вчинили — се їх любов...

А незабудька — се цьвіт недолї,
Тому дївчинко її віддай,
Щоб не забули братя в неволї,
Що я поляг за рідний край".

В поли 25. VIII. 1916.

Др. Володимир Охримович.

Зі Львова на Ангару.

(Спомини).

Мене арештували Москалї у Львові, в моїй власній хатї в ночи 18. лютого 1915. р. — тої самої ночи, що і богато инших львівських Українців. Арештував мене пристав Попов — не він сам, а з цїлою юрбою посїпаків, — на приказ ґенерал-ґубернатора ґрафа Бобрінского. Перед арештованєм цїлу ніч робили в моїй хатї ревізию, поперевертали всьо до гори дном, забрали богато книжок і паперів і завели мене до „арестного дому" при вулиці Казимирівській. Там пересидїв я під „московським караулом" разом з иншими товаришами неволї цїлих сїм неділь. Звідтам, по переслуханю в жандармериї, перевели мене до тюрми при вул. Батория. де я пересидїв других сїм неділь. Тут було гірше й острійше. Мене й моїх товаришів стерегли австрийські ключники, але над ними була росийська тюремна старшина: „унтєр", „старшой" і капітан-комендант. В нашім товаристві було богато звичайних злочинцїв, між ними й такі, яких „старшой" (наставник над ключниками) власноручно вішав під вікнами моєї камери (казнї). Одного гарного ранку, а було се при кінцї місяця мая 1915. нас побудили раньше як звичайно й велїли збирати ся до виходу з тюрми. „Старшой" сказав нам, що нас випустять на волю. Тимчасом нас перевели під ескортою до „етапного пункту", що містив ся в т. зв. „Бригідках" (при Казимирівській вулиці), а на другий день вивезли нас зі Львова. Перед вивезенєм допустили до нас наших жінок і дїтий, свояків і знакомих та позволили їм з нами попращати ся, але цїле те пращанє тривало ледви кілька хвиль. Відтак посадили нас на якісь поломані, драбинясті вози і повезли на Личаківську рогачку під ескортою „запасних салдат", Москалїв з Тамбовської ґубернії. За нами їхав на кони якийсь росийський офіцир; він пильнував, щоби наші рідні, які нас супровожали до рогачки, не зближували ся до нас і не розмовляли з нами. Від рогачки наші рідні вернули ся до міста, а за ними вернув ся і той їздець.

Ми поїхали дорогою, що веде через Винники, Глиняни і Олесько до Бродів. Ми більше йшли, нїж їхали, бо на наших підводах їхати було

досить невигідно. І хоч ми здогадували ся, що нас гонять на Сибір (про се ми дізнали ся напевно що йно пізнїйше), всеж таки по довгій вязниці в холодиих, темних, затхлих мурах, за зелїзними ґратами, ся подорож на сьвіжім повітрю в гарну соняшну лїтну погоду здавала ся нам гарною і впливала на нас доволї добре. Хоч на серцю було тяжко, але грудям дихалось лекше...

В Куровичах ми ночували в воєннім таборі, разом з салдатами; комендант табору привитав нас іронїчними словами: „Вот ето тоже ґєрої, сукіни сини мазєпінци!“ Ми минали села й місточка зруйновані війною; часто замісць хат стирчали тільки комини, замісць дерев обсмалені стовбури. В Закомарю якась молодиця-селянка пожалувала нас сердечно, та ще більше зажурила ся Україною: „Чи не пропала вже наша Україна?“ — спитала вона нас; ми відповіли їй, що не треба тратити надії. В Олеську на „питательнім пункті“, де давали їсти військовим російським відділам, котрі машерували на фронт, російський офіцир, що завідував „пунктом“, дізнавши ся, що ми „мазєпінци“, признав ся, що він теж Українець, говорив з нами по українськи та подбав про лїпший харч і лїпший нічлїг для нас. В двох селах ночували ми в селянських хатах. В Бродах заперли нас на ніч до етапної тюрми.

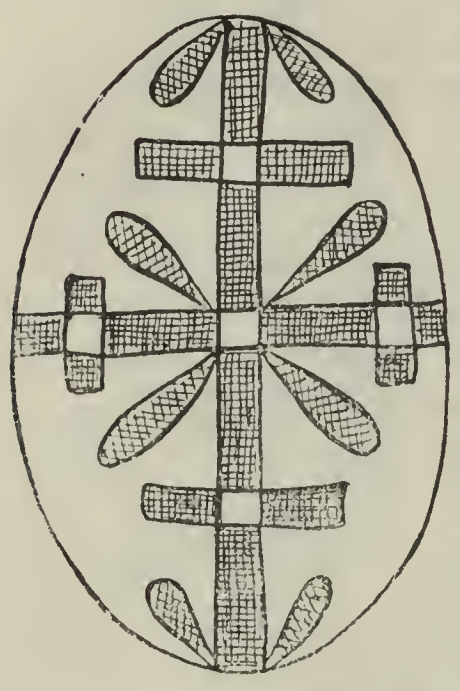

4. Гуцульські писанки.

На другий день рано змінив ся наш конвой і тамбовські Москалї вернули до Львова, а „опіку“ над нами обняли Українцї з Полтавщини, теж запасні салдати з селян, між ними оден молоденький, дуже симпатичний і трохи осьвідомлений. Нас повезли чи повели — кого на возї, кого пішком — до Радивилова, де посадили нас на зелїзницю до т. зв. „теплушки“ себто до воза без вікон, в якім возить ся худобу. Ми поїхали зелїзницею через Здолбуново до Києва.

Ми їхали, як у темниці, і для недостатку вікон не могли ми розглядати околиці. Так ми заїхали аж до Києва тай не бачили нашої славної України. До Києва прибули ми в пятницю, 4. червня 1915. р. рано. Того дня побачив я перший раз у житю столицю України, матїр городів руських. Київ зробив на мене дуже гарне, ясне, симпатичне вражінє, хоч бачив я його тодї дуже мало — тільки всього, як нас вели якимись улицями з двірця до „етапного пункту“, а відтак з етапу до поліції, до участка. Коло поліції стрінула нас пані Дорошенкова, дружина учителя Дмитра Дорошенка, а за нею і він сам. Вони привитали нас і щиро займили ся нами. Завдяки їх заходам київська поліція в особі чиновника Ордовського, Поляка з роду, згодила ся, що з Києва на Сибір не повезли нас „етапом“, але дозволено нам поїхати на свій кошт. Що правда, се нас денещо коштувало, але за те зберегло нас від злишних прикростий і мук, а не одному з нас виратувало здоровлє, а може й житє. По полагодженю формальностий в поліцийній канцелярії нас відвели до поліцийних арештів. Там з причини великого переповненя нас умістили на запльованім смердячім темнім коритари, де ми серед стиску перестояли на ногах повних шість годин.

Через „візитирку“ побачили ми в одній камері замкненого там буковинського посла Спинула (Українця), що вернув було тодї з Сибіру та ждав на виміну.

Пізним вечером відвели нас якимись улицями на зелїзнодорожний дворець і посадили в купе третьої кляси. Як наш конвой поїхали з нами двох київських городових (поліцияитів). Поїзд рушив і скоро вїхав на

зелїзний міст, що веде через Днїпро. Була місячна, чудова, лїтна ніч і води Днїпра мерехтїли в місячнім сяєві неначе срібло. Чудовий вид Днїпра й чарівних його берегів порушив нас мов електрична струя, ми схопили ся мимоволї з лавок, щоби крізь вікна ваґону лїпше розглянути краєвид. Та в тій самій хвилинї мов зпід землї виросли два салдати з настромленими штиками (баґнетами), обізвали нас шпіонами, обсипали московською матїрною лайкою та станувши коло обох протилежних вікон переділу загородили нам до них дорогу. Чудовий краєвид тільки мигнув і счез мов мана. Коли міст на Днїпрі був вже далеко за нами, салдати забрали ся й пішли собі далї. Ми лишили ся самі з нашими двома конвойними.

Нас їхало разом 13 товаришів неволї — всї зі Львова — а власне трох сьвящеників: о. др. Йосиф Боцян (вже тодї був епископом, але ми про се тодї ше не знали), о. др. Мирон Горникевич, о. др. Іван Соболь; дальше панї Константина Малицька, учителька й письменниця; мій старший товариш, др. Микола Шухевич; редактор видань „Просьвіти“, п. Юлїян Балицький; вислужений кондуктор зелїзнодорожний і власник реальности п. Василь Грицків; урядник „Провидїня“, товариства для заробкової еміґрациї п. Іван Івашко; редактор „Нового Слова“ п. Микола Курцеба; студент прав п. Осип Недїлка; адвокатський писар п. Ярослав Геруляк; студент учительської семінарії п. Іван Стецїв — і я. Всїх нас одної ночи арештували, всїх нас разом держали в тюрмі, всїх нас разом вивезли зі Львова і всїх нас разом завезли на Сибір.

Цїлий час, що ми їхали зелїзницею з Києва на Сибір, через трохи не дві недїлї, конвоювали (супровожали) нас, як уже сказано, два київські городові, оба з роду українські селяни. Оден з них, Митрофан Костенюк, високий ростом, добродушний, говорив по українськи з сильною московською примішкою, але почував себе Українцем і висказував такий погляд, що Україна повинна відлучити ся й утворити окрему державу, окреме „Київське королївство“ — як він казав. Другий, Петро Петренко, більше хитрий, говорив по українськи зовсїм чисто. Оба поводили ся з нами дуже ввічливо й приязно, але, що правда, й вони від нас кривди не мали. Вони дбали про те, щоби ми вигідно їхали, щоби ми мали завсїди окреме купе та щоби против нашої волї до нашого купе посторонні пасажири не всїдали. На стациях вони приносили нам кипяток до чаю; де поїзд стояв довше, вони не боронили нам іти свобідно до реставрациї висшої кляси чи на обід чи на вечерю, а де поїзд задержував ся коротко, ми посилали їх купувати нам молоко, хлїб, тютюн і загалом, що нам було треба. Вони дали нам довірочно прочитати свій „пакет“, себто супровідне письмо, з яким вони нас везли. З сего письма ми довідали ся, що нас вивезено зі Львова „по распоряженіи генерал-губернатора Галиціи за вредную дѣятельность и враждебное отношеніе къ русскому государству“, що нас висилає ся на Сибір в Єнїсейську ґубернїю „административнимъ порядкомъ на время военнаго положенія Галиціи“ та що нас мають віддати „въ распоряженіе енисейскаго губернатора“, котрий нам визначить місце нашого засланя. Дальше ми довідали ся від наших конвойних, що вони мають нас відвезги до города Красноярська, столиці Єнїсейської ґубернії і там віддати нас в руки тамошної поліциї, а по дорозї мають нас пильнувати, щоби ми не втїкли.

І так під сторожею сих двох людий ми поїхали зелїзницею з Києва через Курськ (де був тодї на засланю митрополит Андрій граф Шептицький), через Арйол і Тулу до Москви.

До Москви приїхали ми в неділю (6. червня 1915. р.) ранним ранком. Тут ми мусїли пересїдати на иншый поїзд і длятого мусїли переїхати з одного двірця на другий, положений в иншій сторонї міста. Ми мали

зі собою дещо багажів і для їх перевезеня наймили ми широкий віз без коша, т. зв. площадку. Деякі з нас сїли на сю площадку на багаж, инші з нас повсїдали на елєктричний трамвай і так ми переїхали на другий дворець. Тут довідали ся наші конвойні, що наш поїзд відходить аж коло півночи. Ми мусїли цїлїський день переждати в Москві. По закону наші конвойні повинні були відвести нас до поліцийних арештів, де ми повинні були пересидїти цїлий день до поїзду. Та наші конвойні, маючи до нас повне довірє, вибрали инший спосіб, вигіднїйший і для них і для нас: вони нам сказали, щоби ми собі йшли в одну сторону, куди хочем, і вони собі підуть в другу сторону, куди схочуть, а пізним вечером зійдемо ся всї знов разом на двірци до поїзду. Своєю дорогою, я побоював ся, щоби ми на тім не вийшли гірше: легко могло стати ся, що місцева поліция бачучи підозрілих „іностранцев" вештаючих ся по містї, могла була нас заарештувати й тим способом ми могли на кілька недїль попасти знов у тюрму, поки би в дорозї бюрократичної переписки вияснило ся, хто ми й звідки й куди нас везуть. Але на щастє до сього не прийшло, хоч ми цїлий день ходили й їздили по Москві та хоч деякі прохожі звертали на нас пильну увагу й підозріливо нам приглядали ся.

Ми почували себе гарно, бо від чотирох місяців був се перший день, в якім ми не були під „московським караулом": анї не сидїли під замком, анї не ходили під конвоєм. Ми понаписували переписні листки з видами Москви до наших рідних і знакомих до Львова (ті листки ще вспіли дійти до адресатів, бо Львів ще був тодї в росийських руках) і пішли оглядати Москву. Перш усього поїхали ми трамваєм оглянути Кремль, сю оригінальну гарно положену твердиню з стародавними церквами й стародавними царськими палатами та з усїми єї особливостями, між якими найбільше звертають на себе увагу Цар-Колокол, величезний дзвін, котрий нїколи не дзвонить, і Цар-Пушка, величезна гармата, котра нїколи не стріляє. Відтак зійшли ми в діл на місто та волочили ся всякими вулицями. Заходили на базарі, заходили до ресторанів, заходили до церквів. В Москві, як каже росийська проповідка, „сорок сороков церков", а всї сорокаті: кожда церков інакша, кожда копула на церкві інакша, кожда ґонтина на копулї інакша. Особливо впадають в очі цибулясті, кручені, ріжнобарвні копули деяких церквів. Хоч Москва на богато століть молодша від Києва, видає ся стариннійша від него через свої стародавні будівлї; ізза того й епітет „бєлокаменная Москва" не зовсїм підходить до неї, бо Київ богато білїйший від неї, а Москва навпаки більше темна й сороката, нїж біла. Оден з наших товаришів пригадав собі, що має в Москві знакомого навіть далекого свояка, власника голярнї, родом з Галичини. Після полудня наш товариш повів нас до того свояка. Показало ся, що се був жонатий, заможний, гостинний чоловік. День був горячий і він порадив нам викупати ся в його ваннї. Я скористав з того. Нїколи в житю не смакувала менї так купіль, як тодї, бо я вже від кількох місяців не купав ся, а з довгої тюрми й далекої дороги назбирало ся бруду чимало. Після доброї вечері наші гостинні господарі відвели нас на дворець, де на нас мали ждати наші конвойні полїцаї. Але їх ще не було. Се мене трохи занепокоїло. Мої товариші жартували собі з мене, що я більше стережу конвойних, нїж вони нас, та що я повинен би обняти команду над конвойними. Ми пішли до почекальнї напити ся чаю. Кругом нас було людно й гамірно. Скрізь було чути росийську мову. Тільки при сусїднім столику кілька молодих людий в студентських унїформах розмовляло між собою чистою українською мовою. Се дуже врадувало нас, бо в Росиї навіть і на Українї, дуже рідко можна почути українську розмову між інтелїґентами.

Нарештї надійшли наші конвойні. Ми зараз вийшли на перон і ві-

добрали з переховку наші багажі, а тимчасом наші конвойні заняли для нас окреме купе з двома передїлами, де ми розмістили ся зовсїм вигідно. Всякі пасажири пхали ся до нашого купе, але конвойні на наше бажанє не впускали нїкого, заявляючи, що ми „арестованиє преступнїкі“ та що з нами „нє льзя сообщать са“. Скоро поїзд рушив і ми почали собі лаштувати нічлїг, бо вже наближала ся північ.

Ми поїхали північною лїнїєю через Ярославль, Вологду, Вятку й Перм до Єкатеринбурга. В поїздї минали нам днї й ночі. Крізь вікна вагона бачили ми з далека московські (велико-руські) села на тлї одностайних, сїрих краєвидів. Хати („ізби“) по більшій части деревяні, з необтесаних кругляків більше або менше почорнїлих, роблять сумне, непривітне вражінє; в селї нема ані садів, ані взагалї деревини; тільки всього в селї

Українська загорода.

зелени, що зелено помальована криша або копула на церкві або на дзвініцї! Московська (велико-руська) „деревня“ — се великий контраст до українського села з білими хатками в зелених садках. Мабуть чи не від того московське (великоруське) село називає ся по росийськи „деревня“, що в тій „деревнї“ ані трохи дерев нема! На стациях і перестанках бачили ми з близька великоруських селян-кацапів, бородатих, у кашкетах, у червоних або сорокатих „рубахах“; нї у мущин нї у женщин не видно білих сорочок, так характеристичних для українського селяньства.

В Вологдї на двірци стрінули ся ми з о. д-ром Юриком, золочівським парохом, що був там на засланю. Декуди крізь вікна вагону бачили ми австрийських жовнїрів, що як полонені бранцї працювали на полях або при направі зелїзної дороги.

Між Пермом і Єкатеринбургом зелїзна дорога перетинає напоперек Уральський гірський хребет. Гори не високі, лагідні, порослі чагинними лїсами, нагадували менї своїми краєвидами рідну Скільщину. В Єкатеринбургу прийшло ся нам переждати від поїзду до поїзду цїлих 12 годин.

Ми вихіснували сей час, щоби оглянути се гарне, здорове, живописно положене місто, — осередок гірничого уральського промислу, де відбуваються ся торги на золото й копальні золота („залатиє пріїскі“).

Від Єкатеринбурга починає ся Сибір. Ми поїхали дальше через Тюмень і Ішім до Омська, а звідси головною сибірською зелізницею через Ново-Ніколаєвськ до Красноярська. В поїзді було велике переповненє і длятого ми від часу до часу приймали до нашого купе посторонних пасажирів, котрі не могли дістати деінде місця. Зразу їхала з нами якась молода, симпатична пані; єї муж, росийський офіцир, пішов на війну, а єї батька, з нїмецьким назвиском, вислали на Сибір; вона лишила ся сама-одинока; тепер вона їхала до свого батька. В Тюменї деякі з наших товаришів вийшли були з поізду, щоби трохи прогуляти ся по пероні; се звернуло увагу присутного там ротмістра жандармериї, і він вилаяв наших конвойних за те, що нам дозволяють висідати з купе; відтак сам всів до нашого купе і кілька стаций їхав разом з нами, щоби нам близше приглянути ся; показало ся, що той ротмістр жандармериї був з роду Поляк і говорив з нами дуже плавно по польськи. В Омську ми пересідали ся; там величавий дворець і рух на двірци дуже великий. До нашого купе присів ся якийсь висший почтовий урядник, що їхав на контролю почтових урядів; він дуже хвалив Сибір і сибіряків в протиставленю до европейської Росиї тай загалом показав ся завзятим сибірським патриотом, але не росийським. У него служив австрийський полонений жовнір, селянин Українець з Галичини; він дуже хвалив свого слугу тай загалом усіх галицьких Українців, яких богато було в тих сторонах на роботі яко полонених. На одній малій, сільській стациї всіли до нашого купе якісь селяни: дідусь і бабуся з малими дітьми; вони говорили дуже гарно по українськи; показало ся, що се були українські селяни-переселенці з Полтавщини; тепер вони їдуть разом з внуками до міста, щоби попращати ся з сином (батьком тих внуків), бо його висилають на фронт, на війну.

Наш поїзд їхав скоро. Перед нашими очами раз-за-разом зміняли ся краєвиди. Гір не видно, всюди рівнина, а на тій рівнині видко то поля, то степи, то лїси, то гаї, то озера, то широкі ріки. Сибірські краєвиди більше живописні й ріжнородні, як в европейській Росиї. Також дуже гарно виглядають стацийні будинки на менших стациях, збудовані з грубих, деревяних брусів, прикрашені різьбленими орнаментами з дерева. По дорозї бачили ми кромі сибірських Москалів декуди групи Киргізів, Китайців і австрийських полонених жовнірів. Всюди на стациях можна дістати за дармо горячу воду (кипяток) для чаю, а за дешеві гроші від сільських жінок і дівчат білий і чорний хліб, сир, масло, молоко, квас, ковбасу, яйця, ягоди і всяку иншу поживу.

Нарештї 15. червня 1915. р. ві второк рано приїхали ми до міста Красноярська, столицї Єнісейської губернії. Значить, рахуючи від Києва їхали ми 12 днів, рахуючи від Львова були ми в дорозї 18 днів. Красноярськ лежить над великою рікою Єнісеєм, що випливає з Монголії й пливе до північного ледового (крижаного) моря. З одного боку над самим містом видно з близька високий, скалистий червоний беріг — „красний яр“ (звідси й назва Красноярськ), а по другім боці міста, за рікою, перерізаною довгим зелізним мостом підносять ся досить високі, живописні, порослі лїсом та наїжені скелями гори. Наші конвойні повели нас широкими, прямокутними вулицями наперед на поліцию, де з нами списано якісь протоколи, а відтак до т. зв. „участку“, де нас передали в руки участкового пристава. Тут наші київські конвойні поліциянти розпрощали ся з нами і повернули до Києва, полишаючи в нашій памяти добрий спомин своїм гарним, делїкатним поведенєм.

Участок — се поліційний уряд одного мійського кварталу разом з приналежними до него поліційними арештами. По закону нас повинні були замкнути в тих арештах, але що там було переповнене, нас держали цілих три днї на подвірю під голим небом, а на нічліг замикали що ночи до поліційної канцелярії, де через день урядували поліційні урядники і де приходили всякі інтересенти; там ми спали на підлозї, задоптаній болотом, запльованій харкотинєм, закиданій недокурками, по якій лазили таракани й воші. Розуміє ся, що ми перед спанєм замітали собі ту підлогу мітлою, але від того вона не дуже ставала чистїйша. Харчували ся ми у городового (поліциянта), що обслугував участкову канцелярию; його жінка з чемности — розуміє ся за добрі гроші — варила нам їсти. Третього дня наш пристав (припадково також Поляк з роду і з польським назвиском, але говорив тільки по росийськи) списав з нами якусь „бумагу", а відтак з тою бумагою, під ескортою двох городових, відослав нас до т. зв. „пересильної тюрми", що знаходить ся далеко на самім краю міста. Перед воротами тюрми стоїть невеликий дім, в якім живе „старшой" — себто наставник над тюрмою і в якім містить ся тюремна канцелярия.

Там відобрали від нас гроші та золоті й срібні річи, а також ножі та вилки — і взяли то всьо в переховок. Також хотїли ревідувати наші клунки й нашу одежу, але невеличкі датки „на чай" увільнили нас від того клопоту. Нас позаписували до тюремного реєстру і що йно тодї впустили нас до тюрми. Красноярська „пересильна тюрма" — се велика площа, обгороджена дуже високим муром, кругом якого як ніч так день держать варту салдати, т. зв. „часовиє". По серединї тої обгородженої площі стоїть кілька великих, деревяних, поверхових будинків, т. зв. „корпусів". Нас повели до одного такого „корпусу" й помістили нас на поверсї в окремій камері. Наша камера — се була висока, простора, ясна комната, з високими й широкими закратованими вікнами, з яких розпостирав ся далекий гарний вид на місто й околиці міста. На обох кінцях комнати стояли велитенські камінні печі, в яких, розуміє ся, тодї не топило ся, бо на дворі й так було горячо. Як би не зелїзні крати, наша комната подобала би скорше на санаторию, ніж на тюрму, — так було в нїй ясно й соняшно. Правда, ще була одна ріжниця. Замісць ліжок стояли т. зв. „нари" — себто голі деревяні дошки, які займали трохи не цїлу камеру. В тих дошках гнїздило ся безлїч блощиць всякої величини — від дрібосеньких як макове зерно до таких грубих як біб. Щоби охоронити ся від блощиць, ми мазали „нари" нафтою (керосином), але й се тільки в части помагало. Що дня перед шестою годиною рано будив нас ключник; ми скоро одягали ся й ставали в оден ряд, бо що дня о годинї шестій відбувала ся „павєрка" (провірка), себто приходив „старшой" з офіциром і провірювали, чи кого з нас не хибує, т. зн. чи ми всї є в тюрмі. Ми стояли витягнені в ряд, а попри наш ряд переходив „старшой" і кричав до нас „смірно", (те саме, що наше: „позір"), а за ним ішов офіцир, який витав нас словами: „Здраствуйтє!" По правилу ми повинні були би відповідати йому словами: „Здравія желаєм Вашему Благородію", але шануючи себе, ми відповідали словом: „Здраствуйтє!" або що найбільше: „Здравія желаєм" без величаня „благородієм". По „павєрцї" ми посилали двох товаришів за водою до митя, двох за кипятком до чаю, одного за хлїбом; оден тимчасом замітав підлогу, а иншый знов обраховував ся з ключником, котрий купував для нас і приносив нам за наші гроші молоко, яйця і хлїб, бо тюремний хлїб був чорний і липкий і можна його було їсти хиба як зачерствів. Відтак ми запарювали чай і снїдали. По снїданю ми брали ся до роботи або до забави. Одні молили ся, другі читали книжки, які нам удало ся з собою

перевезти, або газетні „телєграми“, які купував для нас ключник; одні прали брудне білє, другі латали подерту одежу; одні грали в шахи, другі в карти — розуміє ся так, щоби не бачив ключник, бо се заборонене тюремним регуляміном; одні полювали на воші, другі на блощиці... На обід давали нам їсти „щі“ себто рідкий капусняк з мясом; на вечеру діставали ми знов кипяток і заварювали собі чай.

Міст під Чортковом знищений Москалями.

Перед обідом або по обіді нас випускали на „прагулку“, себто дозволяли нам проходжувати ся по тюремній площі через цїлу годину. В часї тих проходів ми познакомили ся з мешканцями долїшних камер нашого корпусу та з мешканцями инших камер, розмовляючи з ними через закратовані, але відчинені вікна, хоч се було регуляміном заборонене. З тих розмов ми довідали ся, що звичайні вязнї сидять у звичайній тюрмі, а в нашій „пересильній“ тюрмі сидять лише такі вязнї, які призначені на „ссилку“ себто часове заслане, або на „пасєлєніє“ себто вічне заслане; тамті називають ся „ссильниє“, сесї „пасєлєнци“. І між сими й між тамтими одні є „уголовниє“ себто такі, що покутують за звичайні злочини або провини, а другі „палїтїческіє“, що відповідають за полїтичні злочини або провини. Межи „пасєлєнцями“ треба відрїжнити звичайних поселенцїв, які не були в каторзї, „каторжан“, які відбули каторгу; деякі з них були закуті в кайдани.

Тут належали з одної сторони росийські піддані, головно Нїмцї з роду, а також жиди, підозрілі в шпіонстві або в неприхильнім настрою для Росиї, з другої сторони піддані ворожих держав: австрийські і угорські, германські (нїмецькі) й турецькі „гражданскіє плєнниє“ або „воєнно-обязаниє“. Мене й моїх товаришів причисляли зразу до „адмінїстратївно-ссильних“; пізнїйше, коли в другій половинї червня 1915. р. прийшла до Красноярська вістка, що росийська армія була приневолена виступити зі Львова, нас зачисляли до „воєнно-обязанних“ або „гражданських плєнних“; в розговірній бесїдї нас називали попросту „Австрійцами“. — Познакомивши ся з вязнями замкненими в долїшних камерах нашого корпусу, ми довідали ся, що там сидїли переважно „полїтичні“, заслані на Сибір за приналежність до социялїстичної або иншої нелєгальної партиї, за розповсюднюванє забороненої лїтератури, за приналежність до заборонених релїгійних сект або взагалї за „нєблагонадьожность“. Між ними було кількох студентів висших шкіл і кількох инших інтелїгентів; всї вони признавали ся до росийської народности, хоч з роду і з назвиска були між ними кромі Великоросів також Українцї, Поляки, Нїмцї, Грузини і инші. Своєю дорогою, для них народність була річ зовсїм маловажна, бо вони клали головну вагу на социяльну приналежність — клясову і партийну.

Дізнавши ся, що як усї инші мешканцї пересильної тюрми, так само й ми є в нїй тільки тимчасовими гостями, старали ся ми довідати ся, куди й коли нас вишлють. „Старшой“ і дежурний офіцир пояснили нам, що нас мають вислати найблизшим свобідним пароходом — за тиждень

або за дві неділї — по ріці Єнїсею до повітового міста Єнїсейська, де тамошний „ісправнїк“ (начальник повіту) визначить нам в Єнїсейськім повітї якесь постійне місце побуту. Оден з наших товаришів мав зі собою досить велику і докладну мапу Сибіру, тож ми поглянули на неї, щоби хоч приблизно зміркувати, де буде місце нашого засланя. Однак з мапи побачили ми, що Єнїсейський повіт займає більшу часть Єнїсейської губернії, сягає на північ до самого ледового моря та обіймає простір більший, як Нїмеччина й Австроугорщина разом! Десь на якомусь пунктї сего велитенського простору лежить місце нашої „ссилки“, нашого вигнаня, але де саме, того з мапи не можна було зміркувати. Наші нові знакомі зпоміж „палїтїческіх“ пояснили нам, що Єнїсейський повіт обіймає кілька великих країв та що в оден з тих країв ми попадемо, але в котрий саме, годї зміркувати: менше небезпечних засланців лишає єнїсейський „ісправнїк“ в самім Єнїсейську або найблизшій околиці повітового міста; більше небезпечних висилає в т. зв. Приангарський край, положений над рікою Ангарою, великим допливом Єнїсея, а найнебезпечнїйших висилає аж у т. зв. Туруханський край, що лежить далеко на півночи, вже недалеко від устя Єнїсея до ледоватого моря, де земля нїколи не розмерзає.

По кількох днях нашого побуту в пересильній тюрмі ми побачили через вікно, що до пересильної тюрми наспіли дві нові більші партиї вязнїв: партия галицьких жидів, в ярмурках і з пейсами, і партия росийських каторжан, в арештантських сірих одягах. Заходила небезпека, що управа тюрми впакує до нашої камери, в якій було ще богато свобідного місця, одну з тих партий і що ми в той спосіб дістанемо до нашої камери нових, може не дуже пожаданих а на всякий спосіб занадто численних товаришів-співльокаторів. Однак ми взяли ся на спосіб, у Росиї загально практикований і добре випробований: ми підкупили „старшого“ кількома рублями і він полишив нас у нашій камері самих, поміщаючи каторжан в иншому корпусї, а галицьких жидів в сусїдній камері нашого корпусу.

Кілька днїв пізнїйше побачили ми крізь вікна на подвірю тюрми знов сьвіжу партию Галичан, зложену лише з кількох людий, а між ними пізнали ми директора „Народної Торговлї“ Миколу Заячківського, нашого давного товариша неволї ще з львівських арештів. Сю невеличку ґрупу нових товаришів умістила управа тюрми разом з нами в нашій камері, з чого ми були вдоволені, бо раді були мати між собою дир. Заячківського, а зрештою цїле товариство було невеличке і зовсїм приличне: оден сьвященик зі сином, студентом фільозофії, оден лїсничий зі сином, і оден дїдич з льокайом; послїдні чотири особи були Поляки.

Нарештї по несповна двох неділях розпрощали ся ми з Красноярським і його пересильною тюрмою. Три львівські сьвященики (о. др. Боцян, о. др. Горникевич і о. др. Соболь) завдяки інтервенциї місцевого латинського сьвященика, о. Довконтаса, Литовця з роду і з переконаня, поїхали в Минусинський повіт, положений на полудни від Красноярська і жили там в повітовому місточку Минусинську, де кліматичні й суспільні відносини були богато красші, як на півночи. Нас усїх инших Львовян вислано по північ, у Єнїсейський повіт, однак дир. Заячківський і його товариші подорожі не поїхали разом з нами; їх ще якийсь час полишено в пересильній тюрмі.

Нас вивезено з Красноярська 28. червня 1915. р. Вже рано „старшой“ сказав нам спакувати наші клунки і вийти з камери на тюремне подвірє. Кромі нас були вже готові до дороги й инші вязнї, а саме кількайцять полїтичних засланців, кількадесять каторжан і кількадесять инших „уголовних“, разом було нас около сто осіб, між ними кілька жен-

щин, так що наша пані Малицька не була цілком одинока. Нас повели до тюремної канцелярії, де відбувала ся докладна ревізия осіб і клунків. Ми, себто я і мої львівські товариші, знов підкупили „старшого“ кількома рублями і він не тільки звільнив нас від ревізії, але навіть видав нам до рук наші гроші (замісць віддати їх до рук конвойної сторожі). Натомісць инших ревідовано дуже докладно та відбирано від них при ревізії гроші, тютюн, книжки, газети, ножики, вилки, і т. и. В часі тої ревізії наспіла до пересильної тюрми нова партия вязнів: були се социяльно-демократичні депутати (посли) росийської думи, яких вислано з Петрограду на Сибір. Оден з петроградських студентів, що були разом з нами, Ніколай Ніколаєвич Дінгельштед виголосив на почеканю палкий привіт сим депутатам. По полагодженю формальностий нас усіх уставлених в в довгий ряд зложений з около сто осіб — окружив конвой зложений з кільканайцять салдатів з так званої „конвойної команди“ з настромленими багнетами та з витягненими шаблями або револьверами в руках і нас повели до пристани. Ми йшли якоюсь дорогою, повною куряви. Порох припав нас від голови до ніг. Коли ми так ішли ескортовані мов найбільші злочинці та й справді в товаристві простих злочинців, оден з наших львівських товаришів сказав до нас: „Будете видїти, що нас повісять“. І ми всї справді мали таке вражінє. Коли ми прийшли до пристани на ріці Єнісею, нас загнали на пароход, що звав ся „Св. Николай“. Нас посадили на сам спід пароходу в так званий „трум“, де було душно, тїсно і темно, неначе в гробі. Крізь малі круглі віконця видно було тільки воду, що хлюпала до них, і через те віконця мусїли бути все заперті. Нас вязнів було так богато, що оден другому спирав ся на плечі або топтав по ногах. Кромі того конвойні салдати поводили ся з нами дуже грубо, особливо два, що були родом з Таврийської губернії. Так перемучили ся ми три доби, які нам дали ся в знаки найгірше зі всього, що ми перебули в неволї. Щоби розігнати нудьгу та облекшити муку, політичні вязні почали сьпівати свої росийські революцийні пісні, а за ними й ми, львівські Українці, затягнули наші українські пісні, помимо заборони й матїркованя конвойних салдатів. По трох добах плавби в низ по Єнісею ми прибули до повітового міста Єнісейська. Ранним ранком нас вивели з пароходу та повели внов до тюрми. Єнісейська тюрма богато гірша від Красноярської. Там було майже так душно й тїсно, як на пароходї. На щастє нас держали там тільки два днї, бо вже на другий день оголосив нам „старшой“ що нас усїх львівських Українців числом 11 осіб і 10 політичних засланців з росийських піддaних, разом 21 осіб висилає ся „на Ангару“, в ріжні села чи то „деревнї“ Пінчугської волости.

Дня 2. липня 1915. рано ми вийшли з Єнісейської тюрми та під конвоєм двох єнісейських городових пустили ся в дорогу. Ми повандрували трактом (гостинцем), що веде понад ріку Єнісей з міста Єнісейська на полудне до устя ріки Анґари. Нам дали одну підводу на баґажі.

Ми йшли піхотою, лише пані Малицька їхала на баґажах та ще дехто зі старших мужчин від часу до часу по черзї присїдав ся на фіру. Дорога вела то через лїси й гори, то через поля й села, то наближала ся до ріки, де віддаляла ся від неї. Околиці були гарні й живописні. Погода була гарна й тепла, тож ми користаючи з сего часто купали ся в Єнісею. Загалом наша подорож була приємна, тим більше, що й наші нові товариші подорожі були загалом інтелїґентні й симпатичні люди. Тут годить ся кількома словами згадати про них. Пятьох з них були се студенти петроградського університету або инших висших шкіл в Петрограді; по переконаню всї пять були росийські социяльні демократи і всї були заслані на Сибір за приналежність до росийської социяльно-демо-

кратичної партиї; по мові й вихованю всї вони були Росияни (русскіє), хоч між ними не було анї одного „русского“ по роду і по назвиску (фамілії). Двох з них: Дінґельштед і Енґель мали нїмецькі „фамілії“, двох: Петриковський і Карчевський мали польські „фамілії“, але тільки перший з них умів свобідно по польськи говорити; наконець оден з них, Дзедзієв, мав ґрузинську „фамілїю“; його жартом усї називали „князем“ — чи то длятого, що мав справдї аристократичну поставу й фізіоґномію, чи може длятого, що між Ґрузинами дуже богато людий має титул „князя“. Кромі студентів було ще трох молодих людий засланих за приналежність до росийської социяльно-демократичної партиї: оден елєктротехнїк Струмілло, Білорос по роду й „фамілії“, та Книшевський і Білень-

Стрілецька польова Служба Божа в селї Сковятинї 17 лютого 1918.
Сьвітлив Н. Пантелейчук.

кий, приватні банкові урядники з Харкова, оба Українцї по роду й „фамілії“, однак лише Біленький умів говорити по українськи, але й він не мав української национальної сьвідомости; зрештою він називав себе з росийська „Бєлєнкій“ а не: „Біленький“. Се всьо були молоді. безженні люди в віцї понизше 30 лїт. Кромі них було двох старших людий, які полишили дома жінок і дїтий. Оден з них, Єфімов, одинокий в цїлій нашій компанії Великорос по роду й „фамілії“, був засланий за приналежність до релїґійної секти „евангельських християн“; другий, Ісай Ісаєвіч Реймер, богатий арендатор великих маєтків на Кримі, був засланий за підозрінє в шпіонажі в користь Нїмеччини, хоч на дїлї він був по роду не Нїмець, але Голєндер, не мав нїяких ґерманофільських симпатий тай загалом кромі подібности назвиска не мав нїчого спільного з Нїмцями.

Всї названі тут люди були так само, як і ми, призначені на заслане в „Приангарський Край“ і длятого злучено їх разом з нами в одну „партию“, себто в оден гурт засланців. Ми вели з ними оживлені розговори на всїлякі теми: і про війну і про полїтику і про росийські та про галицькі відносини. Вони говорили до нас по росийськи, ми до них переважно по українськи, потрохи також по росийськи. Познакомивши ся близше, ми сьпівали разом всїлякі пісні: найбільше народні українські, але також росийські революцийні та українські патриотичні. Деякі українські народні пісні були їм добре знані, але українські патриотичні пісні були для них новиною; з тих пісень найбільше подобала ся їм та, що починає ся словами: „Ми гайдамаки, ми всї однакі...“ і вони залюбки сьпівали сю пісню разом з нами.

Так вандрували ми разом єнїсейським трактом під проводом наших конвойних полициянтів. А коли ми на нашій дорозї стрінули яке село, задержували ся ми там на спочинок, купували собі дещо їсти, пили чай, переміняли підводу і пускали ся зараз у дальшу дорогу, або коли вже було пізно під вечір, ми лишали ся в тому селї на нічлїг і на другий день рано рушали дальше.

Цїла ся мандрівка була би, як сказано, доволї приємна, як би не дві дуже прикрі язви — обі з царства „комах“ або „насїкомих“. Одна язва — се т. зв. „мошка“ або „мошкара“, маленька крилата комашка, яка в погідні днї лїтає в тих сторонах хмарами в повітрю та напастує людий і зьвірят. Вона залазить до носа, до рота, до вух, і до очий, залазить і за одежу і всюди, денебудь сяде на тїло, кусає дуже болючо, при чім з ранки виступає кров і тїло пухне кругом ранки. Вона небезпечна навіть для домашних і диких зьвірят. Медвідь ховає ся перед нею в воду. Бувають випадки, що мошка закусує на смерть молоді лошата. Щоби охоронити худобину перед мошкою, мажуть її дегтьом і виганяють на пасовиско не в день, але в ночі; вправдї в ночі кусають комарі, яких там також дуже богато, але вони не є такі небезпечні, як мошка. Люди хоронять ся перед мошкою тим способом, що всї тамошні селяни носять цїле лїто т. зв, „сєтку“, себто сїтку з кінського волосїня пришиту до хустини, яку накладають на голову й на лице. Ся сїтка подібна до тої сїтки, яку у нас накладають на голову пасїчники. Деякі люди, особливо мущини з інтелїгенциї, носять сїтку з тюлю, вшиту в той спосіб, що її закладає ся на капелюх і вона спадає в формі вельона на плечі й на груди та закриває перед мошкою лице й шию. Мущини зпоміж селян в лїтї звичайно не носять капелюхів, тільки накладають сїтку прямо на голову. Селянки, коли виходять на жнива або на инші полеві роботи, надягають не тільки сїтку на голову, але також рукавиці на руки й ногавиці на ноги, бо інакше мошка не дала би їм працювати. В соняшні, погідні, тихі днї мошка дає ся гірше в знаки, нїж коли на дворі дощ, або вітер, або хмарно; в лїсї (в „тайзї“) або на полю вона доскулює гірше, нїж у селї, а в хатї, хоч би її було як богато, вона зовсїм не шкідлива, бо вона не зносить тїни і старає ся видістати ся на двір; там то вона не лїтає по хатї, тільки пхає ся до вікна; так само зі стаєн і инших будинків мошка втікає як найскорше всїми отворами, і там її нїколи нема.

Ми в нашій подорожі вже першого дня не могли собі дати ради з мошкою, хоч то було ранне лїто, коли ще мошки буває не богато, та хоч то було ще недалеко від міста, де мошки взагалї менше. Однак ми як чужинцї, не призвичаєні до сеї язви, відчували її далеко гірше, нїж тамошні мешканцї і длятого ми вже першого дня подорожі покупували собі сїтки з тюлю та позакладали їх на капелюхи, однак переконали ся, що й сїтка хоронить перед мошкою тільки в части, бо ся дрібонька та влїзлива комашка залазить також попід сїтку.

Друга язва, яка нам доскулювала в нашій подорожі, се були — блощиці (по росийськи: „клопи“). Нам приходило ся трохи не кожду ніч ночувати в селянських хатах, де помимо досить значної поверховної чистоти було всюди богато блощиць і тараканів. Та найгірше нам дали ся в знаки блощиці в селї Карґіно, де ми ночували не в селянській хатї, але в сїльськім арештї, в так званій „каталашцї“; такий арешт ізза великої маси блощиць називають іронїчно „клоповнїк“, себто по нашому „блощичник“.

В селї Карґіно кромі „блощичника“ є також почтовий і телеґрафічний уряд, тож ми користаючи з того повисилали почтові картки до наших рідних, свояків і знакомих у Львові, в Києві і Москві, а кромі того збірний лист до американського консуля до Владивостока з просьбою о підмогу, бо тодї опіка над австрийськими горожанами належала до Зєдинених Держав північної Америки.

Єнїсейські полїциянти, котрі конвоювали нас аж до Карґіно, звідти вернули ся назад до Єнїсейська, а нас передали під „опіку“ стражників, себто сїльських державних полїциянтів, щось в родї австрийської жандармериї (росийська жандармерия мала инший, чисто полїтичний обсяг дїяльности).

В тім самім селї Карґіно розпрощали ся ми з величавою рікою Єнїсеєм і головним єнїсейським трактом, бо звідси ми помандрували дальше вже сїльськими дорогами на ріку Анґару. Ми знов ішли лїсами й горами, полями й селами під конвоєм карґінських стражників, задержуючи ся в придорожних селах, щоби „попити чаю“ й „закусити“, або щоби переночувати та змінити кінну підводу під наші баґажі. Ми ночували по селянських хатах і то звичайно на підлозї. Декуди підлога була чистенька, застелена килимами, але часто була підлога нехарна й заболочена. Нарештї по цїлотижневій подорожі дійшли ми до ріки Анґари в пункті положенім напроти села Рибного. Нашим очам показало ся величаве плесо ріки, до чотири кільометри широке, положене неначе в віночку серед дуже гарної околиці. Напротив нас на горбочку красувало ся село Рибноє зі своєю білою церквою. Ми всїли на великий човен так званий „карбаз“ і переплили на другий бік ріки. В селї Рибнім карґінські стражники завели нас до „волосного правлєнія“, себ то до окружного громадського уряду тай передали в руки рибнинських стражників, а самі вернули ся домів.

Хоч ми вже були на Анґарі, то однак далеко ще нам було до кінця нашої подорожі, бо ми всї мусїли явити ся в селї Богучанах, адмінїстративнім осередку Пінчугської волости тай цїлого Прианґарського Краю — і там зголосити ся у „станового пристава“, адмінїстративного начальника цїлого того краю. Нам прийшло ся подорожувати ще оден тиждень, але вже зовсїм інакше, як до тепер. У Прианґарськім Краю нема возової анї загалом сухопутної дороги. Одиноким середником комунїкациї є сама ріка Анґара: кромі неї нема нїякої иншої дороги. Зимою їздять по вкритій грубезним ледом Анґарі санками запряженими „тройкою“ коний; лїтом їздять по Анґарі на більших і менших „лодках“ (човнах). Коли їдуть у низ по ріцї з водою, тодї пускають лодку на середину ріки, щоби сама вода несла її зі собою, при чім для приспішеня їзди підганяють лодку веслами. Колиж їдуть у противнім напрямі себто против води горі рікою, тодї привязують до лодки довгий мотузок т. зв. „бічеву“, другий конець того мотузка привязують до людини (звичайно до женщини), яка йде берегом ріки й тягне за собою лодку з людьми й ладунком, причім оден з людий, що сидять на лодцї, веслами „відгрібає“ лодку від берега, бо інакше лодка не плила би здовж берега, тільки зараз пристала би до берега. Розуміє ся, що коли їде проти води

велика лодка, навантажена великим тягаром, тоді „бічеву“ тягне двох або й кількох людий. Звичайну лодку з 6-ома до 10-ома пасажирами тягне завсіди тільки одна людина і то звичайно женщина.

Оттак тоді й нас усіх, себто мене й моїх товаришів неволі, посадили в селї Рибнім на чотири лодки (по 5 або 6 пасажирів на одну лодку), кромі того дали нам до кождої лодки по одному мужикови-гребцеви, щоби гріб веслами або правив кермою, та запрягли при помочи „бічевої“ до кождої лодки по одній женщинї-селянці („бабу“ або „дєвку“), щоби тягла лодку здовж берега — і так наданґарські „дами“ повезли нас на лодках проти води горі Анґарою в напрямі до села Богучан. Ся наша їзда на лодках, запряжених жінками й дівчатами, робила на нас дуже дивне вражінє: в нас був закорінений погляд, що се найбільша почесть,

Закордонні Українські Січові Стрільці.

яку віддає ся найбільше достойним і заслуженим героям, коли везуть їх люди запряжені замісць коний, а між тим на Анґарі запрягають людий (і то звичайно женщин) до лодки, щоби везти на заслане викинених зі суспільности „злочинців“ і „шпйонів“!

Ріка Анґара дуже величава й дуже гарна: єї плесо 3 до 4 кільометри широке, часто поперегороджуване зеленими островами, а ще частїйше шумячими шипотами („шіверами“) та бурхливими, небезпечними порогами; то з одного, то з другого боку видно високі, скалисті береги, а за ними виднїють горбки й гори покриті березовим або чатинним лїсом; прибережні скали мають часто фантастичні форми, неначе які руїни замків. Ріка часто змінює напрям, причім з поза клиноватих виступів побережа (т. зв. „мисів“) виринають що раз то инші живописні краєвиди.

Околиці понад Анґарою переважно безлюдні й дикі; села стріча-

ють ся досить рідко і завсіди положені на високім березі. В кождім селі, попри яке приходило ся нам плисти, ми причалювали до берега, до сільської пристані, де стояло богато місцевих лодок; ми вилазили з тих лодок, якими ми приїхали; наші підводчики зі своїм лодками вертали домів, а ми двигали наші клунки на високий беріг і заходили до деревяних селянських хат дещо перекусити та напити ся чаю, або переночувати. Перед нами появляв ся самовар з горячим кипятком, горщок („кринка") молока, „ковріга" (бохонець) або „колач" (великий обарінок) разового пшеничного хліба, тарілка сметани й друга тарілка „творогу" (сьвіжого коровячого сира), ми „садили ся" за стіл, заварювали чай і заспокоювали голод і спрагу. Часом діставали ми яйця, рибу або мясо. За їду й нічліг платили ми „хазяйці" або „хазяїнови" сьмішно малу ціну, всеж таки „кормовия деньгі" себто гроші на прожиток, які ми діставали від „казни" (державного скарбу) по 10 копійок на день і на особу, далеко не вистарчали на наше удержанє в дорозі, на яке кождий з нас видавав около пів рубла денно. За ті гроші мали ми доволі смачний і зовсім обильний харч, однак з нічлігу рідко були ми вдоволені, бо звичайно не давали нам спати блощиці. В одній хаті вони нам так допекли, що ми серед темної ночі мусіли втікати з хати на поле, де перележали до рана в борозді. В иншій знов хаті мені приключило ся таке: ми, як звичайно, спали в селянській хаті на не дуже чистій підлозі, при чім мені довело ся лежати з краю. Ранним ранком збудив мене якийсь не то шум, не то гуркіт, не то стукіт. Коли я розкрив очі, побачив, що побіч моєї голови хазяйка сипала на підлогу зерно для курий, кури стукотіли дзюбами (клювами) по підлозі, а найбільший „пєтух" (півень, когут) замірив ся своїм клювом на мої очі, так, що я ледви вспів скорим рухом охоронити ся.

Переночувавши й поснідавши ми сходили назад до пристані, знесили наші клунки над ріку, всідали на нові підводи, себто на місцеві лодки й при помочи нових підводчиків, себто місцевих селян ми плили далі горі Анґарою тягнені „бабами" й „дєвками" аж до найблизшого села, де знов зміняли ся підводи і т. д.

Села над Анґарою дуже неоднакові: одні досить великі, з гарними, чистими, високими хатами, з високою білою церквою як Каменка, Іртенєєво, Пінчуга; инші знов дуже маленькі, зложені з кількох нужденних хат, як Бик, Кукуй, Потаскуй. В більших селах стрічали нашу партию на березі пристані місцеві засланці, головно „палітіческі", які зараз знакомили ся з тими „палітіческімі", що їхали з нами, та звичайно брали їх на нічліг до своїх кватир і угощували їх, як могли. Нас, галицьких Українців, не стрічав нїхто, бо ми були перші засланці, вислані з Галичини на Анґару; (по нас прибула на Анґару досить велика скількість Галичан). В однім селі довело ся мені розговорити ся з одним старим, сивим уже мужиком, який говорив дуже гарно й чисто по українськи: він був родом з Полтавшини, засланий за якусь семейну трагедию як „уголовний" злочинець; він не вспів ще навчити ся місцевого московсько-сибірського диялєкту тай не забув української мови, бо що йно в старшім віці тай то недавно покинув рідне село. В иншім знов прианґарськім селі познакомив ся я з другим дуже старим засланцем; се був Поляк, висланий на Сибір за участь у польськім повстаню 1863 року; коли його заслано на Сибір, він був ще дуже молодий і від того часу богато води поплило в Анґарі! Він оженив ся з місцевою селянкою-чолдонкою („чолдонами" називають засланці прианґарських селян), став жити й хазяйнувати та „промишляти" рибою й „пушніною" (скірами з диких звірят) так як усї инші „чолдони"; хрестив дїти на православну віру й сам обходив православні сьвята; забув по польськи не тільки читати й писати, але навіть

говорити; одним словом „кругом ачолдонєл і абрусєл“ — цїлковито змужичів і змосковщив ся (зросийщив ся), навіть назвиско його зросийщило ся й нїхто не здогадавби ся, що нинїшнїй „Качанов“ — се колишнїй „Качановскі“, колишнїй польський панич з висшою осьвітою й сальоновою огладою! Одно тільки лишило ся в нїм: се любов до Польщі й ненависть до Росиї; він сильно бажав, щоби в теперішнїй війні Росия була побита і твердо вірив і надїяв ся, що Польща буде відбудована. Коли я розмовляв з сим старцем, який зрештою помимо своїх 80 лїт фізично держав ся зовсїм добре, менї мимоволї прийшло на гадку, що з мене зробить ся, як менї доведеть ся прожити на Анґарі яких кільканайцять або кількадесять лїт!

Декуди віддаль села від села була так велика, що треба було плисти горі Анґарою безнастанно від ранного ранка до пізного вечера. Ми їхали на малих лодках і сидїти на них було досить невигідно, тож при довшій безнастанній плавбі відчували ми сильну втому. До того докучала нам мошка, яка лїтає також понад рікою, особливо недалеко берега. Погода була переважно гарна, соняшна. Деколи зривала ся буря, падав дощ і був сильний вітер; тодї ми мокли з верха й зі споду, бо наші лодки не були криті, при сильнім вітрі лодка гойдала ся та вода хлюпала до середини лодки, так що треба було безнастанно вичерпувати воду з лодки черпаком, бо інакше могла би лодка затопити ся. Місцями наша плавба була доволї небезпечна, особливо там, де береги були стрімкі й скалисті, так що не можна було тягнути лодки „бічевою“, а ріка була перегороджена шипотом або порогом і треба було плисти против сильної струї води, понад підводні скали. В однім такім місци ми могли плисти против води тільки в той спосіб, що оден з підводчиків сильно робив веслами, а другий стоячи ногами на днї лодки рівночасно хватав обома руками за вистаючі виступи прибережної прямовісної скелї та в той спосіб тягнув за собою лодку по бистрій глибинї.

Околицї положені над Анґарою помежи більше віддаленими селами такі дикі, що годї доглянути найменшого слїду людської руки: дївичі праліси „тайґи“ простягають ся до самої ріки; над саму ріку заходять лосї й медведї, а понад рікою лїтають орли й соколи. В однім такім відлюднім, дикім місци ми були сьвідками несподїваного польованя. В тім місци ріка була дуже широка; попри оден беріг, куди ми плили, вода була глибока, але попри другий беріг вода на широкім просторі була плитка, поросла шуваром і иншим водним зїлєм. Наші підводчики, що везли нас на лодках, доглянули своїми бистрими очима, що в тих шуварах бродить самиця лося, ланя-лосиха. Сейчас підводчики порозуміли ся зі стражником, разом з ним поплили на другий бік рік і зручно маневруючи відтяли звірині відворот до берега, загнали її на глибоку воду та підпливаючи з долу (против води) наблизили ся дуже близько до лані, яка не в силї була довго проти води плисти — і тодї стражник убив її вистрілом з револьвера. Вбиту звірину витягнено з води на човен і перевезено назад до того берега, попри котрий ми плили, почім підводчики й стражник роздїлили між себе добичу.

Нарештї 13. червня 1915. р. пополудни приплили ми до Богучан. Місцеві стражники розмістили нас на нічлїг по селянських хатах, а на другий день рано завізвали нас до станового пристава, який посписував з нами протоколи та дав нам прочитати друкований регулямін (правильник), який обовязує всїх засланців. З того регуляміну ми довідали ся, що нам не вільно „отлучать ся“ (віддалювати ся) з того села, яке кождому з нас призначено яко місце засланя а навіть не вільно виходити з села в лїс або на поле поза „паскотіну“ себто поза пліт загороджений на те, щоби місцева худобина не могла зайти за далеко в лїс або на

поле чужої громади; дальше: не вільно нам держати анї носити нїякої збруї, не вільно нам заходити на громадські зібраня (на „общественную сходку“) анї взагалї брати участи в яких небудь зборах чи нарадах; не вільно нам держати нїяких відчитів анї викладів; не вільно нам учити селянських дїтий анї взагалї давати якінебудь „уроки“ (лєкциї) і т. д. За кожде нарушенє регуляміну була постановлена більша або менша кара арешту, яку треба відсидїти в волосній „каталашцї“. Богучанський пристав, в якого власти ми опинили ся, називав ся Самулєвіч, був припадково також Поляком з роду, хоч до сего не признавав ся, був вірним служакою царського режіму, тож старав ся всїми способами допечи полїтичним засланцям і за те був нами зненавиджений так само, як єнїсейський ісправнїк Бахов.

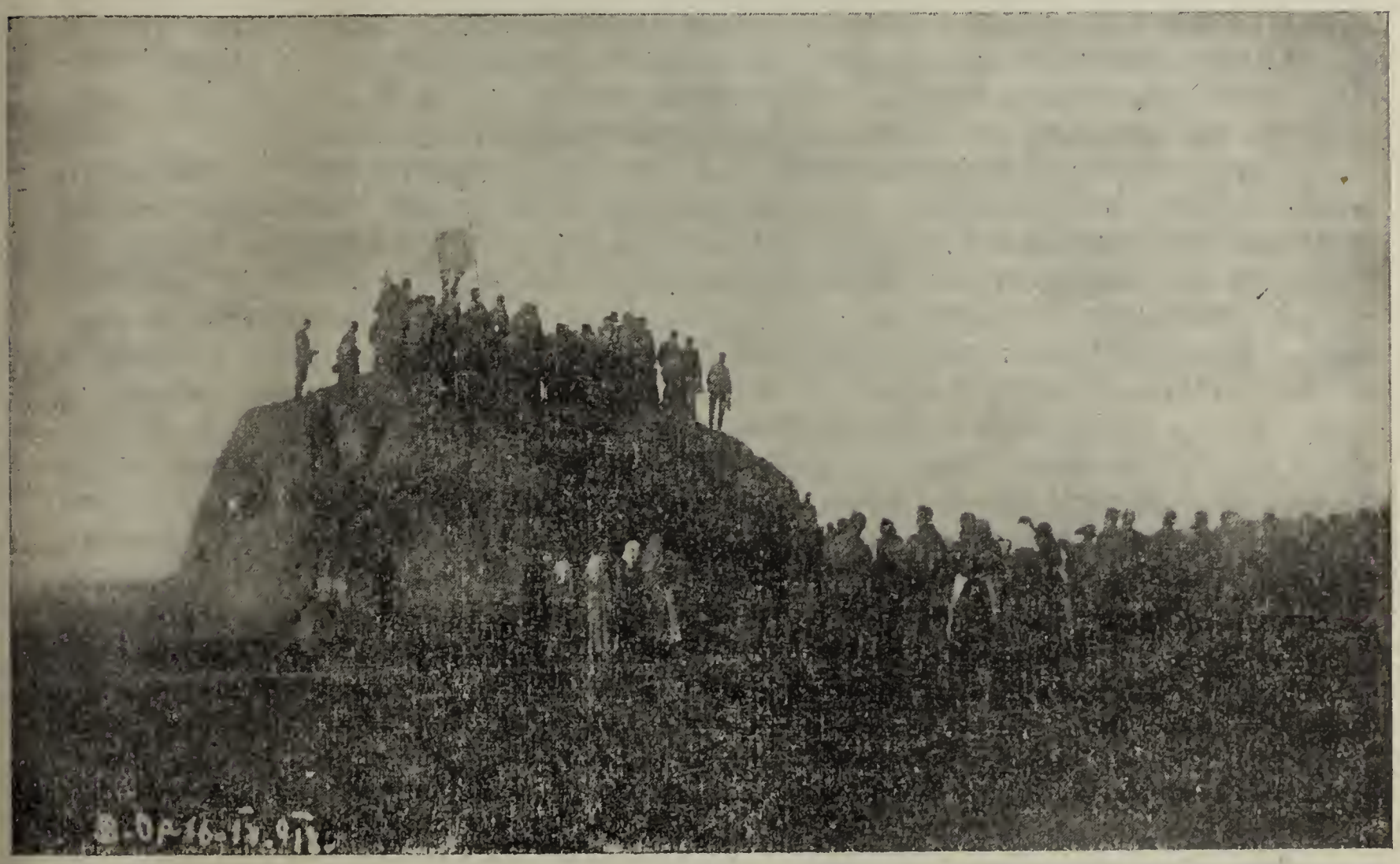

Похорони У. С. С. Яреми що поляг в боях з большевиками коло Александрівська на верху старої козачої могили.
Съвітлив 16. IV. 1918. В. Оробець.

На підставі інструкциї, даної сим ісправнїком, становий пристав визначив кождому з нас, львівських Українців, инше місце засланя, а власне: менї визначив село Ґольтявіно, положене над Анґарою 60 верст повисше Богучан, д-ру Миколї Шухевичови Клїміно, а п. Василеви Грицкову — Залєґєєво, села положені ще висше над Анґарою; п. Іванови Івашкови — село Юрокту, положене над рікою Чадобцем, допливом Анґари; п. Осипови Недїлцї — Ярки; п. Юлїянови Балицькому — Пинчугу, а п. Осипови Ґродському — Іртєнєєво, села положені над Анґарою понизше Богучан; п. Миколї Курцебі — Бєдобу, а п. Ярославу Геруляковi — Федіно, села положені над допливами Анґари. Від сего правила, що кождого з нас призначено ло иншого села, зроблено було виїмок тілько що до панї Константини Малицької, яку заслано до Пинчуги. значить до того самого села, що й п. Балицького. Всї названі тут села належать до Пин-

чугської волости, якої осередком є село Богучани — і всї належали тодї до району почтового уряду в Богучанах, дарма, що ті села віддалені від себе й від почти по кількадесять і по кількасот кільометрів. Олен лише п. Іван Стецїв був висланий до села Рибного, положеного на Анґарі понизше Пинчугської волости, близше тракту й близше сьвіта (про те село була вже висше згадка).

Від станового пристава повели нас всїх до волосної „больницї“ (лїчниця, шпиталь), де волосний „фельчер“ (низший степень лїкаря) всїх нас оглянув і позаписував до своєї книги та на нашу просьбу повидавав нам деякі найконечнїйші лїкарства, які могли би нам придати ся в случаю занедужаня.

Від фельчера повели нас до „волосного правлєнія“, де волосний писар Молчанов також позаписував до свого реєстру наші назвиска й инші ґенералїя, та зазначив при кождім назву села, яке кождому з нас було призначене яко місце заслання, а відтак виплатив нам „кормові дєньґі“ себто гроші на харчі (по 10 копійок денно!) за ті днї, які ще кождому з нас лишали ся до кінця його подорожі.

Тим чином усї формальности з нами були полагоджені й тепер мали відвезти нас на підводах — кождого до його місця призначеня — під конвоєм стражників. Але наші підводи не скоро були готові й нам лишало ся ще кілька годин свобідного часу.

Користаючи з сего, ми зайшли на почту та вислали картки до рідних і знакомих, а решту часу вихіснували на те, щоби дещо розвідати ся про Прианґарський Край і його мешканцїв, про Богучани та про ті села, в яких ми тепер мали жити. Нарештї підводи були готові. Я розпрощав ся з тими товаришами, які мали їхати в инші сторони, себто в низ по Анґарі або на боки, а сам пішов на беріг до пристани разом з тими товаришами, котрі так само, як і я, мали їхати дальше в верх по Анґарі; зосібна поїхали разом зі мною др. Шухевич, Івашко, Грицків, Дінґельштед, Реймер, Енґель, Біленький, Струмілло і Карчевський. Нас супроводжали до пристани полїтичні засланцї, проживаючі в Богучанах, між якими звертали на себе увагу дві женщини: одна дуже старенька, яку всї кликали „бабушкою“, а друга молода, олїта в мужеську одежу, яку називали Марусею (вона хоч і називала ся Маруся, не була Українкою, бо се імя дуже розповсюднене серед росийської інтелїґенциї так само, як український борщ, українські пісні й українські мережки).

Ми сїли на лодки запряжені бабами тай під конвоєм богучанського стражника поплили попри квітчасті береги широкої Анґари против води На ніч приплили ми до села Заїмки, де переночували, а на другий день коло полудня побачив я на високім стрімкім березї невеличку, збиту купку темносїрих деревяних будинків, положених у підніжа темнозеленої, лїсистої гори. Се була деревня Ґольтявіна (або як хто хоче: село Ґольтявіно). Під берегом, на зарінку, над самою рікою стояв гурток людий, одїтих у дуже ріжноманїтні одежі. Були там місцеві „чолдони“ в московських „рубашках“ і „чолдонки“ в европейських „матрозках“ (блюзках); одні й другі мали на головах червоні хустки з попришиваними до них чорними сїтками, які позасували до гори над чоло, бо на ту хвилю не було сильної мошки. Ті люди своїми обпаленими мязистими обличами нагадували менї червоноскірних Індиян, а своїми хустками й сїтками на головах дуже нагадували менї старинних Єгиптян. Кромі „чолдонів“ була на зарінку ґрупа „ссильних“ (засланцїв), а власне трох закавказських Турків з гарними подовгастими обличами, чорними бородами, в синих жупанах та зелених або червоних турбанах (завоях) на голові; двох жидів, оден з них з сивою бородою, з пейсами і в ярмурцї; двох молодих курляндських Нїмцїв і двох „палїтїческіх“, робітників з Пе-

трограда (про них ми вже знали від богучанських „палїтїческіх“). Попри зарінок краєм ріки стояв довгий ряд місцевих човнів-лодок; коло човнів купали ся дїти, а молоді „чолдонки“ брали ведрами воду з ріки (бо там пють воду з ріки). Наші лодки пристали до зарінку. Ми всї висїли з лодок і повитягали з них наші баґажі. Оба ґольтявінські „палїтїческі“ приблизили ся до нас і звитали ся з нами. Оба були люди непоказні, невеликого росту, лихо відживлені, бідно одїті, трохи обдерті, з дуже демократичними фізіоґномїями й манєрами. Оден з них називав ся Павел Стєпановіч Колишов, другий Іван Авксєнтєвіч Воїнов. Оба були робітники з Петрограда, вислані на Сибір за социялїзм і оба Великороси, але перший з них був „меньшевік“, а другий „большевік“. Инші мешканцї Ґольтявіна, що стояли на зарінку, або на високім березї, цїкаво приглядали ся менї й моїм товаришам...

Так нарештї по півторамісячній, томлячій подорожі прибув я дня 15. липня н. ст. 1915. р. до Ґольтявіна, місця мого вигнаня (засланя). Кромі мене був до того села призначений також наш товариш подорожі, студент Дінґельштед. Инші наші товариші подорожі лишили ся на зарінку, щоби на нових підводах поплисти далї горі Анґарою до своїх місць призначеня, а ми оба з Дінґельштедом розпрощавши ся з нашими товаришами — пішли під конвоєм стражника по стрімкій стежцї горі високим берегом до села. Стражник запровадив нас до місцевого старости (начальника громади), заявив нам, що нас „освобождає“ і відпає під надзір місцевої громади, почім вернув ся до пристани й поїхав дальше разом з нашими товаришами.

Хоч я опинив ся сам оден серед незнакомих людий, в чужій, далекій сторонї, в самім осередку північної Азиї, тисяч кільометрів від зелїзної дороги та кілька тисяч кільометрів від Европи, в маленькому селї, де не було нї церкви, нї школи, нї коршми, нї крамницї, де почта приходила тільки два рази на місяць, а ґазети доходили аж у місяць по датї, всеж таки я чув ся щасливий, що обминула мене шибениця, що минула ся тюрма та що скінчили ся тяжкі труди примусової подорожі...

Оба ґольтявінські „палїтїческі“, Колишов і Воїнов, заопікували ся не тільки студентом Дінґельштедом, котрий був їх партийним товаришем, але завдяки йому також і мною. Вони помогли менї витягнути мій баґаж до гори берегом, угостили мене чаєм, приняли мене до себе на нічлїґ, а на другий день допомогли менї знайти собі свою власну кватиру у місцевого „чолдона“ Дмитрія Павловіча Колпакова. За кватиру з харчами згодив ся я платити сїм рублїв на місяць... Так став я жити в Прианґарськім Краю, де після інтенций царських жандармів мав би я був прожити довгий ряд лїт, але завдяки великій всеросийській революциї прожив там тільки два роки..

* * *

Про Прианґарський Край і його мешканцїв: Тунґузів, чолдонів (прианґарських селян) і „ссильних“ (засланцїв) тай про те, як менї жило ся в тім краю, що я там чув і бачив і як звідтам видобув ся, про те все напишу иншим разом.

Іван Карпович

Спомини з Красноярська.

Красноярськ лежить посередині просторої сибірської полоси, яка лїчить ся вже до східної части Сибіри. Се місто взяло свою назву від „красного“ (червоного) яру. Між червоним яром, який виднїє неначе ру-

бін, а рікою Єнїсеєм, є рівна площина широка на 1 версту а довга до 4. Поза червоним яром і поза Єнїсеєм підносять ся гори, а тодї площина, на якій стоїть місто Красноярськ, виглядає як кітлина, неначе пташе гнїздо. Саме місто адмінїстрацийно подїлене на три участки, а в кождім участку є пристав. З більших полїцийних і адмінїстрацийних властий є: губернатор, полїцмайстер і головний штаб жандармериї. З духовних властий є епископ.

На краю Красноярська кождому впадає в око понура будівля, яка з иншими при собі займає чимало площини. Се є каторга з пересильною тюрмою, при яких є богато инших потрібних домів. Серед міста на рівнинї зносить ся з гору катедральний собор, а по ріжних частях міста менші або більші православні церкви, разом десять. В містї є також польський костел, і протестантська „кірха“ (як її називають Москалї) та виглядає вона дуже сумно: сьвітить цеглами від котрих відпав тинк, неначе сирота голими ліктями. На берегу Єнїсея стоїть великий новий будинок, духовна семінария. Крім мужеської і женської гімназиї, має Красноярськ ще богато нисших шкіл. До 1916. р. були там тільки православні „училища“, а відтак позволили і Полякам отворити свої приватні школи. Само місто як на Сибір, представляє ся досить гарно, а одна вулиця „Большая Воскресенская“ має вигляд вповнї европейської. На инших вулицях в часї дощу є болота що не міра, і колиб не деревяні хідники, не можна би було вийти на вулицю. В часї посухи розтерте болото творить грубу верству пороху, яку вітри так розносять по тій кітлинї, що треба мати на очах охоронячі з целюльози, бо інакше не можна би було ходити по Красноярську.

Сотник Йосиф Микитка командант леґіону Укр. Сїчових Стрільців.

Сьвітлив 8 VII. 1918. В. Оробець.

Красноярськ замітний задля свого щасливого положеня, а саме при двох головних шляхах. А то при воднім шляху Єнїсея, який випливаючи з монгольської границї на полудни, перетинає широкий Сибір пливучи на північ аж до ледоватого Океану (довгота його дороги виносить 4500 верст, о 1100 верст довший як Волга), — і при головнім зелїзничім шляху Миколаївської зелїзницї, який знов перетинає туж саму полосу широкого краю з заходу на схід. Красноярськ лежить в перехрестю Єнїсея з зелїзницею, тому рух в містї є дуже замітний.

Ті два шляхи, Єнїсей кораблями а так зв. „Миколаївка“ потягами всипають кілька рази в день до Красноярської кітлини чимало людий.

Населенє того міста сягає до 80.000. А на вулицях зараз впадають чужинцеви в очи жовтолиці Хінцї з довгими заплетеними косами. Вони займають ся дрібною торговлею, а саме торгують материями, полотном і шовками, які носять на руках і продають по вулицях на вільнім воздусї.

Жидам в Росиї по містах не вільно жити. Але як се виконує ся в практицї, видно і в Красноярську. Там навсупереч законови є велика жидівська синаґоґа з приютом і школою для молодежи, хоч, що правда, сибірські жиди не дуже то до неї учащають. Ба що більше, вони майже по жидівськи й не розуміють, бо розпорядок для них, щоб не виходили на вулицю з синаґоґи в молитвеннім строю (в талесї), є розлїплений в серединї на стїнах синаґоґи в московській мові.

І ось той славий Красноярськ бачили тисячі наших засланців крізь вікно пересильної тюрми, а близше йому приглянути ся не мали нагоди. Хиба аж по упадку царського режіму, коли вертали домів. Та богатьом не довело ся вертати; вони зложили свої кістки до гробу на чужій землї. Яко доказ була Кеженська волость (на Інґарі), де тиф богатьох увільнив від зсилки. По містах наших засланців зовсїм не було, бо закон говорив як і жидам — „нєльзя“, одначе, щоб полїцмайстер мав звідки черпати широкі доходи, жили жиди в Красноярську. Власти пересильної тюрми немало дивували ся, коли до них щоденно напливали нові етапи арештованих Галичан. Вони по вигляді й по захованю тих людий не бачили в них чогось злого, одначе тут для них закон був сьвятий. Вони його ненарушали. Вони говорили: „Ми нє вхадїм кто ви такіє, каґда раз попалї суда, нам всьо равно“. — Виїмку зробили тільки для старенького сьвященика Александра Любинецького, пароха з Новошин. Сей побоюючи ся кінця свого житя, зажадав латинського красноярського пароха до сповіди. Тяжко прийшло сего добити ся, але вкінцї парох Довконтас прийшов. Дїдусь Любинецький розплакав ся гіркими слезами, розповів свою нужду, в якій живе (тюремнї мешканцї увільнили його від всього що тільки мав при собі) і просив о поміч. Зрозумів о. Довконтас що той нещасний на своє місце засланя не зайде. Пішов отже до ґубернатора і виєднав дозвіл, що о. Любинецького лишили в Красноярську. О. Довконтас заняв ся живо долею безталанного дїдуся, примістив його в своїй хатї, та тим способом вратував йому житє. З весною прибув до Красноярська з Анґари Василянський брат Йосиф Гродський засланий з дому митрополичого, який дивним дивом дістав дозвіл перенести ся до ґубернїяльного міста. З його приходу не мало радїв о. Любинецький, бо мав нагоду поговорити рідним словом. Поза тими двома засланцями нїкого не бачило ся в Красноярську, крім Москалїв, Хінцїв та жидів. Здавало ся що справдї нема в тім містї української душі, хоч так не було. Там було повно Українців, одначе вони так були скриті, що не можна було їх доглянути. Не говорячи вже про салдатів, там було богато людий, котрі займали навіть висші становиска, як на пр. мировий судя Андрій Криштофович, ґімназийний професор Демченко, інжінєр і професор техніки

Володимир Яновицький та чимало инших, а в додатку ще й кількох сьвящеників. Гих останних спровадив вже епископ Нїкон, котрого царський уряд кинув на Сибір за українську справу. Епископ Нїкон се великий приятель українського народу. Він відірваний від нього затужив, а в московськім духовеньстві не бачив приятелїв для себе. Тому спровадив собі сьвящеників Українців. Що правда, то вони з епископом по українськи нїколи не говорили а тільки по московськи, одначе яко до таких він мав до них довірє. Сей поступок еп. Нїкона вразив болючо в серце сьвящеників Москалїв і вони жалїли ся на свого владику, що він найлїпші місця обсадив „хахлами“. Найбільше жалїли ся на свого епископа за те, що настоятелем катедрального собора іменував Українця, та ще й до сего іменував двох протоєреїв зпоміж Українців. Та з часом мусїли з тим погодити ся, аж що йно з початком революції предложили вони епископови свій рахунок.

Осению 1916. р. приїхала до Красноярська делєґатка з Київа від українського комітету п. Людмила Старицька-Черняхівська. Вона мала метою отворити на Сибірі менші українські комітети, які дїлаючи на місци могли би лекше заняти ся долею засланців Галичан. Вона в Красноярську запросила до себе о. Любинецького і брата Гродського, представила їм свій плян та зробила надїю на підмогу засланцям, яких давив царський режім. Один такий комітет вона задумала отворити в Красноярську для Єнїсейської ґубернії, другий в Іркутську для Іркутської. Запрошені немало здивували ся на такий проєкт, та сказали: „З когож тут зложити комітет, коли в Красноярську нема Українців?“ — „Ах чимало їх тут є — відізвала ся на те п. Старицька, — тільки треба вміти їх найти“. Як раз в часї сего увійшов до комнати п. В. Яновицький. — „Ось і маєте вже одного Українця“ — відізвала ся делєґатка.

П. Яновицький був дїйсно людиною, в котрій не було приспане почутє до свого народу. Про се знали й Москалї, і длятого коли мав обняти професуру, зажадали від нього заяви, що не буде ширити „українства“. Одначе на плян п. Старицької він радо згодив ся. Став отже шукати товаришів, з яких би можна було зложити комітет, а гроші на задуману ціль мали прислати з Києва. Делєґатка пішла до епископа Нїкона і просила його о поміч в тій справі. Епископ згодив ся і обіцяв всяку поміч яка буде в його силї. Відтак п. Старицька поїхала до Іркутська, а епископ зложив сей комітет при братстві тверезости, а то тому, бо на инший комітет не були би дозволили красноярські власти. Комітет справдї був невидимий, бо його творило двох людий — епископ і проф. Яновицький. Всякий инший прошений до комітету затикав уха про саму згадку. Сеж значило наразити ся на „неблаґонадьожность“, а сего нїхто не хотїв. Опісля вдало ся епископови Нїконови втягнути до комітету сьвящеників Українців. Сї вже не могли відмовити свому архєїреєви і вступили більше під моральним примусом. З них користь була ся, що епископ взяв від них членську вкладку, бо з Києва ще нїчого не прислали. Досить, що комітет між собою зібрав гроший 600 рублїв. З них епископ зараз замовив у Києві українських книжок за 400 рублїв, які і до упадку царату не прийшли. (Зелїзниці таких посилок не приймали). З оставшої дрібки гроший не можна було сподївати ся великої помочі для тих, які були обдерті і голодні. Делєґатка лишила епископови адреси наших засланців, котрим опісля мало ся розіслати повідомленє що „товариство тверезости в Красноярську“ може прийти їм з помочию коли вони якої потребують. Одначе або сї повідомленя не дійшли до адресатів, або вони не знали, що се за товариство, тому й не зголошували ся. Досить що сей критий комітет мав вже 12 членів, коли його захопила революция, а до сего часу нїкому нїчого не поміг. Засланцї і на дальше

одержували поміч з Києва. (З початку по 15 рублїв місячно, а опісля по 10).

Деякі з наших знали про еп. Нїкона і просили його о поміч перед губернатором, щоб позволив їм перенести ся до Красноярська. Епископ був певний, що губернатор не сповнить його просьби, одначе таки пробував; думав що губернатор не буде виливати свого гніву на нещасних засланців, який має супротив нього. Та губернатор Голубов не був з тих. Він заховував точно закон і відповів: „Нє разрішаєтса“. Що до закону, то нема такого, котрий забороняв би таким жити по містах, бож сего случаю законодавці не предвидїли. Такий закон є тільки для засланців „русских“ полїтичних, що їм вільно жити 25 верст від міста, мимо те губернатор Голубов підтягнув під него всїх наших „неблагонадьожних Мазепінцев“.

Член „Артистичної Горстки У. С. С.“ Стрілець Осип Курилас артист-маляр.
Сьвітлив 30.IV. 1916. Ореет Кузьма.

Між епископом Нїконом а губернатором Голубовом вела ся боротьба. Всї в Красноярську про се знали і ставили питанє: „Хто кого переможе?“ Вони обидва хотїли перемогти один другого та позбути ся з Красноярська. Тому всї щирі заходи епископа що до наших людий кінчили ся на нїчім. Українське житє в Красноярську так було приборкане московщиною, що наші тамошні земляки майже зовсїм забули на слова буковинського поета: „Мово рідна, слово рідне, хто вас зневажає, той угрудях не серденько, а лиш камінь має“. Тай творами великого нашого поета не дуже вони цїкавили ся. На пр. один примірник „Кобзаря“ повний, не кропкований лежав в кійоску на улиці довгими часами. Та колиб се була хінська киижка, булиб певно Хінці викупили, а з Українців на жаль нїхто його не купив... В кни-

гарні Григоровича лежав один примірник української книжки „Вінці“ та і сей був неначе засланець, котрого викидає лодка між людий в чуже село, де він не має товариша по серцю. Більше в книгарні нїякої української книжки нэ було, а „Вінці“ лежали там лїтами... Се був справдї страшний царський режім коли так зміг придусити вроджене почутє чоловіка.

Та сї муки, які терпів український нарід, а в додатку і сї знущаня, яких дізнавали наші засланці від конвоїв, по тюрмах і нужду на засланю, мабуть доповнили мірки Божої справедливости. І як колись царю Набохудоносорови таємнича рука написала на його стїнї слова: „Мане текель фарес“ (днї твої, царю, почислені), так і тепер написала вона те саме „русскому“ самодержавцю і його режімови. Всьо, що виглядало непереможне, провалило ся в однім дни, неначе би стояло на весняній ледовій кризї. Вистарчило приарештувати ґубернатора і жандармерию, щоб в містї поплило житє природним руслом. В ґуберніяльній управі сидїли вже люди свободи і видавали розпорядки в противнім дусї, як вчера Голубов. Се що стало ся, було неначе казка а не дїйсність. А хоч жандармерия й Голубов були вже під ключем, мимо те богато людий не хотїло повірити, що на головнім штабови жандармериї є вивіска червоними буквами: „Бюро соціялъ-революціонеровъ“. Тому то перед тою вивіскою стояло чимало людий котрі прийшли провірити нечувану річ. А коли би був хтось сказав їм, що цар піде на Сибір під тими штиками, під якими він слав річно тисячі, булиб певно не повірили.

Царський режім відняв від них і гадку що щось таке є можливе. Він до сего призвичаїв їх короткими словами: „Па сєму бить. Малчать і нє разсуждать“. В них було лише дві поваги. На першім місцї цар, а опісля Бог. Тому вони більше бояли ся царя нїж Бога і не могли повірити в якусь можливість.

З упадком царату в однім дни показало ся що в Красноярську живуть Українцї. Вони вийшли на сьвіт неначе з укритя, немов би весняна ростинка, яка виростає одної ночі. В містї всьо що жило, відіхнуло повними грудьми природного житя. Неначеб вітер розвіяв душну атмосферу по великім згориску. Всьо стало збирати ся в гуртки і нараджувати ся, як поставити свою будуччину на звалисках царату.

Тепер свобода і всякому вільно будувати свій народний будинок.

На збори для Українців епископ Нїкон відступив театральну салю в братськім домі, а на стїнах Красноярська показали ся українські оповістки.

Та сказав би хто, де є ті Українцї яких запрошує ся на збори? Та мимо всякого сподїваня зібрала ся їх повна саля. Вони вже мали свій український прапор, а зі сцени споглядав на зібраних Тарас Шевченко. З мовою вийшов епископ Нїкон і на вступі перепросив зібраних, що він буде говорити по „русски“, бо по українськи йому тяжше, хоч всьо розуміє. Зібрані приняли його просьбу і згодили ся на „русский язик“. Та коли опісля по кількох українських промовах хотїв говорити „па русски“ пан Демченько, то публика як один муж відізвала ся: „Нї, говоріть до нас по українськи; ми розуміємо, миж всї Українцї“. Там бачило ся що то значить пробудити ся до народного житя. Там кождий виступав на підвисшенє і висказував свою гадку перед слухачами, неначеб дитина перед материю. Що правда, то у богатьох мова так була покалїчена московщиною, як і спини не одному царськими нагаями. Се були так би сказати початки, де вони вчили ся говорити. З промовами виступали не тільки інтелїґенти але й салдати, а навіть селянин з околиці.

Се був народний великдень.

На кінець салдати засьпівали український гимн і заповіт Тараса Шевченка, та розійшли ся до дому.

Коли се дїяло ся, стали помалу приїздити до Красноярська наші заславці, котрих губернатор Голубов і єнїсейський ісправнїк Бахов заслали в найдальші закутини дикого краю.

З Анґари приїхав емеритований почтовий офіциял Брикович, — з Козачина о. Матвієнко і директор тернопільського складу Народної Торговлї Турин, — з Єнїсейська господарі Дирів і Бендара з Долинщини, — з Більської волости о. Стремецький Василянин з Михайлівки і богато инших. Вони були перші які не потребували дозволу Голубова, приїхали й без того. Але для вертаючих треба було приготовити якийсь льокаль, де би вони могли примістити ся на короткий час заки виберуть ся в дальшу дорогу. В тім клопотї прийшов еп. Нїкон в поміч. Він відступив в своїм домі на долинї ряд більших комнат, де уміщено тимчасово 40 ліжок, а за більшим приміщенєм роблено стараня. Тим способом вертаючі мали від разу приміщенє.

Другі українські збори відбули ся в тиждень пізнїйше. Там ухвалили заложити українську громаду, якаб була в злуцї з Київською Централь-

Домик в Курську при ул. „Почтовий Переулок“ ч. 18, де вязнено Митрополита Андрія гр. Шептицького в рр. 1915 і 1916. (Знятий з подвіря).

ною Радою. На третих зборах прочитано вже статут тоїж громади і вибрано видїл. Першою помочию, яку красноярська громада дала поневоленим Галичанам, була ся, що ухвалено одноголосно вислати до Центральної Ради в Київі делєґатів, котрі мали представити тяжке положенє Галичан. Делєґатами вибрано о. Матвієнка і бр. Иосифа Гродського. (Се було зроблене навмисне, щоб дати нагоду виїхати їм з Сибіри). Від губернїяльного комісаря д-ра Круковського зажадала громада для делєґатів потрібних грамот і він сповнив бажанє громади. Се й були здобутки революції, що комісар, який мав власть губернатора, мусїв апробувати всьо, що ухваляли збори. Колиж пішли до Круковського за паперами до виїзду сї що вернули з провінциї, то він заявив, що не має тої власти.

Він говорив, що має власть лише по лївий берег Волги. Тут показало ся, що революция не богато користи принесла заславцям, бо і за

царату при заходах можна було там дістати ся. Тому то українська громада инших висилала з Сибіри яко делєґатів до Центральної Ради. А опісля привикли люди до революцийного непорядку і вдоволяли ся зе лїзничим білєтом. Перед відїздом перших делєґатів о. Матвієнка і бр. Ґродського мировий судя А. Криштофович запросив їх до себе в гостину. На вступі сказав п. Криштофович: — „Даруйте, що я буду говорити по „русски", бо по українськи забув. Одначе ви говоріть лише по українськи". Він користаючи з нагоди, хотїв собі пригадати се, що забув — свою рідну мову. Та хоч він заповів що буде говорити по „русски", то мабуть було йому нїяково; він став говорити по українськи. З початку його мова була неначе нерозгойдана гойдалка, а опісля навіть не погано говорив. П. Криштофович обіцяв по війні вернути на Україну.

Коли се дїяло ся, до Красноярська зїхали ся православні сьвященики і в братськім домі отворили наради. Сї наради були нїчого иншого, як лише духовна революция. Тепер для всїх свобода, тому й вони не хотїли бути під абсолютизмом свого епископа. Вони аж тепер хотїли обрахувати ся з ним та зробити йому се, що він зробив їм, коли спровадив „Хахлов". Сьвященики зажадали від д-ра Круковського салдатів на свою оборону, бо сподївали ся, що епископ з випущеними арештантами готов напасти на їхні збори. Чи епископ мав той намір, годї знати, одначе салдати стояли перед домом. В цїлім Красноярську знали, що сьвященики зібрали ся й судять свого архієрея. Але о що судять, нїхто не знав. Перед домом стояв чималий гурт цїкавих людий. А одна бабуся ходила від одного до другого і крізь слези питала: „Нєужелї ето вєрно, што священнїки хотять паставіть в епіскопа єврея?'. Се була новість дня, та кождий рад був знати, який буде вислїд. Бо другі збори в городській управі осудили знов сьвящеників яко бунтівників против духовної власти. Тепер еп. Нїкон бувби може й помирив ся з Голубовом, однак се було запізно, бо Голубов сидїв „за рєшоткою" та непевний був своєї долї. Вислїд суду на епископа був сей, що зібрані по тижневій нарадї сказали: „Пусть бірьот свої хахли і з нїмі вмєстє убірається ат нас".

І хтож судив еп. Нїкона? Ті православні, котрі заслоняють ся вселенськими соборами, неначеб вони жили після правил сьвятих Отців. А забули на се, що апостольське правило 74 другого вселенського собора уступ 6 говорить, що епископа судить собор, а на случай коли не легко зібрати собор, то може судити 12 епископів. Та вони нїколи не заховували вселенських соборів, а тим менше в часї революції.

Розумів еп. Нїкон, що його абсолютна власть також скінчила ся, тож вибрав ся тихцем до Петрограду в оборонї себе самого перед синодом. Та при відїздї не дзвонили йому вже дзвони як се бувало, бо в революції салдат і піп при стрічи зі своїми властями не оказували низшости. В часї революцийнім і сьвятїйший синод стратив ґрунт під ногами і мабуть еп. Нїкон не найшов у него оправданя. Він бачив, що в православній церкві не може працювати яко епископ, тож поїхав на Кавказ до Кисловодська. Там зрік ся епископської гідности і жиє як сьвітський чоловік.

З виїздом епископа Нїкона стратили Красноярські Українці свого великого опікуна, котрий так щиро занимав ся ними.

Часи зміняють ся і нас тягнуть,
Ми бігцем на ослїп за ними,
Хто побідить, хто впаде, коли, як і де?
Не знаєм сего, анї часу нї днини.

Радник Двора Олександер Барвінський.

Змаганя України

до державної самостійности після Переяславського договору.

(Сучасне в осьвітленю колишнього).

1. Визволена Україна потребує орґанїзациї. Сю задачу переводять культурні верстви українського суспільства: козацькі старшини і українська шляхта, що пристала до козацтва. Розлад між змаганями українського народу і його новими керманичами.

Український нарід вспів під проводом Богдана Хмельницького вибити ся зпід польської влади і вступив на основі Переяславського договору (1654. р.) під „протекцию“ московського царя. Але се була тільки одна половина розпочатого Хмельницьким дїла. Треба було тепер приступити до другої, важнїйшої і труднїйшої. Треба було українське суспільство вивести з того заворушеня, в котрім воно тепер находило ся і орґанїзувати на певних підвалинах. Треба було виробити внутрішнїй горожанський устрій України у відповідних формах, а яко підвалини положити ті суспільні засновки, о котрі український нарід розпочав боротьбу з Польщею. На осганку треба було виробити і докладно означити для новоутвореного суспільства суспільні і правні відносини, котрі би відповідали народним змаганям. Виявило ся притім, що з полїтичного погляду відносини краю не були зовсїм усталені, бо Переяславський договір з 8. ст. ст. сїчня 1654. р. не був актом, котрий рішав би наконечно полїтичну долю України.

Сеї трудної задачі не міг на себе взяти український нарід, в котрого руках була верховна влада на Україні. Нарід був у полїтичнім напрямі вельми мало розвитий, щоби взяти ся за таке важне і трудне дїло, а також його культурний рівень не був високий задля неприязних історичних обставин, серед котрих він жив до часу визволеня зпід польської влади. Український нарід міг дати орґанїзацию витвореному зпоміж себе козацькому станови, він мав доволї здорових суспільних засновків, щоби навіть так складно і послїдовно орґанїзувати такий оригінальний устрій, як

Запорожська Сїч. Але в справі горожанської орґанїзациї всеї України міг нарід лише своїми змаганями вказати на сї засновки, котрі мали стати підвалинами сеї орґанїзациї, а саму орґанїзацию повинні були перевести инші, культурнїйші верстви народні.

До сих культурних верств на Україні треба зачислити передовсїм православне духовенъство а також сю нечисленну верству „знатних козаків“, що вибила ся з козацького стану тільки своєю осьвітою і доволї високими службовими становищами у війську. Сї люди займали при гетьмані ріжні висші уряди військові і творили „козацьку військову старшину“. До них треба вчислити нечисленних українських шляхтичів, що підчас повстаня Хмельницького пристали до козацького війська. Се були шляхтичі з тих віддалених від Польщі околиць (н. пр. Сївершини), куди не досягли ще польські змаганя в добу Хмельницини.

Разом з ними пристали до козацтва також бояри і земляни королївських замків. Отся громада людий уже й раньше мала вплив на хід справ на Україні, кермувала змаганями Хмельницького і мала значінє на радах. Вона й тепер повинна була хотя-нехотя взяти на себе задачу суспільної орґанїзациї на Україні.

Се були люди переважно вельми осьвічені на свій час, а деякі з них мали замітне і широке европейське образованє. Доволї згадати тут про вельми займаву личність сего сторонництва, підкомория Юрия Немирича. Син богатого і осьвіченого батька, що мав значні добра на Україні, молодий Юрий осягнув за границею (головно в Бельґії й Голяндиї) високе образованє, написав кілька учених фільософічних творів і вернув домів, перенятий реліґійним вільнодумством, що тоді звало ся арияньством. За се і за опір проти реліґійної нетерпимости в Польщі переслїдуваний краківською інквізициєю спас ся він, приставши до Хмельницини. Відтак вернув до віри своїх батьків і з того часу не кидав Украйни та трудив ся до смерти в єї користь. Инші члени сего сторонництва здобували образованє в київській Могилянській Академії або в инших українських а також в польських школах. Найкрасшим доказом сего широкого умового розвитку тих людий і висловом їх полїтичних і суспільних поглядів стають постанови Гадяцького договору (про школи й унї верситети). Гадяцький договір був неперечно в своїх основах аристократичний, бо й сама наука в західній Европі була переважно аристократична, а особливо в Польщі. Тим то зрозуміло буде, що українська шляхта, покінчивши сї школи, так легко покидала свою віру й народність і переходила в ряди польської шляхти, виступала так завзято за справами тої шляхти і гнобила понеханий нею український нарід. Українські школи намагали ся поставити проти того инший напрям, ідею рівности в імя віри. Одначе й в українських школах була наука уладжена після взірця польських шкіл, а погляди, впоювані вихованцям українських шкіл, підготовляли вірних горожан Речи Посполитої. Українська наука й лїтература не виступала проти того суспільного ладу й економічного положеня закріпощеного народу, проти котрого виступило повстанє Хмельницького. А о скілько піддержувала се повстанє, то лише з чисто реліґійних понук, але суспільні питаня були зовсїм чужі сїй науцї, бо вона знала тілько полїтичний і горожанський устрій витворений в орґанїзациї Речи Посполитої і на сей ідеал звертала бачність своїх вихованців.

Колиж тепер козацькі старшини мали уладити суспільний устрій на Україні, то очивидно взяли взорець з суспільного устрою Речи Посполитої, в котрім вони виросли. Козацтво не домагало ся через своїх представників нїчого иншого, тілько признаня своїх суспільних прав, свободи віри і пільги в положеню народу. Нїкому не приходило на думку відривати Україну від Польщі. Навіть в хвилї грізного вибуху повстаня Хмель-

ницького, після віднесених побід над Поляками, ані він, ані нїхто з його помічників, не мав на думцї такого вислїду, до якого довело розпочате ним дїло. Коли Хмельницький розбив польське військо під Зборовом і мав відкритий шлях у Варшаву, а польський король був у його руках, Хмельницький заключив з Поляками мирний договір, котрим запоручив широкі права реєстровцям і права православної Церкви, а що до инших справ признав дотеперішнїй стан і підданьство українського народу Польщі. Тілько недодержанє условин сего договору і загальний опір та заворушенє в народї задля постанов Зборівського, а особливо Білоцерківського договору, спонукали Хмельницького змінити полїтику і зірвати з Польщею. Обставини довели отже до відорваня України від Польщі а козацькі старшини освоїли ся з тим і думали, що тепер нїхто не перешкодить їм завести у визволеній Українї такий лад, з яким вони зросли ся були в Польщі. Вони сподївали ся, що тепер доведе ся їм заняти на Українї таке становище, яке мали польські вельможі в Польщі і в тім лежить корінь пізнїйших подій в історії України, що довели до затрати самоуправи краю. Тимчасом нарід сподївав ся, після тяжкої боротьби і блискучих успіхів Хмельницького, чогось иншого по козацьких старшинах. Нарід був противний суспільним ріжницям і ненавидїв їх а змагав до демократичної рівноправности. Але козацька старшина відвернула ся від него і заходила ся переводити свої змаганя, супротивні добробитови народу. І се довело до нової боротьби, що тепер мала цїху межиусобицї і спричинила сумні наслїдки для України.

2. Внутрішня і заграничпа полїтика і ріжниця поглядів що до неї між старшинами а народом. Змагання старшини і невдоволенє московською владою. Федеративне сторонництво і його змагання до злуки з Польщею.

Хмельницький умер, але не довів до кінця розпочатого дїла. Україна опинила ся в невідрадним положеню. Нї одно ним зачеплене питанє не було рішене, суспільне житє не було уладжене, а навіть не намічено образу суспільного устрою України. За житя Хмельницького сама його лична повага і незвичайний його вплив на суспільність здержували невдоволенє між народом. Але після його смерти вже в першім десятилїтю виринуло се невдоволенє а через те внутрішнїй розлад на Українї дійшов до самого краю, заворушеня і усобицї не переводили ся. Тодї то на Українї після смерти Хмельницького бороли ся з собою два сторонництва: козацька старшина і народне сторонництво під проводом Запорожа. Боротьба між ними вела ся передовсїм о полїтичне становище України, чи бути їй дальше під „протекцією“ Московщини, чи вернути до федеративного союза з Польщею; а з тим питанєм вязало ся тїсно друге питанє, внутрішньої полїтики: хто має рішати в загальних краєвих справах, чи козацька старшина разом з городовим козацтвом, чи народна рада в спілцї з представником народних справ — Запорожем.

Вступаючи під „протекцию“ Московщини, Хмельницький і люди його сторонництва думали під охороною Московщини обезпечити для собе ті права і свободи, котрих вони не могли добити ся в Польщі. Тимто в договорі з московським правительством обезпечував Хмельницький повну свободу і ненарушимість станових прав козацьких, шляхотських, духовеньства і міщаньства, — одним словом бажав з боку московського правительства признаня в Українї витворених суспільних відносин і повного невмішуваня у внутрішні справи краю. Поки московське правительство не нарушувало постанов Переяславського договору, не думала козацька старшина зміняти своїх відносин до Московщини. Од-

нак уже небавом після прилуки України почали серед козацьких старшин виринати ненастанні непорозуміня у взаєминах з московським правительством. Зарозумілість і гордовитість московських воєводів і инших начальних людий, часті докори московських бояр Хмельницькому від імени царя, а головно побоюванє, щоби цар у своїх змаганях до осягненя польської корони не прилучив знов України до Польщі і не знищив козаччини, викликували між козацькою старшиною невдоволенє московською „протекциєю". Се невдоволенє зродило знов змаганє до федеративної злуки з Польщею, чим переняв ся був давнійше і сам Хмельницький перед злукою з Московщиною. Такий настрій витворив ся і скріпив ся після смерти Хмельницького, коли на чолї старшини станув В и г о в с ь к и й. Він вельми високо цінив станові справи „значних" і тому глибоко переняв ся федеративною ідеєю. Не був він свобідний від себелюбних змагань і тому мав доволї ворогів навіть між „значними". Одначе на якийсь час запевнив собі поміч многих старшин, котрі бачили, що гетьман у змаганях за своїми личними справами борів ся також і за їх становими потребами. Коли московське правительство намагало ся зараз після смерти Хмельницького впровадити воєводів майже у всїх українських містах, коли впровадило на Україну свої війська і домагало ся для них прожитку, Виговський вказав на се перед старшинами, що се є посяганє на їх права і доходи. Невдоволенє тим способом викликане серед старшин помогло Виговському скріпити своє сторонництво і викликати серед нього змаганє до розриву з Московщиною а вернути до злуки з Польщею. На Корсунській радї ще небогато було таких, що висловили погляд, що „нам не ладно бути у царського величества", але вже протягом півроку обставини так змінили ся, що всї козацькі старшини разом з польськими комісарами писали під Гадячем постанови Гадяцького договору.

Офіцина в подвірю гостинницї „Полторацкого" при вул. Московській в Курську, де вязнено Митр. А. гр. Шептицького в р. 1914 і початком 1915. Пять малих вікон на третім поверсї від драбинастих сходів на лїво вказує на місце вязненя.

До невдоволеного московською „протекциєю" сторонництва козацьких старшин і до змаганя злуки з Польщею готово було пристати також українське духовеньство, особливо висше. Українське духовеньство за Хмельницького вельми нерадо йшло під „протекцию" Московщини. Вправдї православна віра нахиляла українське духовеньство до злуки з православною Московщиною, однак станові, а ще більше єрархічні справи вязали його з католицькою Польщею. Висше духовеньство на Україні походило із знатних шляхотських родів, визначало ся високим

научним образованєм і тому своїм становищем, поглядами і способом житя не відріжняло ся від висших верств суспільних в Польщі. Воно орудувало великими добрами, користувало ся правом самосуду і мало майже таке значінє суспільне, як шляхта. Такими свободами користувало ся українське духовеньство і в церковно-єрархічних відносинах. Зависимість від царгородського патриярха обмежувала ся до висьвяченя київського митрополита царгородським патриярхом. У внутрішнїм житю і дїяльности українське духовеньство користувало ся давними правами і звичаями витвореними історичним житєм України. Сї права і звичаї українського духовеньства були зовсїм суперечні з обставинами серед московського духовеньства. Тимто в злуцї з Московщиною побоювало ся українське духовеньство о свої права і звичаї під чужим московським впливом. Сї побоюваня не були безосновні. Коли по смерти київського митрополита Сильвестра Косова мали вибирати його наслїдника, московське правительство намагало ся наклонити висше українське духовеньство, приняти митрополита, котрого назначив би московський патриярх. В тих змаганях українське духовеньство добачало посяганє на одно з давних прав не тілько вже самого духовеньства, але всего українського народу. Вибір митрополита відбував ся при участи всїх верств суспільства на Україні і сего звичаю не нарушувало навіть польське правительство в часї горячої боротьби релїгійної з православними. Сей виборний засновок був переведений на всїх єрархічних ступнях в українській Церкві. Домаганє підчиненя московському патриярсї могло довести до роздїлу в українській Церкві, котрої більша часть епархій була в межах Польщі і повинна була підлягати царгородському патриярсї. Сим домаганєм московського правительства було роздратоване українське духовеньство і так уже неприхильне Московщинї, а се спонукувало його пристати до федеративного сторонництва козацьких старшин.

Федеративне сторонництво уміло крім того найти для себе поміч серед самого козацтва. Тодї просте козацтво мало ще широкі права запоручені виразно законом. На основі договорних постанов Хмельницького козаки мали участь у виборі гетьмана, полковників ітп., у всїх радах, мали право самосуду, орудуваня землею з правом спадщини, свободу від данин і повинностий і могли витворити привілейований стан на чолї з виборною старшиною. Прості і „значні“ козаки творили тодї ще оден стан, мали сьвідомість сеї єдности і звязи для оборони обопільних справ і опирали ся одні на других. Колиж старшинї грозила небезпека утрати станових прав з боку Московщини, звертає ся старшина о поміч до простих козаків, для оборони „прав і вільностий їх матки, вітчини української“. Тимто люди з федеративного сторонництва розбуджують серед козацтва неприхильність до московського правительства і бажанє оборони своїх „військових прав“, загрожених Московщиною. Козацтво не дорожило так дуже злукою з Московщиною і змаганя федеративного сторонництва осягнули свою мету, так що вже в чотири роки після прилуки України московський стольник доносив цареви, що в Києві царські люди з козаками безперестано бють ся киями. Змаганє московського правительства до знищеня козацтва в Білій Руси насувало козакам побоюванє, що Московщина може се зробити і на Україні, а се побоюванє ослабило і так не вельми міцну звязь козаків з Московщиною, а між козаками висловлювано такі думки, що „вже умер той Хмель, що присягав цареви, а з ним і присяга умерла“. Колиж се невдоволенє між козаками стало проявляти ся явною межиусобицею між Виговським, а його завзятим противником, полтавським полковником Пушкарем, московське правительство поручило скликати раду для вибору нового гетьмана. Виговський, затривожений тим, впевняв козаків, що московське

правительство намагає ся їм відобрати право вибору гетьмана і бажає назначити на се місце Москаля. Се викликало велику бучу на раді, а козаки заявили рішучо, що не дадуть собі видерти з рук вибору гетьмана і що вони готові умирати з Виговським, котрий визволив їх з тяжкої лядської неволї. Отже хоч Виговський не користував ся популярностю серед козаків, обставини довели до того, що старшина уміла злучити свої станові справи із загально краєвими справами, а козацтво думало, що обороною прав старшини воно вступає ся за ненарушимість і цілість прав і вільностий усего запорожського війська і всеї України. Вступаючи ся за права і вільности України, козаки передовсім стояли за свої станові права, загрожені Московщиною.

Злука з Польщею, до котрої старшини довели козацтво, мали винагородити козаків за ту небезпеку з боку московського правительства, котрому вони здавали ся зрадниками, що зривали із змаганями народу, Запорожців а в части і городових козаків. І дійсно в Гадяцькім договорі, котрим Україна мала злучити ся федеративно з Польщею, мали бути обезпечені широкі права козацтву. Гетьман мав представляти королеви з кождого полку до сотнї козаків для наданя їм шляхотства, так що перегодом все козацтво могло зрівнати ся в правах із шляхтою. Нема сумнїву, що засібнїйші козаки, що до Хмельницького були в реєстрі і тепер мали сотенні уряди, змагали до такого визначеня. Виговський, виправляючи послів на сойм, назначив до посольства по двох простих козаків з кождого полку, щоби усунути недовірчивість між козаками і доказати Запорожцям прихильність короля. Він сподївав ся, що пізнавши прихильність короля і Польщі, вони тим радше після повороту наклонять нарід до злуки з Польщею. В тім змаганю городових козаків до шляхотських прав і в тім понеханю рівноправности всїх козаків була причина того ворогованя між низовим і городовим козацтвом, котре виявило ся на „чорній раді“ під Нїжином 1663 року.

3. Положенє низших верств українського народу по смерти Богдана Хмельницького. Змаганє козацтва до витвореня привілейованого стану. Запороже представником народних змагань і поглядів. Змаганє старшини до вилученя Запорожців від управи Україною. Опір Запорожа згноблений Виговським.

Після Переяславського договору опинили ся широкі народні верстви на Україні в найтруднїйшім положеню і були найменше вдоволені тодїшним устроєм. Постанови Переяславського договору не означили і не обезпечили нїяким певним правом положеня сих верств народних. Навпаки, устрій житя на Україні, витворений переяславськими постановами був у самих підвалинах суперечний з народними поглядами і сподїваннями. Сей устрій на Україні не був нїчим новим, а лише затвердив сї суспільні відносини, які були на Україні і до Хмельницького, а були тілько нарушені підчас війн з Польщею. В краю знов привернено стан: шляхтичів, козаків, міщан і посполитих. Шляхтичі задержали свої права орудуваня землями, належними до них і за Польщі. Деяких шляхтичів наділив Хмельницький новими добрами. Козацькі старшини дістали також цілі села яко „рангові маєтности“, на гетьманську булаву призначено ціле чигиринське староство, а гадяцький ключ віддано яко личну власність Богданови Хмельницькому і його нащадкам. Шляхтичі і поміщики, нелюблені народом і виперті підчас війн Хмельницького в Польщу, вернули знов у сї сторони, добили ся у московського правительства затвердженя своїх прав, переймали знов у свої руки більші земельні посїлости і ждали тілько на-

годи, щоби собі підчинити саме населенє, на тих землях. Само козацтво з його становою замкнутостю, з його виключними правами і вільностями в такім виді, як се було зазначено в постановах Хмельницького, не відповідало народним домаганям. Нарід любив козацтво і лучив з ним погляд про свободу і независимість, однак розумів се в розширеню сего на всїх, а не на оден виключно стан. Нарід бажав сам стати козаками. Одначе з ним повтаряла ся одна і та сама сумна подія: скоро козаки, оперті о народні верстви вспіли з їх помогою зломити ворожі для них обставини, зараз проявляло ся у них змаганє замкнути ся яко окремий стан, захопити в свої руки відомі права і вільности і не допустити до участи в них народу, та лишити нарід яко свого союзника його власній долї. Визволеня України довершено при участи всего українського народу і підчас боротьби з Польщею всї були рівними козаками. Та ледви боротьба скінчила ся, зараз установлено для козаків реєстер, а стан хлїборобів, „посполитих", був приневолений вернути в давне своє положенє і не мав крім личної свободи нїяких прав, а був приневолений платити данини, відбувати земські повинности ітп., а навіть не мав права на управлювану ним землю. Ще сам Хмельницький бажав провірити реєстер і перевести розмеженє між козаками і посполитими, але се викликало в народї велике зворушенє, а невдоволені виходили громадно на Запороже і підготовляли тут опір проти сторонництва „знатних", котрих нарід у своїх думах називав „недоляшками", „дуками-сріблянниками", у протиставленю до бідних „козаків-нетяг".

Запороже здавен-давна звертало на себе бачність і прихильність народу своїм устроєм, відповідним його поглядам, буйним житєм, славними лицарськими походами проти Татар і Турків — ворогів християнства. На Запорожу розвивало ся в приманчивім виді народне житє, згноблене неприхильними обставинами по селах і містах України, що найшло такий відгомін у народній пісні і думі. Таким способом Запороже з самого почину свого стало пристановищем переказаних стариною народних ідеалів суспільних, що не могли розвинути ся на Україні. Звідтам черпав український нарід ту моральну силу, що дала йому спромогу видержати важке гнобленє і не упасти духом або попасти у рівнодушність і зневіру. Однак Запороже обмежило ся не тілько до сего морального впливу на суспільне житє України, але виступило оружно проти ворожих Україні обставин. Звідсїля виходили сї численні повстаня в першій половині 17-го столїтя, ті славні лицарі як Петро Конашевич-Сагайдачний, Тарас Трясило, Остряниця і инші, а на останку звідсїля вийшло повстанє Богдана Хмельницького, що довело до визволеня України. Запороже з того часу мало бути сторожею тих суспільних народних засновків, що творили підвалини його житя, і помогли головно Хмельницькому до його успіхів. Тепер Запороже у визволеній Україні мало би було своєю участю довершити перестрою суспільного ладу яко представник народних змагань і поглядів. Але в останних роках гетьманованя Хмельницького Запорожцї на якийсь час начеб перестали брати участь у справах України. Може се склало ся наслїдком поваги і загального довіря, котрим користував ся Хмельницький, але може ще більше задля того, що Запороже затратило в часї Хмельнищини свою окремішність і злило ся з городовим козацтвом, а лїпші його сили перенесли ся на Україну, де розкривало ся для них широке поле дїяльности.

Тимчасом на Україні склало ся тодї богато дечого такого, що було понеханєм давних звичаїв. Народна р а д а тратила очивидно своє значінє. Хмельницький в останних роках житя обходив ся без ради і сам назначував полковників і инших козацьких урядників. Відтак рада збирала ся з самих городових козаків, без участи народу, а деколи навіть із самих

„знатних“ козаків. Навіть вибір наслїдника Хмельницького відбув ся не тілько без участи народа, але навіть простих козаків не допустили до участи в нїй. Ослабленє р а д и довело до скріпленя влади гетьмана і старшин, котрі, вже необмежені народним представництвом, мали спромогу дбати про свої станові справи, із шкодою для загальних, народних справ.

Сї відносини викликали опір з боку відсунених від козацьких справ. Коли Запорожцї дізнали ся, що в Чигиринї вибрано нелюбого їм Виговського гетьманом, котрий нїколи не служив на Запорожу, заявили йому письменно, що вибір його неправильний, і пригадали, що сам Богдан Хмельницький одержав булаву не в Чигиринї, але на Запорожу, не від городового, а від низового козацтва і з його помогою віднїс побіду над ворогами. Ся заява Запорожців не згоджувала ся з поглядами гетьмана і старшини, а Запороже з його демократичними змаганями не могло бути добрим союзником федеративного сторонництва, що кермувало справами на Українї і тому Виговський і його сторонництво не могли бажати його участи в тих справах.

Домик в Курську при ул. „Почтовий Переулокъ“ ч. 18, де вязнено Митр. Андрія ґр. Шептицького в рр. 1915 і 1916.

З того часу починає ся явний розлад між городовою старшиною а Запорожем. Задля того Виговський був приневолений обезпечити собі союз з Татарами, котрі вже Хмельницькому допомогли до славних побід над Поляками. Щоби запевнити собі приязнь Татар, заборонив Виговський Запорожцям воювати з Татарами і наїздити їх надморські городи. Але ся заборона ставала в різкій суперечности із споконвічними змаганями Запорожців, котрих окликом була війна з ворогами хреста, а до того обмежувала їх прожиток, бо вони не могли обійти ся без грабованя татарських піль і городів. Запорожцї полонили послів Виговського, висланих з мирними предлогами у Крим, а письма гетьмана вислали з жалобою на кривди гетьмана в Москву і домагали ся назначеня иншої ради для вибору гетьмана і старшин, котрих би полюбила вся чернь запорожська і городова. Вороговане проти „знатних“ дійшло до того, що ватаги готові були піти на городи і грабити маєтности старшин. Виговський на вість про сї події домагав ся видачі бунтівників, загрозив піти з військом на Запороже, а поки що загородив доступ Запорожцям на Україну і відтяв їм доставу всяких припасів. Запорожцї наразї покорили ся Виговському, а він лишив там тілько залогу. Межиусобиця не вибухла, але й не усунено її, тим що опісля проявила ся з тим більшою силою в самій Українї.

4. Полтавський полковник Пушкар і його боротьба з Виговським. Вірність Пушкаря злуці з Московщиною а супротивне змаганє Виговського до злуки з Польщею. Суспільні основи змагань Пушкаря і участь в них народу і Запорожа. Усуненє Виговського з гетьманьства.

Найзавзятїйшим і найнебезпечнїйшим противником Виговського і федеративного сторонництва був полтавський полковник Мартин Пушкар. Старий козак, хоробрий всяк, дїяльний помічник Хмельницького, був Пушкар одинайцять лїт полтавським полковником і зумів приєднати собі любов козаків і всїх своїх підчинених. Він займав поважне становище у війську, а Хмельницький при смерти вказував між иншими і на него, яко відповідного наслїдника на гетьманськім уряді. Імовірно се спонукало його добивати ся гетьманської булави, а невдача в сїй справі довела його до завзятого ворогованя проти Виговського, його щасливого суперника. До того ще вихований у давних козацьких запорожських демократичних поглядах і сам справдешний лицар-козак, не забагав шляхотства і тому не відносив ся прихильно до змагань Виговського і федеративного сторонництва. Він ясно бачив суперечности між тими змаганями а давними козацькими традициями. Тимто розпочав він боротьбу з Виговським і його сторонництвом і опер ся в сїй боротьбі на народї, невдоволенім поступованєм „знатних“ і положенєм витвореним ще за Хмельницького. До сеї боротьби безправних і бідних проти „знатних“ за потоптані народні права згромадив Пушкар коло себе народні сили проти Виговського. Головним окликом Пушкаря в сїй боротьбі була вірність московському правительству і змаганє до ще тїснїйшої злуки з Московщиною. Сей оклик протиставив він змаганю до федеративного союза України з Польщею.

Але, як уже в горі було сказано, між козаками і Московщиною не було так сильних моральних звязий, а се можна віднести і до всего українського народу. Хоч український нарід був православної віри, ріжнив ся вельми вдачею, звичаями, поглядами і всїм житєвим побитом від московського. Колиж після Переяславського договору зійшов ся український нарід з московським, побачив наглядно, як йому був чужий сей останнїй. Наш нарід пізнавав тепер Москалїв на таких його представниках, як московські воєнні люди. Від першої появи московських воєнних людий бачило українське населенє в них велике лихо для краю і вважало їх навіть гіршими як польські жовнїри, а навіть самі Татари. Всї сучасні сьвідоцтва переповнені жалобами на кривди, обиди, гнобленє і насильства московських воєнних людий, навіть на грабованє і обезчещенє українських сьвятинь. Коли такий визначний і всеж таки осьвічений чоловік (бодай в порівнаню з московським стрільцем), як київський воєвода, боярин Шереметєв вивисшав ся понад Українців і гордував ними, то тим гірше ще представляли ся прості московські люди, вони глузували і насьмівали ся з усего українського.

Однак інакше представляла ся справа, коли оклик злуки з Московщиною протиставлено змаганю до злуки з Польщею, а ся справа як раз виринула підчас боротьби Пушкаря з Виговським. Між українським народом ще вельми живі були спомини про гнобленє віри, української народности і свободи. При такім протиставленю справи насували ся українському народови ті духовні звязи, що зближали його з Московщиною, з „єдиновірним государем, царем московським“, в супротивности до „іновірної римської релїгії і корони польської“. До того ще український нарід не осягнув найменшого полїтичного вихованя, бо за мало жив самостійним житєм полїтичним і мав доволї слабу национально-полїтичну

сьвідомість. Сила народу, не вироблена на полї полїтичної дїяльности, звернула ся в иншу сторону житя, суспільної дїяльности. Тимто замісць нерозвинених полїтичних поглядів і змагань вибуяли між українським народом головно суспільні змаганя, котрими він кермував ся в своїм історичнім житю, а се проявляло ся в усїх верствах українського народу. Навіть козацька старшина, більше розвита полїтично, кермувала ся найбільш у своїх змаганях суспільними понуками, котрі вироджували ся в тїсні станові або прямо личні вирахованя. Особливо простий нарід кермував ся майже виключно практично-суспільними понуками при оцїнюваню навіть найважнїйших справ. Був час, коли українському народови здавало ся, що лїпше йому з московськими воєводами, як бути в підданьстві у своїх полковників — і тодї взивав тих воєводів на шкоду місцевої самоуправи України. Иншим знов разом нарікав на гнобленє і великі побори воєводів та виганяв їх з України або починав з ними справдешну битву і тим ломив свою присягу вірности московському государеви. Така полїтична хиткість спричинена недостачею полїтичного розвитку проявляла ся також у внутрішних, домашних справах українського народу; він готов вести війну із власними старшинами, а коли старшину піддержують козаки, він іде проти них, а також проти мїщан і посполитих, часто з підмогою московських ратників, польських жовнїрів або й з ордою Татар.

Справдї і козацька старшина з Виговським, що тягнула до Польщі, і нарід в союзї з Запорожем, що бажав злуки з Московщиною — обидва сї сторонництва кермували ся виключно суспільними понуками, а національні змаганя були вельми слабі. Самоуправа України, заведена переяславськими постановами Хмельницького, не давала розумного означеня всїх верств суспільних, автономії рівноправних членів громади, лише немногих, поодиноких лиць. Коли отже московське правительство наважило ся знищити самоуправу на Українї, тодї всї прихильники сеї самоуправи лучили ся з федеративним сторонництвом і почали пересправу з Польщею. Нарід не пішов за тим змаганєм, а станув на боцї. Він не мав причини боронити самоуправи України, бо не розумів полїтичного єї значіня, а з боку московського правительства не мав чого бояти ся нарушеня яких небудь прав, бо він не мав тих прав. Навпаки злука з Польщею, за якою тягнули федералїсти, могла по його думцї довести тілько до того, що старшини і знатні козаки стануть тим, чим у Польщі були шляхтичі, а для народу вернуть ті часи, що були на Українї до Хмельницького, коли тимчасом в злуцї з Московщиною самодержавна воля царя здавала ся народови порукою перед таким поневоленєм.

Запороже стояло все горячо за ненарушимостю самоуправи України, однак мимо того не бачило потреби розривати злуку з Московщиною, а думало переговорами з московським правительством користно уладити взаємини для України. В письмі до Виговського заявляли Запорожцї зовсїм ясно і рішучо, що за ним на сю дорогу не підуть. Пушкар взивав нарід до боротьби з Виговським в імя оклику добре зрозумілого для нього, себ то в імя боротьби о права народу, відсуваного від рішаня суспільних питань, до боротьби із змаганями старшини, щоби обмежити козацтво тїсним і означеним числом і виключити з него поспільство.

У ворогованю з Виговським Пушкар спершу станув по сторонї Запорожа, зворушеного проти городової старшини, що без згоди і волї Сїчи вибрала гетьмана. А коли Виговському повело ся присмирити Запороже, тодї найзавзятїйші противники гетьмана опинили ся у Пушкаря під проводом запорожського кошового, Якова Барабаша, що з того часу став головним помічником Пушкаря. Але Пушкар не обмежив ся самою помогою Запорожцїв, а візвав весь нарід. А щоби заохотити нарід ще

більше до боротьби проти „знатних“, взиває він посполитих до козакування, що ненастанно змагали до зрівнаня своїх прав з козаками. Сей поклик визвав сильний відгомін у широких верствах народних, а до Пушкаря стягали ся з усїх сторін безземельні і бездомні, що наймали ся після скінченя війни до всяких промислів. Сї броварники (по пивоварах), винники (по горальнях) і наймити творили найнеспокійнїйше живло на Українї в тих часах і пізнїйше і вони йшли з косами, рогатинами і киями, готові до грабованя, а Пушкар утворив з них піхотинний полк, названий дейнеками.

В народї розгоріло ся наново втихомирене на якийсь час суспільне вороговане, звернене перше проти польських панів, а тепер народна ненависть готова була обернути ся проти своїх старшин і гетьмана. Таким способом усобиця між гетьманом і полковником перемінювала ся в суспільну війну убогих верств проти богатих, безправних проти „знатних“. Так зрозумів сю справу Пушкар і сам Виговський. Одначе зворушена чернь не обмежувала ся самою пімстою на знатних, але змагала до усуненя гетьмана, щоби вибрати на його місце иншого для себе любого. Московське правительство для втихомиреня усобиці згодило ся на скликанє повної ради, щоби на нїй рішити вибір гетьмана. Рада відбула ся в Переяславі, а Виговського затверджено на гетьманськім урядї. Але на радї не було анї Пушкара, анї черни, тому Запорожцї і Пушкар не признавали вибору Виговського законним. Пушкар задумав наново підняти справу повної ради і вибору гетьмана і звернув ся до Запорожців. Розпочала ся нова ворохобня, але Виговський не допустив до народного повстаня. З підмогою Татар розбив Пушкарівців і сам Пушкар був убитий, але з ним не вмерла його справа. Колиж Гадяцький договір став загально відомою подїєю, московське правительство, дізнавши ся про зраду Виговського, звернуло ся до народу і взивало його на суд над гетьманом з підмогою московського війська під проводом Ромодановського. Сторонництво Пушкаря ожило, знов зібрала ся чернь, але Виговський розбив московські війська. Однак з Запорожа підняв ся рух, звідтам ішов хоробрий Сїрко, будучий народний герой і взивав нарід під свій прапор дорогим для всїх іменем Хмельницького. Виговський утїк з Чигирина, а гетьманом обох берегів Днїпра і Запорожського війська проголошено молодого Юрия Хмельницького.

5. Зміни у внутрішнїй полїтицї козацьких старшин і гетьмана по усуненю Виговського. Гетьман Юрий Хмельницький і змаганя старшин до полїтичної самостійности України. Гадяцький договір яко полїтична програма самоуправного сторонництва України. Жердевські постанови яко спосіб до осягненя самоуправи. Становище московського правительства і постанови другого переяславського договору. Невдоволенє самоуправного сторонництва. Зрада Юрия Хмельницького цареви.

Усуненє нелюбого усїм Виговського і вибір на його місце Юрия Хмельницького втихомирило на якийсь час Україну і перервало усобицю та здавало ся навіть, що зєднило ворожі поміж собою сторонництва. Одначе се не тривало довго. Хоч Виговського не стало, лишило ся давне федеративне сторонництво, котрого він був найвизначнїйшим представником, і воно піддержувало його дїло до останку. „Значні“ козаки задержали по давному кермуюче значінє в краєвих справах і сама суспільно-полїтична програма їх була давна, а сею програмою були Гадяцькі постанови.

Сї Гадяцькі постанови своєю шириною і глибоким та многосторонним обсягом усїх справ суспільного житя (з торговлею, промислом, осьвітою, наукою ітп.) стоять без порівнаня висше від вузкої односторонньовоєнної конституциї наданої Українї постановами Богдана Хмельницького, котрі з більшими або меншими змінами повтаряли ся в постановах слїдуючих гетьманів. Найважнїйша і найрозумнїйша часть Гадяцьких постанов була дїлом Юрия Немирича, чоловіка з европейською осьвітою, а навіть сам Виговський не міг підняти ся на ступень повної с собистої безкористности в так важній справі, як начерк полїтичного і суспільного житя України і стати помічником Немиричеви. А що сї постанови не найшли зрозуміня між козацтвом, то причиною сего було затаюванє їх довший час перед загалом, так що товпа, недовірчива для старшини, робила найнеможливші здогади тілько длятого, що старшина змагала до злуки з Польщею. Опісляж, за Юрия Хмельницького на Корсунській радї, по

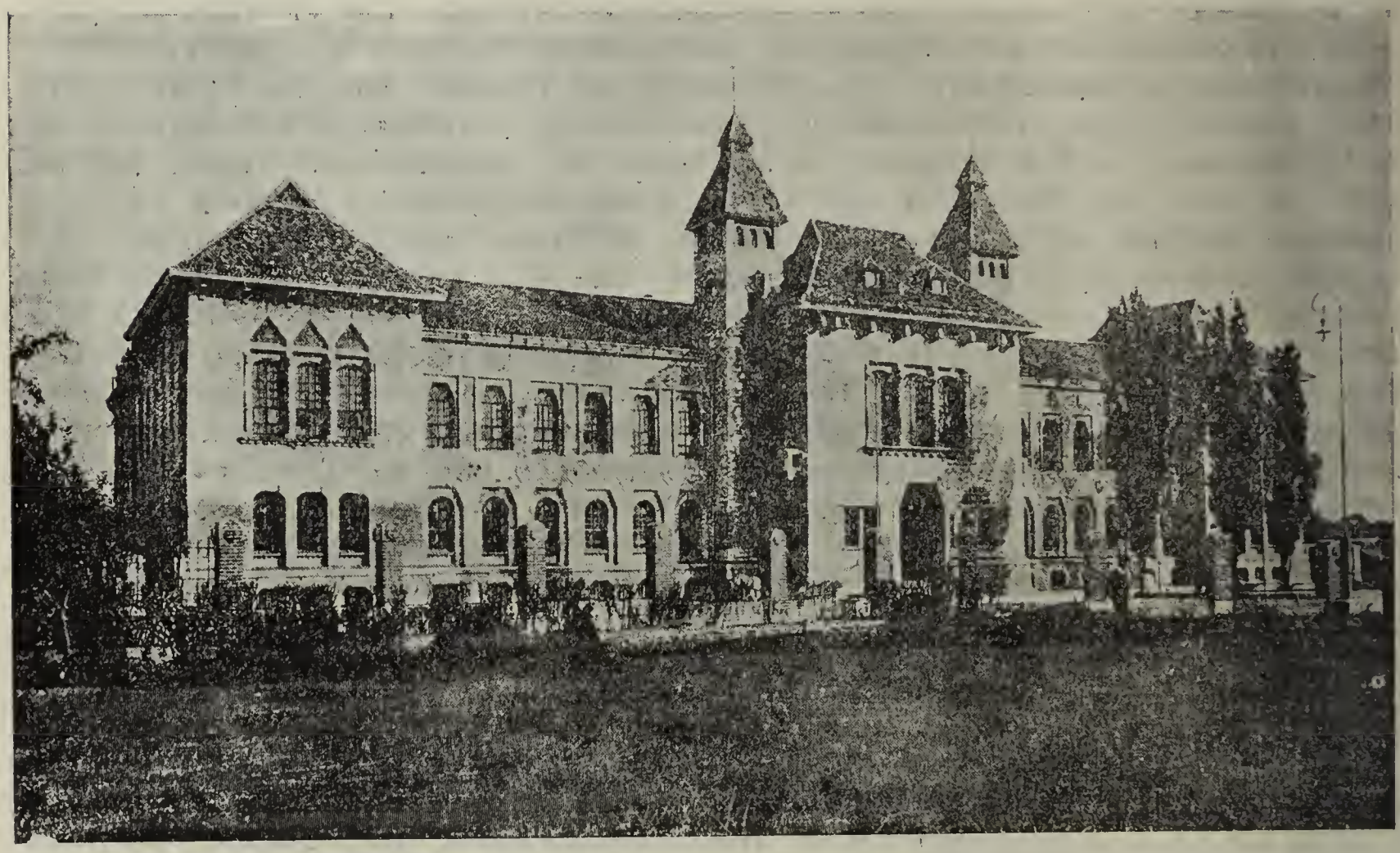

Будинок ґубернїяльного земства в Полтаві.

прочитаню Гадяцьких постанов, заговорили козаки зовсїм інакше: „От колиб його милість пан воєвода київський (Виговський), коли ще був у нас гетьманом, прочитав нам був так і розтолкував, тодїб такої біди було не стало ся!“ В загорілости отже відкинено Гадяцькі постанови, але чим більше опісля прихильники самоуправи України вдумували ся в сї постанови, доходили до переконаня, що зовсїм вони добре відповідали змаганям до самоуправи України. Тимто Гадяцькі постанови з того часу на довго ще оставали програмою всїх тих, що займали ся полїтикою України.

Гадяцькі постанови устанавляли „Велике Князївство Руське“ яко окрему полїтичну цїлість в складї Польщі, а ся постанова упала наслїдком різкої неприхильности народу і Запорожа до злуки з Польщею. Наслїдком домаганя загалу Україна вернула з нововибраним гетьманом знов під владу московського володаря, а козацька старшина намагає ся

тепер уладити такі відносини до Московщини, щоби самоуправа України не тілько була удержана по давному але й розширена та щоби зависимість єї від Московщини була скілько можна слаба. Взагалї видно було змаганє, щоби Україну поставити на такім становищі, котре би скілько можна приближало її до того взірця, поданого в Гадяцьких постановах, до „Великого Князївства Руського". На долинї Жердеві, недалеко Трехтемирова, відбула ся 1659. р. рада, на котрій проголошено Юрия Хмельницького гетьманом і там козацька старшина уложила постанови в згаданім напрямі, котрі московське правительство мало затвердити а нововибраний гетьман їх заприсягнути.

Сї постанови мали дати гетьманови таку владу, якої доси не мав на Українї. Гетьман був головним і одиноким управником краю. Його мали вибирати самі тілько козаки, без посполитих. Супроти Московщини був гетьман головним і одиноким представником краю, і мав з нею зносити ся, а нїхто инший не мав права звертати ся до московського правительства. Через руки гетьмана переходили всї письма і розпорядки московського правительства що до України, а правительство не сьміло без його і старшини відома і без його підпису і печатки приймати які небудь письма з України. Тим бажала старшина запобігти всякому вмішуваню Московщини у внутрішні справи України, що найбільше шкодило самоуправі краю. Окрім Києва не повинні бути московські воєводи нї в однім українськім містї, а московські війська, що були підчас їх побиту на Українї, мали оставати під верховним начальством гетьмана війська запорожського. Гетьман міг без усякого обмеженя зносити ся з чужосторонними володарями, яко независимий полїтичний управник, посилати посольства до чужих володарів і приймати чужосторонних послів. При заключуваню всяких договорів з боку московського правительства з сусїдними державами, а особливо з Татарами, Поляками і Шведами, гетьман висилає від запорожського війська комісарів з вільним голосом і значінєм. Окрім того сими жердевськими постановами запоручено независимість української Церкви, котра мала оставати під зверхностю царгородського патриярха а бути визволеною зпід послуху московському патриярсї. Також затверджено давний звичай української Церкви вибору висших церковних достойників при участи духовних і сьвітських осіб. На останку не забуто також просьвітних справ: козаки вимавляли собі необмежене право засновувати на Українї школи „всякого язика", де се покаже ся потрібним.

Тими постановами бажала старшина в злуцї з Московщиною осягнути самоуправу України після взірця Гадяцького, що не повело ся осягнути в злуцї з Польщею. Се було ще одно змаганє федеративного сторонництва до осягненя полїтичної независимости України, однак і сим разом воно не повело ся.

Одначе московське правительство змагало до того, щоби постепенним обмеженєм самоуправи України зілляти її в полїтичних і адмінїстрацийних відносинах з московськими землями. В тих змаганях числило московське правительство на те, що самоуправне сторонництво на Українї доволї незначне, а широкі верстви народу рівнодушні до всяких високополїтичних питань, недоступних для їх розуміня. Тим то князь Трубецкой зігнав на раду до Переяслава як найбільше міщан і посполитих, приневолив Юрия Хмельницького і деяких старшин явити ся там, окружив раду московськими військами і приневолив гетьмана заприсягнути не на постанови Жердевської ради, але на прислані постанови з Москви. Се були давні постанови Богдана Хмельницького з деякими додатками, рішучо суперечними змаганям старшини. Гетьман вибираний по давному вільними голосами не міг скорше носити сего імени, поки не явив ся в Москві і не дістав від царя знамя, булаву і бунчук. Козаки не могли без відома царя

зложити гетьмана з уряду і вибрати наслїдника навіть в случаю зради. Гетьман не міг без волї ради і всеї черни назначати старшин, не мав права без відома московського правительства судити і карати смертю полковників і начальних осіб у запорожськім війську. Гетьман обовязував ся іти в похід з усїм запорожським військом на приказ царя і не міг зносити ся з чужосторонними володарями та приймати їх послів. На Білій Руси знищено козацтво і впроваджено московські залоги та по важнїйших містах України уставлено московських воєводів з московськими ратниками. А хто не хотїв би присягнути на сї постанови або нарушив їх, має бути покараний смертю.

Трубецкой приневолив гетьмана і деяких старшин його присягнути на сї постанови в Переяславі, а коли опісля многі правобережні полковники і старшини зїхали ся в Чигиринї, докоряли за ту присягу Юриєви і старшинам, що були в Переяславі. Навіть прихильні злуцї з Московщиною добачили в Переяславських постановах Юрия нарушенє давних козацьких вільностий і докоряли Москві за лукавство. Вислали отже посольство у Москву, щоби змінили деякі постанови, однак московське правительство рішучо відказало.

З тою відмовою не могли помирити ся козаки, бо тодї вже думка про полїтичну самостійність дійшла в українськім суспільстві до високого розвитку. Ся думка зродила ся спершу в головах немногих визначних людий, як Юрий Немирич, і протягом останнього пятилїтя розповсюдила ся і дозріла. Коли за Виговського сеї думки належно не зрозуміли і вона стрічала чимало противників, то тепер ідея полїтичної самоуправи України стала вельми популярною; за нею стояла не тілько старшина і шляхта, але й духовеньство, міщаньство а також і Запороже. Більшість стояла за тим, щоби сего розширеня самоуправи України добивати ся в злуцї з Московщиною, до котрої тягнули прості козаки і посполиті. Одначе сї змаганя стрічали в Москві сильний опір, але й козацька старшина не хотїла зречи ся своїх змагань і для неї не оставало нїчого иншого, як іти слїдами Виговського. В тім часї Шереметєву не повів ся похід проти Поляків; козаки заключили з Поляками мирний договір під Чудновом і покинули Шереметєва, а самі опинили ся в польськім таборі. З Юриєм Хмельницьким і вся Україна признала владу польського короля на основі Слободищенського договору, але небавом після того правобережні полки вернули знов до злуки з Московщиною і відорвали ся від Юрия Хмельницького. З того часу настав роздїл доси одноцїлої і нероздїльної України, потверджений відтак з боку московського і польського правительства в постановах Андрусівського договору 1667. р. а сей роздїл тривав до кінця 18-го столїтя.

6. Поворот лївобережа під владу Московщини і роздвоєнє України. Сомко і Васюта Золотаренко. Боротьба о гетьманьство. Неспосібність самоуправних старшин до управи Україною. Опір Запорожа і народу проти городових старшин. Лївобережна Україна під булавою Сомка. Змаганя Брюховецького проти городових старшин і його полїтика до осягненя гетьманьства. Чорна рада під Нїжином.

В першій хвилї викликав Слободищенський договір Юрия Хмельницького з Польщею загальне вдоволенє. Вся Україна по обох берегах Днїпра заявила ся явно за гетьманом. Однак ся однодушність була тілько поверховна. Скоро лише явив ся Чарнецький з польським військом за Днїпром, злякало ся населенє, щоби Поляки знов не прийшли покорити

Україну під владу короля, а коли Московщина вислала Ромодановського з ратниками, настрій на лівобережній Україні зараз змінив ся і небавом край сей опинив ся знов під владою московського царя. Колиж низші верстви народні виявили так мало політичної сталости, то ще менше се виявило ся у висшім політичнім сторонництві. Деякі з того сторонництва думали, що вірностю цареви осягнуть „нагороди“ і користи. До тих належав переяславський полковник Сомко і ніжинський Золотаренко. Сомко свояк Богдана Хмельницького, вже по зложеню Виговського добивав ся гетьманьства і був вельми невдоволений, коли булава дістала ся Юриєви Хмельницькому. Після зради Юрия вибрали козаки Сомка наказним гетьманом, коли вся лівобережна Україна його заходами станула під владою царя і він мав вигляди стати дійсним гетьманом. Але на гетьманьство числив також Васюта Золотаренко.

Тим способом самоуправне сторонництво на Україні розпало ся на дві части, одна на правобережній тягнула до Польщі, а лівобережна до Московщини. Розгоріла ся завзята боротьба, котра перевисшила всї спустошеня нанесені Україні Татарами, Поляками, Москалями і ся усобиця знищила всї засоби горожанських і культурних сил. Московські ратники, польські жовнірі, полки яничарів, татарські і калмуцькі орди пересували ся по Україні, палили, грабували, убивали, забирали в полон а протягом двайцяти літ правобережна Україна стала справдешною пустинею. Боротьба між сторонництвом Сомка і Золотаренка не втихала, але правди не було ні на тій, ні на другій сторонї, а лівобережна Україна держала ся під владою царя тілько з підмогою московських ратників. Коли таким способом вичерпували ся в сій усобиці всї сили народні і вона доводила до повного занепаду і розкладу, появило ся посеред народного сторонництва змаганє до усуненя городової старшини від проводу політичними і суспільними справами на Україні, щоби на їх місце поставити своїх керманичів. Змаганє се вийшло з Запорожа і найшло відгомін у широких верствах народу на лівобережній Україні.

Запорожцї були все прихильні думцї політичної самостійности України, однак між самоуправними змаганями городових старшин а Запорожців була велика ріжниця, бо Запороже було противне злуцї з Польщею. Ще більше розходили ся між собою городова старшина і Запорожцї в суспільних змаганях. Всї змаганя в істориї України були звязані з суспільними понуками. Давнїйше житє краю виявляло вельми скупі засоби горожанських засновків, необхідних до витвореня з України самостійної політичної цїлости. Український нарід, щиро говорячи, нїколи не жив самобутним політичним житєм і не мав автономічних традиций. А хоч великокняжа доба була самостійною в політичних відносинах, то протягом довгої черги віків, що віддїляла тепер український нарід від сеї доби, затратили ся змаганя до самостійности політичної, а коли проявляли ся такі змаганя, то були вони висловом певних кружків і станів і способом до осягненя суспільних цїлий.

Настрій думок на Україні відбивав ся також на Запорожу, а се ще більше розбуджувало там ненависть до городової старшини. Народне сторонництво скуплене на Запорожу дійшло до того погляду, що годї дальше вдоволяти ся самим опором проти надуживань „знатних“ і тому постановили усунути ті суспільно-політичні відносини витворені „знатними“, а на їх місце поставити инших людий з иншими суспільними ідеалами. Сего домагав ся нарід і се здавало ся конечною потребою для розірваної на дві половини і знищеної самолюбством старшин України. Тодї отже коли задля гетьманської булави йшла на Україні завзята боротьба поміж близькими свояками Богдана Хмельницького, Запорожцї висувають на сю булаву свого представника. Се не був уже свояк ста-

рого Богдана, лише його слуга — Іван Брюховецький. Кілька літ перед тим Юрий Хмельницький посилав Брюховецького до Запорожців, щоби вони помогли йому відобрати захоплену Виговським гетьманську булаву. Тоді то хитрий і проворний Брюховецький умів покористувати ся настроєм думок на Запорожу, коли там дозріла гадка, щоби проти Сомка і Золотаренка, представників сторонництва „знатних“, висунути свого представника. Вибір упав на Брюховецького, котрого проголошено кошевим гетьманом (уряд доси небувалий на Україні) а кошевим атаманом вибрано знаменитого Сїрка. Брюховецький розумів се добре, що він вибраний яко представник народного сторонництва на Україні і заявляв про себе, що він є вибранцем народу і представником справ черни.

Для Брюховецького стелив ся тепер шлях до повного гетьманьства на Україні і в сій справі покладав він свої надії на дві сили: московське правительство і нарід. Московське правительство намагав ся він приєднати собі підлещуванєм боярам, що були на Україні, не нарікав на гнобленя московських військ, не згадував про права і вільности України,

С. Васильківський Полтавський полковник Пушкар приймає клейноди.
(Малюнок в салї ґуберніяльного земства в Полтаві).

а здавав ся в усїм на волю царя. Податливість його доходила до того, що він висловлював погляд про злишність гетьмана на Україні і про назначенє на його місце князя московського роду. Такий чоловік, прихильний повному знищеню самоуправи України, припав до вподоби московському правительству. Взорець подібний бачив він на своїм приятелю епископі Методию, що за подібні погляди з нїжинського протопопа протягом короткого часу став епископом і управником київської митрополії.

Що до простого народа на Україні, то Брюховецький був зовсїм певний і все Запороже стояло за ним, а він не мав нїякого иншого дїла, як притакувати народній ненависти до „знатних“ і просити московське правительство для вибору гетьмана очорну раду на Україні, в котрій малиб участь: Запороже, прості козаки, міщани і посполиті. Московське правительство було прихильне такому виборови гетьмана, бо знало, що народне сторонництво стояло на суспільнім становищі, а полїтичні питаня мали для него другорядне значінє. І ось тоді, коли Юрий Хмельницький вступив у монастир і усунув ся з полїтичного видна та передав гетьманську булаву своякови Павлови Тетері, прихильному зовсїм Польщі, вислало московське правительство на Україну Ромода-

новського, щоби скликав „повну раду“, зложену з висшого духовеньства, старшин, полковників, городових козаків, Запорожців, міщан і черни для вибору гетьмана. Брюховецький перебував цілу зиму на Україні з віддїлом Запорожців і наклонював усїх на свій бік, а на 17-го червця 1663. р. скликано до Нїжина чорну раду.

Загрожена сими подіями городова старшина залишила усобицю і постановила зєдинити ся до боротьби вже не о булаву для одного або другого, але о справи всего стану „знатних“. Золотаренко зрік ся домагань о булаву в користь Сомка і оба противники поєднали ся. Чорна рада відбула ся 17. червня 1663., але сторонництво „знатних“ програло справу, бо прості козаки відступили його і станули за Брюховецьким, котрого проголошено гетьманом лївобережної України і запорожського війська. Нововибраний гетьман додержав своєї обіцянки і позволив грабувати богатих і знущати ся над „знатними“. Се тривало три днї, всьо обернено в жар, пролито чимало крови, і розграблено богато майна.

7. Положенє України після Слободищенського договору. Безвихідність положеня Юрия Хмельницького і вступленє до монастиря. Гетьман Тетеря і його відносини до Татар і Польщі. Сумна доля України за Тетері. Змаганє українського народу до розриву з Польщею і злуки обох частий України. Паволоцький полковник Попович. Сумний його конець. Побіг Тетері з України. Вибір Дорошенка гетьманом. Зворот в положеню України.

Коли в лївобережній Україні від часу розриву Андрусівським договором не було однодушности серед старшин, що кермували ся тілько личними понуками, коли там проявив ся розлад між сторонництвами, взаїмні доноси, коромоли ітп., а до того настало лихолїтє і голод спричинені усобицями, наїздами ворогів і московських ратників, то ще сумнїйша була доля правобережної України. Після Слободищенського договору було правобережне козацтво вдоволене новим положенєм і бажало остати вірним злуцї з Польщею, сподїваючись затвердженя на соймі постанов Гадяцького договору. Зібрана в Корсунї чорна рада, на котрій явило ся крім козаків около 20.000 черни, виявила, що нарід готов помирити ся з тим положенєм. Але Польща не думала додержати свого слова і виконати договір. Варшавський сойм затвердив Чуднівську комісию і єї основні постанови Гадяцького договору. Окрім знищеня постанови про „Велике князївство Руське“, договір сей остав у давній своїй силї. Сей сойм назначив опріч того окрему комісию для виконаня деяких постанов договору. Козаки наставали передовсїм на виконанє церковних справ, привернене нарушених прав православної Церкви і єї єрархії, звороту православним відобраних унїятами церков, монастирів і маєтностий.

Окрім церковних справ шкодили добрим взаєминам між козаками а Польщею суспільні справи, а іменно питанє про привернене прав польської шляхти на маєтности на Україні і відносини між поміщиками і низшими верствами місцевого суспільства. Сойм видав постанову, що всї привілеї, видані козакам на шляхотські маєтности зносять ся новою конституциєю і всї ті маєтности після введеня коронних військ на Україну мають бути відобрані козакам а повернені давним власникам. Козаки побачили ся обманеними. Окрім того нарід відчував болюче тягар кватированя польських військ, а ще більше побит союзників Поляків, Татар на Україні, котрих там було до 60.000. Усе те лихо відчували не тілько ко-

зацькі старшини, але й сам Юрий Хмельницький. При всій слабости характеру і ограничености, всеж таки вихований в традициях батька, бажав він здійсненя самостійности України і в тій тілько цїли пристав на злуку з Польщею. Обманутий в надіях, звертав він знов свої очи на Московщину, щоби вернути під єї владу. Але московське правительство не хотїло навіть чути про розширенє самоуправи України, а видобути з сего положеня Україну власними силами Юрий Хмельницький не мав спромоги. Поляки підозрівали його, а король держав на Україні свого повірника Павла Тетерю, котрому поручив нагляд над Хмельницьким. Військо козацьке втратило довірє і поважанє до слабосильного гетьмана. Простий нарід, що зазнав на правобережній Україні стільки невзгодин, прямо ненавидїв його. Розстроєний невдачами, вступив він у монастир з початком 1663. р. під іменем Гедеона.

На жаль не закінчив тим Юрий Хмельницький своєї полїтичної ролї. Славне імя його ще раз видобуло його на сьвіт для дивних пригод. Скоро після постриженя на основі підзору Тетері спіймали його польські власти і зачинили в Марієнбурській твердині, де просидїв чотири роки. Полонений опісля Татарами попав ся в Царгород і проживав там якийсь час в монастирі, а відтак Турки висунули його знов на полїтичне видно. В ролї підставного гетьмана, з титулом Сарматського князя, Хмельницький кілька разів приходив з турецькими і татарськими силами на Україну, постошив її і жорстоко обходив ся з давними земляками.

Се була доба повної його божевільности, до котрої він уже раньше був склонний. Небавом після невдачного змаганя до давного підчиненя України, покарали його Турки смертю за жорстокости і лютованє.

Слабий духом Юрий Хмельницький анї сам анї довкола себе не найшов стілько сили, щоби бороти ся з крайно супротивними обставинами, серед яких опинило ся козацтво під владою Польщі. Але й сторонництво, що остало після него, не находило ся в красших условинах, як його провідник. Нечисленне і відорване від своїх братів лївобережців, нелюблене на Запорожу, ненавиджене народом а обманене Поляками, опинило ся самоуправне сторонництво в скрутнім положеню і не бачило помочи нї звідкіля. Серед сеї безвихідности і безвиглядности втратило воно моральну силу і надію на здійсненє своїх змагань. Лїпші між тими козаками втїкали на Запороже, звідки тодї хоробрий Сїрко розпочав славні походи на Крим і на Чорне море. Инші знов звернули ся до своїх домашних занятий. Для козацтва очивидно наспівала сумна доба морального розкладу, коли його горожанські підвалини показали ся неможливими, цїли суспільного житя недосяжними, а суспільство під ударом страшних потрясень переживало ся і тратило віру у свої сили. Кождий думав тілько про себе, а нїхто не дбав про всїх. Український лїтописець запевняє, що кождий з тодїшних козаків задля срібла і золота не тілько дав би виколоти собі очи, але не пощадив би й рідного батька і матери. Всї вони були подібні до Юди, що продав Христа, і не могли думати про погибаючу матїр свою Україну.

Висшим представником такого напряму, взірцевим сучасним типом і героєм свого часу був без сумнїву наслїдник Юрия Хмельницького, нововибраний гетьман правобережної України, Павло Тетеря. Він є наглядним прикладом того, як тодїшня осьвіта, наука, привички, суспільні погляди ітп., занесені з Польщі, деморалїзували українське суспільство, приготовляли з него вірних слуг шляхотської Польщі, а через те розривали всї його звязи з народом і доводили до явного винародовленя. Се стало ся також з Тетерею.

Павло Тетеря походив з переяславських міщан, винїс вельми широку осьвіту на той час з київської колєгії і з ріжних польських шкіл та добив

ся тим способом полковничого уряду за Богдана Хмельницького, хоч не мав воєнного таланту. Але зате визначав ся великим самолюбством і змаганями до наживи і намагав ся забути своє міщанське походженє та старав ся пристати до польського шляхотства. Він став щирим слугою польського правительства і намагав ся наклонити старого Богдана до переговорів з Поляками, а за Виговського мав головну участь в укладі Гадяцьких постанов і наклонював козаків до уступок в користь Польщі, за що дістав шляхотство і маєтности від короля. За гетьманьства Юрия Тетеря добив ся уряду писаря запорожського війська, потім поїхав у Варшаву і вернув на Україну королівським комісарем для нагляду над поведенєм гетьмана, старшин і черни. Такий чоловік обняв по Юрию булаву і управу до краю знищеної України. Нездарність Тетері у війську відчували найкрасше козаки.

Положенє України не поправило ся за нового гетьмана. Не привернено прав української Церкви, татарські орди пустошили край, але найбільша небезпека грозила з боку його союзників — Поляків. Польські пани, що вернули на Україну, заневолили зовсім посполитих, а навіть

С. Васильківський: Чумаки.
(Малюнок в салї ґуберніяльного земства в Полтаві).

козаків записували самовільно на міщан і накладали на них великі податки. Така доля грозила правам і вільностям козацьким і самоуправі України. Правобережна Україна опинила ся знов в такім положеню, в якім була в сумних часах до Хмельницького. Головна причина сего лиха була в роздвоєню України і внутрішних незгодах, а одиноким виходом із сего сумного положеня здавала ся злука обох сторін Днїпра в одну цїлість під владою московського царя. Такий настрій витворив ся на правобережній Україні зараз після єї віддїленя від лївобережа за Юрия Хмельницького. Серед козаків зростала ненависть до Поляків, що показали ся віроломними. Виступала нова суспільна боротьба українського народу проти шляхотськоі Польщі, розпочата старим Богданом, але не доведена до кінця і ще більше запутана його наслїдниками. Потреба було тілько іскри, щоби вибухла зловіща пожежа. Почин до того взяв на себе Паволоцький сьвященик Іван Попович (назва родинна його не відома), син сьвященика з Ходоркова. За Богдана Хмельницького служив він у козацькім війську і займав висші уряди військові та дійшов до становища паволоцького полковника. Перенятий демократичними,

национальними і суспільними поглядами, не любив шляхти й жидів. Запідозрений о тайні зносини з царським воєводою і неприхильність для польської шляхти був засуджений гетьманом на кару смерти, але заходами митрополита Дениса Балабана і Юрия Хмельницького (тоді вже черця) був помилуваний з услівєм, що стане сьвящеником, чого справді досягнув. Але протягом півроку знов виступив на політичнім видні, війшов у зносини з московським воєводою в Києві, а вибраний мимо сьвященичого стану полковником, явив ся в Паволочі і задумав викликати повстанє, прогнати Поляків з правобережної України і злучити її з лівобережем під владою московського царя з підмогою Сомка.

До Поповича з усіх усюдів стягали ся „гультаї", „своєвольці", „дейнеки", „нетяги" і тим подібні анархічні живла, що від кінця 16-го аж до другої половини 18-го століття відгривали велику ролю в історичнім житю України і ставили ненастанний опір проти невідрадних суспільних відносин краю. Опертий на сих бездомних людях Попович передовсім прогнав шляхтичів з їх дібр на Україні. До них приставали нові товпи, так що гетьман збирав козацькі полки, щоби згнобити се заворушенє. Сили Поповича були за слабі, поміч від московського воєводи не приходила, а також розвіялась надія на Сомка, котрого увязнено. Брюховецький, до котрого Попович звернув ся о поміч, упоєний новопридбаною булавою, не квапив ся з помогою, так що Попович обложений в Паволочі гетьманським військом був приневолений піддати ся. Поповича і 15 його учасників покарано після страшних мук лютою смертю: йому відрубали руки і ноги а туловище оставили умирати повільною смертю, а відтак трупа його спалено.

Брюховецький, котрий не дав помочи Поповичеви в скрутній хвилі, постановив тепер вирушити на правобереже і розіслав там універсали, взиваючи до боротьби за волю народу, за справи черни.

Задля того Тетеря звернув ся до короля Яна Казимира з горячою просьбою, щоби з військом явив ся в Україні, бо інакше не можна буде її удержати під владою Польщі. Король справді виправив ся на Україну, а се приневолило Брюховецького понехати свої змаганя що до правобережа і відступити під Гадяч.

Майже всю зиму 1663. на 1664. провів король на Україні, а Тетеря користуючись приявою королівських військ на Україні, постановив позбути ся всіх непевних що до вірности Польщі людий. Увязнено бувшого гетьмана Івана Виговського, тоді київського воєводу, посуджуваного о якісь політичні змаганя і без суду розстріляно в Корсуні. Така сама доля постигла знаменитого помічника Богдана Хмельницького, подільського полковника Богуна, що підчас походу короля стояв на чолі віддїлу польського війська, за те, що нїбито думав відступити Поляків і злучити ся з лівобережними козаками. Митрополита Йосифа Нелюбовича Тукальського, ґенерального судю Гуляницького і бувшого гетьмана Юрия Хмельницького вислано в Марієнбурську твердиню.

Однак похід короля на Україну не пощастив ся, а Поляки під напором значного московського війська з полками Брюховецького були приневолені поквапно відступити на Білорусь. Тепер наново віджив рух українського народу викликаний Поповичем а здержаний походом Яна Казимира на Україну і проявив ся з великою силою. На Україні вибухали повстаня в ріжних місцях проти Поляків. На поміч зворушеному українському народови йшов Брюховецький із своїми полками і московськими військами і знов розіслав універсали звернені головно до ч е р н и. Міста і села піддавали ся йому і так вибухло повстанє народне проти Поляків з усїма признаками суспільної війни. Народне зворушенє особливо скрі-

пило ся, коли на правобережній Україні явив ся з віддїлом Запорожців хоробрий Сїрко, лицар і любимець народу.

Сили гетьмана й Поляків не вистарчали для згнобленя повстаня на Україні. Польський воєвода Чернецький і полковник Маховський з усїх сил намагали ся згнобити сей рух, але нарід зносив усякі жорстокости, щоби визволити ся зпід польської влади і злучити ся з правобережцями. Тетеря писав королеви, що чернь слїпо рада кинути ся в московську неволю длятого тілько, щоби не мати панів: вона не хоче, щоби вони держали її під своєю владою і користували ся єї працею. Ся споконвічна ненависть українського народу до неволї й економічного гнобленя висших верств і була головною понукою до того опору, з яким по думцї Тетері, вся майже Україна рішила ся умирати за імя московського царя. І справдї, з виїмкою трех міст, Чигирина, Корсуня і Білої Церкви, де були польські залоги, правобережна Україна не признавала влади гетьмана Тетері і зброїла ся проти Поляків. Тетеря опинив ся в небезпечнім

С. Васильківський: Козак Голота і татарин.
(Малюнок в салї ґуберніяльного земства в Полтаві).

положеню і перенїс ся в Польщу, а Україна оставала без гетьмана майже рік, поки 1665. р. вибрано на сей уряд черкаського полковника Петра Дорошенка.

З того часу положенє на правобережній Україні прибирає зовсїм инший напрям. Населенє прихильне до недавна Брюховецькому мало помалу відступає від него і признає владу Дорошенка. До сего звороту причинили ся передовсїм личні прикмети Дорошенка, а вчасти й инші обставини. Дорошенко був справдї виїмковим серед українських гетьманів чоловіком. Се був чи не перший з гетьманів, що вмів підняти ся понад личні і станові справи козацьких старшин і змагав усїма можливими способами, щоби довести до користного для народу положеня. Він був вельми спосібний і щиро відданий справам свого краю. Він знав неспосібність польського правительства до чесного виконаня зобовязань що до України і недовіряв Полякам. Він визначав ся великими воєнними здібностями і незвичайною рішучостю в змаганях до витиченої мети. Нарід, що привик на гетьманськім становищі бачити зовсїм неспосібних

людий, себелюбів і послушників польської політики, відносив ся з прихильностю до Дорошенка тим більше, що надії на московську поміч показали ся марними. В останних часах у лївобережних козаків відпала охота вести дальше війну правобіч Днїпра з Поляками і Татарами супроти зєдиненя України. Сам Брюховецький понехав справу завойованя правобережа і виїхав у Москву бачити царські очи і дістати нагороду за свої змаганя. Найбільш опорні міста піддали ся Дорошенкови.

По невдачнім змаганю Брюховецького до зєдиненя України, мимо поновного віддїленя правобережа під владою окремого гетьмана, загальне прямованє до злуки всеї України, відчуване самим народом і різко виявлене в часї останних заворушень на правім березї Днїпра, жило і тепер дальше в українськім народї. Се прямованє вступило в нову фазу розвитку і осягнуло в особі нововибраного гетьмана Дорошенка вельми ревного сторонника і поборника. Тілько відповідно зміненим обставинам послїдували в справі зєдиненя України деякі зміни: коли лївобережна Україна була доси начеб осередком, що притягав до себе правобереже Днїпра, то з часів вибору Дорошенка вага перехиляє ся на сторону правобережної України.

* * *

Отсей образ цїлого десятилїтя подій, що від Переяславського договору до вибору гетьманом Петра Дорошенка ворушили Україною, може бути для українського суспільства зеркалом, в котрім воно повинно приглянути ся, щоби в сучасних змаганях до орґанїзациї самостійної України не попадати в сї шкідливі для українського народу і його розвитку похибки, які перед 250 роками накоїли стілько лиха на Україні і довели до упадку єї державної самоуправи.

Др. Ярослав Гординський.

Україна й Московщина.

(З істориї культурних взаємин України в XVI—XVIII вв.).

I.

У культурному й полїтичному розвою державної України наших часів вражає незвичайно болюче передовсїм брак национально сьвідомої й карної та виробленої інтелїґенциї, котра — як єдино до того покликана — могла би успішно взяти в свої руки провід над народом. Що правда, маємо там кілька імен, що могли би принести честь не тільки Українцям, але й кождому великому народови, але їх рішучо за мало. Се й відбиває ся на живому орґанїзмі України й доки не буде виповнений той пробіл, доси не зможе Україна зажити спокійним, щасливійшим житєм.

Ріжні були причини того, але одною з найважнїйших було се, що наші сусїди, котрим доля присудила панувати довгий час над нашим народом, забрали нам нашу інтелїґенцию. Разом із висшими, заможнїйшими верствами стала й наша інтелїґенция покидати наш нарід, бо йому зле поводило ся. Одні шукали у своїх панів наживи, другі ширшого розголосу й слави, инші високих почестий... А ті пани не тільки не відганяли від себе нових приходцїв, а ще й приманювали їх усякими спо-

собами, аж доки не довели до отсеї руїни інтелїґентного духа на Україні, над якою болїємо саме у наші днї.

Ледви чи яка инша держава заграбила так немилосерно нашу інтелїґенцию, як Московщина. Що правда, забрала її богато й Польща, лещо Угорщина, дещо Румунїя, але нїякий нарід не використав так беззлядно з того боку України, як Московщина. Нині в науцї доказано вже, що Українцї двигнули Московщину з духової темряви, що вони ввели Москалїв у сїмю европейських народів — але се оплатили вони своєю власною кровю, бо втратою мало що не усеї інтелїґенциї. А яка заплата стрінула Україну за сю безпримірну жертву, се посьвідчає найкрасше історія України під пановапєм Московщини, а передовсїм історія української мови в публичному житю.

Власне отсї стрічки наміряють виказати на основі найновійших наукових даних (передовсїм на основі нової книги: „Харлампович К. В. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Томъ I. Казань 1914.“) *) як то Україна позбувала ся поволи своєї інтелїґенциї в користь Московщини. Обіймемо поки що час від половини XVI до половини XVIII в. й подамо погляд на історию зносин України з Московщиною в тім часї, перейдемо причини, що склонювали Московщину користувати ся працею української інтелїґенциї, вкінцї приглянемо ся людям, що пішли на службу Московщинї, розважаючи причини того їх кроку, їх поведенє, їх відносини до своєї вітчини й працю на Московщинї. Думаємо, що висліди того перегляду здивують неодного...

II.

Ще в часи найкрасшого розвою самостійної української держави — в XI. і XII. в. — була Україна не тільки осередком, але й жерелом цїлої руської культури. Головним єї розсадником став Київ — престольний город України-Руси, осїдок великого князя, митрополита й киïво-печерських монахів. Відси розходила ся просьвіта, письменьство, штука і т. д. не тільки по землях, заселених Українцями, але й Білорусинами та Москалями. Але з татарською руїною в XIII. в. упало значінє Київа, а до що раз більшої могучости доходить Московщина. Однак Москалї були крайно непросьвічені. Своє подвигненє завдячують вони передовсїм Українї.

Сильнїйший культурний вплив України на Московщину починає ся з XVI. в. Був се час, коли польсько-литовська держава, дійшовши до значної сили, закріпила Люблинською унїєю (1569. р.) пановапє над українськими землями. В склад Польщі й Литви увійшли давні українські князївства: Галицьке, Волинське, Київське, Чернигівське, Новгород-Сївєрське й Турово-Пинське. Українська народність визначила вже в тім часї зовсїм виразно свою етноґрафічну самостійність у сїмї славянських народів; Україна жила своїм окремим культурним житєм. Незабаром починає ся тут могутний духовий рух, котрого осередком стає в XVII. в. знов Київ. Сей рух був такий сильний, що під його переможним впливом стояла більш як півтора столїтя й Московщина аж до часів панованя царицї Катерини II., котра остаточно зломила надмірний приплив Українців на висші державні й суспільні становища в московські землї, хоч все таки не могла увільнити Росиї від впливу дїячів української народности, як се показує XIX. і навіть XX. в. (згадатиб тут хоч би таких письменників, як Микола Гоголь, Володимир Короленко й ин.).

---

*) Праця Харлампповича обчислена на три великі томи, але II. й III ого тому у нас ще нема — може вони й не вийшли ізза воєнної заверюхи.

Нема сумнїву, що перших починів впливу України на Московщину в XVI—XVIII. в. належить шукати у традиційному значіню Києва. Хоч Київ був так зруйнований, що від половини XIII. аж до XVI. в. зійшов до ряду незначних місточок, у яких і жити було небезпечно, все таки не втратив він давної притягаючої сили. Сеж була колись голова церкви цїлої Руси, котра відси дістала християнську віру. Тому київські сьвятинї притягали все не тільки Українців, але й Москалїв, що прибували разураз сюди на паломництво. Деякі з тих московських паломників оставали навіть на все в Києві, передовсїм як черцї Києво-Печерської Лаври помимо того, що польські королї забороняли в XVI. в. приймати сему монастиреви монахів із Москви й Волощини. Такі релїгійні зносини з Києвом не могли остати без деякого впливу й на духове житє Московщини взагалї.

З другого боку вже від XV. в. переходили й українські монахи на північ, у Московщину й закладали тут навіть монастирі. Від другої половини XVI. в. появляють ся на Московщинї вже Українці з науковим образованєм і з науковими цїлями. Одним із перших таких людий був ієродиякон Ісаія, родом із Каменця Подільського. Він прибув у Москву в 1561. р., щоби тут пошукати в царській бібліотеці за ріжними книгами, між иншими за славянським перекладом Біблії, котру саме тодї задумано напечатати на Литві. Але Ісаія вдав ся необережно в релїгійно-полїтичні справи Московщини й опинив ся в ростовській монастирській тюрмі. Тут пробув він понад 30 лїт і, здає ся, умер таки в Ростові. В тюрмі займав ся він лїтературними працями. Ісаія є одним із перших Українців, що працювали для московського письменьства — поки що не по добрій волї.

На XVI. вік припадають також початки живійших зносин українського духовеньства з московськими сьвітськими й духовними властями. У війнї 1500.—1503. р. втратила Польсько-Литовська держава в користь Московщини Новгородсько-Сїверську область, де знаходили ся також посїлости Києво-Печерської Лаври, та Миколаївського пустинського монастиря, з котрих вони мали значні доходи.

Отже тепер треба було добитись дозволу царів на користуванє сими доходами, а се спричинило видаванє відповідних грамот і посольства. З кінцем XVI. в. замінено сї доходи царською милостинею, яку присилано згаданим монастирям. В тім часї починає що раз більше ширити ся по українських церквах і монастирях звичай звертати ся з просьбою о милостиню до московських царів. І так пр. цар Федір Іванович посилав у 90-тих рр. XVI. в. милостиню семи церквам у Каменцї Подільськім; а коли згоріла Успенська церква у Львові, просило львівське братство, київський митрополит і львівський православний епископ того самого царя о дари на відбудову церкви, шпиталя й гостинницї для приїзжих. Навіть з далекої Афонської гори приходили в Московщину Українцї-монахи за милостинею.

Але не тільки милостинї глядали Українцї в Московщинї — вони шукали там також опори в хвилях, коли українська православна церква попадала під польським правлїнєм у тяжке положенє. Так було в часї заключеня Берестейської унії (1596. р.), коли то православна церква на Українї втратила майже всїх своїх епископів і митрополита, котрі приняли унію з Римом. Тодї православні Українцї (пр. князь К. Острожський) оглядали ся за духовою опорою також і в Московщинї.

Тимчасом настали на Московщинї з початком XVII. в. великі заворушеня. Дїяльну участь у заворушенях брали також Запорожські козаки. Вони ходили походами на Московщину й перейшли її огнем і мечем. Очивидно се не могло настроїти прихильно Москалїв до Українців. Але

все таки треба було числити ся з тим, що значнїйше число Українців опинило ся на Московщинї.

При помочи козаків, зорганїзованих під булавою гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, відновлено 1620. р. православну митрополїю в Києві. З того часу росте постійно число Українців, що удають ся на Московщину або за ріжними справами або на постійне житє. Хоч перші царі з дому Романових сприяли таким переселенцям, бо бачили в них культурний елємент, хоч дехто з висшої росийської єрархії підпомагав їх, однак загально уважано їх на Московщинї чужинцями. Москалї бояли ся передовсїм, аби що не потерпіла через українських пришельців православна віра. Українцї були, що правда, також православні, але тому, що вони в боротьбі з римо-католицькою церквою мусїли оперти ся на західно-европейській культурі, видавали ся московському духовеньству підозрілими з релїгійного боку. Дійшло навіть до того, що московський собор рішив у 1620. р. проти канонїчних установ, що Українців належить у друге перехрещувати, бо їх хрещенє, виконане при помочи обливаня, є неважне (на Московщинї хрестили тодї через погруженє в водї).

Ол. Новаківський: Наука.
(Малюнок призначений до салї муз. тов. ім. М. Лисенка у Львові).

Але й се прямо обидне для Українців рішенє не спинило припливу духовних людий, найчастїйше монахів, у Московщину. Головною причиною того були ті згадані вже тяжкі відносини, які мусїла переживати православна українська церква під пановапєм Польщі. Православні монахи покидали громадно Україну — деколи й до 150 нараз. Сї прикрі відносини були й причиною, що два перші митрополити у відновленій православній митрополії в Києві: Йов Борецький та Ісаія Копинський глядїли помочи в Московщинї. Перший із них предкладав навіть цареви Михайлови Федоровичеви в 1624. р. приняти Україну під свою власть, але на Московщинї не думали ще про се тодї поважно, бо знали, що ся гадка не має ще між Українцями належної опори.

Такі були причини переходу Українців на Московщину аж до половини XVII. в. Цїкаво тепер приглянути ся ся чисельним даним із того боку, бо що йно тодї зможемо зрозуміти яснїйше сї події. Маємо досить докладні реєстри таких переселенців, починаючи 1623-им роком. До 1654. р., до Переяславського договору, котрим Богдан Хмельницький злучив Україну з Московщиною, перейшло з України на Московщину около 350 монахів; далї відомо около 30 імен сьвященників із білого духовеньства, що переселили ся з України на Московщину; від 1652. р.

покликає вже московське правительство цїлий ряд українських сьпіваків для закладаня хорів на півночи. Тут не вчислено тих Українців, що дістали ся під владу Москви силою воєнних договорів і т. п. Вкінцї від 1622. р. маємо списи ріжних людий з України, що прибували на Московщину за милостинею (за грішми й книгами).

Як згадано, зносини українського духовеньства з московськими властями стають живійші від часу відновленя православної єрархії на Українї (1620. р.). Але коли на митрополичому престолї в Києві засїв Петро Могила, настала в тім напрямі деяка зміна. Хоч Могила зносив ся деколи з Москвою й дістав навіть відтам дари, все таки не був він єї прихильником і здержував вандрівки українського духовеньства на північ. Тому за його митрополії були часом цїлі роки, в котрих не чуємо нїчого про таких переселенців. Тільки в 1638. р. довідуємо ся про громадний перехід монахів і монахинь на Московщину. Саме тодї розійшла ся чутка (зрештою неправдива), немов митрополит Петро Могила приняв унїю. Під вражінєм сеї вістки виселили ся на Московщину цїлі два монастирі: Прилуцький Густинський (з ігуменом Василем, 5 сьвященниками, 4 дияконами, 57 старцями, й 11 монастирськими мужиками разом із їх родинами) і Ладинський Покровський дївичий монастир (з ігуменом, сьвященником, ігуменю, 50 сестрами й 16 служками та півцями).

Так представляє ся в загальному історія переходу української духовної інтелїґенциї на Московщину до першої половини XVII. в. Погляньмо тепер на дїяльність визначнїйших із тих переселенців після того, як вони покинули свою вітчину.

Між переселенцями було богато людий здібних, сьвітлих, із глибшим образованєм або на висших становищах. Деякі з них стали працювати для піднесеня осьвіти на Московщинї. А могли вони зробити справдї богато в тім напрямі, бо на Українї доходить із кінцем XVI. і в XVII. в. культурно-национальний рух до значної висоти. Сей духовий підєм проявив ся між иншим також у закладаню друкарень. Коло розвою й піднесеня друкарської штуки на Українї заслужили ся дуже два Москалї: Іван Федоров і Петро Мстиславець, що заложили в половинї XVI. в. друкарню в Москві, але були приневолені скоро втїкати зпоміж своїх темних земляків, що добачали в друкарському дїлї небезпечні чари. Федоров заложив у 1573. р. свою першу друкарню у Львові, а що саме тодї почала виявляти ся чим раз більше потреба української книжки передовсїм у боротьбі за віру й народність, стали на Українї рости друкарнї одна по другій і то не тільки по містах, але навіть і по селах. До 1646. р. повстали друкарнї у Львові (чотири), Острозї, Дерманї, Стратинї, Крилосї, Києві (дві), Рахманові, Луцьку, Четвертнї, Кременцї і Чернигові — отже разом 15, не вчисляючи в се ще численних вандрівних печатень. У Москві ледви животїла й то з перервами в тім часї одна друкарня. Можна уявити собі, як цїнною являла ся серед таких обставин українська книжка на Московщинї — чи то при богослуженях чи при духовнім читаню. Московщина жила тодї українськими книжками, бо своїх не було. І не тільки печатні книжки посилала Україна Московщинї, незабаром появляють ся там і друкарі Українцї, як ось Волинець Онисим Михайлович Радишевський і вихованець українських шкіл Федір Касянович Гозвинський, що в початках XVII. в. насаджують на Московщинї друкарську штуку.

Але не належить думати, немов би то українська книжка не стрічала нїяких перепон серед Москвичів. Противно, їй прийшло ся звести тут важку боротьбу з московською темнотою й заскорузлістю. Ми вже згадували про недовірчивість Москалїв супроти Українців на релїґійному полї — православє Українців уважало ся на півночі непевним, попсова-

ним. На тім тлї прийшло до конфлїкту з двома знаменитими українськими учеными й письменниками: Лаврентиєм Зизанїєм Тустановським і Кирилом Транквілїоном Ставровецьким. Тустановський прибув 1626. р. до Москви, де його привитали як знаного вченого. Тут хотїв він видати свій „Катехізм“, книгу на той час дуже потрібну. Але між ним і московським патриярхом Філяретом вибух спір ізза релїгійних поглядів, висловлених у „Катехізмі“ й тому до печатаня сеї книжки не дійшло. Його самого відпустило правительство, що правда, із щедрими дарами. Гірше повело ся Кирилови Транквілїонови Ставровецькому, котрий видав 1619. р. „Учительне Євангелиє“, перший поважнїйший збірник українських проповідий. Ся книга появила ся якимось способом у більшій скількости на Московщинї, де її стали дуже радо купувати. Але московські книжники гнеть доглянули в тім „Євангелию“ ріжні єреси й московський патриярх не тільки заборонив його читати, але й велїв палити його примірники. Що більше, в 1628. р. велїло російське правительство списати по всїм церквам печатні й рукописні книги й нищити їх, оскільки вони походили з Литви або з України. З того часу намагали ся пограничні власти не допускати українських книжок на Московщину — вони попадали там хиба потайки. Аж у 40-их рр. XVII. починають знов напливати в Московщину українські печатні виданя. Українська культура розвинула ся завдяки численним школам так дуже, що вона стала дїлати й на Москву. Поволї й тут починають відчувати що раз більше потребу української книжки, коли своїх було за мало. І ось від 40-их рр. XVII. в. не тільки посилають Українцї свої виданя цареви й високим достойникам Московщини, але українські книжки перепечатують ся навіть від 1648. р. у Москві (пр. граматика Мелетия Смотрицького, катехізм Петра Могили й ин.).

Але вплив і значінє українських ученых на Московщинї пішли богато далї. З кінцем вересня 1648. р. звернув ся цар Олексїй Михайлович до чернигівського епископа Зосими з грамотою, котрою поручав йому прислати двох Українців, добре обзнайомлених із грецькою й латинською мовою для перекладу Біблії з грецького на церковно-славянське. Про таких ученых людий у Московщинї шкода було й думати. Колиж Зосима не давав цареви нїякої відповіди, звернув ся цар із подібним проханєм до київського митрополита Сильвестра Коссова (в маю 1649. р.). Сейчас вислано з Києва на північ двох ученых людий: Арсенїя Сатановського та Епіфанїя Славинецького. Була се перша українська кольонїя в Москві, визвана туди самим царем. В 1650. р. прибув до них ще третїй: Дамаскин Птицький. Приїзжих Києвлян принято в Москві величаво й поміщено в Чудівськім монастирі. З державної каси визначено ім високу платню й гарне удержанє. Між визначними Москалями знайшли вони щирих прихильників, що розуміли значінє київської науки — передовсїм жив із ними в дружних зносинах боярин Теодор Ртіщев, що належав до великих прихильників і покровителїв київських ученых.

Найзамітнїйший між згаданими київськими пришельцями був Єпіфанїй Славинецький, молодший учитель Києво-Могилянської Колєгії. Був се чоловік глубоко вчений. Знав він знаменито мови: грецьку, латинську, єврейську й церковно-славянську. До того він був незвичайно трудолюбивий — полишив по собі понад 100 ученых праць, як ось виданє Біблії (при помочи инших ученых, у Москві 1663. р.), виданя богослужебних книжок, переклад ріжних служб із грецького на церковно-славянське, переклад словаря, енцикльопедичних збірників, географії, космографії, лєксикони і т. д. Свої знамениті й важні на свій час праці написав Славинецький переважно вже в Москві. Також Арсенїй Сатановський і деякі вчені Києвляни, що пробуваючи в Москві гуртували ся довкруги особи

Е. Славинецького, займали ся писанєм учених праць. Взагалї київські виселенцї виявляли зацїкавленє ріжнородними лїтературними справами й просьвітою та старали ся не обійти нїякої важнїйшої прояви в области духового житя Московщини. Тому їх поява на півночі творить цїлу епоху в культурному житю Москви — вони внесли там перший промінь правдивої осьвіти, основаної на звязках із західною Европою, тої самої осьвіти, яка розвивала ся тодї на Українї.

Українські учені витворили між москалями цїлу школу, що викликала правдивий переворот у тамошних умах, примирюючи їх із західноевропейською культурою, котрої до тепер там бояли ся. Що правда, більшість московської суспільности станула в рядах ворогів київських учених, а навіть, як побачимо далї, розпочала з ними отверту боротьбу, але Українцї, оперті на поміч правительства й ріжних впливових людий, мусїли вкінцї побідити. Зрештою найздібнїйші люди станули відразу по сторонї Києвлян. До них належав пр. знаменитий патриярх Нїкон, оден із борцїв за висшу просьвіту своєї вітчини — Московщини.

Ол. Новаківський: Штука.
(Малюнок призначений до салї муз. тов. ім. М. Лисенка у Львові).

II.

Із злукою України з Московщиною в 1654. р. не змінив ся загальний характер культурних зносин України з північю, але вони стали більше оживлені, бо їх не спиняли державні межі. Частїйше їздять тепер представники української церкви в Москву чи за підмогою чи в инших справах, привозять сюди ріжні сьвятині й книжні дарунки або книжки на продаж, допрошують ся друкувати свої твори на царський кошт. Також частїйше переселяються ся на північ для постійного житя монахи й біле духовеньство. І ось стрічаємо від тепер не рідко на Московщинї не тільки поодиноких монахів, але й цїлі монастирі, скольонїзовані Українцями; Українцї займають високі становища в церковній єрархії, стають настоятелями монастирів, епископами, архіепископами, митрополитами, а навіть добивають ся до управи патриярхатом. Українських сьвященників стрічаємо по парохіях, на царськім дворі, між військовим духовеньством, у дипльоматичних тїлах. У Москві лунає нераз українська проповідь або виголошують ся українські торжественні промови. Далї напливає з України велике число учителїв. Вони учать не тільки приватно, але при помочи правительства орґанїзують середні й висші школи, котрих до тепер на Московщинї не було. Вкінцї церковний український сьпів здобуває собі перше місце на

царськім дворі й у инших церквах. Ось що тягнуло просьвічених Українців на Московщину, ось чому вони покидали громадно свою нещасну Україну, що серед безнастанних внїшних і внутрішних боротьб хилила ся поволи до упадку. І не було кому подбати поважно про єї піднесенє, бо єї найкрасші сини йшли на службу чужим. Жадоба блеску, слави, достоїньств, гроший, ширшого поля дїяльности перемогли над любовю рідної землї. Ся сумна для нас історія блискучої кариєри Українців на Московщинї буде предметом дальших стрічок нашого огляду.

Підпомагали тим зносинам України з Московщиною передовсїм важні історичні події. Із злукою України з московським царатом стала скоро упадати й незалежність київської митрополії. В 1654.—1656. рр. прилучено до московської церкви епархії: могилївську, полоцьку й смоленську, що досї належали до київської митрополії, відтак намагали ся вибити ся зпід власти київського митрополита й инші епархії (пр. чернигівська), а в 1686. р. підчинено цїлу київську митрополію московському патриярхатови.

Як згадано, справу злуки України з Московщиною видвигнула ще в 20-их рр. XVII. в. київська православна єрархія. Але московське правительство довго не могло рішитись у сьому дїлї. Воно дорожило миром із Польщею, не довіряло Українцям, не вірило в силу Запорожців. Ще за рік до злуки бачимо сї ваганя. Але й не належить думати, що вся Україна годила ся так радо на злуку з Московщиною. От хоч би й між українським духовеньством мала Москва завзятих противників, що не хотїли нїчого чути про сю злуку. Київський митрополит Сильвестер Коссів довго ставляв опір сїй гадцї й не хотїв їй підчинити ся, а зробив се тільки, зневолений обставинами. І тепер прийшло ся йому зводити важку боротьбу з царськими воєводами й московським правительством за права української церкви. Ся боротьба кінчила ся деякими уступками Коссова, але все таки зумів він неодно вибороти. В усякім разї не був Сильвестер Коссів нїколи прихильником Москви, котрої він не любив як полїтичного ворога, що не завагає ся посягнути й на самостійність української церкви й від котрої бояв ся пониженя високої української культури. Як знаємо, сї обави митрополита сповнили ся незабаром аж надто. Зараз після злуки розпочав московський патриярхат енергічні заходи коло підчиненя собі киівської митрополії. Образований і людяний патриярх Нїкон не доводив до острих конфлїктів, бо Українцї любили його, але по яких 30 лїтах скінчила ся уся справа таки втратою самостійности київської митрополії — вона признала московського патриярха своєю головою, коли київським митрополитом став Гедеон Сьвятополк-Четвертинський. Стало ся се завдяки гетьманови Іванови Самійловичеви, що спричинив піддане української церкви московському патриярхови Йоакимови.

Не сприяло Московщинї й висше українське духовеньство вже хоч би й тому, що воно бояло ся втрати своїх привілеїв. Між низшим чорним і передовсїм доволї необезпеченим із материяльного боку білим духовеньством знаходило ся вже більше прихильників Москви — без сумнїву й тому, що в тих верствах стояла просьвіта низше й не було ясного розуминя национальних справ. Але й між тими останними далеко не всї станули так без застереженя по боцї Москви.

Та як би воно там не було, з хвилею злуки України з Московщиною стали частїйше появляти ся Українцї на півночі й збільшала ся українська кольонія в Москві. І так стрічаємо українських монахів передовсїм в монастирях: Іверськім Валдайськім (коло міста Валдая), у Воскресенськім (на північний схід від Москви), далї в московських монастирях: Саввинськім (жіночий), Новодївичім (жіночий), Андріївськім, Донськім, Заіконоспаськім, Чудівськім, Симонівськім, Даниловім, Богоявленськім,

Новоспаськім, Саввинім Сторожевім (50 верстов від Москви), в пограничних монастирях: Чолнськім Спаськім (коло Трубчевська), Свінськім Успенськім (коло Брянська), в провінциональних монастирях: Смоленщини, Володимирщини, Казанщини і вкінці в сибірських монастирях. Число монахів Українців у згаданих монастирях виносило звичайно кілька десятків (70 і більше) так, що у всіх монастирях Московщини стрічаємо в часі від 1654. до 1700. р. певно яких 1000 монахів з України або із спорідненої з нею культурою Білої Руси. Також біле духовеньство України являє ся тепер частійше на півночи. Українські сьпіваки тішили ся покровительством царя Олексія Михайловича, Теодоря Олексієвича, цариці Софії, патриярха Нікона й ин. За милостинею прибуло в рр. 1655.—1700. з України до Москви яких 250—300 людий чи то від себе чи від ріжних институций чи від високо поставлених осіб.

Ті Українці, що прибували у Московщину на постійне житє або тільки на коротший чи довший час, відограли тут незвичайно важну ролю, бо дали Московщині просьвіту й поклали трівкі основи під єї духовий розвій, розганяючи сю темноту й непросьвіченість, якою визначала ся до того часу Московщина. Українці розвинули на півночи оживлену дїяльність як педагоги, проповідники, письменники й перекладчики, не занедбуючи при тім і штуки (сьпів, малярство й ин.) і ріжних галузий наук.

Ми вже згадували про ріжнородну й живу дїяльність Єпіфанія Славинецького. Ще більший вплив від него мав на московську суспільність Симеон Полоцький (Самуїл Пйотровськнй Ситнянович), Білорусин родом, але вихованець Києво-Могилянської Колегії. Він прибув у Москву 1663. р., бо в його родиннім місті Полоцьку було йому за тісно жити. У 1665. р. отворив він першу висшу школу в Москві (в Спаськім монастирі) — тут учило ся ледви кількох, але зате визначних пізнійше людий. Однак школа перетривала ледви три роки. Крім того займав ся Полоцький писанєм проповідий (маємо їх 212), віршів („Ритмольогіон“ — збірник його віршів, римована Псалтира, похвальні вірші в честь царів та достойників і ин.), драм („Навухудоносор“ і ин.), богословських книжок і многих инших творів — він полишив дуже богато писань із ріжних областий. Отсї праці зєднали Полоцькому широкий розголос — він добив ся навіть високого становища учителя царських дїтий, оден із царів, Федір Олексієвич, був його учеником. Добивши ся такого впливу, використовував його Полоцький для пересадженя української науки з Києва в Москву при помочи покликаних для сеї цїли Українців. І ось удає ся Полоцькому й його ученику Сильвестру Медведєву оснувати висші школи. Справа не була така легка, бо треба було поконати сильний нераз опір московських кругів, а до того в самій київській кольонії не було згоди що до напряму веденя шкіл — одні були за перевагою грецької мови, другі домагали ся переваги латинської мови, себто системи, заведеної в Києво-Могилянській Колегії. Однак побідило вкінці веденє науки в латинськім дусї, як се було й у Києві — у відкритій в 1685. р. академії в Москві, котру задумано зразу вести в чисто грецькім дусї, стала здобувати собі що раз більше значінє латинська мова, а з нею й схильність до західно-европейської культури. Так побідив вкінці в Москві київський напрям.

Крім того були Києвляни для Москалїв також взірцем бесїдників і проповідників. Відома річ, що українські школи високо розвинули бесїдницьку штуку. При них була катедра реторики, з котрої вчили складати проповіди й похвальні промови. Скоро розвинула ся тая галузь незвичайно гарно. В другій половині XVII. в. має Україна вже таких

славних бесїдників, як: Йоанїкий Галятовський (видав збірник проповідий „Ключ розуміня“), Антін Радивилівський (напечатав два збірники проповідий: „Огородок Богородиці“ й „Вінець Христовий“) і Лазар Баранович (полишив також два збірники проповідий: „Меч духовний“ і „Труби словес проповідних“). Їх бесїди, оперті на західно-европейських взірцях (передовсім схолястичних) стали підкладом і для московської проповіди. До того перенїс ся до Москви з Києва також звичай складати похвальні слова (панегірики). З важнїйших українських бесїдників, що появляли ся в Москві, були ось які:

Глухівський протопіп Іван Андреєвич Шматковський, що прибув 1664. р. в Москву за милостинею, виголосив перед царем блискучий панегірик, що зробив сильне вражінє. Поминаючи проповіди згаданих уже Епіфанія Славинецького й Симеона Полоцького, зазначимо, що в Москві виголошували свої бесїди також: Лазар Баранович і Йоанїкий Галятовський, що прибували сюди, аби випросити підмоги на печатанє своїх творів. Під впливом згаданих і многих инших українських бесїдників стала з кінцем XVII. в. розвивати ся що раз красше проповідь. Нїчого й говорити, що стояла вона зовсім під впливом української (найбільше київської) проповіди. Рівночасно з тим росте на Московщинї що раз більше й бажанє спроваджувати українських проповідників.

Вистава народнього мистецтва Буковини й Галичини в Київі 1917. р.

Черновецька ткацька робітня: кляса мальованя.

Далї подбали Українцї на Московщинї о розширенє книжок і друкарської штуки. Численні українські книжки переходять на північ. Їх присилано сюди сотками на продаж. Як тільки яке видавництво не могло розійти ся на Українї, висилано його на північ, а там при браку своєї власної книжки розходило ся воно скоро й приносило гарний дохід. Часто купував українські книжки в більшій скількости й царський двір. Даремні були заборони в сїм напрямі з боку росийського правительства — се не спиняло розширеня української книжки на півночі. Установлено навіть уряд цензора для українських книжок, але щож! Цензорами ставали часто Українцї (як ось Симеон Полоцький), а вони ще й помагали розширенїю такої книжки. Українські книжки не тілько читано — їх переписувано також і перекладано. Але з другого боку належить замітити, що при спорах з українською книжкою й з українськими ученими в релїгійних справах стала брати що раз частїйше верх Москва, котра вирівнувала поволи таким способом ріжниці між українською і московською церквою.

III.

Вплив Українців на Московщину дійшов до найвисшого степеня в першій половинї XVIII. в. Росийські царі, починаючи від Петра I., аж до Єлисавети Петровної не були противні ріжним Українцям, що напли-

вали на північ і займали тут архієрейські катедри, настоятельські місця по монастирях, в епархіяльній управі, а коли 1721. р. установлено Сьвятїйший Синод, мали вони й тут переважаючий голос. Як богато Українців появило ся на півночі, видно хоч би з того, що в 1700.—1762. рр. на 127 архієреїв на Московщинї було 70 Українців і Білорусинів, 47 Москалїв, 3 Греків, 3 Румунів, 2 Сербів і 2 Грузинів. Українці були звичайно духовниками царів, проводили в научуваню молодїжи, вели місионарську працю і т. д. Вони дістали в свої руки московську академію й покрили Росию цїлою сїтию семінарий. У ріжних школах Московщини стрічаємо не тільки Українців учителїв, там являє ся громадно також українська молодїж, котру закликало сюди правительство або стягали ріжні пришельці. При дворі пробувають десятками українські сьпіваки й музиканти, котрих цїнено так високо, що надавано їм навіть титул графів. Появляють ся також українські малярі, техніки й ин. Великий вплив на московську суспільність мали письменники Українці. Вони властиво витворили московську письменну мову й підготовили введенє народної московської мови в літературу в половинї XVIII. в.

Свій вплив на Московщину опирали Українці передовсїм на прихильности до них росийських царів. Підпирав їх дуже вже цар Петро І., котрий зрозумів, як великі услуги можуть йому принести образовані Українці в задуманім ним дїлї культурного й полїтичного підвигненя Росиї. Між Москалями не знаходив він відповідно поступових людий. Повстанє гетьмана Івана Мазепи й битва під Полтавою не богато змінили в сїм напрямі в думках Петра І. Полїтично він і так не був нїколи прихильний Українї, а після 1709. р. став він систематично працювати над знищенєм автономії України. Але се не спиняло його високо цїнити українську просьвіту й користувати ся нею для своїх цїлий. Тому образовані Українці, о скільки вони хотїли працювати для росийської імпериї, знаходили в Петрі І. свого покровителя.

Українці, занявши при Петрі І. цїлий ряд визначних становищ на Московщинї, віддали цареви просто неоцїнені прислуги в дїлї реформи росийської держави, яку задумав Петро І. Але були між призваними на північ Українцями також такі, що не йшли на стрічу бажаням Петра І. До них належав між иншими й знаменитий київський учений Стефан Яворський, що прибув до Москви в 1700. р. й добив ся тут скоро високих духовних почестий, бо в його руки перейшла навіть управа патрияршого престола. Яворський не був надто податливий Петрови І. Він не хотїв пр. вінчати царя з Катериною, бо жила ще його жінка, не слухав його в церковних справах і взагалї противив ся, як міг, його реформам. А належить памятати, що Стефан Яворський був неабиякий учений — був се великий богослов, блискучий проповідник, талановитий письменник.

За те знайшов Петро І. щирого помічника в справдї геніяльнім, хоч не усе характернім Українцеви — Теофанї Прокоповичу. Вихований у західній Европі (між иншими в Італії) і в Київській Колєгії, визначав ся Прокопович лїберальними поглядами на ролю церкви й готов був підчинити її сьвітській владї. Тому годив ся він із поглядами царя Петра І. Теофан Прокопович, покликаний на місце псковського митрополита, став державним секретарем царя. Через його руки проходили всї важнїйші розпорядки в справі церковної управи, їх він сам таки укладав або редагував; з порученя царя писав він передні слова до ріжних перекладів із чужих мов, книжки для науки, богословські й полїтичні розвідки; він був блискучим бесїдником духовним і полїтичним — взагалї проявляв Прокопович незвичайно ріжнородну духову дїяльність, вносячи всюди щось нове. За його справою зніс цар у 1722. р. патриярхат, і віддав найвисшу

управу російської церкви в руки Сьвятїйшого Синода. В склад Синода увійшло 11 людий, з того 5 Українців і 4 Москалїв. Президентом Синода став Стефан Яворський, одним із його віцепрезидентів Теофан Прокопович. Сьвятїйший Синод правив, як відомо, російською церквою аж до найновійшої революції, котра привернула назад права московського патриярха.

З инших Українців, що переселили ся в тім часї на північ, згадаємо ще Дмитра Туптала Ростовського, що прибув до Москви в 1705. р. і став незабаром сибірським, а опісля ростовським митрополитом. Був се визначний письменник (писав рождественські драми, житєписи сьвятих п. з. „Четї Мінеї“ і ин.), богослов, (боров ся з противниками православя) і проповідник. Він положив великі заслуги коло російської церкви. За праведне житє признала його православна церква сьвятим.

Також цариця Катерина І. була прихильна українським духовним тим більше, що вона навіть завдячувала свій престіл Теофанови Прокоповичеви (котрий посьвідчив, що така була воля Петра І.). Але за єї панованя вже почали ся переслїдуваня деяких українських єрархів — пр. богато неприємностий з боку російського правительства мали: астраханський епископ Лаврентий Горка, новгородський архіепископ Теодозий Яновський, а навіть сам Теофан Прокопович. До того зреформовано за цариці Катерини І. Сьвятїйший Синод і покликано до него більше число Москалїв.

Цар Петро ІІ. вже не був прихильником українського духовеньства — на Україні заборонено йому навіть 1728. р. набувати нові маєтности. Цариця Анна Іванівна також не любила українських сьвящеників. За єї панованя усунено навіть з епископських катедр: київського архіепископа Варлаама Ванатовича, тверського архіепископа Теофілякта Лопатинського та іпатського архімандрита Плятона Малиновського — сего останного й покарано ще засланєм на Сибір. Положенє Українців поправило ся аж за панованя цариці Єлисавети, на котру мав великий вплив О. Розумовський. Завдяки його впливам полекшало Україні з полїтичного огляду, а київському архієреєви привернено відобраний йому недавно титул митрополита. За час 20-літного панованя Єлисавети обіймають Українці високі духовні чини в так значнім числї, як нїколи доси — на архієрейських престолах Московщини бачимо тодї до 30 Українців! Аж у 1754. р. видала цариця розпорядок, яким зрівнала Москалїв з Українцями в правах на висші духовні чини, поручаючи рівночасно предкладати собі на такі вільні місця також і Москалїв.

Так було аж до червня 1762. р., коли російський престол перейшов в руки цариці Катерини ІІ. Вона постановила знищити полїтичні права України й справдї доконала того, руйнуючи Запорожську Сїч і заводячи кріпацтво на Україні. Рівночасно з тим обкроювала цариця права українського духовеньства й не допускала його до визначнїйших місць на Московщинї.

Таке було відношенє російських царів і правительства до Українців. Не так було з московським духовеньством і московською суспільністю. Хоч дехто з більше образованих Москвичів був прихильний до української культури, розуміючи єї висшість, загал Москалїв був ворожо настроєний до українських емігрантів, котрі забирали йому що найвиднїйші місця. Москалї, уступаючи поневолї перед волею правительства, не могли нїяк погодити ся з тим, що в їх церковному й взагалї духовому житю ведуть перед „київські обливаники“ (натяк на спосіб хрещеня між Українцями), „єретики“, „Ляшенки“, як називано згірдно наших пришельців. Москалї (деколи й їх єрархи) ставили нераз великі перепони Українцям

і впливали на правительство в дусі ворожім їх новим учителям. Та коли грубі способи боротьби не доводили Москалїв до бажаної цїли, взялися до того хитрійшими способами ті московські ученики, що їх виховали київські учені. Їм, як людям образованим, удавало ся справді нераз виперти Українців із начальних становищ.

Переходимо тепер до подрібнійшого огляду місць, які займали Українці на Московщинї в 1700.—1762. рр. і тих заведень, у котрих вони гуртували ся в більшій скількости.

Із числа до 60 Українців архієреїв у тім часї стрічаємо їх передовсїм у московській патрияршій епархії. В 1700. р. обняв тут управу епархії, як згадано, „містоблюститель“ патрияршого стола Стефан Яворський. Після Яворського стрічаємо ще нераз Українців на місци управителїв епархії, архімандритів і ин. Далї були архіпастирями Українці в епархіях: сарській, рязанській, смоленській, тверській, псковській, новгородській, петербурській, архангельській, устюжській, вологодській, вятській, нижнегородській, костромській, ростовській, суздальській, володимирській, коломенській, тамбовській, білгородській, астраханській, казанській, тобольській та іркутській — словом, Українці владики розсіяли ся по цїлій Росиї й Сибірі. Ще більше було число монастирських настоятелїв з України на Московщинї (понад 500), а також було немало звичайних монахів і монахинь, що перенесли ся з України на Московщину. Богато з тих останних займало ріжні монастирські чини. Простих монахів Українців, як бачимо, було не богато в порівнаню з тими, що займали ріжні висші уряди.

Дуже визначне місце заняли Українці в тім часї в московських школах. У 1700. р. станув на чолї московської академії, основаної недавно Греками братами Лїхудами, Стефан Яворський. З того часу заповняє ся московська академія українськими професорами й студентами, що прибували з київської академії, харківської колєгії, чернигівської семінарии й инших шкіл України. Ті Українці положили неоцінені прислуги Росиї коло розширеня просьвіти на Московщинї при помочи закладаня шкіл. І так повстали завдяки Українцям або були ними зреформовані школи (семінарії, духовні школи й ин.) в отсих містах: в Ростові, Тобольску, Новгородї, Нижнім Новгородї, Петербурзї, Іркутську, Твері, Білгородї, Казанї, Суздалї, Вятцї, Архангельську, Вологдї, Коломнї, Устюзї, Рязанї, Пскові, Смоленську, Астраханї, Костромі, Володимирі й ин. — в тім самих семінарий до 1756. р. — 26. Словом, Українці покрили Московщину густою сїтию шкіл, завдаючи таким способом рішучий удар старому єї невіжеству й темноті. Учителями в тих школах були в подавляючій більшости Українці київського типу. Не вдаючи ся в подрібне перечисленє тих педагогічних дїячів з України, зазначимо тільки, що їх було на Московщинї кілька соток. А кілько ще крім того знаходимо тодї на Московщинї Українців як проповідників, епархіяльних екзамінаторів, домашних учителїв, друкарів, художників, царських духовників, військових сьвящеників, сьпіваків, музикантів і т. п. Не малу ролю відограли також Українці як місионарі в боротьбі з росколом, в місиях у Камчатку, Китай і т. д. Дїячів Українців на Московщинї можна начислити в першій половинї XVIII. в до кілька тисяч.

IV.

Так оглянули ми в загальних нарисах історию впливу України на Московщину за час від XVI. до половини XVIII. в. Ми бачили, що в тім часї перейшли на Московщину не сотки, а тисячі образованих Українців. Що тільки було здібнійше, се спішило на північ, куди тягнув його або

призив росийського правительства або власна воля. Чим далї, закликало росийське правительство що раз більше Українців на північ. Неоден із них, побувши якийсь час на Московщинї, рад би був вернути на Україну, так його вже не пускали. І не всї Українцї йшли так радо за призивом Росиї — нераз вони опирали ся йому, але вкінцї таки корились. На Московщинї осягали вони такі становища, про які й не могли мріти в своїй вітчинї — се очивидно ще більш тягнуло їх тамтуди.

Якжеж поводили ся українські переселенцї на Московщинї? Як ми бачили, принесли вони із собою неоцїнені духові скарби й обдаровували ними щедро Москалїв. Саміж між собою не все вони поводили ся бездоганно. Інтриґи, доноси й ненависть стрічає ся між ними надто часто. Не вільні були від того закиду навіть такі великі вчені, як Стефан Яворський і Теофан Прокопович.

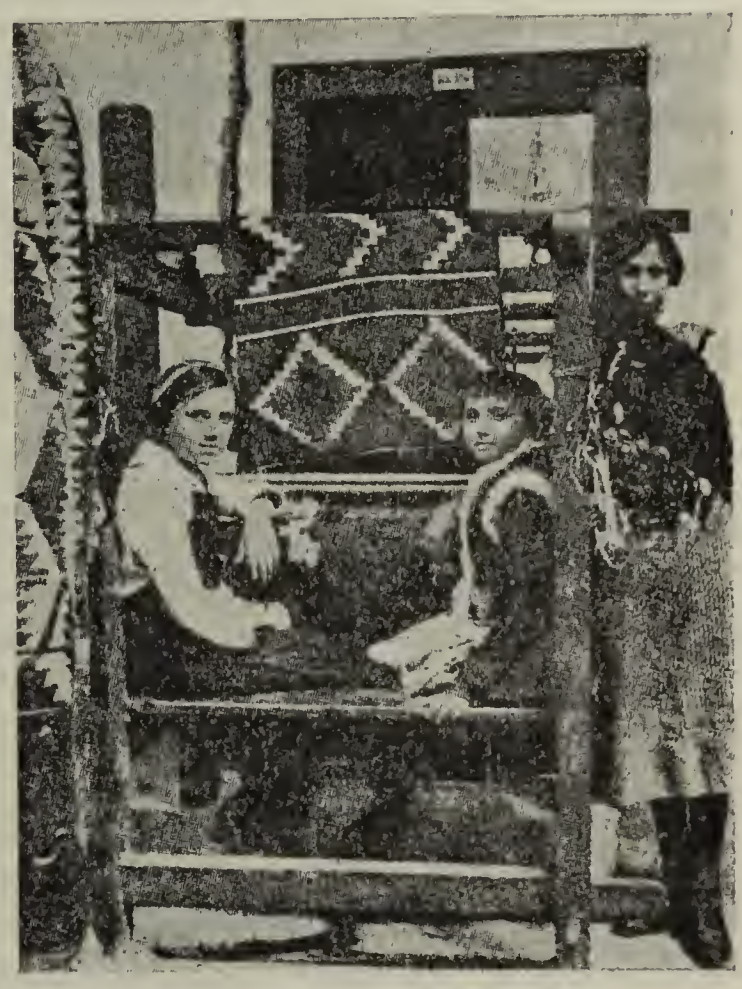

Виставa народного мистецтва Буковини й Галичини в Київі 1917. р.

Робітня килимів в Чернівцях.

Але найтяжше мусить їх осудити істория за їх поведенє супроти України. Всї найкрасші свої духові сили понесла Україна на Московщину. а своя рідна нива стояла пустарем. І се справжний злочин із боку тих українських дячів. Не може бути, щоб вони не розуміли того, як дуже кривдять вони свій рідний край, виносячи з него що найкрасше на службу чужим. І вони були сьвідомі того, що вони Москалям чужі, як із другого боку Москалї були сьвідомі того, що українські еміґранти для них чужі. Може бути, що тому був винен по части й характер київської науки, котра мала не богато национальної закраски, алеж сьвітлїйші Українцї, що були очочними сьвідками важкої боротьби України за свої права, мусїли мати й национальну сьвідомість. Тому то сучасному чоловікови досить тяжко зрозуміти, як могли так з легким серцем покинути Україну такі великі уми, як Епіфанїй Славинецький, Теофан Прокопович, Дмитро Туптало Ростовський, Стефан Яворський.

І се тим дивнїйше й болючійше, що Московщина що раз нахабнїйше ставила свою зелїзну ногу на останках української волї. Українські учені київського типу якось не дуже брали собі се до серця — вони працювали спокійно для Московщини. Стефан Яворський виявляв свій український патриотизм хиба тим, що стягав як найбільше Українців на північ (пр. до московської академії), чим очивидно тільки шкодив Україні; а Теофан Прокопович одушевляв ся полїтичним ворогом України царем Петром І. і пішов так далеко, що причинив ся до знесеня титулу київського митрополита. Так — сьвідомо чи несьвідомо — помагали самі Українцї нищити Україну духово й полїтично. Се тяжкий і непростимий гріх із боку київських учених...

о. Др. Гавриїл Костельник.

Бачванські Українці.

Про бачванських Українців в своїм часї писав у нас визначний наш укр. етнограф Володимир Гнатюк, і від того часу загал укр. публики все більше цїкавив ся бачванськими Українцями. Нинї вже істнують тїснїйші звязи між Бачванцями і Галичанами (вкажу хоч би тільки на се, що кількаканайцять бачванських дїтий знаходить ся в укр. школах в Галичинї — особливо в жіночих монастирях), тож не від річи буде, коли укр. загал довідає ся дещо подрібнїйше про історию та житє-бутє бачванських земляків.

*

Українських кольонїй нинї є, можна би сказати, по цїлім сьвітї (в Америцї, на Сибірі, в Слявонії, в Боснії ітд.). Переважна часть тих кольонїй повстала вже за часів зелїзницї та пароплавів — в 19. віцї. Доперва в тих часах улекшив ся тай збільшив ся рух у сьвітї. Так укр. галицькі кольонії в Слявонії та в Боснії числять заледви чверть столїтя.

Алеж в тих полудневих краях маємо ми кольонії ще богато старші — кольонії бачванських Українців. Бачванські Українці нинї є розсїяні також по Слявонії та по Боснії (тут тільки в незначнім числї), але первісно осїли вони в полудневій Угорщинї, між Дунаєм і Тисою, в комітатї Бачка (офіцияльно: Бач-Бодрог). В Бачцї все до нинї жиє переважна часть тих Українців — отже звідси походить назва „бачванські“ Українці.

Бачка — се рівний край (бачв. Українці кажуть „наша бачка рівна як стіл“), а незвичайно урожайний, особливож долїшна Бачка. Колись, ще перед приходом Мадярів (в 9. ст.) мешкали тут Славяни. По них лишили ся деякі славянські назви місцевостий. Так назва комітату Бодрог (до 19. ст. були се два окремі комітати) походить від назви міста Бач (ще нинї істнує) та від міста Бодрог (нинї вже не істнує). Назва „Бодрог“ походить від славянського слова „бодрий“ (бадьорий), а „Бач“ правдоподібно походить від славянського пня, від котрого походить наше слово „батько“ (батюшка, по мадярськи „бачі“). Таке поясненє тих назв подають мадярські історики. Мадяри поширили ся аж до Білгорода (Белоґрад в Сербії), і з часом усе населенє в дол. Угорщинї стало мадярське. Так се тривало до 1526. року. В тім роцї Турки (по битві під Могачем) спустошили цїлу долїшну Угорщину, особливож край між Дунаєм і Тисою. Небавом потім Турки заволодїли цїлою долїшною Угорщиною, і держали ся тут через 150 лїт.

Мадярське населенє, що розбігло ся в инші сторони Угорщини, вигинуло. Край лишив ся майже незалюднений. По відбитю Турків (з початком 18. столїтя) лишили ся в краю переважно тільки Серби і Хорвати, котрі тут поселили ся по части ще перед приходом Турків (втїкаючи з Балкану перед Турками), а по части вже за панованя Турків. Австро-угорський ряд задумав тепер скольонїзовати незалюднений, а з природи богатий край. Справа не була легка, і тягнула ся через яких 60 лїт (від 1725. до 1787.). Одною нациєю годї було залюднити так великий край, тож стягано кольонїстів ріжних наций і з ріжних сторін. Ось з тої причини населенє в цїлій полудневій Угорщинї таке помішане: тут є Серби, Хорвати (називають себе „Бунєвцї“), Нїмцї, Мадяри, Словаки тай наші Українцї. Цїсар Йосиф II. поселював тут самих Нїмців (котрих стягав аж знад Рену та з Саксонії), а Мария Тереса поселила тут наших Українців (можливо, що в тій цїли, щоби унїя поширила ся між Сербами).

*

Перші Українці поселили ся в Бачці 1746. р., але тільки в меншім числї (11 родин). Небавом потім прийшло кілька сот родин (звиш 200), і в р. 1751. вже Українці мали свою парохію — Керестур.*) Се перше село в Бачці, в якім поселили ся Українці — а воно до нині лишило ся осередком всїх тамошних Українців. Керестур — се „наш Рим", кажуть бачванські Українці. Назва села мадярська, а значить „Хрест Господень". Лишила ся та назва по давнім мадярськім селї (на тім самім місци), яке повстало десь при кінци 13., або з початком 14. віку. А взялась та назва від того, що церква (костел) в тім давнім Керестурі була посьвячена на честь Хреста Господнього (звідси так богато місцевостий в Угорщинї з назвою „Керестур"). В тих часах, коли Українці поселили ся в Керестурі, село мало офіцияльну назву „Надь-Керестур" се є Великий Керестур. В найновійших часах (від 1906.) урядовою його назвою є „Бачкерестур" с. є бачванський Керестур (для відріжненя від инших Керестурів, як пр. Бодрог-Керестур, Рац-Керестур, Мура-Керестур ітд.).

Українські кольонїсти поселювали ся в Керестурі від 1746. р. до 1786. р. В тім часї поселили ся Українці також в поблиськім селї Коцурі (по мадярськи Куцора). Парохія в тім селї заложена 1765. р. (для Українців).

Керестур вже з самого початку був чисто укр. селом (кольонїсти в контрактї з державним ерарем вимовили собі, що в Керестурі мають бути тільки самі Українці), а в Коцурі побіч Українців є Мадяри і Нїмці, але Українців є більше. Вже коло 1790. р. Керестур числив звиш 2.000 душ — отже вже тодї був великим селом. Нинї Керестур числить до 6.000 душ, а в Коцурі Українців є щось понад 3.000. Ті два села стали ся для бачванських Українцїн „матїрними". Можна сказати, що з тих двох сел через 150 лїт витворила ся одна цїла нация, хоча не велика, та своєрідна: із своєю специяльною психольогією, з своєю специяльною мовою, звичаями ітд.

Вже около 1850 р. Керестур і Коцур осягнули майже такий стан населеня. який нинї посїдають. А чи може потім наступив застій? Нї, але розпочала ся нова кольонїзация. З Керестура та з Коцура стали Українці (переважно убожші) виселювати ся, і осїдали головно за Дунаєм — в Слявонії. Перша укр. кольонїя в Слявонії датує ся від 1832. р., а саме в місточку Шід; небогато молодша укр. кольонїя є в селї Петровцї; потім ідуть кольонії Міклушевцї, Бачінцї, Беркасово; наймолодші кольонії є Пішкоревцї, Андріяшевцї, Раєво село**) і декотрі инші менше значні. В Бачці значна нова укр. кольонїя знаходить ся в селї Дьурдьево (Українці се називають „Дюрдьов"). Менше знатні, але старші кольонії тут є в місточку Вербас та в містї Нові-Сад (Ujvidék, Neusatz). Анї одно село в Бачці, анї одна нация не видали з себе того, що наші укр. села Керестур і Коцур. Се дїйсно подиву варта. Два села витворили одну специяльну нацию, і окружили ся многими дочерними кольонїями. „Селїц ше" (виселювати ся) — се стало ся в тих селах щоденним словом, словом, яке має постійну свою річеву вартість. Чоловік (зглядно: родина), котрому стало „тїсно" в матїрнім селї, покидає село, шукає для себе місця, де лекше стане „ґаздою". Та він не хоче осїдати задалеко від матїрного села, бо не хоче пірвати звязи з тим селом.

---

*) Підчас російського наїзду пробував я цїлий рік в моїм рідним селї Керестурі, і в тім часї написав я вичерпуючу моноґрафію Керестура (вона знаходить ся в „Памятковій книзї" керестурської парохії). При тім користав ся я найстаршими ориґіналами, тож всї дати, які тут наводжу, є певні.

*) У всїх тих місцевостях кромі Адріяшевців, є укр. парохія.

Чому так? Ось тому, що такий виселенець тільки у звязи з матїрним своїм селом може і на дальше почувати ся тим, чим він є: Українцем, грекокатоликом, чоловіком, який має свою історию, свої звичаї ітд. Всї бачванські Українцї — се неначе одна родина. Всї взорують ся у всьому на Керестурі та на Коцурі: з найдальших сторін тут приїзджають, щоби собі капелюх купити, убранє справити, щоби розглянути ся, яка тут „мода". І як убирають ся дївчата в Керестурі, так само „мусять" убирати ся укр. дївчата в Шідї, в Петровцах, в Пішкоревцах ітд. Навіть кадильниця в церкві має бути „така, як в Керестурі". На певно нїде на сьвітї нема таких празників, як в Керестурі та в Коцурі. Сотки фір приїзджають тодї до села зі всїх сторін — навіть з найдальших кольонїй (котрі є віддалені о 70—100 кльм.). Приїзджають братя, сестри, внуки, знакомі, щоби відвідати с в о ю рідню, с в о ї х людий, керестурську церкву, Керестур. „Керестур — для всїх нас мати!" кажуть бачв. Українцї.

Як раз та тїсна звязь держить бачв. Українців, що вони не винародовлюють ся. Вони женять ся між собою, а коли хтось оженить ся з людиною з чужої нациї (що рідко буває), то укр. сторона в кождім-кождіськім случаю переважає. Укр. невістка в мадярській хатї (н. пр. в Коцурі) зукраїнщить цїлу хату. Психольогічна причина тут така, що бачв. Українцї почувають ся гордими: вони горді на свою национальність, на свою релїгію, на свій характер, на свою господарку ітд. А гордими вони можуть бути тому, що вони, як на загал, заможні господарі і незвичайно працьовиті, господарні та ощадні.

„Робіц" (робити, працювати) — се слово, яке для бачв. Українця всьо значить. Нїчим иншим, як тільки своєю працею бачв. Українцї стали ся заможними. Тільки Нїмцї під тим зглядом видержують конкуренцию з бачв. Українцями. В околичних Сербів се вже стало пословицею. що „Руснак — то вош; де влїзе в село, там небавом зїсть цїле село". Сербські села в протязї кільканайцятьох лїт ставали ся українськими селами; Українцї викупили усе поле, усї хати в селї, і вілреставрували їх на свій лад. З тої то причини Серби не люблять Українців. Перших укр. кольонїстів Серби підпалювали, грозили їм — але се не помогло. Солїдна праця перемагає сьвіт!

*

Звідки прийшли бачв. Українцї до Бачки? Традиция, яка панує між ними, каже, що вони прийшли з горішної Угорщини, а писані оригінальні жерела. які я мав під рукою, се як найяскравійше потверджують. Загал бачв. Українців походить з околиці Мішколця (себто: з угорського Підкарпатя), а деякі родини прийшли з инших сторін (але всї з Угорщини). Кілька родин між ними є румунського походженя (як Ерделї, Роман, Влах), а декілька мадярського походженя (як Варга, Ліков), та нинї всї вони є „Руснаками", і навіть не знають, що їх прадїди колись не були Руснаками (особливо ті, що походять з Румунів).

Бачв. Українцї називають себе Руснаками (від Руснак, число мн. Руснаці). Їх мова зісловачена. але ту мову вони вже принесли до Бачки з горішної Угорщини. В околиці Мішколця, Мария-Повча, Унґвара ітд. Українцї зовсїм подібно говорять, як бачв. Українцї. Бачв. Українцї поприймали також деякі сербські форми, фрази та слова. Нема в їх мові „и", а є тільки „і"; „о" нїколи не переходить в „і". Книжки (ґазети) читають ріжні: хорвацько-сербські, словацькі (тільки ґазети), українські (особливо молитвениики) — всї ті мови вони розуміють, бо мають зносини із всїми тими мовами.

*

Национальність бачв. Українців не переступає границі п р и р о д н о г о характеру национальности, полїтичного национального осьвідом-

леня між ними нема — і нема виглядів, щоби се легко удало ся. Всїх бачв. Українців може бути з яких 18.000, а вони полїтично розділені: одна часть (Бачванці) належала під мадярський ряд, друга часть (Срімці — від назви славянського комітату „Срієм“, по укр. „Срім“) належала під хорватський ряд. Орґанізаций не мають нїяких. Жиють тільки своїм ґаздівством і для него. Мадяри хотїли би їх змадяризувати, але більших репресий (окрім школи з мадярською викладовою мовою) не уживають. Не богато там наших Українців, тож Мадярам не загрожують.

Захованє своєї национальности мають бачв. Українці завдячити головно своїй Церкві та духовеньству. До 1777. р. належали обі укр. парохії Керестур та Коцур під калочанського римокатолицького архіепископа. Від 1777. р. належать вони до хорватської кріжевацької гр. кат. епархії, де вони становлять львину часть (Хорватів грекокатоликів є щось около 7 тисяч). Нинї кріжевацьким епископом є бачванський Українець, керестурець, о. Др. Дионїзий Няраді. Духовеньство виховує ся в хорватських школах, тож приходить в нарід з „славянським почутєм“.

*

Бачванські Українці почувають ся в Бачцї — і тільки в Бачцї „дома“. Через так довгий час вони зжили ся з тим краєм і з своїми сусїдами. Жиють дуже добре. Любують ся в красних конях та в красних хатах. Нові хати такі, що міг би в них спокійно мешкати не знати який пан. Будують по кілька покоїв (від 3 ох до 6-ох), цїле подвірє вистелене цеглою (на шторц), покої вимальовані — а навіть стайнї знадвору. Нарід се дуже веселий, вдоволений з себе. Се чужим людям легко впадає в очи.

Панів (дїдичів) та дворів бачв. Українці не знають. Між двором а селом нема там того відношеня, що в Галичинї. По вигнаню Турків найбільша часть посїлости в Бачцї припала державі. Так було і в Керестурі та в Коцурі. А зі знесенєм панщини зовсїм не стало „панів“ для бачв. Українців. Вони по найбільшій части викупили великі посїлости довкола себе так, що п. пр. посїлість керестурської громади виносить яких 10.000 моргів.

Др. Осип Назарук.

Будова незнищимого фундаменту.

(Про публичні бібліотеки).

I.

Від повстаючої (третий раз протягом істориї) самостійної держави українського народу над Днїпром сподіваємо ся сотвореня незнищимих основ, фундаментів сьвітлої будуччини українського народу. Сих кілька заміток се тільки начерк мрій і плянів, які легко і скоро повинні здїйснити ся.

Всякі держави творить й удержує при житю — ідея. Розвиток і вкоріненє ідей можливі тільки при певнім станї осьвіти народних мас.

Не підлягає сумнїву, що тепер у нашій українській державі розпічне ся на великі розміри ширенє просьвіти в рідній мові. І тут заходить небезпека, яку чужинцї вже давно теоретично і практично збагнули та вишукали способи, щоб їй запобічи.

Небезпека та називає ся „півобразованєм“, *) вона відома й нашому простому народови під іменем: „недовчености“. Ся небезпека така велика, що загально признано, що лїпше мати до дїла з зовсїм необразованими людьми (й масами), чим з напів образованими, або, як наш народ говорить, з недовченими.

Понятє образованости дефіньоване було ріжно в ріжних часах, а й тепер нема загально признаної дефінїциї. Але є устійнених дослїдами кілька думок про образованє. І так загально признане, що нпр. великий правник, чи лїкар, чи історик, що поза своїм фахом не розуміє нїчого иншого, може бути великим ученим, але чоловіком образованим годї його назвати. З другої знов сторони менше-більше загально признають, що розумне образованє людини без опанованя якогось фаху немислиме. З усїх дотеперішних проявів і епох образованя мабуть найвисший ідеал старинних Греків (Єлинів), котрий вимагав гармонїйного розвитку й образованя не тільки духа але й тїла, а в суспільнім житю законним примусом спонукував горожан, заявляти ся за одною з партий, щоб серед байдужности маси не захоплювали власти над народом одиниці або гурти, що не були висловом народа.

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Київі 1917 р.

Жінки з с. Вовківців. На роздаточному пункті Борщівської робітнї.

Мимо всеї мізериї українського житя в австрийській державі треба признати, що наші змаганя до образованя народних мас поставлені були в засадї на добрий шлях: „Сїчі“ й „Соколи“ в полученю з читальнями „Просьвіти“ мали виконувати плян образованя народної маси. Вони приготовляли також образованє полїтично-горожанське нашої народної маси. Одначе в практицї ізза недостачі материяльних засобів і головно — власної адмінїстрациї та самоуправи — весь той рух боров ся тільки з недомаганями й тяжкими услівями та вічно „прозябав“. І все зачинав „на ново“.

Зовсїм інакше стоїмо тепер, коли нам усьміхає ся доля самостійного, державного народу: на величезних просторах українських земель (хоч може не всїх) мати мемо власну власть, яка сприяти ме всякій працї над народом. Супроти того полекшає також праця над українським народом і поза межами української держави.

Але сам уряд, хоч би найбільше ідеальний, не в силї доконати всего на поли народного образованя без заінтересованя тими справами в широких кругах суспільности. Що так воно все було і є, бачимо по істориї инших народів, які з давних-давен мали власні держави й добрі правительства.

І тут зачинає ся те, що ми назвали висше начерком мрій-ідеалів.

---

*) Пор. „Volksbildung u. Halbbildung“ дра Е. Шульце в „Archiv für das Volksbildungswesen aller Kulturvölker“, Том І. Гамбурґ, 1907. Gutenberg-Verlag.

Такі мрії мусять захопити цїлу суспільність і що йно тодї змаганя нашого уряду видадуть бажані овочі.

Якіж думки маємо ширити тепер? Важнїйші від усяких инших се ідеали про дїйсне, хосенне і всесторонне образованє як найширших мас українського народу в напрямах фаховости й образованя загального. Тут хочемо вказати вправдї тільки на одну, але може найважнїйшу підвалину наших ідеалів: на народні бібліотеки.

Не хочемо грати ся в думцї з безосновними або з нездїйснимими мріями. Противно: згадаємо тільки про те, що для нас є ще мрією, але для инших народів стало вже, хоч і від недавна, реальною дїйсністю.

II.

Сказав хтось, що „нарід без бібліотек, се кріпость без оружа й без амунїциї".

І дїйсно — годї влучнїйше означити такий стан народу. Він — без власних, тревалих огнищ ідей і змагань — зданий на ласку найгірших інвазий і завойовань, які тільки можна собі представити, а саме: завойовань на духовім поли, що не дадуть йому почути ся єдністю.

Длятого одною з перших справ української суспільности по сїй вїйнї повинно бути основуванє народних бібліотек. Що йно вони дїйсно здемократизують культуру й осьвідомлять народну масу та піднесуть її до степеня сьвідомої нациї в новочаснім значінню того слова.

З богатого вже досьвіду инших народів звернемо тут увагу тільки на загально признані висліди на тім поли. *)

Угольним каменем при основуваню бібліотек повинна бути засада безпартийности й загальности; тільки наукова й артистична (мистецька) стійність повинна рішати про допущенє даної книги до народних бібліотек.

Рідним краєм народних бібліотек в найкрасшім того слова значінню є Америка, а саме Сполучені Держави північної Америки. Выросли вони там з благородного суперництва між американськими містами, з котрих кожде уважає за точку своєї чести, щоб мати як найкрасше уряджену й забезпечену бібліотеку. Згодом, вже на наших очах виробив ся там хосенний погляд, що народна бібліотека може сповнити своє суспільне завданє що йно тодї, коли буде всюди: в великім містї і малім місточку, в селї і на зелїзничій стациї, словом скрізь, де живуть людські громади. Там майже кожда громада уважає своїм обовязком поруч заїздного дому й гостинниці мати у себе також власний дім на публичну бібліотеку й змагати до того, щоб та бібліотека згодом заступила народови шинки і щоб книжка стала для людини така необхідна, як вода і воздух. І народна бібліотека стала там национальною інституциєю, „овочем великанського зусиля уряду, суспільности, сьвітлих одиниць, спецыялїстів і народних мас".

Так сотворила Америка тип публичної бібліотеки, що заспокоює потреби всїх, почавши від учених спецыялїстів, скінчивши на дїтях.

В Европі та справа стоїть значно гірше, а причиною того: старша бібліотечна культура Европи. Тут усякі розсипні бібліотеки як: шкільні, парохіяльні, окружні, народні і тим подібні пережитки — не дають розвинути ся в даній місцевости одній великій і добре урядженій бібліотеці.

---

*) Глянь докладнїйше в статях Г. Орші й М. Орсетті в творі: Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacya. Краків, 1913.

З того виходить, що раз придати ся нам може те, що маємо необроблену одну ниву народної праці: бо се позволить нам обробити її новим способом.

Французький писатель Морель виразно переконує, що нпр. шкільна бібліотека ніколи не може мати того значіня, що бібліотечний дїл для молодїжи в загальній бібліотеці та що одинокий оправданий подїл се поодинокі (специяльні) віддїли в одній загальній бібліотеці, котра булаб отворена цїлий день. До такого самого висновку доходить голяндський писатель Ґреве, кажучи, що окремі „популярні“ бібліотеки тільки копають пропасть між робучим народом і иншими верствами.

Дальшою засадою, без котрої бібліотека не буде розвивати ся, се засада постійної і платної бібліотечної служби і то відповідно приготованої. В Америці витворив ся вже окремий тип культурного бібліотекаря, що поруч учителя виховує народ. Се не тільки урядник, — се й апостол просьвіти, що богато знає. Образують його в окремих школах і в унїверситетах. Крім того уряджують для бібліотекарів окремі фахові курси. Такі курси почали за приміром Америки уряджувати й західні народи Европи. На тім фонї розвинула ся вже велика лїтература. Навіть наші сусїди Нїмцї й Поляки мають уже поважні твори про бібліотекарство. Найлїпшим нїмецьким підручником є A. Graesel a: Handbuch der Bibliothekslehre, а польським — Червійовського: Bibliotekarz, krótkie wskazówki dla pracujących w bibliotekach (вид. 1912. р.). Крім того мають Поляки „Бібліографічний Інститут“ та „Музей бібліотекознавства“ у Варшаві й видають „Przegląd biblioteczny“ та критичний місячник „Książka“.

З адмінїстрацийних досьвідів инших народів на тім поли важні ще такі:

Бібліотека не дає і не повинна давати нїяких материяльних зисків. Хосен, який вона приносить, не дасть ся обчислити: він криє ся в головах і серцях маси людий, котрої також обчислити не можна (бо книжка дїлає також посередно). В добре веденій бібліотеці найбільше коштує адмінїстрация (управа): вона забирає часто половину цїлого буджету. Мимо того така дорога адмінїстрация в дїйсности дешевша, чим безплатна: бо при безплатнім веденю бібліотек усякими добродїями пропадають книжки ізза їх недогляду, в бібліотеку вкрадає ся нелад і вона згодом стає взагалї безвартна. А про фахову висшість платної бібліотечної служби нема що й згадувати: вона в практицї ствердженa понад усякий сумнїв.

З платнею і скількістю бібліотечної служби звязана дальша засада бібліотеки, без котрої вона також не буде розвивати ся, а саме: засада доступности бібліотеки від вчасного ранка до пізної ночі без обідної перерви. Бо всїлякі верстви населеня мають свобідний всїлякий час протягом днини. В інакшім часї прийде ученик, в інакшім робітник, учитель, купець, писар, женщина-матїр, женщина-слуга і т. д. Морель слушно підчеркує се, кажучи, що богато людий привиклоб обходити ся навіть без хлїба, як би пекарнї продавали хлїб тільки в деяких годинах дня.

Друга важна позиция бібліотечного буджету йде на закупно книжок. На се треба принимати менше-більше 33 процент всїх річних видатків. Притім слїд памятати, що всякі даровані книжки се радше тягар для бібліотеки, чим добродїйство. Бо комплєтованє бібліотеки вимагає систематичности, а дарові книжки річ припадкова і вносять тільки замішанє (що найвисше можна допускати якийсь вибір з дарованих книжок, а не приймати все без розбору, бо се лише завалює бібліотечні полиці).

Пересїчно зуживають ся книжки: белєтристичні (повісти, оповіданя, поезиї і т. и.) протягом 5 лїт (почитнїйших авторів ще скорше, а книжки

для дїтий і молодїжи — навіть протягом двох і одного року), наукові протягом 10 лїт.

Бібліотеку треба постійно доповняти не тільки закупном на місце зужитих книжок — нових, але й зовсїм нових, яких передтим в бібліотеці не було, бо інакше публика перечитавши все, знеохочена відчужить ся від бібліотеки. Бібліотека стає пуста з хвилею, як не може заспокоїти бажань читачів. Притім слїд памятати, що книжка не повинна ждати, аж хтось зажадає її — тільки бібліотекар має її постійно підсувати перед очі читачам. Се одна з основних засад веденя бібліотеки. Бібліотека вдержує ся на своїм уровені тодї, коли що року побільшує ся бодай о $^1/_{10}$ часть свого первісного запасу книжок. Морель уважає нужденною таку бібліотеку, що річно не видає на книжки бодай 5.000 франків.

В Америцї є окремі додатки до громадських податків на цїли бібліотек, а також в Анґлії, Франциї й Нїмеччинї міста й инші громади власним коштом удержують величні бібліотеки.

При урядженю бібліотеки перша річ се систематичний катальоґ після змісту і після імен авторів. Необхідна також окрема саля для часописий і периодичних видань, з котрих кожде повинно мати постійне місце; в тій салї повинні бути словарі, енциклопедиї й підручна бібліотечка та мапи, карти і вказівки про актуальні справи (ґеоґрафічні описи місць, де відбувають важні події, наукові поясненя нових явищ і т. п.).

Читальня для дїтий до 14 лїт повинна бути також в окремій кімнатї.

Випозичальня має бути так уряджена, щоб читач легко орієнтував ся при виборі книжок. До того потрібні чотири вимоги: 1) основний катальоґ бібліотеки, 2) катальоґ доповняючий про набуті опісля книги, уложений по віддїлам, 3) індікатор, що виказує, чи якась книжка є в бібліотеці, чи випозичена й 4) як найчастїйше особисті розмови бібліотекарів з читачами; бо бібліотекар, як сказано, се не звичайний урядник, але культурний дорадник і опікун читачів.

Найбільше почитні скрізь і все — повісти. Длятого в повісти мусить бути заосмотрена кожда бібліотека. Через свою почитність вони й найбільше зуживають ся; але для бібліотекаря нема красшого виду над стоси зужитих читанєм книжок, котрі треба вже усунути з бібліотеки. Завданєм кождої книжки є: жити коротко й згинути в пожитку.

III.

Збудованє такого незнищимого фундаменту української национальної й державної сьвідомости вимагає не тільки великих коштів і трудів, але й часу. Бо ми мусимо витворити й лїтературу, потрібну до заповненя наших бібліотек; особливо відчуваємо недостачу доброї повістевої лїтератури, якої, як раз найбільше треба. (Тут зверну увагу на одну річ, яка на перший погляд видає ся дрібницею, але уможливляє орієнтацию в книжкових справах: ми повинні впровадити тут звичай, а в українській державі закон, щоб накладнї й видавцї печатали на книжках, яке число примірників видають. Се одинокий спосіб, як зміркувати, котрі книжки найбільше почитні. При слїдуючих виданях требаб усе подавати також число примірників попередних видань).

Всі трудности, хоч які вони великі, можна скоро опанувати з хвилею, коли ми стали державним народом. Ходить тільки о зорґанїзованє праці на велику скалю.

В річниках наших часописий, що виходили від десяток лїт по обох сторонах кордону, як також в наших периодичних виданях є множество доброї белєтристики, котру окремі комісиї легко можуть вибрати, справити мову відповідно до поступу часу й видати в формі книжок.

В галицьких виданях 60-их і 70-их років лучить ся навіть неодна зовсім можлива історична повість, що зредагована умілою рукою може заінтересувати й сучасного читача. Впрочім основуванє бібліотек викличе таке запотребованє української книжки, що вона мусить появити ся в більшій скількости.

Та нім появлять ся великі й солїдно уряджені бібліотеки, треба якнайскорше витворити сурогат, заступство таких великих институций. І на се маємо вже взірці у инших краях, головно в Америці. Там уже тому 20 лїт знайшли спосіб, як заспокоїти бібліотечні потреби глухої провінції, малих місточок і сїл, що не мають фондів на уряджене великих бібліотек.

Практичну розвязку того важного питаня предложив американському правительству бібліотекар „Городської Бібліотеки“ в Ню-Йорку, Mr. Dewey в р. 1898. Він подав урядови плян сотворення так званих движимих (мандрівних) бібліотек. Його плян уряд приняв і за правительственні гроші куплено значну скількість сто книжкових комплєтів та розіслано їх наперед в однім „станї“ на 6 місяців — до шкіл, наукових клюбів і приватних людий.

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Київі 1917. р.
Гуцульські трійці.

Сей метод показав ся такий практичний що протягом несповна десятьох лїт вже в $^2/_3$ всїх станів вкорінив ся й зискав попертє місцевих законодавств та публичних фондів. До незвичайно скорого поширеня сего методу причинив ся головно малий кошт, якого вимагали такі бібліотеки. Таким способом дійшли там найкрасші книжки до бідних, осамотнених осель, до робітничих нор, до мужицьких хат і до наметів кольонїстів. А як тільки народ засмакував у добрій книжцї, то в богатьох місцевостях викликало се основанє постійних бібліотек, що обходили ся вже без помочі уряду.

Як скоро розвивав ся той неоцїнимий рух і як скоро заінтересували ся ним також приватні люди, видно з того, що до пів року від хвилї принятя пляну нюйорського бібліотекаря, було вже в руху 2.500 комплєтів з 11.500 томами, з чого більшу частину справили своїм коштом уже приватні люди.

Від р. 1898. до 1905. запровадило у себе движимі бібліотеки 25 станів, причім у 16 станах оставали вони під опікою уряду. На ту цїль визначували поодинокі стани щорічно певні квоти; і так стан Огіо 5.000 долярів, стан Мічіген 2.000 долярів і т. д.

Скоро почала ся дебата над тим, чи ті бібліотечки мають бути без-

платні, чи ні. Теоретично є неслушною річию, щоб давати народови щось за нїщо — се рід духової милостині, яка все деправує; але є місцевости, де з початку конечно так поступати, а саме до часу, нїм викличе ся заінтересованє в широких масах.

Друге спірне питанє дотичило того, чи зміст движимих бібліотек має бути постійний, чи підлягати змінам — відповідно до бажань читачів. Рішено, що другий спосіб лїпший, але значно більше коштує, через що завели його у себе тільки чотири стани. Деякі движимі бібліотечки мають специяльний добір книжок відповідно до околиць і занять. Притім виказала практика, що комплєти, в яких розмірно за богато поважних книжок, зражують читачів.

Головний зміст тих комплєтів становлять повісти, ілюстровані житєписи, описи подорожий, 1 том поезий, твори історичні, природничі та з історії штуки; подекуди долучають інформацийні твори, які знаходять богато охочих читачів. Дуже практична річ, долучати річники ілюстрованих місячників і тижневників.

Притім американські бібліотекарі звертають ся до читачів з просьбою, щоб їм звертати увагу на те, чи яка книжка невідповідна. Коли се наступить, піддає ся таку книжку ще раз під наради, чи містити її в бібліотеці. З початку признали Американці з усеї своєї літератури тільки 2.500 творів відповідними для поміщеня їх в таких бібліотечках. Опісля ріжні комісиї збільшили се число по докладних нарадах.

Поводженє на тім поли зависиме головно від удатности першого добору книжок.

В американських звідомленях бє в очі величезна пляновість і запопадливість при уряджуваню того великого, хоч на перший погляд скромного дїла. Його обдумано аж до найменших подробиць, аж до способів опакованя книжок, призначених до висиланя, до їх переплету і т. д.

В Нїмеччинї поширили ся такі движимі бібліотечки головно в Вел. Княз. Баденськім дякуючи тамошним жіночим товариствам. Взяло ся до того й берлїнське „Товариство для ширення народної просьвіти“ й від 1900. до 1910. р. мало вже 2.016 движимих бібліотек з 88.747 томами. Воно уважає движимі бібліотечки — „бібліотеками будуччини“, бо вони лучать у собі найбільшу дешевість з найвисшою мірою праці й приноровленя. Нїмці приняли за засаду, що треба при тім примінювати ся до бажань читачів як що до якости так і що до скількости книжок й виробили вже систему: громада чи кружок, що платить 6 марок річно, має право до комплєту книжок вартости 75 марок, за 10 марок — 120, за 12 — 150, за 15 — 200. Середну вартість одної книжки принято на основі проб 3 марки 12 феників. На кождій книжцї наліплені написи пр. такі:

„Що говорить книжка?“

— „Я приятель людства, йду з рук до рук. Отож поводи ся зі мною добре, не дри мене, обвини мене старанно в папір і не держи у себе довше, чим потребуєш“.

Дальше вичислено все, чого з книжкою не вільно робити, бо за те платить ся кари.

Бібліотечний рух в нїмецьких селах молодий ще і розмірно слабший навіть від українського руху в Галичинї. До 1895. р. було в Нїмеччинї менше чим 1000 сїльських бібліотечок, а в р. 1907 число їх перейшло 5.000. Що йно пізнїйше розвинув ся той рух скоршим темпом.*)

*) Гл. Die Volksbiblotheken der deutschen Dörfer, Archiv I.

В Росиї завели у себе движимі бібліотечки деякі великоруські земства. Чи й українські — не знаємо.

Розуміє ся, движимі бібліотечки слід уважати тільки за сурогат, за тимчасове заступство постійних бібліотек з випозичальнями й читальнями та постійною службою.

Коли не занедбаємо сього важного діла, то з великого, українського народу поможемо скоро сотворити таку силу, що й „врата адові“ не переможуть нас. Наслідки такої праці можемо ще власними очима оглядати. Бо розумно поведена просьвіта ширить ся як огонь і викликує в народі почутє незломної лучности та єдности.

Микола Іслубець.

Сучасне малярство Наддніпрянської України.

Мистецтво Наддніпрянської України, старше своїми історичними первочинами й буйніше своєю шириною від мистецтва Галичини*). Се самозрозуміле. Бо хоч доля Наддніпрянської України богато була краща від галицької, то сама уже величина території і неперебране богацтво землї мусїли послужити пригожою почвою для поширеня мистецької культури. Поза тим, коли Галичина тільки дуже короткий час пожила самостійним державним житєм за Романовичів, то Наддніпрянщина, проснивши великодержавний сон Ярослава раз-у-раз зривала ся до самостійности і до певної міри сею самостійностию користувала ся. Галичина не переживала тої, будь що будь, ясної епохи, яку пережила Україна від Хмельницького до Мазепи.

До сього часу за мало зібрано й опрацьовано материялів для того, щоб можна було перевести в повні вірну паралєлю поміж малярством обох так довго розмежованих Україн. Особливо відносить ся це до давнїйших часів від XI.—XVIII. ст. Певне хиба те, що Галичина, дякуючи свому географічному положеню і майже постійній, від віків, приналежности, до Польщі, й під культурно-мистецьким оглядом стояла близше Заходу, тоді, коли Україна мало не до останних десяти лїт зберігала й розвивала східні традиції. Крім того, на долю Галичини випало — ранійше кинути ся до відродженя мистецтва в национальному розуміню. Бо майже усе, що на Україні робило ся для мистецтва протягом цїлого XIX. ст., мало наскрізь росийський, централїзацийний характер, в якому тільки тут і там дають ся завважити певні льокальні, українські, зглядно „южноруські“ первні. Такими вважаємо закладини всякого рода збірок і музеїв, археольогічні з'їзди в роді Київського (1899), Харківського (1902), Катеринославського (1905) й других, виставки та периодичні (університетські) й принагідні реферати й публїкациї. Правда, не можемо забути, що все те дало безлїч материялу для історії й зрозуміня української мистецької культури, але з другого боку не було це — українським мистецьким рухом. Характеристичне, що навіть органи й публїкациї, посьвячені українському мистецтву й археольогії спеціяльно, як пр. цінна „Археологическая лѣтопись южной Россіи“ (1899—1905) „Искусство южной Россіи“ (1909—1914) й другі поменші, виходили на росийській

*) Гляди мою статю в Календарі „Просьвіти“ за р. 1918 ст. 160—173. „Сучасне малярство Галицької України“.

мові. Мистецького не то орґану, але й часопису на власній мові Україна не могла піддержати навіть останними роками перед війною, чого доказом хоч би безупинна боротьба з недоборами київського „Сяйва“ (1913—1914). Говорить се про дуже слабе заінтересованє справами рідного мистецтва на Україні мало не до останних днів. Явище в такійжеж мірі сумне, як і самозрозумліе. У державного народу сьвідчилоб се про творчу убогість, про недостачу артистів, які моглиб своїми творами зацїкавити публику. У нас противно, Україна навіть протягом найсумнійшого для неї XIX. ст. видала цїлий ряд великих, справжних творців, але не для себе, а для Росиї, яка тими артистами вміла зацїкавити ся, піддержати і... проковтнути.

Згадаємо тут хоч би знаменитого портретиста Дмитра Левицького (1735—1822), портретиста й іконописця Володимира Боровиковського (1757—1825), а далї Ріпина, Ярошенка, Маковських, й цїлий ряд поменших таланів, які були примушені житєвими умовами віддати свої творчі сили північному молохови. Вони, правда, засьвідчили перед сьвітом животність творчої енерґії України, але для неї, для єї мистецької культури вони пропащі.

Для того, полишаючи обговоренє їхньої творчости для ширшої праці, займемо ся артистами, які ще до розбудженя українського мистецького руху девятьсотних років, жили і працювали для України.

*

Людиною, якій від України належить ся велике „спасибіг“, є забутий нині маляр Іван Максимович Сошенко (1807—1876). Не полишив він по собі архитворів, але заслугою його як людини і патриота остане по віки вічні те, що він спас для України — Шевченка. Від Шевченка знаємо, що Сошенко малював портрети. Не знаємо одначе нї одного з них. За те зберегло ся до нас декілька церковних робіт Сошенка. Згадаємо хоч би іконостас Покровської церкви в с. Нестерварцї, брацлавського пов. та кілька ікон в м. Тульчинї на укр. Поділю і в с. Губнику чайсинського пов. Не виблискуючи ориґінальностю, праці ті виявляють гарно засвоєну техніку й змаганя до яскравого кольориту.

До певної міри учеником Сошенка був Тарас Шевченко. (1814—1861). Як богато й не писало ся про нього як поета й маляра, то на вичерпуючу, критичну моноґрафію його малярської творчости доведеть ся поки що підождати. Твори його розсипані по усїм усюдам, й доси не довело ся зібрати їх для всеобіймаючого й порівнуючого перегляду. Після того, що було на виставках та що опубліковано, можемо уявити собі характер тої творчости в загальних зарисах. Перш усього цїкаве те, що коли для Шевченка-поета нема анальоґії не то у нас, але й у всьому сьвітї, то Шевченко-маляр - мало ориґінальний. Се, як усюди, так і тут дасть ся виправдати, хоч би тим, що для малярства дало Шевченкови житє зовсїм мало спромоги. Студиї його були до тої міри короткі й односторонні, що тільки його справжньому таланови треба завдячувати хоч би сю велику технїчну справжність, яку бачимо в його картинах а згодом в офортах. Не маючи спромоги віддати ся малярству всецїло і виробити собі в ньому свій стиль, Шевченко був примушений іти утертими шляхами часу та чужими слїдами. Зразу, студиюючи в академії художеств, слїдкував за обожаним своїм учителем Брюловом, згодом, коли вернув з неволї і кинув ся до офортів, за голяндським малярем XVII. ст. Рембрандтом. Творчість сих двох артистів дала Шевченкови певні рами, в яких лиш з рідка стрічаємо ся з відклоненєм до природи й окружаючого сьвіта. І сї як раз відхиленя в бік реального житя на засланю, до народнього побуту й української істориї в малюнках-ілюстра-

циях та офортах, дають Шевченкови замітне місце в історії українського мистецтва. На всякий случай житєві умови запропастили в Шевченка великого маляря, щастє, що пощадили поета.

Талановитим артистом, що як Українець з походженя сягав по сюжети для своїх картин на Україну, був Кость Трутовський (1826—1893). Одначе на українське село дивив ся крізь поміщицьке вікно, через що до житєвої правди не зумів підійти близько, про що сьвідчить хоч би його „Українська ніч". Більш щирими й безпосередними виходили у нього ілюстрації до казок Крилова та до анекдот поміщицького житя, яке знав і розумів. Красшим з його творів являє ся „Сліпий музика".

Типовим українським артистом-партиотом є Сергій Васильківський (1854—1917). Належав до „старшого поколїня", до того племени национальних праведників, що, зневіривши ся в успішність якогонебудь зриву, віддали усї свої духові сили й материяльні засоби на підготовну працю для мистецької культури України. Малярство Васильківського не вдаряє анї експресивною силою анї оригінальностию. Се одначе не вадить, що його становище в історії нашого мистецтва — першорядне, коли не переломове. Уся його малярська творчість так само як і культурницька праця житя, носить яскраво национальний, український характер. Хто визнає релїгію „чистого мистецтва" той ледви чи спинить ся над творчостию Васильківського, алеж не усї люди на сьвітї покланяють ся одному богови.

А Васильківський був усе задивлений у візию своєї нещасної Країни, він любив її дуще всього у сьвітї, дуще навіть свого малярства. Воно не було у нього метою, а тільки середником до осягненя цїлий, що лежать поза сферою мистецтва. Уся заслуга Васильківського лежить у сьвідомому змаганю до националїзациї укр. мистецтва, дорогою відшукуваня старих народних традиций і навязаня з ними контакту.

Васильківський, уроженець Харкова. Покінчивши гімназию, поступив на ветеринарию і що йно побувши на посадї, записав ся 1876. р. до петербурської Академії художеств, яку покінчив 1885. р. кількома срібними й золотими медалями та грошевими преміями. Як стипендист академії, відбув Васильківський подорож по сьвітї. Був у Франциї, Еспанії, Англії, Італії та Африці, відкіля посилав свої працї на академічні виставки.

З кінця 60 их років посьвячує Васильківський свою палїтру виключно Українї — єї природї, історії й мистецькій культурі. Зібрані ним краєвиди, побутові сцени та рисунки, памятники української архитектури й орнаментики, сотворили згодом богату колєкцию, яка разом з реальними памятниками старовини, зібраними Васильківським, опинила ся в мистецько-етнографічному музею Харкова, як завязок, „Слобожанського музею".

В 1900 р. видав Васильківський разом зі знаменитим ілюстратором проф. Миколою Самокішем альбом п. з. „Изъ украинской старины". Складає ся той альбом з двайцяти історично-побутових акварель Васильківського, обнятих кожда з осібна перцевими заставками Самокіша. Завданєм виданя не було дати зразок малярської творчости Васильківського, але кинути сьвітло на минулу культуру й побут України. Такуж мету мало виданє його „Мотивів українського орнаменту XVII.—XVIII. ст.". Сам Васильківський усував ся все на задний плян.

Твором житя Васильківського, до певної міри здїйсненєм його задушевних мрій в напрямі українїзациї мистецької культури остане будинок земства в Полтаві. (Глянь на 110 стор.) Його то заходам треба дякувати що індіферентне для українського мистецтва жірі, приняло проєкт будинку, виконаний в українському стилю Василем Кричевським.

Орнаментика й картинна поліхромія стін сього переломового в історії укр. архитектури будинку, належать кисти Васильківського. Тут мабуть в перве від ряду століть віддано українському маляреви стіни с ь в і т с ь к о ї будівлї для використаня в спосіб, який він вважатиме відповідним. Васильківський не пожалував труду, щоб на тих стінах розсипати усе богацтво зібраних ним мотивів українського орнаменту з одного боку, та дати упуст своїй творчій енергії в історично-побутових композициях з другого боку. Сїй енергії завдячуємо повстанє великих стінних мальовил салї засїдань земства як — „В и б і р п о л к о в н и к а П у ш к а р я“, „К о з а к Г о л о т а“ і „Ш л я х Р о м о д а н“. (Гл. на стор. 114, 117 і 119).

Картини сї, хоч не архитвори типу Мікель-Анджельових, мають вартість п е р ш и х у д а т н и х с п р о б в даному напрямі.

До високої міри траґічною постатю на тлї сучасного українського житя, є П о р ф і р М а р т и н о в и ч (Род. 1856). Один з тих, яких природа обдарувала інтелїґентним, вразливим умом і великим пластичним таланом, а житєві умови заставили кинути усе вимріяно-кохане, та в обмороцї божевіля зацитькувати поранене серце фольклором. Про нещасного маляря нагадала українській публиці київська виставка картин 1912. р. Тодї то його приятель, О п а н а с С л а с т ь о н написав статю про нього в київському „Искустві“ а Др. І. Крипякевич зреферував її в львівській „Ілюстрованій Україні“ 1913. р. ч. 3. де й було подано декілька репродукций його картин. Книга видана Науковим Тов. ім. Шевченка у Львові п. з. „Привіт Івановi Франкови“ принесла ще одну статю про артиста, пера І. Т р у ш а „Порфірий Мартинович“ (ескіз до портрета).

Т. Шевченко: Сільські політики.

Родив ся М. в Полтавщині, вчив ся в місцевому пансионї та харківській ґімназиї, але вже 1873. р. бачимо його в петербурській Академії художеств, 1847. р. дістав М. срібну медалю за конкурсову працю на тему: „Данило боронить Зузанну“. Не почуваючи себе гаразд в мурах академії, перекидує ся М. на „вільного слухача“. В тих часах рисував М. ілюстрациї до „Енеїди“, „Хома та Ярема“, „Дворянська жінка“, „Ой пущу я кониченька“, до думи „Про втечу трьох братів з Азова“ та инше. На мандрівну виставку намалював М. реалїстичну картину студентської нужди, яка викликала таке сильне співчутє, що Мартинович мусїв кинути академію зівсїм.

1878. р. переїхав Мартинович на Україну і осїв у Вереміївцї, золотоношського повіту. Тут зрисовував він типи старих міщан, які огортали

ще старі запорожські традиції, вбирали ся по стародавньому й носили чуби. З сих рисунків, зберегли ся до нас портрети Федора Мигала і Трофима Паська. Разом з мальованєм займав ся Мартинович етнографією. На замовленє музею Дашкова, малював між иншими портрети Хмельницького, Мазепи, Юрія Конисього, Дмитра Ростовського, Сковороди і Квітки. Крім того заробляв на хліб ілюстрациями для росийських журналів в роді „Пчоли", „Живописнаго обозрѣнія" і „Игрушечки".

Коли в петербурській академії повіяло новим духом, переїхав Мартинович до Петербурга, але тут попав в безпросьвітну нужду, яка довела артиста до нервового розстрою. Сяк-так видужавши, вернув Мартинович на Україну, де посьвятив ся етнографії, зовсім закинувши малярство. Картини і рисунки Мартиновича говорять, що житє зробило велитенську кривду українському мистецтву, забираючи йому талановиту й інтелїгентну кисть Порфіра Мартиновича.

Одним з красших малярів українського побуту є Микола Пімоненко (1862—1912). До житя українського села підійшов він далеко близше, аніж Трутовський; умів підхопити й олицетворити красу і чар того житя майже в усій його повні, до чого помогли йому — безперечний талан і гарно засвоєна технїка новочасного малярства.

Уроженець Киіва, вчив ся малюваня в школї Мурашка, згодом в петербурській акадсмії художеств, де як „вільний слухач" користав головно з педагогічних курсів в 1882—1884. роках. 1886. р. одержав срібну медаль за ескіз з природи. Одержавши дипльом вчителя рисунків, заснував у Киіві малярську школу. Першою картиною, яка звернула на нього увагу публики була „Засватана" (1886. р.) Після неї слїдують картини того рода, як „Артист", „На феріях" і вкінці „Чистий Четвер" (1887). Дальші його картини частенько являли ся на мандрівних виставках та по журналах, головно в петербурській „Ниві". Недовго перед смертю іменовано його академиком. Усе житє стояв Пімоненко осторонь українського житя і не брав участи в укр. артистичнім русї 900-тих років.

Плодовитим понад звичайну міру малярем українського побуту є Іван Іжакевич (Род. 1864. р.) В порівнаню з Пімоненком, картини його більше грубі, розмашні, глибокого, не тушованого кольориту. Іжакевич — ученик малярської школи при Печерській Лаврі в Киіві, 1884. р. вступив в петербурську академію художеств, де по трьох роках одержав похвальну грамоту, а 1888 срібну медалю. Згодом перейшов на віддїл історичної композиції. Скінчивши академію, перейшов Іжакевич до Киіва, де веде курси та малює ілюстрациї для журналів та альбомів. Інтересними є розписи церков, виведені Іжакевичем останними роками.

До ряду артистів старшого поколїня належить ще Опанас Сластьон, якого становище в історії укр. мистецької культури близьке до становища Васильківського. Сластьон, автор ілюстрованих „Гайдамаків" (1886) як публїцист і педагог усї свої сили повертає на відродженє традиций старого укр. стилю в будівництві та прикладному мистецтві.

„Весна народів" росийської імперії, викликана революцією 1905. р., не минула безслїдно для розбудженя артистичного руху Наддніпрянської України. Від сеї переломової хвилї починаючи, стрічаємо ся чимраз то частїйше з одиничними та корпоративними виступами наших артистів, які поволи еманципують ся із під загально-росийського тавра.

Посередною доріжкою до повної відрубности була участь українських артистів у виставках „Товариства Киівських Художників" 1907—1918, артистичної організациї типово льокального характеру. І так на виставці 1908. р. стрічаємо Українців Т. Левченка і Пімоненка, — 1909. р. поруч обох згаданих ще Макушенка, Мурашка (молодого), Трипільську (скульпторшу) і Шульгу, — 1910. р.

бачимо там Іщенка, (різьбар) Кричевського, Ільченка, Левченка, Пімоненка, Мурашка і Трипільську, — 1912. р. виставляють свої твори оба Кричевські, Федір і Василь, Балиницький, Біжула, Бурячок, Левченко, Яремич, Габович (різьбар), Макушенко, Гажула, Евдокименко і Іщенко. 1913. р. стрічаємо ся знов з творами Миколи Бурячка, обох Кричевських та Макушенка. На тій виставці вперве виступив перед Київом галицький скульптор Микола Паращук. По довгій воєнній завирюсї, в 1918. р. бачимо на весняній виставці київських художників твори М. Бурячка, М. Козика, Мурашка і Марчевського.

Вкінці на осінній виставці тогож товариства стрічаємо ся з працями Галїмського, що виставив кілька картин, з яких красші „Водопій", „Рибалка" і велике полотно „В місячну ніч", М. Жук виставив свої пастелї; К. Дядченко виставив картини, з яких по словам критики віяло справжньою Україною.

Першим „par excelence" українським, корпоративним актом мистецького руху, була Виставка 1911. р. уладжена в салях київського міського (тепер национального) музея. Виставка картин уладжена з приводу відкритя памятника Котляревського в Полтаві 1903. р. мала принагідний сьвяточний характер і з артистичним рухом України вона не вяже ся. Київська-ж виставка була яркою манїфестациєю українського культурного сепаратизму, що завважила добре росийська преса і відповідно до того її оцінила.

К. Трутовський: Іділля.

По змісту була се спроба ретроспекциї сучасного мистецтва України; у виставці взяли участь і Галичани. Правда, дякуючи незавидним умовам, ся „ретроспекция" не була ані повна, ані до подробиць вірна. Експонатів назбирало ся около 400, репрезентували вони пів сотнї укр. артистів, але останні, головно-ж замітнїйші, „наче змовили ся", і дали речі дрібні і припадкові, що не уявляли вірного образу їх творчих сил і змагань.

Найкрасше представляв ся віддїл архитектури, де зібрано було чимало проєктів на нові будівлї в українському стилю та богато знимок старовинних українських будівель. Різьбу репрезентувало трьох артистів — Трипільська, Руденко і Теремець. Найбогатшим по чисельности був малярський віддїл. Васильківський виставив, правда, трийцять експонатів, але тільки три картини, решта самі знимки з памятників української архитектури і орнаментики. Іван Бурячок, знаменитий рисівник-декоратор, виставив три історично-побутові картини з запорожського житя: „Несподївані гості", „На ворога" і найкращу з них „Гармаші". В сих картинах виявив себе артист гарним рисівником, але слабшим кольористом. Гр. Дядченко виставив кілька дрібничок. А. Ждаха ще раз пригадав публицї відомі з переписних листків ілюстрациї до українських пісень та до Кулїшевої „Чорної Ради". Іван Іжакевич виставив кілька дрібничок. Найбільшу розмірами і замислом картину виставив М. Каленик — „Колядка про облогу Царгорода". Характеристичне, що сей артист з середним мистецьким підготованєм виявляє творчу сьміливість, якої зі шкодою для мистецтва не достає богатьом артистам

з бравурною техніkою. Фотій Красіцький виставив 16 картин, які в порівнаню з виставленими ним картинами у Львові 1904. р. — слабші і в характеристику артиста нїчого нового не внесли. Найбільше, бо около 100 картин, майже усе своє надбанє показав Василь Кричевський. Брат його Федір виставив гарний пастелевий автопортрет. Ретроспективного характеру надали виставцї в першій мірі праці П. Мартиновича з 1873—1888. років в числї 53 штук. Зрівноваженим таланом виявив себе Петро Холодний, виставивши ряд пейсажів, портретів та композицию „Івасик". Декілька гарних ескізів дав Макушенко, якого Львів пізнав в 1904. р.

З доволї чисельної решти артистів звертали на себе увагу твори Судомори, Орлова, Чуприненка, Шульги та Яремича.

На першому засїданю жірі тої виставки богато говорило ся про потребу постійних виставок українського мистецтва, про орґанїзацию артистів, але до нїчого позитивного, дякуючи відомим умовам не прийшло.

Другу виставку відкрито що йно лїтом 1913. року. Чисельностию була вона о половину слабша від попередної, за те чуло ся в нїй більше житя і сучасности. Старі майстри, в роді Васильківського і Мартиновича, які давно „відбили ся від валки" надали попередній виставцї характер якоїсь музейности, чого не було тут. Правда, був і тут „старик" Іжакевич, який виставив ескізи до картин катеринодарського собору й Борисоглїбської київської церкви, але він належить до тих виїмкових творців, що старіють не скоро. З Галичан була тут тільки Олена Кульчицька. Нових показних таланів ся виставка майже не виявила. Знову стрічаємо тут відомих уже артистів. Одних застаємо на місци, других в дорозї на перід, а декотрих бачимо, як подають ся взад.

Ядром виставки була велика, хоч проста замислом „Катерина" Петра Холодного, та кілька картин Охрима Судомори, головнож його „На прощу". Слабшими річами виставки були — „Бабуся" Макушенка та „Місячної ночі" Дядченка. Роботи дебютантів Онацького і Мозалевського не звертали на себе уваги. Федір Кричевський виставив „Головку", „Старий міст у Фльоренциї" та „Дедаля і Ікара" які зраджують вправну руку, але не чутке на краски око. М. Козик виставив кілька спроб, з яких „Сад" звертав на себе увагу сьвіжостию краски. Чималий талан і буйну фантазию виявили студиї та ескізи Орхова, якому одначе не достає прямолїнїйности. Кілька гарних, тонко виведених рисунків виставив Мозалевський. М. Бурячок виставив між иншими гарні „Соняшники". В. Кричевський, якого всесторонність і силу виявила попередна виставка, показав усього щось пять картин з яких „Interieur" було прекрасним взірцем мистецької обстанови хати в українському стилю. Ф. Красіцький, ученик Ріпина, показав поруч кількох картин своєї питомої техніки один портрет трактований імпресионїстично. Поза тим були ще на виставцї гарні епізоди з украінщеного Москаля Масляніkова, та слабші речі К. Тимощука, Михайлова, Тенюка і Клименка. Дядченко виставив цїкавий рисунок „Дївчатко". Архитектуру репрезентували проєкти будівель в українському стилю архитектів Мощенка і Шумова. Різьбу — „Хлїбороб" Галичанина — Кузневича. Крім того Ольга Кульчицька виставила два килими. Заінтересованє публики для виставки було доволї слабе, що слїд завдячувати — ворожому становищу росийської та вяло-менторському становищу української критики.

Сьвітова завирюха, очивидно, припинила в першій мірі український мистецький рух аж до хвилї, коли з руін московської істориї не вирнула комбінация Самостійної Української Держави. Як у всїх областях культури, так і тут закипіло житє зі силою здержуваної від віків елємен-

тарности. 1917—1918. рр. записали ся в історії українського мистецтва нестертими буквами. Правда, дивлячи ся з боку, в сьому рухови більше може самого теоретичного розмаху, анїж позитивних цїнностий, алеж се повинно бути всякому зрозумілим, що інакше бути не могло.

Поруч розмірно богатої історично-мистецької й естетичної лїтератури, починає ся на Україні рух в напрямі українїзациї музеїв, закладаня нових

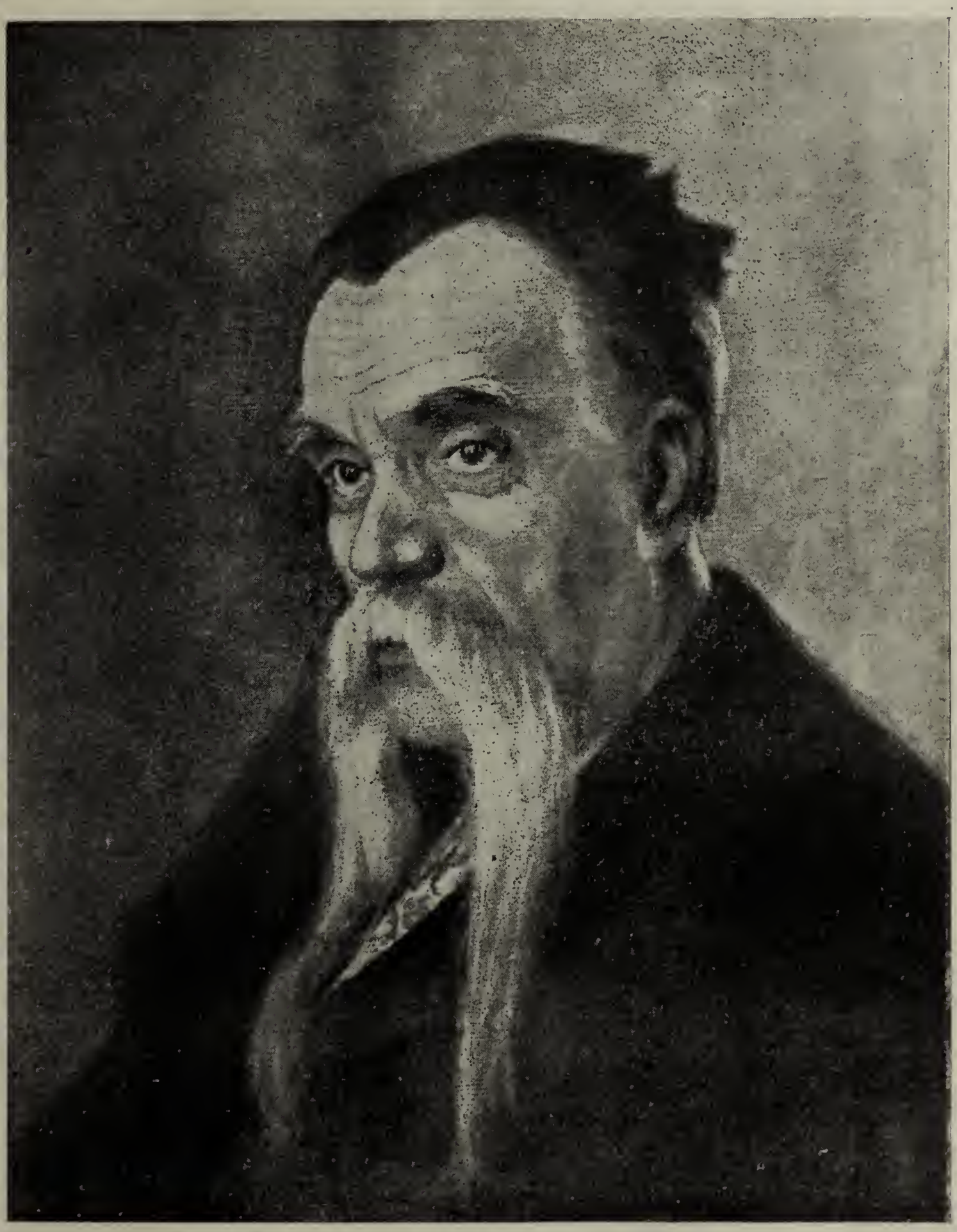

Ф. Красїцький: М. Старицький.

збірок, основаня Академії мистецтв в Київі, ревіндикациї наших мистецьких памятників то що, а далї виринають мистецькі орґанїзациї і широко закроєні з'їзди, що не остають без позитивних наслїдків. Згадаємо тут хоч би засновини „Укр. Товариства архитектів", „Товариства укр. художників

і дїячів мистецтва“ та два многоважні з’їзди — з’їзд художників та дїячів мистецтва та з’їзд представників художних орґанїзаций, що відбули ся в Київі весною 1918. р.

На сих зїздах було чимало відчитів та обговорено чимало питань української мистецької культури. Намічено плян орґанїзациї українських мистецьких сил, а перш за все уладжено Виставку, яка, як третя з ряду, дає нам змогу зорієнтувати ся в сучасному мистецькому дорібку України.

Тов. дїячів мистецтва мало на метї дати повну картину сучасних мистецьких змагань усїх областий України, воно й запросило до участи — харківську, чернигівську, катеринославську і одеську ґрупи артистів, але дякуючи прикрим обставинам довело ся Товариству обмежити ся майже виключно на місцевих силах. З невідомих причин не взяли участи в виставцї й ті замітнїйші артисти-Київляни, яких ми мали уже нагоду пізнати. Згадаємо хоч би — Мурашка, Федора Кричевського, Дядченка, Романова та Жука.

З великою користию для української культури підібрано тут архитектонїчні проєкти та фотоґрафічні знимки памятників української архитектури (головно барокової) та малярства (Кирилівські фрески і мозаїки).

Поміж малярами найбільшу увагу звернув на себе знов Петро Холодний. Усї його картини, за виїмкою „Казки про дївчину і паву“, сьвідчать, що артист іде власною дорогою, не оглядаючи ся нї на яку „школу“ чи моду. Холодний виставив більше трийцяти картин, з яких найкрасші, найориґінальнїйші були „Літо“, Хмарний день“ „Переяслав“, етюд дївчинки та етюд двох молодиць. Другим по скількости й цїнности виставлених творів був Василь Кричевський. Ледви не весь його досьогочасний добуток пропав в пожежі, що знищила дім Грушевського, а те, що тут виставлено, позбирано від приватних власників. Твори М. Козика, вихованого на петербурському ґрунтї, говорили про вічне невдоволенє артиста собою, про безупинне шуканє нових доріг і технїчних прийомів. Явище відрадне на стільки, на скільки богато з наших артистів, що богато обіцювали, стануло на місци і не йде далї. Мабуть в перве виступив на сїй виставцї Юхим Михайлів, який показав чотири свої полотна, з яких картина „Ой чого ти почорнїло, зеленеє поле“ виявила нахил молодого артиста до реалїзму. Леонїд Обозненко звертає на себе увагу декількома портретами. Карпо Трохименко прислав на виставку частину своїх етюдів і рисунків з військового походу в Туреччину, як „Чефте Мінаре“, „Базар під стїною Акрополю“, „Турецька каварня“ і инші. Микола Бурячок виставив кілька тонких пейсажів, з яких красші „Днїпро“ та „В березнї“. О. Судомора виступив зі своїми ґрафічними працями — вінїєтами та ілюстрациями до дїточих видань. Ф. Красїцький виставив кілька мало цїкавих етюдів Гуцулів. Гарні ілюстрациї до „Івасика-Телесика“ виставив Юрій Павлович. Поза тим заслуґують на згадку твори Гр. Павлуцького, Петра Носка, братів Пастухових, Макушенка і Хворостецького. Незамічені висїли по стїнах картини З. Подушка, Т. Сафонова, К. Монастирського, М. Прахова, Д. Ільченка, К. Тимощука, Г. Крушевського та инших.

Скульптуру репрезентували твори В. Іщенка і Е. Трипільської. В рамки виставки непотрібно витиснуто колєкцию українського шитя та збірку дїточої творчости; се відводило увагу й псувало характер цїлости.

Більш менш те саме, що ми сказали про галицьких малярів, відносно характеру їхньої творчости та єї стилевої приналежности, дасть ся сказати і про малярів Наддніпрянської України. Усї вони без виїмку — вихованцї чужої, в тім случаю петербурської та краківської шкіл, в первo-

починах своєї творчости були примушені ходити чужими дорогами, набирати форм і прийомів, які в пристосованю до українського житя і природи мусїли виявити ся невідповідними. Через то так мало специфічного українського находимо в творах сих артистів. Навіть природу України зображують вони з дебільша по московськи, не кажучи вже про єї історию, яка рідко коли в їх картинах має український характер. Треба одначе вірити, що з хвилею, коли українським артистам буде дана змога вчити ся і творити в рідній атмосфері, се сумне явище перейде до історії.

З побіжного вичисленя артистів, які брали участь в трьох українських виставках, та їхних творів, зарисовує ся кілька виразнїйше опредїлених постатий, про які скажемо кілька слів.

Сестрінок Шевченка Фотій Красїцький дав ся пізнати львівській публиці 1904. р. Ученик петербурської академії і Ріпина почав свою артистичну кариєру відомим „Гостем з Запорожа“, що виставлений на конкурсовій виставці академії зробив вражінє. Картину хотїла купити академія за 600 карбованців, але артист не приняв гроший. По львівській виставці 1904. р. купило картину Наукове Тов. ім. Шевченка за 1000 корон — третину ціни, яку визначив артист для приватного купця. Крім згаданого „Гостя з Запорожа“ було ще на львівській виставці кілька жанрових та портретних його творів. Згадаємо такі, як „Просьвітитель“, „Біля криниці“, „Брат і сестра“ і „Сьвято“ з жанрів, та портрети — Лесї Українки, Карпенка-Карого і Михайла Старицького. Так в одних, як і в других виявив себе Красїцький артистом, який давно уже пройшов „днї бурі і напору“, найшов свій шлях і свій обсяг мистецьких засобів до тої міри, що протягом кільканайцяти лїт, які межують нас від львівської виставки, майже не помітно на картинах Красїцького зусиль вийти поза засвоєну манєру. Причинило ся до того безперечно педагогічне занятє артиста, яке нїколи не підпомагало розвитку таланів. Підчас революції 1905. р. був Красїцький ілюстратором київського „Шершеня“, а згодом приняв посаду вчителя в київській школї прикладного мистецтва.

Близько до Красїцького по способу трактованя жанрових мотивів стоїть Іван Макушенко. На львівській виставці було три його жанрові картини. „Перед сьвятом“, „Біля господарства“ і „У бабусї“. Іван Труш, пишучи про сї картини: сказав між иншими, „Оброблене картини дає сьвідоцтво, що автор їх навчив ся богато в петербурській академії, але передвчасно перестав студиювати природу і передвчасно задоволив ся результатом свого знаня і досьвіду на поли малярства“. Висловлена вкінцї автором надія на красші результати його працї в будучинї не справдила ся. Макушенко брав участь майже в усїх згаданих нами виставках, але нї разу не звернув на себе більшої уваги, чим молоді дебютанти; що гірше, богато критиків признало його картини слабшими речами виставок. Колиб ми знали історию житя Макушенка, могли би вияснити собі причини сього творчого застою, але поки що мусимо тільки жалкувати марнованого талану.

До змарнованих таланів належить другий сестрінок Шевченка — Гриць Дядченко. Вихованок петербурської академії і київської школи Мурашка, дуже рано проявив чималий талан, доказом чого його — великий портрет М. Лисенка та кілька рисунків у збірцї його мецената Терещенка. На першій українській виставці 1911. р. бачили ми кілька його інтересних дрібничок, на другий був його рисунок „Дївчатко“, а в останнїй 1918. р. Дядченко участи вже не брав. Не бачимо його і в гуртї, що зібрав ся в Т-ві дїячів укр. пластичного мистецтва. Можливо, що нервовий розстрій, що розвинув ся в артиста під впливом безвідрадности житєвих умов, погубив його для мистецтва...

Артистами, на яких творчість лягло пятно західної (краківської) школи є Михайло Жук, Іван Северин, І. Бурячок та Олекса Новаківський.

Жук (род. 1883. р. в Кахівці н. Днїпром), зразу ученик згадуваного вже Мурашка, а відтак краківської академії мистецтв, зараня виявив нахил до стилїзациї. Васильківський, знаменитий стиліст як його вчитель, розвинув сей нахил до того, що стилїзация стала прикметою творчости Жука. У Львові в 1904. р. виставив Жук пастелеву композицию „Смуток", яка дуже ярко зраджувала вплив Виспянського та Яцка Мальчевського. Дивно одуховлений характер носять портрети сього артиста. Примушений житєвими умовами заробляти на хлїб наукою рисунків, довго стояв Жук осторонь виставкового руху і тільки тут і там бачили ми його стилїзовані заставки по книжках і видавництвах. Неподавно пристав він до гурту Т-ва дїячів укр. пляст. мистецтва.

Северин (род. в Полтавщині) вчив ся зразу у Сластьона, а відтак в Кракові у Станїславського. З Кракова поїхав на Гуцульщину, де в Довгополи найшов змогу праці в гостинній хаті о. Попеля. З Гуцульщини поїхав Северин у сьвіт, побував у Римі, Венециї та Парижі, походив по Альпах, часто примираючи з голоду, 1909. р. був у Львові, а коли 1911. р. уладив виставку у Київі — перечислив ся, бо виставка... завела. З того часу загинув по ньому слух. А жаль, бо в ньому мала Україна талановитого артиста европейської міри...

Завів ся, може не так на українській публиці, як на „критиці" знаменитий рисівник, ученик краківської академії Іван Бурячок. У Львові виставив він кілька гарних пейсажів, відтак стрічаємо його в ряди-годи на виставках. Та більш усього віддає ся Бурячок графічному прикрашуваню книг та периодичних видавництв.

Важко і в великій мірі ризиковно є встановляти єрархію в культурі сучасности, алеж ми мабуть не відбігаємо далеко від правди, коли скажемо, що на чолї сучасного малярства Наддніпрянщини іде двох артистів, яким на імя — Кричевський Василь і Холодний Петро.

Перший з них вдаряє своєю всесторонностию. Талановитий і наскрізь оригінальний архитект, творець будинку Полтавського Земства та маляр, о дуже широкій скалї мистецьких засобів. Є в ньому щось з людини Ренесансу; не даром звуть його на Вкраїні „arbiter elegantiarum" в справах мистецької культури. Його малярство, в якого обсяг входять технїчно досконалі акварельні й олїйні нариси, пейсажі, архитектурні закутки, житя міста, села, обстанова нутра, орнаментальні композициї макат і килимів і т. д.. таке чарівне, що морозом проняла нас вістка, що половина того творчого надбаня пропала в огні пожежі.

Брат нашого артиста Федір виявив себе гарним хоч не до братової міри оригінальним малярем жіночих і хлопячих головок.

Петро Холодний, бувший товариш укр. мінїстра просьвіти, що на виставці 1912. р. велїв числити на себе як на творчу силу, нї вчому не завів сподіванок. Коли на першій виставці його картини звертали загальну увагу, то на двох слїдуючих творили їх ядро. На превеликий жаль, не-можемо, покищо, подати бодай декілька дат про житє-бутє сих обох артистів.

Безперечно, одначе, найкрасшим представником малярства усеї України є Олекса Новаківський. Обставина, що він уродженець українського Поділя, вчив ся і тепер творить в Галичині, ставить його на межі двох українських територий, наче символ зєдиненя творчої сили Наддніпрянщини з мистецькою атмосферою Галицької України.

Олекса Новаківський (Род. 1872. р.) відомий галицькій публиці красше анїж сьогобічній; довго проживаючи в Галичинї, зріс ся Новаківський з її культурою, не оставши без впливу на неї. Популярність Новаківського серед Галичан датує ся від його краківської виставки в вересні 1911. р. з приводу якої д. Н. Лїтинський написав про артиста в львівській „Неділї“ (1911. ч. 42). Тамжеж поміщено репродукції його „Автопортрету“, „У хресної матері“ та „Селянки“. Згодом, коли артист переїхав з Кракова до Львова, помістив про нього ряд статий підписаний в „Ілюстрованій Українї“ (1914) і „Шляхах“ (1916) разом з богатьома репродукциями його творів. Крім того богато більших і менших картин віддав артист у депозит до львівського „Национального музея“. Зважив-ши ще й науку малюваня, якої Новаківський зовсім безкористовно удїляє молодим таланам, та контакт, в якому остають з ним майже усї українські артисти Львова та люди близькі до мистецтва, побачимо, що Новаківському довело ся за короткий час відіграти важну ролю в мистецькому русї українського Львова, зглядно Галичини. Тепер він працює над історичними портретами, що десятками тисяч розійдуть ся по Українї, а київське Товариство дїячів пластичного мистецтва лагодить ся запросити між иншими Новаківського до уладженя виставки картин в Київі.

Артистичну карієру починав Новаківський доволї скромно. Першим його учителем був декоративний маляр Пилип Клименко в Одесї. Колії житя сього чоловіка доволї цїкаві длятого, щоби сказати про них кілька слів. Син столяра, недокінчений студент петербурської академії в віддїлї пейсажу, був примушений міняти свій талан на дрібні, заробляючи на удержанє рідні. Потім вчив Клименко в ремісничо-промисловій школї, а по лїтах горюваня, став той чоловік, що скінчив ледви три гімназийні кляси... професором математики на унїверситетї.

М. Пімоненко: Біля перелазу.

У Клименка пробув Новаківський чотири роки, виконуючи найчорнїйшу тапіцерсько-декоративну роботу. Крім сього малював, а з його найперших праць таки остали ся у Клименка портрет на студия „Ідіот“ і „Мертва природа“, розмірів 30×25 cm картина, зображаюча помаранчеве деревце, вазон і чорний збанок, мабуть, на чорному тлї.

З Одеси поїхав Новаківський 1888. р. до Попелюх, де між иншими намалював картину „Хата після дощу“, яка допомогла йому до виїзду за границю. Картину сю купив гр. Тадей Грохольський. Се звернуло увагу дїдички Ободівки п. Бжозовської, яка й вислала Новаківського до Кракова 1892. р.

В краківській академії, якої ректором був Матейко, записав ся Новаківський до кляси проф. Цинка. В нього пробув артист пів року, після чого переніс ся на фігуральний курс гіпсів до Яблонського, при чому на рисованє з живої природи ходив до Лущкевича.

По трьох місяцях, пробутих у Яблонського, перейшов Новаківський виїмковою дорогою до Лущкевича, а до проф. Лєфлєра заходив на „мертву природу“. На другому курсї одержав нагороду за „Голову Ав-

густа“ рисовану з гіпсового відливу, при чому сам Матейко звернув увагу на молодого адепта українського мистецтва.

По році, коли п. Бжозовська відібрала артистови стипендию, вертає Новаківський на Україну, де в с. Соколівці, через три роки заробляє портретами. Коли 1895. р. увільнено його з війська, їде назад до Кракова, де за ректорату Фалата (Українця з походженя) записує ся до кляси проф. Упіжицького. Довгий час працював артист нїким незавважуваний, а коли 1897. р. виставив около 70 рисунків, то в рецензиї виставки написаній арт. Нїтецьким не було про нього згадки. Правда, рецензент, „Głosu Narodu“ п. Пйотровський закинув Нїтецькому, що він на Новаківськім не пізнав ся, але се не змінило справи нї в чім. 1898. малює Новаківський кілька актів, які закупила академія й надїлила артиста срібною медалею. 1899. р. бачимо його у проф. Вичулковського. У Вичулковського перебув Новаківський свою „Sturm- und Drangperiode“ творчу крізу. Його рисунки „наче з каміня“, його „брак почутя краски“ загнали його в ліжко, в якому пролежав три місяці. Вкінцї, коли підняв ся, намалював в академії погрудє селянки, що задоволило усїх негодуючих на дотогочасний спосіб його малюваня і приспособило артистови срібну медалю.

Одначе артист „поправив ся“ не на довго. Коли по фериях пробутих в Ободівцї, де він малював палату Собанського, вернув до Кракова, знов почав малювати постатї „наче з каміня“, знов втратив „почутє краски“. Але тепер уже до нього не ставили ся байдуже. „Янко на підлозї“ звернула загальну увагу. З того часу (1899—1900) походить ряд головок, кілька сьвітло-тїнних студий та академічна композиция „міг бути людиною“ (є в гр. Грохольського). Тодї то із пятьдесяти своїх робіт вибрав Новаківський 16, за які одержав 1900. р. золоту медалю. З того часу нїхто на віддїлї малярства в краківській академії не дістав ще сеї вищої нагороди. Так покінчив Новаківський свої академічні студії. Академія купує в нього одну головку за 600 корон, а галицький Краєвий Видїл наділює артиста річною стипендією в сумі 1200 кор., яку побирав Новаківський чотири роки.

1901. р. іде Новаківський в підкраківське село Могилу, де працює повних дванайцять лїт над розвязкою малярських проблємів, що разураз йому насовували ся. Не треба забувати, що в темнім мазурськім селї жив Новаківський серед найгірших умов. Навіть тамошний сьвященник бунтував людий проти артисти так, що перших три роки нїхто йому не відважив ся позувати. Першою людиною, що на се зважила ся, була теперішна Дружина артиста, з якою познайомив ся він ще в 1898 р. коли вона девятилїтньою дитиною вчила ся в Кракові. Дочка вбогої селянки з Йорданова, стала від тодї і до нинї остає одинокою розрадою й підпорою артиста. В Могилї пробув артист до 1910. р., після чого оселив ся в Кракові, де жив до 1913. р.

Сучасна воєнна завірюха не пощадила творчого надбаня артиста. Збройні люди розграбили усе, що полишив Новаківський в Могилї. А було там 140 рисункових альбомів, студиї до „Весни“, студиї поодиноких явищ природи — цьвітів, води, риб, облаків і т. д. Деякі з них були означені його монограмою.

Майже все, що сотворив Новаківський у Кракові, остало ся тамже у дра Грогульського, який час до часу його підпомагав.

В перве виставляв Новаківський на „ювілейній виставцї“ 1905. року в Кракові, з якої краківське „Товариство мистецтв“ закупило дві картинї, а чотири опинило ся в приватних руках. Тамже в 1909 р. виставив Н. дві більші картини. Крім того, дещо з його картин було на польській „Туристичній виставцї“ у Відні, Берлїні, Познанї і других містах. Не

маючи средств для оплаченя коштів пересилки й асекурації картин, мусїв артист відмовляти богатьом виставочним комітетам.

В 1911 р. уладив артист самостійну виставку в сальонї краківського „Товариства мистецтва“.

Зібрав тут Новаківський поверх сотню своїх праць, що давало більш-менш повне понятє про характер його творчости.

Дивне диво! Краківська артистична критика, яка так гарно розуміє ся на мистецтві, станула до артиста в резерві. Преса збула виставку або мовчанкою, або кількома байдужними реченями, управа „Товариства гарних мистецтв“ поспішила ся із замкненєм виставки і, проти звичаю, не закупила нї одної з картин. Чи не пізнали ся на Новаківському? Нї! На кількох картинах підписав ся артист по українськи, себе намалював у вишиванцї, а на домір нещастя — виставку оглянув український митрополит. Всього того було досить, щоби офіціяльний артистичний Краків відвернув ся від Новаківського.

М. Сластьон: До Шевченкових „Гайдамаків“.

В „Краківському артистичному місячнику“ пише п. Л.:

„Замітним заінтересованєм гїшила ся виставка праць кольориста п. Олекси Новаківського. До канцелярії Товариства тиснули ся гостї з запитом про цїни виставлених картин. Наша одначе публика, що привикла до безмірно низьких цїн і „краківських торгів“, подавала ся в зад перед цїнами тих переважно дрібних картинок в цїнї від 300 до 6000 кор. і несподіваною їх сталостию!“

Решта преси мовчала, а поведїнка управи товариства спонукали п. Ч. Вр. в „Напшодї“ слушно обурити ся:

„Чейже виставка була виїмково інтересна! Сьвіжість і сила кольориту, вдаряюча правда і безглядна щирість в обсервациї природи і чисто малярський спосіб пониманя єї, а при тому чималий такт і смак у володїню малярськими средствами, легкість компонованя, замітна в свобідному укладї фігур і цїлих ґруп — повинні були звернути більше уваги на виставку п. Новаківського і продовжити єї коротке треванє. Тимчасом не тільки, що звинено єї по одномісячному треваню, проти волї і замірів артиста, але серед щорічних справоздань і закупу творів, призначених на

розльосованє, імя того щирого і в як найгірших обставинах працюючого артиста і його картини — як би умисно поминемо. Щось, отже, зле діє ся в данському королівстві!“

Може автор сеї замітки не знав причин того явища, а може знав, та соромив ся за свою публику, та факт остане фактом — артистична критика відвернула ся від Новаківського, бо втратила надію на окупацию його творчого доробку для польської культури.

Сам Новаківський не брав собі того надто до серця, навпаки продумував над перевезенєм виставки до Львова і... Київа. Та нещастє хотіло, що небаром по виставці артист починає недомагати, вкінці западає в тяжку недугу, з якої тільки поважна операція вирвала його від смерти. А тимчасом митрополит разом з краківськими приклонниками артиста захожував ся над стягненєм його до Львова. Кінець кінців се вдало ся і в падолистї 1913. р. опинив ся Новаківський „між своїми“. Посумував за Могилою, за Краковом, що всеж таки його розумів і цінив, та хоч не зовсїм здоров, забрав ся до роботи.

До речі кажучи, без роботи, без кисти чи олівця в долонї, Новаківського побачити неможливо. Не малював Новаківський хиба тих кілька годин, як лежав серед мук на операційнім столї. Коли лежав в шпиталї, в горячці болїючи, малював і рисував без впину. Другого творця такої працї, менї не доводило ся бачити.

У Львові замешкав Новаківський зразу в митрополичій палатї, відтак в домі Стикн, де й доси мешкає.

Вилічувати праць виконаних артистом уже у Львові, я не беру ся. Їх дуже богато: ряд полотен, тектур, стоси заповнених нарисами зшитків. Усе те — студиї, підготовні працї. Нема серед тої маси картин ні одної, яку артист уважав би скінченою. Вічно невдоволений собою, палаючий від помислів і творчих візий, як кождий з великих. Нема для його страшнїйшої думки над ту, що котрась з картин якою небудь дорогою моглаб опинити ся за стїнами його робітнї і непокоїти його своєю „нескінченостию“.

Одною з перших задач, які поставив собі артист, приїхавши до Львова — було створенє портрету митрополита. Митрополит, занятий працею, не міг позувати як слїд артистови, через що Новаківський малює його портрет з „памяти“ таким, яким він його бачить, а для зверхньої форми користує ся цїлою масою моментальних начерків і студий.

Другою працею, над якою артист працював місяцями, була композиция „Пробудженє“. Щось зі стилю і з духа Роденової „Бронзової епохи“. Пробудженє — перші проблиски сьвідомости житя, його краси, принади і обіцяної роскоші. Композиця, якої є в артиста кілька мотивів, поки що не скінчена.

Відтак слїдує „Мадонна“, якої останний мотив ми бачили в рисунку. Дивна композиция. Своїм стилем нагадує Ботічелля, мимо того, що уся належить до Новаківського. Кожда лїнія, кождий рух, схиленє, має свій змисл, своє значінє; усе тут звязане, підпорядковане одній всесильній ідеї. То не інстуційний фрагмент, не промінчик скороминаючого вражіня, не лїрика, а велика драма. Усе тут має свій початок і кінець, усе бачимо тут на полотнї, нї одна чертка не переносить нас поза рами композициї.

На горизонтї з правого боку сїльська, трехбанна церква, одна з тих мистецьких перлин, яких стільки розсипала творча туга народу. В центрі — Мадонна; най для одних се Богородиця, для других клясична Деметер, ідеї се зовсїм не змінює. Похилила голову над дитиною, що в неї на колїнах. Дитина ся — Христос чи геній людськости, все одно — втїленє зароджуючої ся краси молодого тїла, молодої пречистої душі, що проглядає очима дитини; склепінє голови, лук носа, зраджують інтелїгенцию,

Ігжакевич: Максим Залізняк.

силу творчого духа. З правого боку на вколїшках сїльська дївчинка; дитина долин і недостатку з рабським пієтизмом стріпує пилинку із ніжки молодого Ґенїя-Христа. Поза нею стоїть дитина гір і свободи; задивила ся в хлопчика, що лежить на колїнах Мадонни, як дївчина дивить ся на квітку, на білу хмарку, що пливе по блакитї. З лївого боку дивна постать. Малий хлопчина схилив голову на скрипку і грає. Коли глянемо блище, побачимо, що голова в його непропорционально велика, видовжена в зад, обличє не хлопяче, уся постать наче стиснута якимсь тягарем з гори. Такого хлопчика нераз зустрінеш в нашому селї. Звуть його „придурковатим". Спитати в нього що небудь, він видивить ся і або відповість щось не до речі або і не обізве ся. А часом, буває, щось таке скаже, що старі здивують ся і не можуть розгадати — відкіля в нього думки такі глибокі, розумні, відкіля дитина того „набрала ся". Той хлопчик в композициї, то „малий Мирон" Франка — з його виросте творець, артист, він буде „юродивим", дивним, незрозумілим чоловіком. Композиция „ще не скінчена", говорить артист, а я скажу, що вона й не буде нїколи скінченою, як не скінченим було різьбарство Михайла Ангела, „Фауст" Ґетого, „Весїлє" Виспянського... як нескінченими остали усї архитвори сьвіта.

До перших творів Новаківського у Львові належать — „Камелії", портрет панни Л. Б., портрет о. Сембратовича, кілька роскішних кольористичних сильвет церкви св. Юра та портрет маленької донечки одного зі святоюрських священиків.

Коли будова „Музичного інституту ім. Лисенка" була на укінченю, пок. В. Шухевич звернув ся до артиста за замовленєм — намалювати чотири алєґоричні зображення музики, вихованя, мистецтва і просьвіти. Пок. замовник обраховував, що по всякій правдоподібности робота буде „готова" протягом кількох тижнїв. Тимчасом того рода обрахунки, були оперті на хибних передпосилках. З того часу минуло уже більш двох років, другий маляр п. Сосенко давно вже покінчив орнаментальну полїхромію обох саль Інститута, а Новаківський „не готов" ще до нинї. Річ проста. Заходить тут деяка ріжниця в поглядах. Одні малюють „pro esu" на нинї, „аби було", другі „pro Jesu" — в обличю вічности. На всякий случай Новаківський до перших не належить. Замовленє Інституту не було для нього нїчим иншим, як наскрізь зверхною формальностию. Бодай так дивив ся на справу артист. Для Інституту має бути і буде намальовано чотири алєґорії, в докладно вимірених елїпсах, зміст їх поданий, зверхня форма теж, усе инше зарезервував артист собі.

Над тими чотирма алєґориями, (з поміж яких дві подано в репродукциї на стр. 123 і 126), працює Новаківський від дня замовленя до нинї.

З огляду на те, що колись повиснуть вони на прилюдному місцї, опис їх лишаємо на боцї. Не можемо одначе поминути одного спостереженя. Новаківський, покинувши Україну ледви не хлопцем, пробувши стільки лїт в корінній Польщі, почав засвоювати собі зверхнї форми типового польського елємету, так як польський маляр Яроцький увесь пересяк нашою Гуцульщиною. В краківських своїх працях був Новаківський Українцем по дусї, зверхня форма його творчости була, коли не польська то — мало українська. Приїзд до Львова, а зараз за тим замовленє музичного інституту, зробили своє. „Der Riese hat seine Mutter berührt"... Новаківський почав студиовати український народний побут, ношу, орнаментику, народню символїку, народнї типи і став Українцем в повному значінню слова — по дусї і по формі.

На сїм кінчаємо наш невичерпуючий, інформативний огляд.

М. Возняк.

Любов до Рідного Краю в новій українській поезиї.

Коли палко і щиро кохаєш
ти убогий і рідний свій люд,
то невже ти ще досї не знаєш,
що любов може гори зкернуть?
Б. Грінченко.

Справжні творцї нової української лїтератури вже тернистим шляхом свого житя засьвідчили щирість своїх висловів про любов Українця й Українки до свого Рідного Краю й ті обовязки, які вона диктує. Не словами, а дїлами всього свого житя доказали повагу свого розуміня любови до України й тих обовязків, які випливають з правдивої такої любови, і Шевченко, і Драгоманів, і Франко, і багато, багато инших письменників, учених і громадських дїячів. Тому може до речі буде перелисткувати нашу нову поезию й вибрати з неї, бодай здебільшого, те, що разом складаєть ся на її заповіт грядучим поколїням.

Високе розумінє любови до Рідного Краю бачимо у Котляревського, що в пятій пісні Енеїди малює такі наслїдки справжнього патриотизму:

Любов к отчизнї де героїть,
там сила вража не устоїть,
там грудь сильнїйша од гармат,
там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
там лицар — всякий парубійка,
козак там чортови не брат.

Обовязок супроти Рідного Краю ставить він висше від обовязку супроти батьків, коли в тій самій пісні говорить:

Де общеє добро в упадку,
забудь отця, забудь і матку,
лети повинність ісправлять.

Над виясненєм справи батьківщини безбатьченків працюють наслїдники Котляревського. В Наддністрянській Українї Маркіян Шашкевич довершує такого самого дїла, як Котляревський в Наддніпрянській. Його особистий вплив такий великий, що він „запалює вогонь, який може вгасити тільки могила“, як висловив ся Михайло Козаневич. Доки Шашкевич є при житю, його два товариші з „трійцї“ Іван Вагилевич і Яків Головацький, передовсїм останнїй, здатні на такі дїла, що сьогодні тільки голову треба схилити перед їх ідейностию і самопосьвятою. Та коли передвчасно перериваєть ся слабосильна нитка Маркіянового житя, його приятелї, з виїмкою тих, котрих нї доля нї талант не висунули на видні ролї, по кількох лїтах остигають у своїм запалї так далеко, що обидва знаходять собі зовсїм инші „вітчини“, як проповідав їх високоідейний умерлий товариш. В 1848 р. триюмфує ідея Шашкевича в Наддністрянській Українї, в 1849 р. має слабу перевагу, а пізнїйше улягає впливови московських безбатьченків.

До свого Рідного Краю починає навертати їх слово того, хто є властивий батько нового руху за українською державностию — Шевченка. Він — самоук підіймаєть ся на таку висоту национальної

і політичної сьвідомости, що до неї не є в силї підняти ся учені братчики Кирило-Методиївського Товариства. Він хоче лежати в могилї над Днїпром, щоб наслухувати, коли Днїпро

понесе з України
у синєє море
кров ворожу.

В тімже „Заповітї“ він накликує земляків, щоб „вражою, злою кровю волю окропили“ і його помянули „не злим тихим словом“ „в сем'ї вольній, новій“. Се зрозуміле, бо Шевченко так любить Україну, що готов „прокляти сьвятого Бога, за неї душу погубити“. Тому й через увесь Кобзар кличе „не дати матері в руках у ката пропадать“.

Свою Україну любіть,
любіть її... во время люте,
в останню, тяжкую минуту
за неї Господа моліть!

Шевченкови байдужна його власна доля, але не байдужна для нього доля України,

як Україну злиї люде
присплять, лукаві, і в огні
її, окраденую, збудять...

Він уважає найкрасшою згадкою для себе, коли батько скаже до сина:

Молись,
молись, сину: за Вкраїну
його замучили колись!

Шевченків товариш недолї Панько Кулїш сьпіває, що

сьвяте слово — рідна мати;
єсть іще сьвятиня
висша, Богови милїйша —
рідная Вкраїна (Сьвятиня).

У „Великих проводах“ підкреслює він, що

тодї слобонить ся
від панів неситих Україна,
як у всїх убогих
і у всїх заможних
буде воля і дума єдина.

До великих дїл потрібна посьвята, над яку

нема в людей сьвятїйшого призваня,
нема й у Бога красшого нїчого.

Так говорить Кулїш у драмі „Байда“ й додає в иншій драмі „Цар Наливай“, що можна тільки „подвигом самопосьвяти спасення сотворить своїму народу“.

І таких подвигів самопосьвяти повне житє Панька Кулїша й шестидесятників і тої ґрупи дїячів, котра виступила між першим і другим указом з забороною українського слова, й ще більше тих, котрі винесли українську ідею з часів того лихолїтя українського слова, в яке воно попало 1876 р. І вилім в сїй забороні пробиває собі український театр,

батько якого Михайло Старицький вкладає в дорогу йому й нам справу не тільки свою працю, повну самопосьвяти, але й значний капітал. У „Родовищі“ він ось як визнає свою любов до України:

Люблю я Рідний Край коханєм незвичайним,
його не здужає зламати й розум мій,
ні слава, надбана крівавим рабуванєм,
ні самовіри дух, ні гордий супокій,
ні давньої доби перекази святії —
в мене не зворухнуть одрадісної мрії.

Скільки разів він вертає, з поїздок театральних труп на Україну, його обгортає

знов жага на сьвітї жити,
чинить добро, людей любити
й оддать душі надбитий хист
Країнї Рідній на користь.

„Нехай Україна в щастї буя“ — в сїм бачить Старицький одиноку нагороду та втїху за працю для Рідного Краю. З сеї точки виходячи, він звертаєть ся „До молодї“:

Ви любіть
свою знесилену родину —
й за неї сили до загину
і навіть душу положіть.

Зразками любови до України та вказівками, як повинна виглядати справжня любов Рідної Країни, переповнені історичні драми Старицького. В „Останній ночі“ зазначує поет, що „коли річ іде про долю народа, про зборону отчизни, то й тиндітні створіня мусять віддати свої сили... Тут не може бути ні пань, ні панянок: тут всї рівні“. Сам розпнятий катами Христос сказав,

що нїсть любови більш над ту,
яка віддасть за друзї свою душу...

Згідно з сею засадою один з героїв драми віддає своє житє за Україну, прощаючи ся з нею словами:

Краю Рідний, мій коханий краю,
як кохав тебе я щиро змалку,
все віддам! І кровю наостанку
я догану прадїдів змиваю
і за люд свій, за його недолю
віддаю житє своє без болю.

В „Обороні Буші“ вкладає Старицький в уста одного з героїв драми такі накликуваня:

Ох, одумаїмо ся, друзї,
даймо всї на згоду руки,
хай не стогне люд у тузї,
хай не гине край від муки,
бо ненатлиї сусїди
знай чатують нашу зваду,
накликають тільки біди
і кують між нас розраду:
на користь собі пильнують

і на нашу власну згубу,
щоб загарбати сьвятую
нашу землю й волю любу!

Зарадити сьому може тільки виповненє такої засади з боку кождого Українця, кождої Українки:

Над все любить отчизну й рідну віру,
не зражувать ні ради чого їх,
а все житє віддати їм на благо.

До такого обовязку покликані всї Українці, тим більше тодї, коли

голосить дзвін і всїх нас покликає
забуть себе і злить всї почутя
в одно лише велике, неомірне —
до матері України: вона
тепер кона в тяжкій, пекельній скрутї
і поклика, благає до дїтей...

Всї жалї, всї радощі маємо зложити до ніг Українї, для неї осягнути вершок щастя в людськім житю:

А нам Господь дав найславнїйшу долю —
своїм житєм заратувати край,
дать супокій замученому люду...
О, се така утїха райова,
що за неї благословімте Бога!

І не диво, бо „для ідей смерти нема: люде умірають — ідеї вічні“, — каже Тобілевич в драмі „Понад Днїпром“, а Борис Грінченко в повісти „На розпутї“ висловлюєть ся: „сила в ідеї дужча од усяких сил на сьвітї“.

Вже перший указ проти українського слова в Наддніпрянській Українї велить шукати тамошнїм українським письменникам місця для своїх писань у галицьких народовецьких виданях, ще більше ганебний указ з 1876 р. Рівночасно відбуваєть ся еміграция ряду талановитих письменників і учених поза межі тодїшньої Росиї, між ними і найвизначнїйшого її члена Михайла Драгоманова. Відзначаючи ся неабиякою спроможностию впливати своїми писанями, листами й розмовами на своє окруженє, слухачів і читачів, Драгоманів находить і на галицькім запустїлім ґрунтї ряд апостолів думок, які голосить, між ними найталановитшого письменника, ученого та громадського дїяча — Івана Франка, що своєю сороклїтною працею, зразковою і гідною наслїдуваня, показує, яких чудес може довершити людина серед найприкрійших обставин житя, ведена безмежною любовю до Рідного Краю.

У вірші „Моя любов“ мотивує Франко свою любов до України ось як:

Вона так гарна, сяє так
сьвятою, чистою красою
і на лиці яріє знак
любови, щирости, спокою.
Вона так гарна, а проте
так нещаслива, стільки лиха
знесла, що квилить лихо те
в її кождїській пісні стиха.
Її пізнавши, чи-ж я міг
не полюбить її сердечно,

не відречи ся власних втїх,
щоб їй віддатись доконечно?
А полюбивши, чи-ж би міг
я божую її подобу
згубити з серця мимо всїх
терпінь і горя аж до гробу?

„Сьвятовечірна казка“ уводить Українця в призначений для нього рай:

Отсе рідня моя! Отсе моя держава,
мої терпіня всї, моя будучність, слава:
Днїстер, Днїпро і Дон, Бескиди і Кавказ,
отсе, сини мої, мій чудний раї — для вас!
Любіть, любіть його! Судьби сповнить ся доля,
і швидко власть чужа пропаде з сього поля.
Не стане тих, що днесь на вас наругу зводять,
і щезне сила їх, мов мгли нічні проходять.

Франко через увесь час свого житя словом і письмом, прозою і віршом ставить перед очі вічного раба — Українця ту сьвяту правду, що

воля, слава, сила
відмірюють ся мірою борнї.

У відомім гимнї „Не пора“ він підкреслює, що крайня „нам пора для України жить“, прапор якої повинен обєднати всї партиї і стани — до бою:

У завзятій, важкій боротьбі
ми поляжем, щоб волю і щастє і честь,
Рідний Краю, здобути тобі.

Тільки боротьба може принести кращу долю Українї:

Лиш бори ся, не мири ся,
радше впадь, а сил не трать,
гордо стій і не кори ся,
хоч пропадь, але не зрадь!
Кождий думай, що на тобі
мілїонів стан стоїть,
що за долю мілїонів
мусиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут в тім місцї,
де стою я у огни,
важить ся тепер вся доля
величезної війни.
Як подам ся, не достою,
захитаю ся мов тїнь, —
пропаде крівава праця
многих, многих поколїнь...
(Великі роковини.)

Кождий мусить бути придатний „на сьвяте, велике дїло“ та в хвилї потреби все жертвувати для справи України:

Бережи маєток про чорну годину,
та віддай маєток за вірну дружину;
а себе довічно бережи без впину,
та віддай майно і жінку й себе за Вкраїну.

Ясним полумям огненної любови до України горить увесь високопоетичний „Мойсей“ Франка. Прольог до сеї поеми говорить вимовно, як знаменито пізнав Франко рабську, спідлену споконвічними ворогами душу сучасного Українця. Серед сумнівів і зневіри в здатність українського народу вибороти собі волю хочби найтяжшими жертвами звертаєть ся Франко до нього такими словами:

Народе мій, замучений, розбитий,
мов паралїтик той на роздорожу,
людським призирством нїби струпом вкритий!
Твоїм будущим душу я трівожу,
від сорому, який нащадків пізних
палитиме, заснути я не можу.
Не вже тобі на таблицях залїзних
записано в сусїдів бути гноєм,
тяглом у поїздах їх бистроїздних?
Не вже по вік удїлом буде твоїм
укрита злість, облудлива покірність
усякому, хто зрадою й розбоєм
тебе скував і заприсяг на вірність?
Не вже тобі лиш не судилось дїло,
що-б виявило твоїх сил безмірність?
Не вже задармо стільки серць горіло
до тебе найсьвятїйшою любовю,
тобі офіруючи душу й тїло?
Задармо край твій весь политий кровю
твоїх борців? Йому вже не пишать ся
у красотї, свободї і здоровю?
Задармо в слові твойому іскрять ся
і сила й мягкість, дотеп і потуга
і все, чим може вгору дух піднять ся?
Задармо в пісні твоїй ллять ся туга,
і сьміх дзвінкий, і жалощі коханя,
надїй і втїхи сьвітляная смуга?
О, нї! Не самі сльози і зітханя
тобі судились! Вірю в силу духа
і в день воскресний твойого повстаня.
О, як би хвилю вдать, що слова слуха,
і слово вдать, що в хвилю ту блаженну
вздоровлює й огнем живущим буха!
О, як би пісню вдать палку, вітхненну,
що мілїони порива з собою,
окрилює, веде на путь спасенну!

Поет вірить, що вкінцї все, що почуває себе Українцем, стане до одно-душного бою й тодї, Україно,

ти огнистим видом
засяєш у народів вольних колї,
труснеш Кавказ, впережеш ся Бескидом,
покотиш Чорним морем гомін волї,
і глянеш, як хазяїн домовитий
по своїй хатї і по своїм полї.

Коли взагалї можна-б було порівнювати ступінь любови до Рідного Краю у поодиноких письменників, безумовно друге місце по Шев-

ченкови зайняла-б Леся Українка. „Єсть в людях дивні, здавало ся-б, ірраціональні, але такі могутні почутя, які опановують людиною, примушують її забувати власне благо, ведуть до всяких страт, буває й до передчасного кінця. До сих почутів належить почутє патриотизму. Вибухає воно переважно тоді, коли проявленє сього патриотизму загрожує забезпеченому істнованю людини, — тоді воно й горить найчистійшим вогнем“, — пише з приводу патриотизму Лесї Українки така близька до великої покійниці людина, як наша широковідома письменниця Людмила Старицька-Черняхівська. „Незрозуміле, але могутнє, як „закон тяжости“, почутє се звязує минуле з сучасним і утворює справжнє безсмертє людської душі. Квітки, що виростають на могилах, не вянуть нїколи. До такого високого патриотизму здатні не всї люде; тільки душі тонко орґанїзовані, душі благородні переймають ся ним. Сим глибоким почутєм перейняте було і житє і творчість Лесї Українки“.

„Патриотизм Лесї Українки вродив ся з нею разом, — се не був патриотизм, привязаний до околичних норм житя, — не був се романтизм, захоплений завзятєм колишнїх героїв, голосними подїями минулих бурхливих часів, — навпаки, — вона в творчости своїй навіть мало звертаєть ся до славної козацької епохи, — її патриотизм був патриотизмом глибоких переживань людського духу. Коли вона навіть і торкаєть ся епізодів українського історичного житя, який характеристичний зворот думки! Візьмемо, наприклад, видруковану вже після її смерти, а писану далеко ранїйше пєсу „Бояриня“, — про що трактує вона? Про неможливість духовного житя людини одної национальности, перейнятої духовим житєм і культурою свого народу, — в нормах житя народу чужого, хоч би у найкрасших, найсприятливійших“.

Вже молодесенькою, слабосильною дївчиною дає Леся Українка такі сильні й гарячі поетичні вислови любови до Рідного Краю, яких Україна не чула від часу грімкого Шевченкового:

Поховайте та вставайте,
кайдани порвіте!

В чудовім жмутку „Слїз - перел“ Леся Українка підіймає важке голосінє над недолею України:

Коли-ж се минеть ся? Чи згинем без долї?
Проклятє рукам, що спадають без сили!
На віщо родитись і жити в могилї?
Як маємо жити в ганебній неволї,
хай смертна темнота нам очі застеле!

Віддавши прегарно цїлу скалю почувань від тихого суму до розпуки й гордого проклону, поетка малює вплив слїз, що палять душу, а не є в силї допомогти Українї:

Всї наші сльози тугою палкою
спадуть на серце, серце запалає...
Нехай палає, не дає спокою,
поки душа терпіти силу має.
Коли-ж не стане сили, коли туга
вразить у край те серденько замлїле,
тодї душа повстане недолуга,
її розбудить серденько зболїле.
Як же повстане, — їй не буде впину,
заснути знов, як перш, вона не зможе,

вона боротись буде до загину:
або загине, або переможе.

В „Досьвітніх огнях“ вона в імя сеї будучої перемоги кличе бадьоро:

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала.

Леся Українка нераз зачіпає боротьбу, яку веде серед українського народу з переможцем тільки жмінка сьміливих гарячих душ. І в імени сеї жмінки промовляє вона в „Грішниці“ до решти байдужих:

Ходи; ми знову на війну зібрались!
Не ми убєм, то нас вони убють;
ми мусим боронитись, поможи нам!
Не вже ти будеш осторонь сидїти
і споглядать, як лллєть ся братня кров?
Нї, сором се терпіти. Наша смерть
научить инших, як їм треба жити.
Ходи, з тобою певне й другі підуть.

Пісні поетки, в які зсипає вона іскри свого серця запалюють душі навіть байдужних, оспалих людей. З добутими з глибини свсго серця словами веде Леся Українка таку розмову:

Слово, чому ти не твердая криця,
що серед бою так ясно іскрить ся?
чом ти не гострий, безжалїсний меч,
той, що здійма вражі голови з плеч?
Ти, моя щира, гартована мова,
я тебе видобуть з піхви готова,
тілько-ж ти кров з мого серця проллєш,
вражого-ж серця клинком не пробєш...
Вигострю, виточу зброю іскристу,
скілько достане снаги менї й хисту,
потім її почеплю при стїнї
иншим на втїху, на смуток менї.
Слово, моя ти єдиная зброє,
ми не повинні загинуть обоє!
Може в руках невідомих братів
станеш ти красшим мечем на катів.
Брязне клинок об залїзо кайданів,
піде луна по твердинях тиранів,
стрінеть ся з брязкотом инших мечей,
з гуком нових, не тюремних речей!
Местники дужі приймуть мою зброю,
кинуть ся з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
краще, нїж служиш ти хворим рукам!

Напів спомин, напів мужнїй поклик до бою представляє чудовий вірш Лесї Українки „Мрії“. В дитячі лїта любила поетка вік лицарства, але дивила ся вона не на гордих переможців, тільки її погляд спускав ся нижче

на того, хто розпростертий,
до землї прибитий списом,
говорив: „Убий, не здам ся!“

Її серця не чарував пишний лицар, що збройною рукою здобув красуню, але сьмілива відповідь бранки:

„Ти мене убити можеш,
але жити не примусиш!“

І поетці все хочеть ся гукнути, немов лицар її дитячих мрій:

„Хто живий? Зійди на вежу,
подиви ся наоколо!
Подивись, чи в полї видко
нашу чесну короговку?
Коли нї, не хочу жити,
хай менї відкриють жили.
Хай джерелом кров поллєть ся,
згину я від згуби крови.
Будь проклята кров ледача,
не за чесний стяг пролита!...“

„Нїщо не впливає так могутно на психіку людини, як вогонь, запалений людською рукою серед глухої ночі, як те непевне тремтяче сьвітло, що поборює страшну тьму, — могутнє сонце не зрівняєть ся в силї, вражіня з ним“ — каже Старицька-Черняхівська. „Леся Українка стала саме тим „досьвітним вогнем“. Негоди, темрява, брак товариства, брак критики і читачів і тільки сила ворогів, наче ще збуджували її енергію. Теми її творів звязані з українським житєм нїби тільки мовою, але в дїйсности в них в кождому відбили ся всї моменти громадського житя, всї почутя, які хвилювали душу українського народу. І Касандра, і Одержима, і Руфім і Присціла, і останнїй чудовий твір її — Оргія наші страждання, наші жалї“.

За далеко розросли ся-б отсї рядки, колиб пригадувати зразки розуміня любови Рідного Краю, розсипані по поезиях, драматичних поемах і драмах Лесї Українки. Все-ж таки можна згадати тут про загальний підклад таких її думок — про ідею. Про неї ось що стверджує в „Трьох хвилинах“: Ідея вічна; високе щастє жертви для ідеї;

Ідея воскресне
з крови, як фенїкс з полумя, і сили,
нової сили набере з крови
посьвячених їй мучеників.

Терновий вінець красший нїж царська корона, але

стане вінцем
лиш тодї плетениця торнова,
коли вільна душею людина
по волї квітчаєть ся терном,

сьпіває Леся Українка в „Невольницьких піснях“. „Джерело гаряче і скелю зрива кремяну“ — додає вона в „Єврейських мельодіях“.

В межичасї між творчостию Шевченка й Лесї Українки та між її сучасниками ми бачимо багато наївних, патетичних, дуже часто нещирих деклямаций про любов авторів до України, головно масу повторень і перелицьовань з Шевченка. Одначе з них тільки небагацько заслугують тут на згадку, підкріплені згідностию слова й дїла. Кониський не боїть ся тюрми за боротьбу за красшу долю для України:

Менї не встид носить кайдани
за волю краю і братів.

То сором — золоті жупани
носить, нанявшись до катів.
Нехай нас мучать і катують,
а слова правди не убють;
нехай кати всї бенкетують,
час приїде — разом пропадуть...

Без бою вони не щезнуть, як роса на сонці, й до такого бою закликує Павло Грабовський:

Не з любовю підходь ти до всього,
а ненавидь, кляни та карай,
катом будь пануваня гидкого,
люто бийсь за Рідний свій Край!
Не сцїлющий єлей розливати
там, де впину не знають мечі,
де потрібно влучної гармати,
де люд стогне і в день і в ночі.

Поле бою застелюєть ся трупами, боротьба вимагає жертв, але-ж

висока честь: усї скарби
зложити на вівтар, —
і жити в памяти юрби
як леґендарний цар, —

співає Микола Вороний (Серце музики). Зрештою справжньому патриотови Україна рідпїйша в біді, — стверджує сю правду Володимир Самійленко; тоді добрий Українець несе своїй Батьківшині всї сили, які має, бо

наша славна Україна —
наше щастє і наш рай!
Чи на сьвітї є країна
ще милїйша за наш край!
І в щасливі й злі години
ми для неї живемо,
на Вкраїні й для Вкраїни
будем жити й помремо.
(Україна.)

Товаришка Лесї Українки, Людмила Старицька-Черняхівська в „Апиєви Клявдиєви“ ось по чім пізнає, хто йде за народ:

Той за народ лише іде, хто сам
озброєний маєтками й правами,
і владою, і славою, всього
зрікаєть ся і віддає всю силу
житя свого народови...

Ширше висловити ся про обовязки Українця супроти Рідного Краю має вона нагоду в драмі „Гетьман Дорошенко“ про одного з тих наших гетьманів, котрі думали про відбудову власної державности. Сю думку вбирає вона в таку форму:

Поки ще бєть ся серце,
поки в руцї ще шаблї маєм ми,
поки козак соромитъ ся неслави,
ми мусимо боротись й зєднать
розшарпану отчизну і закласти

свою державу власну, щоб нїхто
втручати ся не сьмів у наші справи,
щоб гострий меч нам скрізь межою був.

Для сеї цїли можна, як би довелось, покликати самих чортів на поміч, щоб тільки вони допомогли зєднати Україну. Се перш усього й кождий Українець,

хто вірує, хто любить, той здола
горі сказать: устань і кинь ся в море,
і зробить ся, як схоче він. Нїхто
рук покладать не сміє: кожен знайде
чим помогти отчизні.

Українець нїколи не може згодити ся на розірванє своєї Батьківщини, не може зректи ся нї своїх прав, нї волї.

Ми можемо загинути усї,
засїяти ввесь Рідний Край кістками,
залить його своєю кровю, а
не зрадимо до віку України,
й неславою не вкриємо себе!

Та се ще не є найбільша біда, як ворог налягає на Рідний Край,

бо ворога й оджахнути можна.
Коли-ж свої на Рідний Край встають
й тут сами заводять свари й чвари,
тоді нема ратунку вже. нема...
Мов шашіль та, поточуть серце дуба
і звалить ся все дерево. Кінець.

Словом, щоб збудувати власну державність, Україна потребує як найбільшого числа людей, до дїл котрих можна-б з найбільшою справедливостию приложити слова героя драми Старицької-Черняхівської:

Візьміть ви всю безодню моря й неба,
й не зважите любови тої, що
горить отут до України.

Або:

Я все житє для тебе жив, для тебе
житє віддав, бо рани сї твої
пекли мене, а сльози їли душу
мов оливо гаряче.

У важких моментах свого історичного житя Україна вимагає дїла, відповідного до ваги моменту, від кождого свого горожанина:

Всїх треба скликати, зєднати,
щоб Рідний Край поратувати.
Нехай учений та сьпівець
не дба про лавровий вінець,
хай убере вінець з тернини...
До прапї ставаймо гуртом!

І в „Муках українського слова“ поетка кличе до Наддністрянських Українців:

Гей, Галичане, милі братя,
чи-ж нам бракує вже завзятя,

чи-ж не палка дїдівська кров
у наших жилах грає знов?
Зєднало нас одно минуле,
одно в нас серце сьміле й чуле,
одна душа, одно житє,
одно чекає нас бутє.
Подаймо-ж ми брат брату руки,
та поквітуймо всї ті муки,
які зазнав наш люд, наш край,
занедбаний своїми-ж вкрай!
Вперед! Нам сяють ясні зорі,
на необмеженім просторі!
Вперед! До слави, до звитяг!
Вперед! У гору рідний стяг!!

Не можу не закінчити сих виривків з творів поетки її вірною думкою про єдину вартість житя людини: „Душа велика шукає жертви для того, — каже вона, — чому віддає своє житє, її не журять нї власні болї, нї власна смерть. Але єсть в житю річ страшнїйша за смерть, — марно втрачене житє. Людина пристане на думку про власну смерть, але не пристане вона нїколи на те, щоб згинуло разом з нею те, чому вона віддає усе своє житє".

Вихована піснями Шевченка й науковими та публїцистичними працями Драгоманова, бачучи живий приклад корифеїв українського руху, напр. Франка й Лесї Українки, — Молода Україна розпочинає нову фазу змагань за красшу долю Рідного Краю, за його державну самостійність. Від невинних вічевих резолюций ся боротьба переходить у величезні страйкові рухи в Наддністрянщинї і в Наддніпрянщинї, в часї яких щораз глибше вдираєть ся в мозки українських громадян така проста правда, що людина може бути повним господарем тільки у власній хатї. Рухи за красшу долю України потягають за собою безлїч жертв; багато теперішнїх провідників і передових робітників загартовувало ся до великої працї в арештах і скитаню поза кордоном у примусовій еміграциї. Приготовна фаза сього руху закінчуєть ся створенєм Українського Сїчового Війська, від якої саме хвилї справа увійшла на шлях оружного бою, що не устане доти, поки Україна, зєднана з найменших частин своїх широких земель, не осягне повної державної самостійности й незалежности, поки Україна не стане „сїмєю вольною, новою", в якій перший раз зможемо помянути незлим тихим словом духового творця усього теперішнього руху — Шевченка.

Найвизначнїйшим співцем Молодої України стає О. Олесь. Сьвідомий того, що там перемога, де є жертви, з сарказмом відзиваєть ся поет до всїх байдужних Українців, яких має стільки наш народ, як жаден инший:

Глузуйте, кпіть над рідною землею,
вкривайте шклом і терном нашу путь,
вбивайте нас баїдужностю своєю, —
призирством дїти вас убють!
На батька син оганьбленнй не гляне,
зрічеть ся матері безтямної дочка,
і Гонти гнївний дух з могили встане,
і піде тїнь Залїзняка.
Даремно-б ви упали на колїна,
об землю бились би в тенетах каятя;
о, не простить вас гнївна Україна

за вік ганебного життя.
І в ранок той, коли ударять дзвони,
і вас на суд народній приведуть,
із тисяч уст розітнуть ся проклони
і вам на голови впадуть.

Зашвидка похоронна пісня ворогів: бо в імени добрих синів Рідного Краю складає поет таку присягу:

Клянем ся ми всї, що народ розкуєм,
всї здійсним сьвяті заповіти,
і волею край свій, як сонцем заллєм,
щоб міг він і другим зоріти.

Гасло тих, що зложили таку присягу життя України:

Живи, Україно, живи для краси,
для сили, для правди, для волї!...
Шуми, Україно, як рідні лїси,
як вітер в широкому полї.
До суду тебе не скують ланцюги,
і руки не скрутять ворожі:
стоять твої вірні сини навкруги
з шаблями в руках на сторожі.
Стоять, присягають тобі на шаблях
і жити і вмерти з тобою,
і рідні знамена в кривавих боях
нїколи не вкрити ганьбою.

А щоб встав український народ і розбив кайдани, українське лицарське військо

вкриє сьвіт димами,
а поля тїлами.

Як колись на сторожі України Шевченко поставив своє слово, так тепер найкрасші, найідейнїйші сини України сторожать будущини України в Українськім Війську:

Українське Військо мов з могили встало,
загреміло в бубни, в сурмоньки заграло,
розгорнуло прапор сояшно-блакитний,
прапор України! рідний, заповітний!
Вільну Україну не скують кайдани:
в обороні волї наше військо встане,
заревуть гармати, закричать шаблї, —
не дадуть в наругу рідної землї.
Від дощу, від грому оживе руїна,
зацьвіте квітками вільна Україна,
творчий дух народу із могили встане,
і здивують всесьвіт лицарі — титани.

Головним чинником людського поступу була все ідея. Лиш тодї, коли справдить ся на нас вислів Христї Алчевської, що

сини ми сонця і огню,
за Україну на борню
повстанем всї, мов рокіт хвиль,
із краю в край на сотнї миль,

коли безповоротною минувшиною стане докір Пилипа Капельгородського:

Всї ми, братя, патриоти,
всї кохаєм Україну,
а покличуть до роботи,
то ховаємось за спину, —

лиш тодї:

Від Кавказу по Сян лиш один буде лан,
його власником — нарід цїлий, —

як висьпівав Василь Пачовський в трагедиї „Сон української ночі".

Коли хочемо осягнути наш ідеал, мусимо всїм нашим серцем його почувати, ужити всїх сил і засобів, щоб його осягнути, кождої хвилини, аж до часу осягненя його, маючи на тямцї слова Яна Неруди (переклад Івана Франка):

У зорях небесних великий закон
написаний, золотистий,
закон над закони: свій рідний край
над все ти повинен любити.

С. Р.

Українська земля.

(Її межі і скількість населеня.)

Українська земля велика і гарна. Її простір виносить звиш 850.000 км². На тій области живе 33 мілїони і 600 тисяч Українців. Межі української териториї зачинають ся в лиманї Дунаю. Там живуть потомки наших славних козаків-запорожців. Звідси починаючи сусїдують Українцї з Румунами (инакше званими Волохами або Молдаванами). Найбільше помішані Українцї з Румунами в Бесарабії і на Буковинї. Бесарабія під оглядом населеня дуже ріжноманїтна. Майже половину населеня сего краю творять Румуни, одну пяту Українцї. Невеличкими островами живуть тут іще Москалї, Болгари, Нїмцї, Турки і Жиди. Українська етнографічна границя не дасть ся тут докладно означити. Вона починаєть ся біля Ізмаїлу і йде на Білгород до устя Днїстра; відтак йде Днїстром в гору по Дубосари. Звідси вєть ся граница чистого українського заселеня дивними викрутасами попри Оргїїв і Білцї, переходить на вододїл Днїстер—Прут і біля Новоселицї переходить в межі Буковини. Ся лїнія не є ідеальна, бо по румунській сторонї лишає ся багато Українців, а так само по українськім боцї є чимало Румунів.

На Буковинї скручує лїнія українсько-румунського розмежованя на полудне аж поза Серет і Сучаву коло Радовець, відтак вертає під Чернівцї. Від Черновець йде знов граница на полудневий захід і полудне, полишаючи в українській области верхівя Серету, Сучави Молдави і Золотої Бистрицї. Від Кірлїбаби йде межа України до жерела Білого Черемоша, а звідси на захід до річки Вишевої, здовж лївого берега сеї річки, а потім здовж Тиси, ґутинським хребтом йде до річки Тура коло Поладу. Тут кінчить ся наше сусїдство з Румунами, а починаєть ся межованє з Мадярами.

Наша границя з Мадярами прямує клесами на північний запад попри Буйлок, Берегсас, Мункач, Ужгород, Бардиїв, Сабінів аж під Кежмарк. Коно Любовлї переходить наша границя річку Попрад і вступає в границї Галичини. Між Ужгородом і Бардиєвом стають нашими сусїдами Словаки. Границя між Українцями і Словаками дуже невиразна.

В Галичиии сусїдують Українцї з Поляками. І тут протягом пів тисячлїтя змінились межі України на нашу некористь. Лиш в горах удержав ся український елємент далеко на захід висуненим півостровом. На Підгірю і на низу польська область дуже значно поширилась на некористь української.

Границя між Поляками і Українцями в Галичинї зачинаєть ся коло села Шляхтової над Руським потоком, що паде в Дунаєць. Відсїля йде вона попри місточка Пивничну, Грибів, Горлицї, Жмигород, Дуклю, Риманів, Заршин, Сянік, потім долиною Сяну попри Динів до Дубецька, а дальше на північний схід і північ попри Радимно, Ярослав, Сїняву до Тарногороду в бувшій Конґресовій Польщі.

В її східній части, т. н. Холмщинї, споконвіку сидить український нарід і він умів через довгі столїтя опирати ся польському напорови на схід. Аж в останнїх часах завдяки безоглядній русифікацийній полїтиці московського уряду і невигаслим ще католицьким симпатиям населеня Холмщини, процес польонїзациї поступає дуже скоро і спричинює тяжкі втрати українському народови.

Гранична лїнїя між Українцями і Поляками в Холмщинї має обобіч доволї широку полосу з мішаним населенєм і численними етноґрафічними островами. Границя суцїльної української области йде менше-більше від Тарногорода попри Білгорай, Щебрешин, Замостє, Красностав, Любартів, Радин, Луків, Соколів, Дорогичин, Більськ в Городнянщину і дохорить до ріки Нарви. Тут зустрічають ся українська і польська области з білоруською, що від тепер стає змежна з Україною.

Границя Українців і Білорусинів йде спершу Нарвою аж до її жерел в Біловежській пущі, котра майже в цїлости належить до України. Потім границя переходить попри Пружани на ріку Ясьолду до Порічя, звідси йде на північний схід до Вигонівського озера, завертає знов на південний схід і доходить до ріки Припяти при устю річки Цни. Відсїля аж по Мозир творить виразну границю Українців від Білорусинів головна ріка Полїся, Припять. Лиш понизше Мозиря висувають ся Білорусини клином на правий беріг ріки здовж південної границї річицького повіту. Потім знов границею України стає Припять аж до її устя в Днїпро.

Днїпро творить границю України лиш на малім просторі між устєм Припяти і устєм Сожа коло Лоєва. Потім вона йде на північний схід попри Новозибків, Нове місто, Сураж до Мглина, де кінчить ся білоруське сусїдство, а зачинаєть ся московське.

Границя України і Московщини також трудна до близшого означеня і то не лиш наслїдком лихого і несправедливого перепису, але також тому, що простір, через котрий вона переходить, зачав густїйше заселюватись доперва в XVII-ім і XVIII-ім віцї. Наслїдком сего витворила ся ріжно широка переходова полоса, в котрій мішають ся українські села з московськими. Тому то і в сїй полосї так велика скількість обосторонних етноґрафічних островів.

Приблизна границя з Московщиною переходить попри Путивль, Рильськ, Руджу, Миропілє, Обоян, жерела Псла і Ворскли, Білгород, Корочу, Старий і Новий Оскол, Бирюч, і доходить до Дону коло Острогожська.

Ріка Дін творить границю України на ще меншім просторі. як Днїпро. Гранипя покидає ріку зараз при устю Ікорця, перетинає річку

Битюг і простує попри Бутурлинівку і Новохоперськ в межі Донщини до ріки Хопра. В Доншині йде східна межа України здовж ріки Хопра аж до його устя в Дін, переходить Дін і правцює на південь попри річку Калитву і Донець аж по його устє в Дін. Доном йде межа України аж в околиці Новочеркаска, тут перекидуєть ся вона на лівий бік Дону і здовж ріки Сала правцює півкругом до озера Манич. Зараз лівобіч Дону зустрічаєть ся українська область з калмуцькою (кімлицькою) і входить в Передкавказє, де серед ріжнородних тутешних народців в останних кількадесяти лїтах сильно розширилась українська і московська кольонїзация. Українських етноґрафічних островів тут дуже багато і їх скількість щораз більшає в міру того, як еміґрация безземельних з нутра України загортає щораз дальші і більші простори на сході і південнім сході сутоукраїнської области.

Від озера Манич йде межа України через Медвіжанський повіт Ставропільщини на південь до жерел Великого Ягорлика, потім простує на схід попри Ставропіль, Александрівськ, Новогригорєвськ до Каспійського побережа. Утворивши довгу вузку смугу української кольонїзациї, завертає межа України від Каспія знов на захід попри Кізляр, Моздок, Налчик, Пятигорськ, жерела Куми і Кубанї, попри Лабинськ, Майкоп до чорноморського пвбережа між Туапсе та Сочи. На сїм просторі сусїдують з Українцями крім Москалїв Кімлики, Кіркізи, Ногайцї, Чеченцї, Кабардинцї, Черкеси, Абхази і кавказські Татари.

Відсїля аж по дунайську дельту творить гранацю України беріг Чорного і Азовського моря. Лиш Крим до недавна оставав поза межами української области. Однак в міру сего, як тамошні Татари зачали переселюватись в Турцію, зачала ширити ся у Криму українська кольонїзация, так що нинї можемо цїлий північний Крим по межу: Керч, Кафа, Евпатория вважати українською землею.

Отсї саме подані межі обіймають собою область. що заселена українським народом в одній суцїльній масї. В сих межах лежить наш рідний край — Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східну Угорщину, цїлу Східну Галичину і південно східну частину західної Галичини, Холмщину, південну половину городненської, південно західну частину минської ґубернії, цїлу волинську, київську, подільку і херсонську ґубернії, полуднево-східну і північно-західно полосу Бесарабії. Лївобіч Днїпра обіймають межі України в цїлости ґубернії чернигівську, полтавську, харківську, катеринославську, таврійську (з виїмком південного Криму), майже в цїлости Кубанщину і чорноморський округ. Крім сего ще: південну третину Курщини і південну половину Вороніжчини, західну третину земель донського війська, полудневу половину ставропільської ґубернії і північну полосу терської области.

Крім сеї суцїльної сутоукраїнської области мешкають Українцї ще в багатьох инших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етноґрафічні острови. В Бесарабії зустрічаємо цїлий ряд українських етноґрафічних островів здовж Прута і старої румунської границї, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави і Кімполюнґу; на Угорщині в Бачцї, коло Нїдерьгазів і Великого Кароля, коло Гнильця над Герданом; на Холмщині між Луковом і Желеховом, між Сїдльцем і Калушином, коло Соколова. На білоруській границї знову, зустрічаємо цїлу звиш 50 км широку полосу, де білоруська мова є під переважним впливом української. Тут отже замічаємо певного рода повільний перехід одного народа в другий. Вздовж московської границї нема того переходу і оба народи виразно від себе відокремлені, навіть дуже рідко живуть в однім і тім самім селї. Тут українських островів

дуже богато. В Курщинї бачимо їх коло Фатежа, цїлим рядом від Дмітрієва по Обоянь і при жерелах Сейма. У Вороніжчинї є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглїбська. Кілька кольонїй підходить аж під Єлєц і Тамбов. Донщина має серед пограничних земель України се велике значінє, що вона є головною переходовою країною новітної української кольонїзациї. Земельний голод в центральних областях України спричинив враз з иншими обставинами, головно економічної природи, вже в 60-их та 70-их роках минулого столїтя дуже сильний еміграцийний рух між хлїборобським населенєм України. Шукаючи за вільними чи дешевими землями, переходили українські хлїбороби крізь Донщину і прямували на схід і південний схід в Поволже, південну Сибір, Туркестан, Підкавказє, Кавказ і Закавказє. І розсипались українські етнографічні острови по межі Арменії, Перзії, Афґанїстану, Китаю і сягнули над Амур і Тихий Океан.

Було би зайвим трудом всї ті острови вичислювати, тому то обмежу ся лиш до виказаня найважнїйших.

На Поволжу (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до $^1/_2$ мілїона Українців в великих етноґрафічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, дальше коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Богуруслана. Від Хвалинська долї Волгою аж по її дельту займають Українцї тількиж само лївого берега ріки, що й Москалї. Великі простори займають вони напроти Саратова, Камишина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Єруслана і Великого Узеня, коло Єльтонського і Баскунчакського озер, над Иловлею і в горбах Єрґенї. В Оренбурщинї, де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нинї звиш 50.000 українських кольонїстів (10% в Оренбурськім, 5% в Орськім повітї).

В кавказських краях, поза межами суцїльної української области, зустрічаємо також дуже богато наших кольонїй. Після перепису 1897 р. творили Українцї 17—19% „русскаго“ населеня в ґуберніях: Еріванській, Кутаіській, Дагестанській і Карській, в Тифлїській $7^1/_2$%, в Елїзаветпольській і Бакинській 5%. В середній Азиї найбільше українських етноґрафічних островів бачимо в Сир-дарійській области, де Українцї творять до 29% „русскаго“ населеня і в Акмолинській области (23%). В Закаспійській, Семиріченській, Сурґайській, Самаркандській і Ферґанській областях є 10—20% Українців серед росийської кольонїзациї, в Семипалатинській до 5%.

Дуже енерґічно взяли ся Українцї останними часами до кольонїзациї Сибіру. Довжезною смугою простяглись українські кольонії здовж південної границї сего величезного краю, що має велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українцї у Приморській области над рікою Уссурі і коло Владивостока (звиш 29%) і в Амурській области (звиш 20%), що до числа найбільше їх в південних повітах Томської, Тобольської і Енїсейської ґуберній.

Крім сих етноґрафічних островів, розкинених на широких просторах европейсько-азийського материка, бачимо такіж острови в Новім Сьвітї. Голод на землю і шуканє зарібку приневолив сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміґрация звернула ся головно у З'єдинені Держави Північної Америки, де наші еміґранти в числї близько $^1/_2$ мілїона розсипані дрібними ґрупами по промислових центрах, головно в Пенсільвенії. Осаднича, хлїборобська кольонїзация звернула ся натомість в Канаду і Бразилїю. В Канадї зустрічаємо дуже поважні українські етноґрафічні острови в Манїтобі, Саскачеванї і Альбертї, поменші в Онтеріо. Квібек, Колюмбії. В Канадї живе загалом $^1/_5$ мілїона Українців. В Бразилії розселились Українцї головно в державі Парана, сягаючи

кількома кольоніями в держави Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусїдну Аргентину. Деякі українські еміґранти попали навіть на далекі Гавайські острови серед Тихого Океану.

А тепер пригляньмо ся, кілько є усїх Українців на сьвітї та кілько їх живе на українській землї. Є се дуже трудна справа, бо, на жаль, український нарід через довгі столїтя живе під чуженицькою кормигою, мусить слухати чужого уряду, а чужинцї, що захопили власть над українським народом і не хотять тої власти попустити ся, все старають ся при загальнім переписї виказати, що нас Українців є менше, як є справдї. Тому то кождий перепис (статистика) є фальшивий. А фальшували всї, і Москалї, і Поляки в Галичинї, і Мадяри. Треба бути дуже оглядним, щоби серед тих фальшивих дат схопити правдиву цифру українського населеня.

Перепис населеня в Росиї 1897 року сконстатував, що скількість Українців в границях бувшої російської імперії виносила 22,400.000 голов себ-то 17·4 % усего населеня (129 мілїонів). Перепис 1910 р. начислив в російській імперії звиш 166 мілїонів всего населеня. Приймаючи, що процент Українців за сих 13 лїт не змінив ся, одержимо на скількість Українців в Росиї 1910 р. цифру 28,900.000 голов. До того треба дочислити Пинчуків в пинськім та мозирським повітах минської губернії, котрих число сягає 1910 року до 400.000. Тим способом одержимо для Українців в бувшій Росиї після урядових даних число 29 мілїонів 300 тисяч.

В бувшій австрийсько-угорській монархії числить послїдний перепис 1910 р. 4 мілїони Українців, з того звиш 3,200.000 в Галичинї, звиш 300.000 на Буковинї, а до 500.000 на Угорщинї. Сї дати треба справити о стільки, що в Галичинї несумлїнний перепис не тільки, що не зачислив до Українців соток тисяч латинників Східної Галичини, які постійно уживають української розговірної мови, але навіть 170.000 Українців грецького обряду причислив до Поляків. Після дослїдів Охримовича Українців є в Галичинї о 300.000 більше, як виказує урядова статистика, отже цифру Українців бувшої Австро-Угорщини треба збільшити до 4 мілїонів 300 тисяч.

Скількість Українців в межах бувших австрийської і російської держав виходить отже на 33 мілїони 600 тисяч. В Европі сидять Українцї ще крім сего в приналежній до Румунії дельтї Дунаю, на Молдаві коло австрийської і російської границь і в Добруджі. Яка є їх скількість, годї збагнути з румунських статистичних обчислень. Чотири тисячі Українців начислено по балканській війні в Македонії.

Немале є число Українців за океаном в Америцї. В З'єдинених Державах числять Українців 500.000, в Канадї звиш 200.000, в Бразилії і Аргентинї до 60.000. Зібравши сї числа, доходимо до величезної цифри **34,360.000** Українців.

Порівнуючи се число Українців з числом инших европейських народів, бачимо зі здивованєм, що ми є що до численности пятим з черги народом Европи. Лиш Нїмцї, Москалї, Французи і Англїйцї перевисшають нас числом, Італїйцї ледви дорівнують нам. Серед славянських народів ми займаємо що до численности друге місце по Москалях.

Переходимо тепер до докладнїйшого огляду розміщеня українського народа на його области.

На б. Угорщинї займають Українцї зв. 14.000 км², обіймаючи головно північних три четвертини мармароської столиці, північно східну половину угочанської, дві третини бережської, половину ужанської столиці, північні окраїни земненського, шаришського та північно-західні спишського комітатів. Скількість Українців на сїй области виносить по урядовим обчисле-

ням звиш 480.000, цифру, котру можна безпечно заокруглити бодай до ½ мілїона, знаючи мадярську статистику і обставину, що греко-католицькі шематизми вже в 80-их роках минулого столїтя подавали приблизно таку саму. На сїй области творять Українцї після уряд. статистики ось які части населеня. В Мармарошськім комітаті 46 %, в Угочанськім 39%, Береськім 46%, Ужськім 36 %, Земненськім 11 %, Шариськім 10 %, Спишськім 8%. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етнографічні острови. Дуже значний процент творять Жиди, повсюдно дуже густо розсїяні, менший Мадяри і Нїмцї головно по містах. Українцї сидять всюди в гірських рідко заселених частях комітатів, тому то мимо зглядно великого простору проценти виходять малі.

На Буковинї займають Українцї в числї звиш 300.000 коло 5.000 км² загального простору. Займають вони цїлий повіт Заставненський (80% Укр.), Вашковецький (83%), Вижницький (78%), Кіцманецький (87%), Черновецький (55%), половину Серетського (42 .), третину Сторожинецького (26%), та окраїни Довгопільського, Радовецького і Сучавського повітів. Між українським населенєм і тут густо розсїяні Жиди, дещо Нїмців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населеня на Буковинї є 38 прц.

В Галичинї займають Українцї числом 3,390.000 в 40 повітах одноцїльний простір 56.000 км² (на 78.500 км² загального простору). Після останного обчисленя творять вони на тім просторі (без Лемківщини) нецїлі 62 прц., супроти звиш 25 прц. (1,350.000) Поляків і звиш 12 прц. (600 т.) Жидів, що мимо уживаня нїмецького жаргону зачисляють себе до Поляків. Сї цифри взяті з віроісповідної статистики унїятів, католиків і Жидів. Статистика „розговірної мови“ виказала 1910 р. в українській Галичинї лиш 59 прц. Українців, а 40 прц. Поляків. На Лемківщинї є лиш не цїлих 90.000 Українців, на західну Галичину творять вони лиш нецїлих 3 і пів прц. населеня. В цїлій Галичинї після сеї статистики є на 8 мілїонів населеня лиш 40 прц. Українців, а близько 59 прц. Поляків (після віри приблизно 43 прц. і 48 прц.). Ся статистика є дуже стороннича, отже не дуже достовірна. Виходить з неї скупенько взяте число 3,390.000 Українців в цїлій Галичинї, після обчислень Охримовича 3.500.000.

Найбільший процент українського населеня себто 75—90 мають гірські повіти: Турка, Старий Самбір, Косів, Печеніжин, підгірські: Богородчани, Калуш, Жидачів, покутські: Снятин і Городенка і оден розтіцький: Яворів. Між ⅔ і ¾ себто 67—75 лежить процент Українців у гірських і підгірських повітах: Лїсько, Добромиль, Стрий, Долина, Надвірна, в покутськім: Товмач, подільських: Залїщики, Борщів, Рогатин, Бібрка і розтіцьких: Жовква і Рава. Більше чім ⅗ населеня (60—66 прц.) творять Українцї в підгірських повітах: Дрогобич, Самбір, Рудки, Мостиска, Городок і Коломия, в подільсько-волинських: Сокаль, Камінка, Броди, Збараж, Золочів, Перемишляни, Бережани, Підгайцї, Чортків і Гусятин. Більше нїж половину українського населеня мають повіти: Цїшанів, Перемишль, Сянїк на пограничу польської области і подільські повіти: Тернопіль, Скалат, Теребовля, Бучач, з підгірських Станїставів.

Лиш в двох повітах творять Українцї менше нїж 50 прц., себ-то в Львівськім 49 прц. і Ярославськім 41 прц. В містї Львові творять вони майже ⅕ часть людности. Загалом міста, заселені Поляками і Жидами, дуже сильно впливають на зменшенє процентових чисел Українців у Східній Галичинї. Коли би ми виключили міста з рахунку, проценти Українців зросли би дуже значно. Міста сильно польонїзують напливаюче до них сїльське українське населенє і доперва в останних часах східно-галицькі міста, заселені Поляками і Жидами, поволи дістають щораз то більший процент українського живла. Лиш в менших місточках

число Українців є процентово більше, в звиш 50-тьох творять Українці абсолютну більшість пр. в Яворові, Городенці, Тисьменицї.

В західній Галичинї лиш оден повіт Горлицький виказує звиш $^1/_4$ (25 прц.) Українців, чотири инші від $^1/_{10}$—$^1/_5$ (Ясло, Новий Санч, Березів, Коросно, Грибів) пайки серед пануючого польського населеня. Нїмцї в Галичині становлять ледви 1 прц.

В обсязї росийської держави займають Українці величезну суцїльну область на просторі 775.000 км². Означити докладно сю область можна буде аж тодї, коли будемо розпоряджати докладною етнографічною картою України. На разї простір поодиноких просторів української области мусить бути лиш з грубша оцїнюваний. Усї процентові статистичні дати є з урядового перепису 1897 з приміненєм результатів обчисленя 1910 р.

Зачнемо від западних окраїн, від Холмщини. В Люблинській губернії (16.800 км², 1,500.000 м.) займають Українці близько третину простору і творять 17 прц. населеня (250.000), в Сїдлецькій (14.300 км² і 980 т. м.) теж близько третину і 14 прц. населеня (140.000), разом отже виходить для Холмщини звиш 10.000 км² і 990.000 Українців. Сусїдами тут Поляки, що живуть враз з Жидами не лиш по містах, а й по селах і в поближу західної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентові числа Українців і Поляків (в скобках) виносять в повітах Люблинської губернії: Грубешівськім 66 (24), Томашівськім 52 (37), Холмськім 38 (38), Білгорайськім 22 (68), Замостьськім 9 (83), Красноставськім 6 (83), в повітах Сїдлеччини: Володавськім 64 (20), Більськім 48 (38), Константинівськім 22 (55), Радинськім 5 (87). Жиди складають по повітах 5—13 прц. населеня, Нїмцї в Холмськім повітї 14 прц, У містах Українців теж богато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

В Городненській губернії (38.600 км², 1.950 т. м.) Українці творять до 23 прц. населеня і займають повіти: Берестейський (81 прц. Українців), Кобринський (83 прц.) Більський (42 прц. зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7 прц.), отже простір 14.000 км² з 440.000 української людности. Поляків і Білорусів в перших двох повітах 2—3 прц., в більськім Поляків 37 прц., в пружанськім Білорусів 79 прц. Жидів усюди 9—11 прц.

В Минській губернії (91.000 км², 2.800.000 м.) займають Українці (Пинчуки) майже цїлий Пинський повіт і правобічну половину Мозирського, себ-то звиш 17.000 км² з 390.000 укр. населеня.

Волинська губернія (71.700 км², 3,850.009 м.) належить в цїлости до української области. Українці становлять тут звиш 70 прц. всего населеня, себ-то 2,700.000. Ріжниці між поодинокими повітами невеликі, в Ковельськім (86 прц.), в Овруцькім (87 прц.). Заславськім (82 прц.), Острожськім (85 прц.), Кремянецькім (84 прц.), Староконстантинівськім (80 прц.) творять Українці звиш 80 прц., дещо низше 80 прц. спадають коло Житоміра (73 прц.), Дубна (73 прц.). Володимира волинського (76 прц.), від 60—70 прц. творять коло Новгорода волинського (68 прц.), Рівного (65 прц.) і Луцька (62 прц.). Головну примішку творять тут Жиди, процент котрих для цїлої Волини виносиль 13 і колибаєть ся по селах від 5—15 прц. Нїмецьких кольонїстів в середній Волинї буває до 14 прц., загалом лиш нецїлих 6 прц. Поляків на Волинї також лиш дещо більше понад 6 прц., місцями доходять вони до 9 прц., Москалїв дещо понад 3 прц., Чехів кольонїстів 1 прц. Сї чужі народи живуть головно по містах, де всюди вони переважають Українців, за виїмком Кремянця.

В Київській губернії (51.000 км², 4,570.000 м.) творять Українці звиш 79 прц. населеня себ-то, 3,620.000. Сей процент є лиш висліdом численя в купі й міст, де Жиди і „русскіе“ творять більшість. По пові-

тах пр. Чигиринськім, Звенигородськім, Уманськім, Таращанськім процент Українців переходить 90, в Радомиськім опадає до 80 прц. Головну чужу примішку становлять і в Київщиниї Жиди, яких є звиш 12 прц., Москалї (звиш 6 прц.) і Поляки (2 прц.). В Київі творять Українцї більше чим $^1/_5$ часть людности — тілько само, що Жиди і Поляки вкупі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умани, Липівцї, Сквирі і Радомишлї переважають Жиди.

ВПодільській губернії (42.000 км². 3,740.000 м.) становлять Українцї 81 прц. населеня. Місцями сей процент підносить ся по селах близько до 90 прц. (пр. Могилівський повіт 89 прц.). Проскурів, Камянець, Могилів і Балта держать ся коло 80 прц. Винницький повіт має лиш 80 прц. Загальне число Українців на Поділю виносить 3,030.000. Найбільшу чужу примішку творять Жиди (9 прц.), потім Москалї (3 прц.) і Поляки (2 прц.) переважно по містах. З подільських міст тілько менші пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст. Ушиця, Хмельник мають укр. більшість; в Гайсинї, Винницї, Літинї і Барі Українців стількиж що Жидів, в Камянцї, Балтї, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Проскурові переважають Жиди.

В Херсонській губернії (71.000 км², 3,450.000 м.) населенє є нерівно більше мішане, як в попередних трох. Українцї становлять тут лиш до 50 прц. населеня, себ-то 1;640.000. Причину сего найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають „русскіе“ та Жиди, а потім в численних кольоніях Молдаван, Болгарів, Нїмців. Мимо всього по селах творять Українцї: в Олександрівськім повітї 88 прц., Єлисаветськім 73 прц., Херсонськім 70 прц., Ананіївськім 63 прц., отже абсолютну більшість, всюди инде: в Одеськім 47 прц., Тираспільськім 38 прц. (27 прц. Молдаван) зглядну більшість. Москалї творять в цїлій губернії звиш 21 прц., Жиди близько 12 прц., Молдавани звиш 5 прц., Нїмцї близько 5 прц., Болгари і Поляки по не цїлім 1 прц. Одеса се правдива вавилонська вежа народів. Переважають „русскіе“ і Жиди, Українців дещо більше, як одинайцята пайка, крім сего заступлені всї инші саме вичислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англїйцї, Альбанцї ітд. В Миколаєві Українців $^1/_{13}$ пайка, в Херсонї $^1/_5$ пайка, в Єлисаветї звиш $^1/_4$. Абсолютну перевагу мають Українцї над Москалями в Александриї, Ананієві, Бобринцї, Вознесенську, Ольвіополї, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бесарабії (46.000 км², 2,440.000 м.) Українцї становлять в Бесарабії до 20 прц. населеня, себ-то звиш 460.000 люда. Простір зайнятий ними можна оцінювати на близько 10.000 км². Абсолютну більшість творять Українцї лиш у Хотинськім повітї (56 прц.) при 25 прц. Молдаван і 13 прц. Жидів. В Аккерманськім повітї Українців 24 прц., тількиж Болгар; Нїмців і Молдаван по 18 прц., Турків 4 прц. Українцї сидять над морем і Днїстром. В Ізмаїльськім повітї Українців 17 прц. (Молдаван 47 прц., Болгар 11 прц., Турків 9 прц., Нїмців 3 прц.). В инших повітах Бесарабії Українців богато менше: в Білецькім 12 прц., Бендерськім 9 прц., Оргіївськім 6 прц., Кишинівськім лиш 2 прц. По містах мають всюди перевагу Жиди, „русскіе“ і Молдавани. Абсолютну більшість мають Українцї лиш в Аккермані, зглядну в Ізмаїлї та Килії.

Огляд лївобічної України зачнемо знов від пограничних областий, щоби потім перейти до чисто українських. В Курщині (46.000 км², 3,020.000 м.) творять Українцї звиш 22 прц. населеня, себ-то 670.000, займаючи майже цїлі повіти: Путивльський (55 прц. Українців), Грайворонській (61 прц.) і Новооскольський (56 прц.), південну половину Суджанського (44 прц.), південні части Рильського (33 прц.), Корочанського (35 прц.) і Білгородського (14 прц.). Крім сего є ще Українцї більшими етнографічними

півостровами й островами розміщені в Обоянськім (12 прц.), Старооскольськім (9 прц.) і Льговськім (5 прц.) уїздах. Разом сей простір можна оцінити на звиш 12.000 км². Одинокими сусїдами є в Курщині Москалї, вони поза своєю областию мешкають теж по містах тутешної України. Однак є й тут чисто українські міста пр. Миропілє (98 прц. Українців), Суджа (65 прц.). Грайворон і Короча на половину українські.

В слїдуючій граничній губернії — Вороніжчині (65.900 км², 3 мілл. 360.000 м.) займають Українці цїлі повіти Острогожський (94 прц. Українців), Богучарський (83 прц.), Бирюченський (70 прц.) і майже цїлий Валуйський (53 прц.), крім сего половину Павловського (43 прц.), і південні окраїни Бобровського (17 прц.), Коротоякського (17 прц.) і Новохоперського повітів (16 прц.). Етнографічні острови є головно у Землянськім повітї (4 прц.). Загальний процент Українців у Вороніжчині виносить звиш 36, загальна скількість переходить 1,210.000, простір суцїльної української области доходить 29.000 км². Одинокі сусїди й тут Москалї. По містах вони теж всюди переважають, лиш в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять більшість Українці.

Слїдуюча гранична область — Донського війська (164.000 км², 3,500.000 м.) показує подібні відносини розселеня Українців, як Курщина чи Вороніжчина. Як там українські частини областий прилягали до сусїдних сутоукраїнських земель Полтавщини чи Харківщини, так і українські частини Донщинн безпосередно прилягають до чистоукраїнської Харківщини та Катеринославщини. Українці становлять в Донщинї звиш 28 прц. населеня, себ-то звиш 980.000 душ і займають звиш 45.000 км² простору. Найгустїйше сидять Українці в південних повітах: Таганрогськім (69 прц.), Ростівськім (52 прц.) і західній половинї Донецького (40 прц.), менше є їх в Черкавськім (23 прц.) і Сальськім (31 прц.). В першім Донськім (12 прц.), другім Донськім (9 прц.), Усть Медведицькім (11 прц.) і Хоперськім (7 прц.) округах, Українці живуть на висунених етнографічних півостровах і островах серед московської більшости. В Сальськім повітї зглядну більшість творять Кімлики (39 прц.), впрочім всюди сусїдами Москалї. Загалом дані перепису 1897 р. для Донщини дуже непевні. Сеж загально звісна річ, що т. н. низові донські козаки є в переважній більшости таки української народности. Тимчасом виходить таке, що перепис 1897 р. не зачислив мабуть нїяких донських козаків до Українців. По містах Українців тут дуже мало пр. в Ростові лиш дещо більше як $^1/_8$ пайка, оден Азів переважно український.

Кубанщина (92.000 км², 2,630.000 м.) має зглядну більшість українську — звиш 47 прц. себ-то 1,250.000 душ на нецїлих 44 прц. Москалїв, а 9 прц. инших, головно дрібних кавказських народів. Суцїльна українська область обіймає тут звиш 56.000 км². Українську абсолютну більшість мають повіти: Ейський (81 прц.), Темрюцький (79 прц.) і Катеринодарський (57 прц. Українців, 27 прц. Москалїв, 11 прц. Черкесів); в Кавказькім повітї Українців 47 прц, — стількиж що Москалїв, в Майкопськім Українців 31 прц., Москалїв 58 прц., Черкесів 6 прц., Кабардинців 2 прц., в Лабинськім Українців 20 прц., Москалїв 77 прц., в Баталпашинськім Українців 28 прц., Москалїв 39 прц., Карачаївців 13 прц., Абхазів 5 прц., Кабардинців 4 прц., Ногайців 3 прц., Черкесів 2 прц.

В Ставропільській губернії (60.000 км², 1,230.000 м.) становлять Українці до 37 прц. населеня (450.000). Вони займають простір 22.000 км² і розселені головно в західній части губернії і в полудневій полосї, де зачинаєть ся смуга української области, що сягає по Каспій. Медвіжанський повіт має 49 прц. Українців (західна половина), Ставропільський 13 прц. (південна окраїна), Александрівський 40 прц, Новогригорієвський

54 прц. (оба в південній своїй части). Сусїдами тут виключно Москалї і дещо Ногайців.

В Терщинї (69.000 км², 1,183.000 душ) творять Українцї лиш до 5 прц. населеня (50.000 душ) і розміщені лиш в околицях Пятигорська (14 прц.) та в південній і кінцевій части згаданої докаспійської смуги. (Нольчинський повіт має 4 прц., Кизлярський 4 прц., Сунженський 3 прц., Хассавюртський, Грозненський, Владикавказський по 1 прц. Українців). Простір зайнятий Українцями можна числити приблизно на 10.000 км² серед пустого каспійського степу. Сусїдами Українців в Терщинї є крім Москалїв Кабардинцї, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченцї, Аваро-андийцї, Кумики і Ногайцї.

Чорноморський округ (7.000 км², 130.000 м.) має лиш 16 прц. Українців (10.000), розселених головно на північнім заходї округа. В Туапзинськім повітї Українців 27 прц., в Новоросийськім 10 прц., Сочинськім 8 прц. Сусїдами є Москалї, що нїгде не творять більшости, Вірмени, Черкеси, Греки, Турки, ітд. Простір зайнятий Українцями мож оцїнити на 2.000 км².

Найважнїйшою граничною областию на полудни України єсть безперечно Таврія (60.000 км², 1,880.000 м.). Українцї становлять тут зглядну більшість населеня 42 прц., себ-то звиж 790.000 душ на 28 прц. Москалїв, 13 прц. Татар, над 5 прц. Нїмців, звиш 3 прц. Жидів, до 3 прц. Болгар звиш 1 прц. Вірмен ітд. Абсолютну більшість творять Українцї в повітах: Днїпровському (76 прц.), Бердянському (64 прц.) і Мелїтопольському (57 прц.) дуже значні меншости в Евпаторійськім (27 прц.), і Перекопськім (24 прц.) повітах, де Українцї мешкають головно в північній та північно-західній частинї. Крім сего є Українців у Феодосийськім повітї 13 прц, Симферопільськім 10 прц., Ялтинськім 2 прц. Простір зайнятий Українцями в Таврії виносить отже до 37.000 км² себ-то цїлу континентальну часть губернії і північну часть кримського півострова з численними українськими етнографічними островами в його середущій части. Чужі примішки до Українців творять передівсїм Москалі, головно по містах. По повітах їх є: 16 прц. в Днїпровському. 32 прц. в Мелїтопольському, 18 прц. у Бердянському повітах, 23 прц. у Перекопському, 17 прц. у Евпаторийському. Татари найгустїйше сидять на полудни Криму (Ялтинський повіт 71 прц., Симферопольський 51 прц., Феодосийський 45 прц., Евпаторийський 40 прц., Перекопський 24 прц.). Крім сего заслугують на увагу Нїмцї кольонїсти пр.: в Перекопськім повітї 24 прц., Евпаторійськім 12 прц., Бердянськім 8 прц., Мелїтопольськім 5 прц. і Болгари в Бердянськім повітї (10 прц.).

Остали ще нам до розгляненя самі щиро-українські области: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернигівщина.

В Катеринославщинї (63.000 км², 3,060.000 м.) становлять Українцї 69 прц. всего населеня себ-то 2,110.000 душ. Деякі повіти Катеринославщини мають звиш 90 прц. Українців, Новомосковський має 94 прц., Верхноднїпровський 91 прц., инші менше: Александрівський 86 прц., Павлоградський 83 прц., Катеринославський 74 прц. (враз з містом рахований 56 прц., 21 прц. Москалїв, 13 прц. Жидів, 6 прц. Нїмців, 5 прц. Поляків), найменше полудневo-східні повіти зі значною чужою кольонїзациєю: Бахмутський 50 прц., (32 прц. Москалїв), Славяносербський 55 прц. (45 прц. Москалїв). Маріупільський 51 прц. (20 прц. Греків). Загальні числа чужинців в Катеринославщинї представляють ся так: Москалїв 17 прц., Жидів до 5 прц., Нїмців до 4 прц., Греків 2 прц., Татар, Білорусів і Поляків по 1 прц. Сї чужинцї головно живуть в містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославї Українцї творять ледви $^1/_7$ часть людности, зате в Александрівську, Верхноднїпровську, Новомосковську

й Бахмутї переважають Москалїв, в Славянську і Павлоградї їм дорівнують.

В Харківщинї (54.000 км², 3,250.000 м.) Українцям належить до 70 прц. населеня. Наслїдком доволї значної московської кольонїзациї, що розсїла ся островами серед нашого народа, деякі повіти мають значно менший процент Українців (Зміївський 66 прц., Вовчанський 75 прц.) як другі (пр. Старобільський 84 прц., Купянський 87 прц.). Натомість бачимо тут вперше цїкаву появу, що у всїх повітових містах Харківщини мають перевагу Українцї, а в Харкові становлять звиш ¼ людности.

Полтавщина (50.000 км², 3,580.000 м.) може бути названа серцем України, бо наш нарід становить там до 98 прц. населеня. Воно розмїщене дуже рівномірно, бо колибаня є лиш між 88 прц. в Константиноградськім а 99 прц. в Зїнківськім повітах. Останок се Москалї й Жиди і то переважно по містах. Тут лежить і одинокий ґубернський город України, що має абсолютну українську більшість — Полтава. Всї повітові міста ґубернії мають теж українську більшість з виїмком Кремінчука, де переважають Жиди.

Чернигівщина (52.000 км², 2,980.000 м.) теж дуже чиста область, бо має до 86 прц. української людности. З виїмком скрайно-північних повітів: суражського (що має 19 прц. Українців, 67 прц. Білорусів, 11 прц. Москалїв), новозибківського (66 прц. Українців, 30 прц. Москалїв, 2 прц. Білорусів) і стародубського (75 прц. Українців, 22 прц. Москалїв) усї инші повіти мають по селах Українців від 88 прц. (городнянський) до 99 прц. (кролевецький). Жиди творять пересїчно 3 прц. населеня. Також усї повітові міс\а з виїмком Новозибкова, Стародуба, Суража і Мглина мають укр. беззглядну більшість, сам Чернигів зглядну.

На сїм кінчимо огляд розмїщеня українського народу на його области. Число Українців на сїм просторі виносить 32,680.000 душ. Подам тут ще скількість Українців в сусїдних ґубернїях европейської Росиї. В Астраханщинї творять Українцї звиш 13 прц. населеня себ-то 190.000 душ, в Саратівській ґубернії звиш 7 прц., себ-то 220.000, в Самарській до 5 прц., себ-то 150.000, в Оренбурській до 3 прц., себ-то звиш 50.000.

Простір сутоукраїнської области виносить 795.000 км², дочисливши останок Таврії та Кубанщини з огляду на ґеоґрафічну суцїльність, дістанемо звиш 850.000 км² яко простір України. Просторів зайнятих Українцями в Астраханській, Саратівській, Самарській, Оренбурській ґубернїях та в дальших кольонїях тут не числимо, мимо сего, що пр. в Царськім повітї Астраханщини є Українців 38 прц., в Чорноярськім 43 прц. і вони творять тут, як і в кількох инших повітах, зглядну більшість населеня.

Як бачимо, велика українська земля тай багато українського народу. Лиш долї не має той нарід, лиш щастє його минає. От, є менші народи, як Поляки або Чехи, не лїпші вони від нас, а преціньі свою державу мають і самі порядкують собою. Правда, їм лекше все приходить, як нам. Наша земля багата, тай чужинцї з усїх боків ласим і пожадливим оком дивлять ся на неї, завойовують її і не дають нам змоги укріпити ся і завести лад. Та вірмо, що й ся хуртовина, як вже нераз бувало, перейде та що таки заживемо у своїй незалежній державі.

М. Возняк.

Відложений ювилей пядесятилїтної дїяльности Т-ва „Просьвіта“.

Дня 8. грудня 1918 р. минуло пятьдесять лїт від тої хвилї, коли 8. грудня 1868 р. відбули ся перші загальні збори товариства „Просьвіта“ у Львові для вибору членів видїлу. Геройська боротьба, яку зневолена вести наша нация за своє визволенє, за своє сьвяте право самоозначеня на своїй-же землї, до того часу, поки не стане повним і незалежним господарем у своїй хатї, позбавила її можности відсьвяткувати день „Просьвіти“ так гідно, як на се заслужила пятьдесятилїтна дїяльність сего товариства. Се сьвято обрахунку дїяльности тов. „Просьвіта“ за пів віку його істнованя й разом з тим наших национальних здобутків за той час відсунула воєнна заверуха до тої хвилї, коли українська нация на всїй своїй широкій землї, де живе в більшости, здобуде нїчим необмежене право свого национального й полїтичного самоозначеня.

Отсї рядки мають на цїли пригадати нашій суспільности, щоб приготовила ся до сьвята, кинути побіжно оком на минулу дїяльність тов. „Просьвіта“ й висловити кілька гадок про шляхи, якими вона повинна піти в найблизшій будучинї.

Початкова дїяльність тов. „Просьвіти“ вийшла з мотивів його заснованя. І на своїх перших загальних зборах і в своїй першій відозві до українського народу в галицькій землї покликували ся основники тов. „Просьвіта“ на засновану в 1848 р. „Галицько-руську Матицю“, котра в своїй дїяльности пішла зовсїм противним шляхом, як означувала своєю метою в 1848 р. Голосні були перші загальні збори заснованої на зразок чеського й сербського товариств тої самої назви „Галицько-руської Матицї“; вони відомі, як з'їзд тодїшних „ученых“ Наддністрянської України. Та з великої хмари впав малий дощ. Видавши кілька шкільних підручників і книжочок для народу, „Галицько-руська Матиця“ зійшла на манівцї, забула про осьвітні потреби свого народу тут близько себе, в галицькій, буковинській і угорській землях, відцурала ся його простої, хлопської мови і почала видавати книжки панською мовою, церковно-московською мішаниною, щоб від неї перейти до чистої московщини. Тим більше чужий нашому народови й далекий його потребам був зміст її видань. Тому ті Українцї, що бажали працювати для свойого народу, хотїли в 1865 р. на бурливих загальних зборах „Матицї“ навернути її на народний шлях, але се їм не вдало ся, бо чисельно переважали прихильники московщини. А щоб нїхто з Українців не задумав будити „Матицю“ з її московського сну, вона не приймала Українців у свої члени.

Коли проби оживленя „Матицї“ не доводили до нїчого путнього, серед львівських Українців зродила ся думка заснувати просьвітне товариство на щиро-народній українській основі. Один з старших наших патриотів Стефан Качала кілька разів підносив у „Слові“ гадку заложеня товариства, цїлию якого було-б спомагати народню просьвіту в напрямах моральнім, материяльнім і полїтичнім через видаванє практичних книжок, брошур ітд., в тій мові, котрою народ говорить. Університетська молодь підхопила сю ідею і перевела в дїло. В мартї 1868 р. утворила ся комісия для уложеня статуту, який відкинуло львівське намісництво, але затвердило віденське мінїстерство внутрішних справ і мінїстерство осьвіти. На підставі сього затвердженого статуту відбули ся перші загальні збори,

на які явило ся 72 членів і коло 150 гостий. Найсильнїйше вражінє викликала на зборах промова старенького сьвященника Заячківського, що зробив 18-милеву дорогу, щоби стати представником села на зборах. Свою симпатичну промову закінчив він словами: „Хоч яка тяжка була-б ваша боротьба, хоч як високо піднесла-б вас доля, не дайте ся відорвати від вашої матери, від народу. Тодї лише ви будете сильні в народї, а народ вами славний. О се просить вас народ через мої уста".

Рамки для дїяльности товариства визначував усе статут. Перший статут ставив за цїль тов. „Просьвіта" пізнанє та просьвіту народу. Способами осягненя визначеної мети мали служити; 1) збиранє й видаванє всїх плодів устної народньої словесности, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і взагалї всього того, що може причинити ся до пізнаня народу та його істориї; 2) видаванє популярних писань в усїх галузях науки відповідно до ступня осьвіти народу та його потреб. Науковий віддїл дїяльности товариства усунув уже статут 1870 р. (Для наукових видань завязало ся в 1873 р. окреме товариство ім. Шевченка, пізнїйше наукове товариство ім Шевченка). Як головну мету товариства зазначував статут виключно ширенє осьвіти між українським народом. Свою цїль задумувало товариство осягнути: 1) видаванєм творів в українській мові для осьвіченої верстви, для ужитку в школах, а поперед усього видаванєм популярних праць для міського й сїльського народу; 2) підпомаганєм приватних видавців, які мали подібні цїли; 3) розширюванєм своїх і подібних чужих видань; 4) закладанєм бібліотек і читалень; засновуванєм бурс, в яких учено-б також географії, істориї й статистики України; 6) підпомаганєм корисних народних заведень; 7) підпомаганєм заслуженим письменникам, учителям народних шкіл і студиюючій молодї стипендиями, преміями й иншими способами; 8) видаванєм в разї потреби газети, відповідної цїлям товариства;) скликуванєм українських ученик для нарад над ріжними питанями науки; 10) уладжуванєм по можности прилюдних відчитів і музично-декляматорських вечерів. Була згадка також про народний музей і про уладжуванє промислово-господарських і етнографічних вистав. І знов бачимо в плянї дїяльности товариства багато з того, для чого пізнїйше позасновували ся окремі товариства, як згадане наукове товариство, як Педагогічне Товариство з своїми бурсами й институтами, мертвороджене товариство ім. Петра Могили, Боян, Национальнй Музей і ин.

Сей змінений статут був підставою розвитку й дїяльности тов. „Просьвіта" на довгі лїта, бо істотні зміни поробив щойно статут з 1891 р. Побіч ширеня осьвіти між українським народом він ставив як другу рівнорядну цїль тов. „Просьвіта" піднесенє його добробуту. Тому крім видаваня книжок і инших дотеперішних способів осягненя цїлей товариства новий статут уводив ще поучуванє народу про ріжні осьвітні й економічні питаня, закладанє філій і читалень „Просьвіти", підпомаганє їм і провід над їх дїяльностию, засновуванє рільничо-господарських і промислових спілок, крамниць, шпихлїрів, кас ощадности й позичкових кас, господарських і промислових шкіл, вкінцї удїлюванє помочи населеню при набуваню сирого насїня, машин і взагалї всяких рільничо-господарських приладів. Словом, „Просьвіта" ставила собі за цїль заохотити всї верстви українського народу до осьвіти й науки, розбудити замилуванє до ошадности та працї, взагалї ужити всього того, що може причинити ся до піднесеня осьвіти й добробуту українського народу. І знову бачимо в програмі дїяльности тов. „Просьвіта" багато такого, що належить до обсягу дїяльности ріжних позичкових і щадничих кас, усяких кас для підпомаганя промислу й торговлї, то що, а далї до „Сїльського Господаря", „Народної Торговлї" й инших институций.

В кінці від сїчня 1913 р. увійшов в житє новий статут товариства, що для осягненя цїлий товариства крім давних увів ось які нові галузи його дїяльности: заведенє народного театру й кінотеатру, уладжуванє народних сьвят, з'їздів і прогульок в цїли пізнаня краю та народу, основуванє книгарень, друкарень, переплетень і инших подібних підприємств, уладжуванє й веденє українських шкіл: народних і висших, господарських, промислових, торговельних і ремісничих, далї преріжних курсів, закладанє зразкових господарств, досьвідних стаций, зразкових садів і т. ин. І знов бачимо, що велика частина сеї програми дїяльности товариства „Просьвіта" входить в обсяг дїяльности таких інституций, як „Сїльський Господар", „Народна Торговля" і ин.

Уже сам огляд рамок для дїяльности тов. „Просьвіта" вказує на її слабу й добру сторону. Слабий бік можна бачити в її безсистемности, добрий в її бажаню заступити кождого часу неістнуючі інституції, конче потрібні для дальшого культурного розвитку українського народу. Наслїдком такого, що так скажу, унїверсального характеру своєї дїяльности стала „Просьвіта" матїрю дальших товариств і інституций: вона або підготовила для них ґрунт безпосередно своєю дїяльностию, або з своїх членів доставила основників і керманичів нових товариств, або на засїданях і сходинах орґанїзаций „Просьвіти" зароджували ся їдеї нових товариств, відбували ся наради над переведенєм їх в дїло і т. д. Таким робом „Просьвіта" звязала себе нерозривно з усїм культурним, економічним і полїтичним підємом української нации в Наддністрянській Украіні на протязї пятьдесятилїтного її істнованя.

Кождочасний характер дїяльности тов. „Просьвіта" залежав не тільки від национальних потреб і течій в даній хвилї, але в неменшій мірі від спроможности винайти виконавців задуманої акциї і грошеві засоби на неї. Заходи та клопоти коло сього спочивали в руках головних видїлів, а характер дїяльности відбивав часто індивідуальні прикмети голов товариства. Товариству проводили: від 8. грудня 1868 р. до 26. мая 1870 р. проф. Наталь Вахнянин, потім віцемаршалок краєвого сойму Юлїян Лаврівський до своєї смерти 5. мая 1873 р., далї власник Вікна Володислав Федорович до 31. мая 1877 р., коли загальні збори „Просьвіти" вибрали головою професора української мови й лїтератури на львівськім унїверситетї д-ра Омеляна Огоновського. На сїм становищи він і вмер 28. жовтня 1894 р. Пятим головою був проф. Юлїян Романчук, вибраний 31. сїчня 1896 р., до 29. червня 1906 р. коли на короткий час став головою др. Евген Олесницький, а по нїм від 2. листопада тогож року проф. Петро Огоновський. Від .1 падолиста 1910 р. проводить т-ву радник Іван Кивелюк.

Найважнїйший віддїл дїяльности тов. „Просьвіта" се видавнича дїяльність. За час свого піввікового істнованя видала „Просьвіта" колотри мілїони чотириста тисяч усяких книжок. Крім того вона видавала „Письмо з Просьвіти", „Читальню" і знову „Письмо з Просьвіти". З числа 3,400.000 примірників головна маса припадає на популярну лїтературу. Що се значить, побачимо, коли взяти під увагу, що перед заснованєм „Просьвіти" всї українські популярні виданя в Наддністрянській Украіні, і то поганою мовою, можна було порахувати на пальцях одної руки. Тому сотворенє популярної лїтератури й показанє шляху иншим інституциям і видавцям се велика заслуга „Просьвіти" на полї популярних видавництв. З видань тов. „Просьвіти" найцїннїйше виданє повних зборів писань нашої нової лїтератури, почавши від Котляревського, під крайне несимпатичною і нещасливою назвою „Руська письменність". Се виданє обіймає твори Івана Котляревського, Петра Гулака-Артимовського, Евгена Гребінки, Григория Квітки, Маркіяна Шашкевича, Якова Головаць-

кого, Миколи Устияновича, Антона Могильницького, Амвросія Метлинського, Костамарова, Тараса Шевченка, Панька Кулїша, Леонїда Глїбова, Ксенофонта Климковича, Володимира Шашкевича, Олекси Стороженка, Степана Руданського, Ізидора Воробкевича й Юрия Федьковича. Отсе монументальне виданє „Просьвіти“ поза писанями Ізидора Воробкевича, приладженими до друку д-ром Осипом Маковеєм, се дїло повної посьвяти й зовсїм безкористної працї одного з ветеранів українського руху в Наддністрянській Українї — Юлїяна Романчука. Кілька томів вийшло вже другим і третим накладом. На жаль наслїдком того, що корона зійшла до мінїмума своєї вартости й тим самим цїни друкарських робіт і паперу підскочили страшно в гору, наразї неможливе продовжуванє сього цїнного видання.

Великі заслуги положила „Просьвіта“ на полї виготовлюваня і видаваня шкільних підручників для гімназий; вона усунула з них штучне язичіє і ввела туди чисту народню мову. Крім того „Просьвіта“ звернула увагу також на книжки для народних шкіл і її се заслуга, що жива народня мова й тут запанувала. Словом — в сотвореню українського шкільництва є немала заслуга „Просьвіти“.

Що торкаєть ся популярних видань тов. „Просьвіти“, їх розвиток стримувала справа так званих членських книжочок. Заборона кольпортажі, а в деякій мірі й потреба конкуренциї з москвофільським „Обществом ім. М. Качковського“, яке за дві корони вкладки, давало членови-передплатникови по книжочцї місячно, „Просьвіта“ й у себе завела таку „моду“ від 1877 р. й відразу первісний розмах у розвитку товариства втратив на своїй силї. Кілька лїт перед вибухом всесьвітної війни вела ся і на видавничій комісиї і на видїлї завзята пропаганда за поваленєм членських книжочок і треба було щойно війни, щоби т-во одержало вільну руку в видаваню популярної лїтератури.

Побіч популярних видань ще друга справа вимагала багато ініциятиви, енергії і коштів від „Просьвіти“. Се справа читалень. Уже з початку 80 р. одною з найважнїйших задач своєї дїяльности визначило собі товариство закладанє читалень по селах і місточках і оживленє тих, що вже істнували. Вже тодї зрозуміла „Просьвіта“, що читальні найбільше причинювали ся до поширеня просьвіти та пробудженя национальної сьвідомости серед широких верств народу й надрукувало статути та потрібні формуляри для читалень. Але щойно статут з 1891 р. звязав читальні тісно з товариством і їх розвиток від тодї пішов живійшим темпом. Сьогоднї їх число добігає трьох тисяч; вони залежні або від філій тов. „Просьвіта“, яких є 78, або безпосередно від головного товариства. Побіч осьвітної ролї читальням „Просьвіти“ судило ся відограти дуже почесну ролю в поширеню кооперативної ідеї, бо при читальнях позакладали ся крамницї, позичкові каси, шпихлїрі і т. д. Вони розвивали пропаганду тверезости, були осередками полїтичного українського руху і т. д. Ще почеснїйша роля припаде їм на будуче, про що буде мова низше.

Що торкаєть ся численних инших справ, які були предметом дїяльности тов. „Просьвіти“, тут треба згадати, що вона дала почин до розвитку молочарства між українським народом галицької землї. „Просьвіта“ удержує торговельну школу у Львові, бо „Народня Торговля“ доси не могла чи не хотїла зрозуміти, ще се її обовязок удержувати таку школу. Не тільки за „Народну Торговлю“ виповняє „Просьвіта“ национальні обовязки, але й за „Сїльського Господаря“, бо удержує школу жіночого господарства в Угерцях Винявських і господарську та садівничу в Милованю. Увести в житє кошикарську школу в Грабівцї не дозво-

лила „Просьвіті“ самоволя богородчанського старости, що забрав бляху з магазину на покритє повітового виділу.

Не маючи суперниці в своїх заслугах для Наддністрянської України, „Пресьвіта“ здобула загальне довірє українського народу, доказ чого між иншим маємо в тім, що товариство одержало багато записів на осьвітні цїли або фондів у свою управу. Між своїми добродіями й фондаторами має „Просьвіта“ Володимира Федоровича, Стефана Танчаковського, Стефана Дубравського, Станислава Новосада, дїдича Угерець Винявських Михайла Малецького, дїдича Грабівця Антона Кнїгиницького, Юлїяна Медвецького, митрополита Андрія гр. Шептицького й инших. З окрема зворушують добродійства й фондациї тих, котрі все, що мали, пожертвували „Просьвіті“, як на пр. селян і сїльських учителїв, як безприкладна в своїй щирости й посьвяченю жертва та праця довголїтного директора канцелярії „Просьвіти“ Андрія Скородинського. Сей каміняр сьогоднїшної сили та значіня „Просьвіти“ днював і ночував у канцелярії товариства при праці для нього; тут нераз у ночі знемагав його сон на короткий відпочинок. І ось сей безприкладний народний робітник при своїй нужденній платні, котра на самім кінци його житєвої кариєри виносила 160 корон, відмовив собі й на лїченє і лишив запис „Просьвіті“, зрікаючи ся для неї найменшої власної вигоди.

Хоч в отсїй короткій згадці нема місця на вказуванє, котрі дїячі положили які заслуги протягом пятьдесятилїтного істнованя „Просьвіти“, все таки не можна не згадати звиш 42-лїтньої безкорисної мозольної праці проф. Петра Огоновського як контрольора, касиєра й голови товариства, довголїтної безкорисної праці Костя Паньківського як редактора, бібліотекаря (основою бібліотеки „Просьвіти“ стали його жертви) і магазинєра товариства, великих заслуг д-ра Костя Левицького, зокрема як заступника голови в часї приводу Юлїяна Романчука, а з новійших часів дуже енергічної дїяльности Теодозия Лежогубського, що в цьвітї віку осиротив товариство.

Менше більше в останнїм десятилїтю „Просьвіта“ розвинула свою дїяльність дуже широко. Вела ся вона в поодиноких комісиях, як просьвітно-орґанїзацийна комісия, театрально-орґанїзацийна, комісия курсів і висшої осьвіти, комісия для поборюваня неграмотности, для зєднуваня членів, для справ Лемківщини, для американських Українців, видавнича комісия, артистично-промислова, бібліотечна, комісия для кольпортажі видавництв і господарсько-промислова комісия. З усїх тих комісий найживійшу дїяльність розвинула просьвітно-орґанїзацийна комісия саме завдяки праці покійника Лежогубського. Роботу комісий улекшував урядничий персонал під проводом повного ініциятивою директора канцелярії Антона Гапяка. У воєннім часї теперішний голова товариства положив особливий натиск на віддовженє товариства, що вповнї удало ся завдяки праці його й директора канцелярії. І коли товариство позбуло ся би шкіл, таких потрібних нашій нациї, але удержувати які покликані „Народна Торговля“, „Сїльський Господар“ і ин., і коли загоють ся рани, нанесені чужою окупациєю нашої землї, зможе воно приступити до своєї систематичної дїяльности як осьвітного товариства.

За пятьдесятилїтну працю „Просьвіти“ для українського народу зложить наш нарід найкрасшу подяку товариству в такім разї, коли згуртованєм усїх сил доведе до того, що „Просьвіта“ буде увільнена від потреби дбати про піднесенє добробуту української нациї, розвивати фахове шкільництво й т. и., бо про се все дбати-муть мінїстерства осьвіти, хлїборобства, промислу й торговлї в Українській Народній Републицї. Ювилей „Просьвіти“ може гідно відсьвяткувати наша нация тільки по скінченю чужої окупациї на нашій землї, найкрасше в ті днї, коли цїла

нация вишле до Львова своїх представників, щоб поклонити ся тим найкрасшим синам України, котрі положили свої голови в оборонї її державности й суверенности й тим покрили свої імена безсмертною славою.

На новий шлях дїяльности вступить „Просьвіта“ з хвилею, коли її читальні стануть самостійними осьвітними товариствами. Напрям їх розвитку залежати-ме від складу місцевих обставин, культурних і полїтичних. Для осягненя висших цїлий місцеві „Просьвіти“ гуртували ся-б в союзи, напр. покутський або коломийський, тернопільський, станиславівський, стрийський і т. д. Осїдки тих союзів залежати-муть від будучого адмінїстрацийного подїлу краю. У Львові була-б центральна накладня і головна достава потрібних засобів для успішного розвитку дїяльности „Просьвіти“ і її союзів з одного боку й рід ревізийної комісиї з люстраторами, вандрівними учителями тощо з другого боку. Розвивати тут ширше сю думку нема місця. Одначе думаю, що й теперішний видїл під проводом свого голови, що його характеризує не консерватизм, а приступність до нових ідей, які несе дух часу, йде на зустріч сьому новому напрямови дїяльности „Просьвіти“. Бажанєм й для „Просьвіти стати на сей новий шлях і випередити в своїй дїяльности всї „Просьвіти“ широкої української землї, я й кінчу свої рядки.

Д. Долинський.

Крик житя.

Боротьба Українського Народу за волю і незалежність.

(Огляд подій за рр. 1918 і 1919.)

I. Революцийна Україна.

Вступ. Велика росийська революция й Центральна Рада. Перший український конґрес. Перший військовий зїзд. Перший всеукраїнський селянський зїзд. Перший унїверсал Центр. Ради. Ґенеральний Секретарият. Другий унїверсал Центр. Ради.

Український Нарід переживає великі в своїх розмірах події і глибокі в своїх основах переміни. Йде важка і нерівна боротьба за долю і волю Рідного Краю. Всї ріки нашої Батьківщини счервонїли кровю найкрасших борців. У високих карпатських горах і в кавказських яругах відбиваєть ся відгомін бою. Стогне поорана кулями українська земля і серед глухої, могильної мовчанки бє піднебесні зводи крик розпуки катованого люду.

Двайцять лїт за вчасно захопила нас в свій страшний вир велика сьвітова завируха. Наш национальний орґанїзм не був іще так сильний, щоби оперти ся успішно у всїх ситуациях нестримним ударам. Анї в Австриї, анї в Росиї не мали ми найменшої спромоги насталити наші мязи, щоби в слушний час дати належний відпір насильникам, напасникам і грабіжникам. Заковані в міцні кайдани і звязані путами вікової неволї, нищені економічно, обкутані безпросьвітною темрявою, виховувані нашими гнобителями в ідеольоґії раба — не могли ми бути на стільки духово здисциплїновані, щоби за першим повівом волї почути себе вільними і свобідними. До того-ж іще через невідрадні умови вікової неволї не могли в нас народити ся люди на розмір тих подій, що ми їх переживаємо.

Наша доба на українській землї подібна до часів великої української революциї Богдана Хмельницького та до часів руїни після смерти сього геніяльного полководця. Ріжниця, без сумніву, значна і в умовах часу, і в структурі народу, і в розуміню всенародних кличів. Суть боротьби одна і та сама: змаганє висвободити ся з під власти чужинців, збудувати на своїй землї власну державність. увільнити ся від визиску і плянтаторства відвічних ворогів.

Те, що геройська козаччина переживала в XVII. ст. довгими десятилїтями, те саме тепер, в віці пари і елєктрики, переходимо ми в кількох роках.

На протязї столїть наш нарід складав великі жертви на жертвеннику свободи. Мимо того не поталанило нам заяснїти вольними в сїм'ї народів. Одначе нїяка жертва не може бути безуспішна, бо нїщо в сьвітї не гине. Тому мусимо вірити, що теперішна боротьба не може покінчити ся Полтавою. Сума наших вікових жертв мусить принести сподївану і довгожданну волю. Зрештою, велика сьвітова війна, розпочата сильними сього сьвіта для їх власних цїлий і інтересів, всунула зброю в руки рабів. І ті раби не випустять зброї так довго, аж увільнять ся від гнобителїв. Український Нарід перейшов дуже коштовну школу, дорого заплатив за науку, але є на стільки талановитий і понятливий, що зуміє ту науку пристосувати у всїх обставинах. Се одно, мимо важких розчаровань, мимо незаступних страт, мимо руїни і знищеня, мимо мук і терпінь, мимо слїз і крови, — дає нам повне право радїти, що живемо власне в сїй роковій хвилї, коли невідклично наступить висвободженє нашої нациї.

* * *

Моїм завданєм представити перегляд подій на українських землях за рр. 1918 і 1919. Одначе, щоб те представленє вийшло більш повне і суцїльне, я коротко наведу головні події на Наддніпрянській Україні за р. 1917. від великої росийської революциї (ширше гл. Калєндар „Просьвіти“ за р. 1918. статя д-ра Івана Крипякевича: Закордонна Україна в році 1917.).

Вибух великої росийської революції в Петербурзї в мартї 1917 р. відбив ся широким відгомоном на Вкраїнї. Всї активні елєменти українського громадянства негайно взяли ся до праці над відбудовою і поширенєм українського житя, розгромленого царським урядом. Дня 7. марта 1917 р. представники українських орґанїзаций Київа обєднали ся в спільну орґанїзацию під назвою; Українська Центральна Рада. На чолї Ради станув заслужений проф. Михайло Грушевський. Першим завданєм Ради було підняти прибиту українську масу, представити їй вагу положеня, з'ясувати нові умови та потягнути до твореня нового житя. Задля сього послужила випущена відозва до українського народу та велика загальна манїфестация в честь революциї, що відбула ся 16. марта в Київі. В три днї пізнїйше уладжує Центральна Рада Сьвято Вільної України в Київі. Того самого дня відбуло ся велике українське віче під проводом Антоновнча, на котрім виставлено домаганє автономії України.

Звістки про події в Київі та про створенє Центральної Ради летом блискавиці обійшли Україну, викликуючи всюди великий запал. Незабаром з усїх усюдів України починають напливати депутациї до Центр. Ради, як до українського уряду. Се склонило Центр. Раду застановити ся над створенєм центрального орґану, котрий мав би право говорити в імени України не лише морально, але й правно (юридично). В тій цїли скликано на 6—8. цьвітня 1917 р. перший український конґрес. Завданєм сього першого вільного з'їзду було покласти основи під дер-

жавне будівництво України. Там винесено між иншим резолюції про забезпечеиє тої автономії в новім федеративнім ладї Росиї, про федеративну і демократичну росийську республїку, про орґанїзацию Краєвої Ради з представників українських країв і міст, про практичне пристосованє самоозначеня народів на териториї Росиї, про встановленє границь між поодинокими народами Росиї, про союз народів росийської республїки та про Установчі Збори.

Реалїзацию сих резолюций поручив з'їзд Центр. Радї, що незвичайно підняло авторитет Ради. Таким чином перша Центр. Рада, що обєднувала початково лиш українські орґанїзації Київа, дуже скоро поширила свою програму в напрямі полїтичнім і навіть економічнім.

Місяць пізнїйше (5—8 мая) відбув ся перший український військовий з'їзд, який крім військових питань зайняв ся теж полїтичними і економічними справами. Перш усього з'їзд вповнї потвердив постанови конґресу, одобрив дїяльність Центр, Ради та визнав її єдиним орґаном, правосильним вирішати всї справи, що відносять ся до України. Для переведеня своїх військових справ установив з'їзд Генеральний військовий Комітет при Центр. Радї.

Як вже згадано, головною справою, що стояла на черзї невідкличних питань всїх українських віч і з'їздів, була справа автономії України. Центр. Рада початково передавала свої домаганя Тимчасовому Правлїню через Українську Раду в Петербурзї, а коли не надходили бажані відповіди, вислано окр. делеґацию до Тимч. Правлїня. Одначе й делеґация не могла діждати ся вдоволяючої полагоди і тому покинула Петербург. Аж на початку червня надійшла відповідь, що правительство кн. Львова одноголосно відкинуло всї українські домаганя.

Ся подія припала менше-більше на ту хвилю, коли до Київа був скликаний перший всеукраїнський селянський з'їзд, котрий радив в днях від 28. мая до 2. червня. З'їзд доповнив Центр. Раду своїми представниками і поручив їй негайно домагати ся від Тимчасового Правлїня сповненя всїх українських домагань. Зараз по закінченю з'їзду розпочала ся четверта сесия Ради, на котрій по довших і гарячих дебатах постановлено всупереч опірному становиску Тимч. Правлїня негайно приступити до закладаня підвалин автономного ладу на Україні. В тім самім часї скликано другий всеукраїнський військовий з'їзд, заборонений тодїшним воєнним мінїстром Керенським. І сей з'їзд рішучо обстояв домаганя Центр. Ради та вибрав Раду військових депутатів, котра в цїлости увійшла в склад Центр. Ради. Коли з'їзд кінчив свої наради, д. 9. червня вечером появив ся перший унїверсал Центр. Ради до українського народу. В унїверсалї наведено всї домаганя Центр. Ради до Тимч. Правлїня і візвано український нарід до будови власної державности на українських землях „...Український Народе, — писало ся там, — нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Коли Тимч. росийське правительство не може дати ладу в нас, коли не хоче разом із нами стати до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обовязок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землї. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей унїверсал і оповіщаємо: від нинї самі будемо творити наше житє".

Ось так Центр. Рада, ігноруючи росийське правительство і спираючись на український нарід, почала сама творити основи державного будівництва. Задля здобутя фондів Рада наложила податок на громадян України. Унїверсал всюди прийнято з великим запалом, а в багатьох місцях сам нарід підвисшив наложений податок.

Перейнявши на себе обовязки зверхної влади на Україні, Центр. Рада постановила дня 15. липня реорганізувати ся та утворити український кабінет міністрів під назвою Генерального Секретарияту. Таким чином обовязки українського Сойму перейняла Центр. Рада, а обовязки її виконавчого органу Ген. Секретарият.

Мимо перепон і відмовного становиска російського правительства орґанізация державної влади на Україні йшла скорим кроком вперед. Вкінці російський уряд побачив, що його опір на нїщо не здасть ся, тому постановив піти на уступки. Сю свою зміну зазначив він насамперед відозвою до „братів Українців", в якій заклинав, щоби Українці не йшли погибельною дорогою роздробленя сил визволеної Росиї, не відривали ся від спільної батьківщини, не вносили „братовбійчої усобиці в народні ряди". Після того постановлено післати в Київ для залагоди окрему комісию з кн. Урусовим на чолї. В межичасї назрівали дальші події. Дня 25. червня відбула ся в Петербурзї велика 75-тисячна манїфестация українських салдатів і робітників за сповненєм українських домагань. Се спонукало міністрів Терещенка та Церетеллї, до котрих опісля прилучив ся Керенський, негайно виїхати в Київ для переговорів з Центр. Радою. Наступила пята сесия Ради, на котрій ухвалено поповнити склад Ради представниками национальних меншостий на Україні. Порозумінє з национальними меншостями мало своє значінє в переговорах з російськими міністрами. Дня 29. і 30. червня наступило порозумінє, а вже 3. липня прийшла з Петербурга телеґрама про затвердженє угоди Тимч. Правлїнєм та про виступленє з російського кабінету трьох міністрів — кадетів. Після сього уложено й видано враз з деклярациєю російського уряду другий унїверсал Центр. Ради. В нїм говорило ся про згоду з Тимч. Правлїнєм, про порозумінє з национальними меншостями та повідомляло ся про внутрішну орґанізацию Ради і її найблизші задачі. Дня 15. липня виїхала друга делеґация Центр. Ради до російського уряду в справі остаточних переговорів. Мимо згоди російський уряд не міг погодити ся з істнованєм Ґен. Секретарияту, а коли вже мусїв, то намагав ся всїми способами обмежити його компетенцию. Не зважаючи на українську делеґацию і довершену в Київі угоду, російський уряд оголосив 4. серпня свою інструкцию Ґен. Секратариятови, котрою обмежено власть Центр. Ради і її виконавчого орґану на териториї, заселеній українським народом, і зменшено скількість ґен. секретарів.

Все се стало причиною деяких непорозумінь між українськими партиями та привело до крізи в Ґен. Секретариятї. Українські социялїсти-революционери, що творили найсильнїйшу ґрупу в Центр. Радї, і вже тодї голосили суверенність Укр. Установчих Зборів заявили ся за знехтованєм інструкциї, инші змагали до злагоди. Вкінци уступив Ґен. Секретарият Винниченка, а на його місце прийшов Секретарият Дмитра Дорошенка. Та сей вдержав ся лиш кілька днїв, після чого Винниченко вернув до керми.

Розвиток державного будівництва на Україні від початків великої російської революциї до першої крізи в Ґен. Секретариятї йшов семимилевими кроками. Українська Центр. Рада, початково лиш виконавчий орґан київських орґанізаций, на протязї пів року стала не лиш виконавчим, але й законодатним орґаном всїєї України. Сама-ж Україна, через довгі столїтя лиш „Малоросия" у великій імперії білих царів, доведена до стану национально-полїтичної мертвоти полїтикою царського уряду, не лиш віджила, пробудила ся, але й здобула територияльну автономію. Розумієть ся, отся куца автономія не вдоволяла українського народу і її прийнято тільки примусом (опозиция национальних меншостий, зріст

контреволюції), одначе все-ж таки був здобутий і закріплений один щабель на драбині державно-правного ладу на Вкраїні.

В широких українських колах зростало невдоволенє до росийського правительства. Йшла остра критика другого універсалу, котрим проголошено угоду. Говорено, що сей універсал сплямив день української волї. Покінчив ся один етап загально-росийської революції, в котрім не сповнили ся мрії і надії українського народу. Пропало українське військо, а український народ знову пішов під керму московського народу.

До тепер йшло все легко, без великих зусиль, приймало ся, що давали, без великих напружень, без різких спротивів. Одначе тямучі люди бачили відразу, що уступки росийського правительства були вимушені скрутним положенєм та шо воно їх відбере, скоро тільки зросте в силу і усталить новий лад Росиї. З другого боку всї уступки творили за вузкі рамки для повного житя українського народу. Тому перед завтрішним днем станув тернистий шлях, засїяний кістками і политий кровю, шлях, що ним мусїв піти український народ в тяжку визвольну боротьбу за право житя, за долю і волю.

II. На шляху до суверенности.

Деклярация Ґен. Секретарияту. Боротьба за Українські Установчі Збори. Реакция підносить голову. Нові з'їзди; положенє на Україні. Київ — новим державним центром. Большевицький переворот. „Трикутний бій" у Київі. Третий універсал Укр. Центр. Ради.

Крізою в Ґен. Секретариятї покінчив ся один период боротьби українського народу на шляху самовизначеня. Україна, користаючи з важкого положеня централїстичного уряду кн. Львова, а опісля Керенського, вспіла здобути автономію. Одначе, як вже згадано, автономія не могла вдоволити широких мас. З другого боку була вона дуже куца; Центр. росийський уряд міг, поминаючи Центр. Раду і Ген. Секретарият, робити на Вкраїні, що йому подобаєть ся.

Після крізи в Ґен. Секретариятї Винниченко небавом знову вернув до керми. На засїданю Малої Ради, дня 12. жовтня 1917., Винниченко, як президент Секретарияту, зложив деклярацию, в котрій намічено дїяльність сього виконавчого орґану. На першому місцї зазначив він, що Ґен. Секретариять є відповідальний перед революцийним парляментом України, т. є. перед Центр. Радою, дальше піднїс державне право України: „Основою нового житя кожда нация уважає право на своє национально-державне самоозначенє. Українська демократия голосом своїх з'їздів, орґанїзаций і революцийного парляменту — Центральної Ради виразно зазначила свій майбутний национально-полїтичний стан яко рівноправного державного тїла в федеративній республицї Росиї. Стоючи твердо на визначеній позициї, ща має на увазї єдність росийської федеративної республики, Ґен. Секретарият у своїй национально-полїтичній роботї простувати-ме до тої мети й орґанїзацийними, творчими засобами має забезпечити українському народови д е р ж а в н е п р а в о на його землї, Основи будучого ладу України згідно з умовою з тимчасовим правительством 16. липня має виробити Укр. Центральна Рада у формі автономного статуту України". Першою умовою будучого ладу України, — по словам деклярациї — має бути о б є д н а н є в с ї є ї у к р а ї н с ь к о ї з е м л ї. Дальше намічаєть ся всїми силами змагати до миру та постарати ся, щоби в будучій росийській мировій делеґациї були представники українського народу. Усїм национальним меншостям на Вкраїні забезпечуєть ся усї, потрібні їм до житя і розвитку права. Ґен. Секретарият плянує також поши-

рити свою дїяльність на ті области житя України, яких не обняла інструкция тимч. правительства, а саме розширити свою компетенцию в справі харчовій, дорожній, почтово-телєграфічній, судовій і військовій. Для повної вияви волї українського народу та для ухваленя конституциї України будуть скликані Українські Установчі Збори (конституанта). Крім деклярациї Ген. Секретарият видав відозву до населеня України, котрою повідомив горожан про обнятє власти.

З хвилею, коли перший раз впало слово про Українські Установчі Збори, — українська демократия ступила на шлях боротьби за незалежність України, за повну суверенність українського народу. Сей клич перший раз кинула мабуть найбільша українська партия — социялїстів-революционерів. Центр. Комітет тої партиї вже з кінцем липня 1917 р. приняв отсю резолюцию: „Виходячи з принципу нїчим необмеженого самоозначеня наций, вважаючи, що тільки само населенє України має право рішати про майбутну долю України і про її відношенє до Росиї, стоячи разом з тим на становищи, що федерация може бути заключена тільки шляхом добровільного договору між суверенними нациями, Українська Партия социялїстів-революционерів визнає необхідним скликанє Установчих Зборів України на основі вселюдного, тайного, рівного, безпосередного і пропорционального виборчого права. Установчі Збори України повинні встановити полїтичний лад України, перевести всї социяльно-економічні реформи (в першу чергу реформу аґрарну), проголосити суверенність України, установити відношенє України до Росиї та виробити ті умови, на яких Україна може приступити до федерациї з иншими нациями бувшої росийської імперии. Постанови Установчих Зборів України мають суверенний характер і всеросийські установчі збори не мають права їх зміняти".

Після сього гасло суверенних Укр. Установчих Зборів стало популярним, полонило уми провідних мужів та знайшло свій вислів в деклярациї Ген. Секретарияту. Москалї рішучо виступили проти Укр. Установчих Зборів. Представник росийської партиї кадетів (конституцийних демократрів) в Малій Радї, Крупнов, заявив, що його партия тільки тодї погодилась би з думкою окремих Укр. Установчих Зборів, коли-б вони були скликані після всеросийських установчих зборів, та коли-б сї останні встановили їх компетенцию. Росийська буржуазия не думає теж признати Центр. Ради українським парляментом, анї відповідальности Ген. Секретарияту перед Радою. Подібної думки були й росийські социялїсти-меншевики. Инші национальні меншости через своїх представників відносили ся здержливо й неясно до напряму дїяльности Ген. Секретарияту. Та вже тепер почали зарисовувати ся два ворожі табори між революцийною демократиєю України, не згадуючи про реакционерів, котрі притихли і не подавали майже нїяких признак житя. По однім боцї станула українська революцийна демократия в особах своїх найкрасших представників, по другім боцї члени тих наций, що до революциї гнобили Україну полїтично, культурно і економічно. Перші змагали до створеня і затвердженя такого ладу на Українї, котрий би від нїкого незалежному українському народови дав змогу, основу і форми повного розвитку, — другі все ще намагали ся всїми способами не випустити України з під своєї гнїтучої опіки.

Становиско противників Укр. Установчих Зборів змогло ся ще більше, коли з Петербурга надійшли звістки, що сенат відмовляєть ся опублїкувати інструкцию Ген. Секретариятови України. На засїданю першого департаменту сенату, дня 15. жовтня 1917 р. більшість сенаторів спротивила ся публїкованю інструкциї з огляду на те, що вона незакон-

на. Інструкция установляє автономію України, а тимчасом тимч. правительство не має до сього нїякого права. До сього управнені виключно всеросийські установчі збори, які являють ся верховною властию Росиї. Сенат, що станув на сторожі законности, зміцнив вправдї ворожий Українї табор, та скріпив волю і рішучість українських партий в боротьбі за право України. Росийські сенатори помили ся, коли думали, що право житя і розвитку українського народу містить ся в мертвих буквах росийської законности, а не в твердій волї українських мас — бути господарем на своїй землї — та не в революциї, котра скинула царську владу і розвязала всї добровільні і насильні умови співжитя з Росиєю.

Справа Українських Установчих Зборів не могла вже зійти з порядку дня. З кінцем жовтня відбуло ся бурливе засїданє Малої Ради, посьвячене тій справі. Про потребу скликаня суверенних Укр. Установчих Зборів референував Олександер Севрюк. Сю справу обговорювала окрема комісия, до котрої входили теж представники меншостий, та сї останні систематично ігнорували засїданя комїсиї. Рада сама повинна розвязати сю справу і на протязї двох тижнїв обробити проєкт про Укр. Установчі Збори. Гасло окремих Установчих Зборів так прийняло ся серед укр. населеня, що деякі повіти вже й вибрали своїх кандидатів. Дискусия, яка зараз після сього вивязала ся, була незвичайно цїкава, бо відразу виявила правдиве обличе представників национальних меншостий. Проти Укр. Установчих Зборів виступили тепер вже не лише Москалї, але й Жиди. Представник жидівського Бунду Рафес завважав, що се може довести до розриву з Росиєю, проти чого його партия буде бороти ся, вважаючи такий акт контрреволюциєю. Росийські меншевики й социялїсти-революционери устами своїх представників зазначили, що будуть рішучо виступати проти всяких відосередних тенденций. Всї укр. партиї заявили ся за Укр. Установчими Зборами, а голова Секретарияту Винниченко несподївано виявив себе прихильником суверенности — тим більше, що Україна нїколи не давала обіцянки не виходити із складу росийської держави. Конець кінців ухвалено вибрати комісию для уложеня проєкту закону про Укр. Установчі Збори. Росийські партиї відтягнули ся від виборів до сеї комісиї.

Отся постанова Центр. Ради наробила великого шуму в росийській пресї. Заворушили ся всї темні сили Росиї. Одночасно прокуратор київської судової палати звернув ся до росийського мінїстра справедливости Малянтовича. в якім порядку має відбувати ся судове слїдство проти Укр. Центр. Ради й Ґен. Секретарияту? Йому поручено не рахувати ся зовсїм з полїтичними умовами, тільки при слїдстві кермувати ся законом і вимогами слїдчого процесу. Ґен. Секретарият се орґан тимч. цравительства. Коли секретарі нарушують закон, то вони підлягають карній відповідальности за урядовий злочин.

Знаємо, як виразне й рішуче становиско в справі Укр. Установчих Зборів зайняли укр. социялїсти-революционери. За те инші укр. партиї вправдї стояли за Укр. Установчу Раду, але здержували ся виразно і явно сказати, що Україна йде на розрив з Росиєю. Під впливом галасу росийської преси, яка з піною на устах накинула ся на змаганя Українців до державної самостійности, Винниченко звернув ся з письмом до преси. В нїм зазначив він, що суверенність Укр. Установчої Ради необхідна, яко умова повного й непримусового прояву доброї волї демократиї України. Суверенність — на його думку — ще не рішає прояви сеї волї в бік відокремленя від Росиї й незалежности. Дня 30. жовтня 1917 р. відбуло ся засїданє Комітету Центр. Ради, на котрім Винниченко зложив отсю заяву: Укр. Ґен. Секретарият, признаючи в купі з усїєю демократиєю росийської держави право кождій нациї на повне самоозначенє, тим самим,

признає і за українським народом право свобідно, без усяких обмежень проявити свою волю на Укр. Установчій Раді. Разом з тим Ген. Секретарият, твердо стоячи на ґрунті своєї декляраціï, котру приняли всї фракциї Центр. Ради проти одного голосу представника партиї народної свободи (кадетів), проводити-ме свою дїяльність в напрямі указаного в декляраціï становиска. В дискусиї знову стерли ся два табори: український і централїстичний.

В межичасї дальше поступала орґанїзация всїх творчих сил України. Революция принесла волю. Люди, що нїколи не зазнали свободи вільного громадянина, тепер всїми силами змагали обєднати ся до спільної працї в гуртки, спілки і союзи. Розуміють ся, що волею треба також вміти користувати ся. Від волї до анархії лише один крок. Ми пізнїйше побачимо, як люди злої волї, непривичні до впорядкованого вільного житя, спричинили хаос і анархію на Українї, що довгі місяцї була оазою ладу, порядку і законности на териториї бувшої Росиї.

Початок осени 1917 р. зазначив ся новими з'їздами ріжних орґанїзаций. Буду їх лиш нотувати, не маючи наміру ширше спинювати ся над ними. Перш усього годить ся згадати про з'їзд „Вільного козацтва". Зародило ся воно у звенигородськім повіті на Київщинї. Його метою було виступити проти безладя, яке подекуда починало зазначувати ся ізза недостачі цїпко зорґанїзованої власти. Небавом орґанїзация „Вільного Козацтва" поширила ся на Білу Церкву, Умань, Канів, Нїжин. Була се початково щиро демократична орґанїзация, та поволи з її зростом підпала під вплив багатого селянства. Центр. Рада, скликуючи з'їзд з представників козацтва, мала мабуть намір тим чином здїйснити мрії социялїстичних партий про всенародню мілїцию. Вироблено статут вільного козацтва, та, на жаль, його розвій не зовсїм пішов в напрямі, задуманім Центр. Радою. Провід сеї орґанїзациї опинив ся в руках гетьманських потомків кн. Кочубея і Скоропадського, пізнїйшого гетьмана. Виднїйшої ролї вільне козацтво не відіграло.

На той сам час припадає теж другий всеукраїнський учительський з'їзд. Він зайняв ся горячо справою української школи та ухвалив постанови-дезідерати до Центр. Ради про українїзацию школи, про позашкільну осьвіту на Вкраїнї, про підготованє учительських сил та придбанє засобів навчаня, про управу шкіл. Учительський з'їзд підпер становиско Центр. Ради в боротьбі з тимч. правительством в справі об'єднаня всієї української териториї під рукою одної української влади — Центр. Ради.

В жовтнї 1917 р. відбув ся в Київі також з'їзд ґубернїяльних комісарів автономної України. Із звітів поодиноких комісарів виявило ся, що Україна, хоч довго встояла ся перед анархією, починає вступати в фазу вяжкої крізи. Воно й не диво. Раз, що на Україну насувала ся важка хвиля анархії, котра бушувала на півночі, у великоруських ґубернїях. Там підготовлював ся вже тодї смертельний бій між росийською буржуазиєю і революцийним пролєтариятом. Вже тодї проносили ся шумні кличі: Вся власть робітничо-жовнїрським радам! З другого боку Україна була найблизша фронту, а через те й підпадала всїм нещастям, які там підготовляли ся. Знову-ж селяни не всюди порозуміли як слїд кличі про земельну реформу. До Київа доходили сумні звістки. Здеморалїзоване військо нищило українські села, грабувало збіже, худобу, розгромлювало оселї. Салдати палили хати, спускали стави, (в пошукуваню за рибою), нищили засїви, розгромлювали склади алькоголю, насилували жінок. В инших місцях дїяли ся безпорядки на земельнім і лїсовім підкладї. Силою забирано поміщицьку землю, без пляну руйновано велику земельну власність, вирубовано лїси. По селах почали ширити ся грабіжі

і крадіжі. До того-ж іще перед Україною стояла страшна мара — демобілїзация армії. Отсї з'явища зовсїм не були пригожі для закріпленя нової влади і то в часї, коли перед українським урядом і укр. демократиєю станула грізна конечність невідкличної боротьби з росийською буржуазиєю і росийськими социялїстично-централїстичними елєментами. Треба було готовити ся до важкого і зятяжного бою. З признанєм годить ся піднести, шо українська демократия робила все можливе, щоби найти союзників в тій боротьбі. Українські провідники постановили проти одностайного московського фронту поставити суцїльний фронт недержавних народів. Се був не полїтичний романтизм Кирило-Методиївців, так проречисто вимріяний в „Книзї битія українського народу", написаній Костомаровим. Се вже не наївність, коли справдї думало ся, що славянські народи буде можна з'єднати для спільних полїтичних і культурних цїлий, а Україна займе почесне і провідне місце в славянській родині. Нї, в серці України — замісць славянських братів, знайшли ся представники живих наций, що стогнали у важкім ярмі царизму.

З'їзд народів радив в Київі від 21. до 28. вересня 1917 року. На з'їзд прибули представники Українців, Білорусинів, Литовців, Лотишів, Естонців, кримських Татар, Грузинів, донських козаків і Жидів. По привітах й рефератах ухвалено резолюциї про федеративний устрій росийської держави, про загально-державну та краєві мови, про Раду Народів, про Установчі Збори, про мирову конференцию, про национально-персональну автономію, а опісля про поодинокі нациї і їх домаганя. Поляки не брали участи в з'їздї, лиш під конець з'їзду представник польської социялїстичної лївиці Лукашевич прочитав деклярацию від київської секциї польської соц. партиї. В нїй станув він на точцї повної незалежности кождого народу, говорячи: „ґрунтовне та всебічне перебудованє державного орґанїзму і громадянства на широких демократичних підвалинах може бути осягнене тільки при цїлковитій полїтичній незалежности. Всяке підлягане иншій державі затримує розвиток громадянства, всїх творчих сил народу, і, збільшуючи визискуване підлеглих другій державі трудящих народних мас, ослаблює сили пролєтарияту і трудового селянства в їхній клясовій боротьбі та визволенє з економічного, полїтичного і национального гнїту".

Недержавні народи Росиї поєднали ся під проводом Українців на плятформі спільної боротьби проти нациї-пана і гнобителя, моск. народу. Та серед підготовчої роботи наступили подиї, що роз'єднали спільні сили народів, зглядно перепинили обєднуючу акцию.

Тими подіями була горожанська війна і большевицьке повстанє в Петербурзї. Від самого початку великої росийської революциї замітний був подїл росийського громадянства на два супротивні, а згодом і ворожі табори. Знаємо початки революциї і тих людий, що їх революцийна хвиля винесла на верх. Першими наглядними керманичами і творцями революцийних подій були представники росийської буржуазиї. Перший революцийний кабінет — тимчасове правительство — сеж кадети. На чолї правительства стояв кн. Львов, та справдїшним його головою був провідник кадетів проф. Павло Мілюков. В часї, коли треба було скоро рішати і ще скорше дїлати, сей професор вмів прегарно говорити. Проповідував империяльїстичний лїберальїзм, котрого не розуміли маси робітництва і мужицтва. Не було сумнїву, що ті маси готували ся повалити буржуазний империяльїзм — так само, як вони змели заборчий царат. Мілюков був на стільки далекоглядний, що сам уступив скорше, нїж се стало ся. Після нього прийшов до власти „герой революциї" Керенський.

Сей гомінкий чоловік бажав творити поміст між буржуазиєю і пролєтариятом, сей спосібний адвокат великими словами хотїв „виграти справу“. Мав навіть успіхи. Здавив авантуру Корнїлова та не встояв ся перед тими, що вміли голосити і частинно здїйснювати ще красші кличі і обіцянки. Під кінєць диктатури Керенського анархія обняла майже цїлу Росию. А тут лунали вже большевицькі поклики і гасла. Большевики захопили широкі народні маси двома гаслами: негайний мир і негайне переданє землї селянству. На місце Керенського вступив на престол росийських самодержців большевицький папа, божище темних салдатських мас, пяних матросів і простолїнійних, наївних ідейників, самодержець і миротворець Лєнін-Ілїн-Улянов.

Заки одначе большевики захопили владу в Росиї, на Украйні йшла орґанїзация одностайного фронту проти росийських централїстів. Тимч. правительство обмежило автономну Украйну лиш до пятьох ґубернїй, а у відомій інструкциї застерегло собі іменованє урядників з поминенєм Ґен. Секретарияту. І се дїялось власне тодї, коли українська демократия наглядно бачила всю ілюзоричність такої автономії та чим раз то явнїйше і виразнїйше ставала на шлях самостійности і незалежности. Дня 2. падолиста відбув ся в Київі третий всеукраїнський військовий з'їзд. На сїм з'їздї прозвучали нотки, котрі виразно вказували на бажанє Украйни стати вільною державою. Виступ представника партиї українських социялїстів-революционерів М. Ковалевського з жаданєм суверенних Укр. Устан. Зборів стрінули всї з небувалим захопленєм. Він накликав закинути всяку компромісовість, а власними силами утворити Укр. Демократичну Республику. Такі думки на з'їздах і зборах приймали ся з великим запалом. І се піддержало Ґен. Секретарият в дальшій акциї. Поки-що проголошено з'єдиненє всїх укр. земель Росиї. Дня 3. падолиста 1917. появила ся отся відозва Ґенерального Секретарияту:

ВІД ҐЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРИЯТУ УКРАЇНИ!

Ґенеральний Секретарият повідомляє всїх горожан, всї правительственні уряди, полїтичні і правительственні орґани на Украйнї:

Центральне правительство всїєї Росиї не має змоги управляти державним житєм. Цїлі краї зостали ся без правлячих центрів. Тому зростає замішанє полїтичне, господарське й суспільне. З огляду на те, Секретарият доповнюєть ся тимчасово ґенеральними секретарями для справ: харчових, військових, судових, почтових, телєґрафічних і комунїкацийних. Компетенция Ґен. Секретарияту поширяєть ся на всї ті ґубернії, де більшість населеня складаєть ся з Українців. Тому ґубернії херсонська, харківська, катеринославська й таврийська (без Криму) включають ся в територию Украйни.

Всї орґани тих ґуберній, а також горожани єдиної Украйни всїх народностий мають звертати ся з усїми справами до відповідних секретарів Ґен. Секретарняту.

Всї чутки і розмови про сепаратизм, про відокремленє Украйни від Росиї — се тільки контреволюцийна пропаґанда або проста несьвідомість. Центр. Рада і Ґен. Секретарият твердо та ясно заявили, що Украйна повинна зостати в складї федеративної росийської республики яко рівноправне державне тїлэ. Теперішне полїтичне положенє тої постанови не зміняє в нїчім.

Доки не заключений мир між воюючими державами, робота на фронті не сьміє спиняти ся. Армія мусить бути одїта, накормлена і озброєна. Ґен. Секретарият в порозуміню з компетентною центральною воєнною властию ужиє всїх способів, аби заспокоїти всї потреби армії.

Вибори до всеросийських Установчих Зборів повинні відбути ся, як назначено 12. (25. н. ст.) падолиста, коли до того часу не будуть змінені для всїєї Росиї.

Горожани й орґани мають се прийняти до відома й подбати з цїлою енерґією, щоб вибори переведено точно, активно й многолюдно.

В короткім часї Центр. Рада затвердить і Ґен. Секретарият проголосить закон про Укр. Установчу Раду. Виборчим орґанам подаєть ся до відома, щоб після виборів до росийських Установчих Зборів не розвязувати виборчих апаратів.

Виробляєть ся плян воєнної охорони всїєї України від погромів, грабіжий і всякого безчинства. Ґубернським і повітовим комісарям дасть ся до помочи військові віддїли. Комісари мають вести рішучу й енерґічну боротьбу з анархією й переступствами несовісних осіб. В справі боротьби з анархією і в цїли установленя доброго порядку Ґен. Секретарият буде опирати ся на місцевих орґанах самоуправи, які являють ся орґанами місцевої власти, коло яких повинна з'єднати ся з цїлию їх піддержки вся місцева демократия.

Кінчать ся праці над законопроєктом про управильненє земельних відносин і передачу нетрудових земель в розпорядженє земельних комітетів. Закон видасть ся в короткім часї. До того-ж часу мусить ся спинити всякі самовільні захвати.

Всїм місцевостям, орґанам і відповідальним особам поручаєть ся всї накази й порученя Ґен. Секретарияту виповняти точно та скоро.

Горожанам України поручаєть ся бути дїйсно свобідними горожанами й активно та радо стати до помочи всїм орґанам у важній і загальній справі установленя порядку на Україні й охорони всїх великих завойовань всеросийської революциї.

Ґенеральний Секретарият України.

3. падолиста, 1917 року.

Город КИЇВ.

Отся відозва сьвідчить наглядно, що Ґен. Секретарият не чув ся іще на силах проголосити незалежність України, коли про відокремленє України від Росиї говорив — як про контрреволюцийну пропаґанду. Одночасно замітне є ваганє під тим оглядом. Україна п о в и н н а зостати ся в складї федеративної росийської республики, бо т е п е р і ш н е політичне положенє не зміняє первісної постанови. Та найблизші події засадничо змінили те положенє і вивели Цент. Раду і Ґен. Секретарият на отвертий шлях самостійної політики.

Велика росийська революция, котру початково думали її творцї провести без глибших потрясень, обмежуючись скиненєм царату і деякими менше радикальними реформами, в падолистї перейшла на социяльний, отже найбільш дразливий ґрунт. Керенський намагав ся спинити розбрат революцийних сил, а створена „Рада Рос. Республики" була

останною спробою з'єдиненя розщіплених громадських сил. В „Радї Рос. Республики“ утворила ся лїберально-капіталїстична більшість, зложена з буржуазийної інтелїґенциї, промисловців, представників самоуправних інституций, кооператив, трудовиків, правих рос. социялїстів-революционерів і правих рос. социялїстичних демократів (меншевиків). На отсих стовпах мало оперти ся правительство Керенського, якого головною метою було вдержанє централїзму і дальша війна.

Проти полїтики правительства виступили представники неросийських народів і большевики. Перші не могли погодити ся на обстоюваний Керенським централїзм, другі жадали покінченя війни, щоби голодні й обманутї маси спрямувати на арену социяльної боротьби та тим чином розправити ся з капіталїстичним ладом, котрий, на їх думку, доживав останні свої днї. „Рада Республики“ навіть не увійшла в житє, бо вже на першім засїданю представники неросийських народів і большевики опустили салю нарад. Розпочала ся мобілїзация сил двох противних таборів. Лїберали скликали з'їзди, наради, міркували і радили, звертаючи увагу на большевицьку небезпеку. Большевики більш практично взяли ся до працї. Вони безнастанно вели широку аґітацию між військом і робітниками, а петербурська рада робітничих і салдатських депутатів стала їх виключною доменою. В досить скорім часї військо, котре не хотїло бороти ся на фронтї, знеохочене і здеморалїзоване, найшло ся під виключним впливом большевицьких кличів. З початком падолиста большевики зорґанїзувели воєнно-революцийний комітет, котрий віднїс ся до всїх частин військ із порученєм не виконувати нїяких розпорядків воєнного начальства без його апробати. Сей комітет, навязавши тїсні зносини із військовими орґанїзациями на провінциї, спинив військові віддїли, що йшли до столицї для оборони тимч. правительства. Керенський вмів виголошувати гарні бесїди, та не вмів мужно дїлати. Саме тодї, коли він продумував на переведенєм слїдства проти воєнно-революцийного комітету та над арештованєм Лєнїна, большевики в ночи з 6. на 7. падолиста виступили збройно проти правительства. На вулицях Петербурга появили ся большевицькі військові віддїли з панцирними самоходами. Тоїж ночи зайнято друкарнї кількох ґазет і видруковано відозви. Військові віддїли обсадили всї державні будинки і арештували всїх мінїстрів. Тільки Керенський втїк із столицї з думкою орґанїзувати оборону. Тої самої ночи відбув ся у Смольнім інститутї загально-росийський з'їзд делєґатів рад робітничих, салдатських і селянських депутатів, котрий затвердив довершений переворот і приголосив програму нового уряду.

Ось так революцийна Росия розколола ся на збройні табори. Большевики побідили, та й лїберально-буржуазийний блок не здавав ся. Заходила небезпека, що росийські централїсти схочуть з полудня орґанїзувати сили для боротьби з центром держави. Розуміють ся, в такім випадку домаганя й набуті революциєю права неросийських народів відійшли би в сутїнь. Найкрасший приклад маємо саме тепер на Денїкінї. З другого боку позбавлені власти в боротьбі із своїм супротивником могли би зійти на реакційні шляхи, щоб тільки наново дійти до сили і значіня. Україна, що з таким напруженєм і вкладом енерґії борола ся проти реакциї і централїзациї, мусїла з одного боку обороняти революцию, з другого виждати на покінченє збройного конфлїкту між воюючими таборами.

В ночи 7. падолиста відбуло ся засїданє комітету Центр. Ради, на котрім внесено отсю постанову: „Центр. Рада одноголосно постановила утворити Революцийний Комітет для охорони революциї на Українї. На всїй териториї України Комітет має розпоряджати ся всїми силами революцийної демократиї і йому підчиняють ся в порядку охорони револю-

ції всї органи влади означеної території. Комітет відповідальний перед Укр. Центр. Радою та негайно приступає до дїяльности". До Комітету увійшли представники українських партий: социяльних демократів, социяліїстів-революционерів, социяліїстів-федералїстів; росийських партий: лївих соц.-дем. (большевиків) і социяліїстів-революционерів; жидівських партий: Бунду, об'єдин. жид. соц., дальше Ген. Військового Комітету, гол. Комітету зелїзничників, Всеукр. Ради військових депутатів, київської ради робітн. депутатів, київської ради саддатських депутатів та представники Харкова, Катеринослава й Одеси. При Комітетї утворено революцийний штаб, якого завданєм стало створенє військової влади на Україні та обезпеченє всїх елєментів, що стоять на сторожі революції і порядку. Дня 8. падолиста появила ся відозва Комітету: „На вулицях Петрограду йде боротьба між тимч. правительством і петроградською радою робітничих і салдатських депутатів. Вороги революції та народної волї можуть скористувати ся сїєю боротьбою для того, щоб певернути старий царський лад та вкинути народ у неволю. В сей грізний час вся революцийна демократия, робітництво, селянство та військо неодмінно повинні згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні. Зважаючи на се, Українська Центр. Рада утворила 7. падолиста Краєвий Комітет для охорони революції, котрому й доручила всякими способами разом з Ген. Секретариятом Ради бороти ся з ворогами революції, зберегти спокій в краю та боронити всї завойованя революції". Дальше взиваєть ся до послуху розпорядкам Комітету і наказуєть ся всюди зберегти лад, спокій і законність.

Яке становиско зайняла Україна супроти большевицького перевороту? Сею справою займала ся Мала Рада на засїданю 8. падолиста. Тодї прийнято резолюцию М. Ковалевського: „Визнаючи, що влада в державі, як в кождім окремім краю, повинна перейти до рук всїєї революцийної демократиї, уважаючи недопустимим перехід всїєї влади виключно до рук рад робітничих і салдатських депутатів, котрі являють ся тільки частиною зорганїзованої революцийної демократиї, Укр. Центр. Рада через се висловлюєть ся проти повстаня в Петроградї". До того ухвалено іще поправку Ткаченка, що Центр. Рада буде бороти ся проти піддержки большевицького повстаня на Україні. Наслїдком прийнятя сеї резолюції було виступленє большевицького провідника Пятакова (пізнїйшого большевицького комісаря в Київі) з Ради. Він опустив засїданє із словами: „Коли ви будете гинути під ударами росийського империяліїзму, ми будемо з вами із зброєю в руках". І ми справдї вже від двох лїт переносимо все найгірше від того империяліїзму, одначе большевиків бачимо власне в рядах империяліїстичних ворогів України, із збруєю в руках, але проти нас.

Через виступленє большевиків розпав ся Краєвий Комітет охорони революції. По Київі розійшли ся чутки, що київські большевики думають теж про окремий виступ. Реакцийні кола, бачучи роздвоєнє революцийнх сил, постановили поодиноко розправити ся з революцийними орґанїзациями. Проти Краєвого Комітету охорони раволюції виступив штаб округи з начальником Квєцїнським (Поляком) на чолї. Штаб опирав ся на школах юнкерів і прапорщиків та на козаках. Крім того з фронту покликано іще козаків, чесько-словацький баталїон та кілька баталїонів смерти. Комітет охорони революції приголосив, що штаб є розпущений. Дожидаючи помочи з фронту, штаб постановив перш усього розправити ся з большевицькою радою робітничих депутатів. Дня 10. падолиста штаб окружив бувшу царську палату, осїдок революцийних орґанїзаций, де відбувало ся засїданє ради робітничих депутатів. Військо вдерло ся до палати, знищено дїловодство соц. партий, всїх

депутатів арештовано й ограблено, а між ними й провідника київських большевиків Пятакова. Одночасно розпочала ся агітация проти Центр. Ради. Виступ штабу округи, покликанє військ фронту для боротьби з робітниками — ось початки тої анархії котра й досї з'їдає живе тїло України. Укр. Центр. Рада і Ґен. Секретарият намагали ся всїми силами припинити горожанську війну на Вкраїнї. Ґен. Секретарият звернув ся з відозвою до горожан і військ України: „На Україні ллєть ся кров! Одні части військ йдуть на инші. Жертви серед військ і мирного населення великі. Роботи над прохарчованєм фронту й тилу не виконуєть ся тодї, коли краєви грозить голод. У Київі на вулицях йде бій. Ґен. Секретарият України, найвисша краєва влада, в імя ратунку Рідного Краю домагаєть ся, щоб усї части військ і всї горожани України негайно заперестали нападати одні на одних. На Україні нема зза чого вести кріваву боротьбу. Українська Центр. Рада вибрана всїми народами України й висловлює волю всієї революцийної демократиї. Що до своєї істоти се краєва влада селянських, робітничих і салдатських депутатів. Усї війська та всї партиї повинні признавати владу Ґен. Секретарияту Укр. Центр. Ради й цїлком підчиняти ся його розпорядкам. Досить проливу крови! Хто далї вести-ме кріваву боротьбу, той ворог Рідного Краю й революції".

Одначе нїякі заклики не спинили домашної війни, яка розгоріла ся в Київі. На вулицях Київа шалїв „трикутний бій" — між Українцями й большевиками з одного боку (химерна доля поставила їх тодї проти одного супротивника) і військами тимч. правительства з другого боку. В обороні ладу й порядку, а тим самим в обороні Центр. Ради, станули українські частини військ, большевицькі віддїли складали ся з робітників і салдатів-большевиків, штаб округи, що уособлював владу тимч. правлїня підпирали юнкери, школа прапорщиків, ударні багаліони і Чехо-Словаки. Через кілька днів вели ся в містї завзяті бої, на вулицях будовано окопи, стрільна тяжкої артилєриї торощили укріпленя юнкерів. Та в тягу боротьби від правительственних військ почали відпадати Чехи, козаки й инші частини військ, штаб потайно втїк з Київа. В таких обставинах Укр. Центр. Рада перебрала повноту влади на Україні. Дня 13. падолиста Центр. Рада телєґрафічно розіслала повідомленє до всїх укр. губернїй про перебранє влади. Ґен. Секретарият доповнено шістьма ґенеральними комісарами, а першу чергу комісаром для військових справ. Комісаром назначено Симона Петлюру, котрий негайно поручив підпол. Павленкови обняти уряд команданта київської округи. Петлюра повідомив теж всї начальні військові власти про новий створений осередок державної влади на Україні. Також голова Ґен. Секретарияту В. Винниченко повідомив начальників залїзниць на Україні, всї армейські комітети, начальників постачаня південно-західного й румунського фронтів, що від 14. падолиста владу в краю обняв Ґен. Секретарият, поповнений бракуючими ґенеральними комісарами, а між ними комісарами для військових справ і шляхів.

Через домашну війну розпала ся росийська держава. Всякі звязки з центральним правлїнєм (за обсаду котрого на півночи кипіла боротьба) були пірвані. Народи бувшої Росиї мусїли самі дбати про себе, встановлювати й закріплювати новий лад, бороти ся з анаркією та оберігати здобутки революциї. Мусїла про себе дбати й Україна. Центр. Рада всї сили повертала на працю коло державного будівництва. Щасливим випадком по подіях в Київі вся власть найшла ся в руках Центр. Ради. Сю хвилю використано на те, щоб проголосити Українську Народну Республику. На засїданю Малої Ради, дня 20. падолиста проф. Грушевський забрав слово, і в своїй промові зазначив, що грізний момент і горожанська війна вимагають від Укр. Цент. Ради рішучих, героїчних засобів для встановленя міцного, справдї демократичного ладу. Одинакою

основою влади Ген. Секретарияту може бути тільки проголошенє Укр. Народної Республики. Після того відчитано зміст третого універсалу.

ТРЕТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе український і всї народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю росийської республики. На півночи в столицях йде межиусобна і крівава боротьба. Центрального правительства нема і по державі ширить ся безвластє, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братними народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все житє на нашій землї. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в імя твореня ладу в нашій країні, во імя ратованя всеї Росиї, оповіщаємо:

Від нинї Україна стає Українською Народною Республикою.

Не віддїляючись від росийської республики і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землї, щоб силами нашими помогти всїй Росиї, щоб уся росийська республика стала федерациєю рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони і правити належить нам, Українській Центр. Радї, і нашому правительству — Ген. Секретариятови України.

Маючи силу і власть на рідній землї, ми тою силою і властию станемо на сторонї прав і революциї не тільки нашої землї, але і всеї Росиї.

Отож оповіщаємо:

До териториї Народної Укр. Республики належать землї, заселені в більшости Українцями: Київщина, Поділє, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврия (без Криму). Остаточне визначенє границь Укр. Народної Республики, як що до прилученя частин Курщини, Холщини, Воронїжчини, так і сумежних губернїй і областий, де більшість населеня українська, має бути встановлене по згодї зорганїзованої волї народів.

Всїх-же громадян сих земель оповіщаємо:

Від нинї на териториї Укр. Народної Республики істнуюче право власности на землї поміщицькі й инші землї нетрудових хазяйств сїльсько-господарського значіня, а також на удїльні, манастирські, кабінетські та церковні землї — касуєть ся.

Признаючи, що землї ті єсть власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Укр. Центральна Рада доручає генеральному секретареви для земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Укр. Установчих Зборів.

Праця робітництва в Укр. Нар. Республиці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республики України від сього дня встановлюєть ся по всїх підприємствах вісїм годин працї.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росия, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкованя виробництва, рівномірного роздїленя продуктів споживаня і красщої орґанїзациї працї. І через те приписуємо Ґенеральному Секретарству працї від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукциєю на Україні, пильнуючи, як інтересів України, так і цїлої Росиї.

Четвертий рік на фронтах ллєть ся кров і гинуть марно сили всїх народів сьвіта. Волею і іменем Укр. Республики ми, Укр. Центр. Рада, станемо твердо на тому, щоб мир встановлено як найшвидше. Дня того ми вживемо рішучих заходів, шоб через центральне правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конґресї право українського народу в Росиї і поза Росиєю в замиреню не нарушено. Але до миру кождий громадянин республики України, разом з громадянами усїх народів росийської республики, повинен стояти твердо на своїх позициях, як на фронтї, так і в тилу.

Останними часами ясні здобутки революциї затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Від нинї на землї Української Республики смертна кара касуєть ся.

Всїм увязненим і затриманим за полїт. виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, а також і тим, хто іще до відповідальности не потягнений, даєть ся повна амнестия. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духови народу.

З тою метою приписуємо Ґен. Секретарству судових справ зробити всї заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними понятями народу.

Ґенеральному Секретарству внутрішних справ приписуємо:

Вжити всїх заходів до закріпленя і поширеня прав місцевого самовпорядкованя, що являють ся орґанами найвисшої адмінїстративної влади на місцях, і до встановленя найтїснїйшого звязку і співробітництва його з орґанами революцийної демократиї, що має бути найкрасшою основою вільного демократичного житя.

Так само в Укр. Нар. Республиці мають бути забезпечені всї свободи, здобуті всеросийською революциєю: свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешканя, право і можливість уживаня місцевих мов у зносинах з усїми установами.

Український народ сам довгі лїта боровши ся за свою национальну волю і нинї її здобувши, буде твердо охороняти волю национального розвитку всїх народностий, на Україні сущих, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо национально-персональну автономію для забезпеченя їм права та свободи самоврядованя в справах їх национального житя. Та доручаємо нашому Ґенеральному Секретарству национальних справ подати

нам в найблизшім часі законопроєкт про национально-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Укр. Нар. Республика повинна напружити всї свої сили і ратувати, як себе так і фронт і ті частини російської республики, які потрібують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Укр. Республики в федеративній Росиї ми, Українська Цент. Рада, кличемо всїх до рішучої боротьби з усяким безладєм і руїнництвом та до дружного великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республиці Росиї здоровлє, силу і нову будучність. Виробленє тих форм має бути проведене на Українських і всеросийських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27. грудня 1917. (9. сїчня 1918) року, а днем скликаня їх — 9 22. н. ст.) сїчня 1918 року.

Про порядок скликаня Українських Установчих Зборів негайно виданий буде закон.

У Київі, 7 (20) листопада 1917 р.

Третим унївесалом Укр. Ц. Рада поставила на порядку невідкличної розвязки багато справ, тїсно злучених з державним будівництвом України. Найбільш пекучою справою для широких народних мас була земельна справа. Третим универсалом знесено право власности панських земель без викупу та до часу виданя дотичного закона передано їх до розпорядимости земельним комітетам. Таке передвчасне рішенє земельного питаня було дїлом найбільшої, найсильнїйшої і найчисленнїйшої, хоч інтелєктуально не дуже сильної партиї укр. социялїстів-революционерів. Постанова про перехід землї без викупу в руки трудящих мас була, на нашу думку, хибна вже в своїм заложеню, та спричинила молодій Українській Республиці багато лиха, котре тягнеть ся до нинїшного дня і котрому кінця не видко. Крилатий клич про землю без викупу цїлу Україну, а головно село, пхнув в стан безнастанної ферментациї, хаосу, ворогованя, поглибив пропасть між багатими і бідними, з'єднив великих земельних посїдачів, капіталїстів в один нерозривний гурт, в один табор проти Украньскої Центр. Ради, а тим самим проти української державности.

Поминаючи обставину, що третий унївереал скривав в собі зародки будучих конфлїктів, що товариш ґенерального секретаря для национальних справ Поляк Міцкевич через заповіджену конфіскату панських земель зложив свій уряд, — Українська Центр. Рада була єдиним справдїшним парляментом на териториї цїлої Росиї, Україна єдиною країною, де ще шанувало ся закон, де людське житє і майно мали свою цїнність, а Київ був одиноким правово-орґанїзацийний центром. Про се найкрасше сьвідчить факт, що представники антанти офіцияльно признавали уряд Укр. Центр. Ради — Ґенеральний Секретарият. Не лиш Франция, на котру валив ся важкий тягар нїмецької мілїтарної переваги, забігала коло Цент. Ради, — але її підпирали тодї ще й Анґлїя та Японїя. Своє становиско змінили вони різко з хвилею, коли Україна не захотїла кровавити ся далї у війнї і вступила на шлях мирної полїтики.

III. Берестейський мир і перша війна з большевиками.

Мирова пропозиция російських большевиків Нота Ґен. Секретарияту. Ультимат ради народних комісарів. Хвиля анархії на Україні. Всеукраїнський з'їзд рад робітн., салдатських і селянських депутатів. Харківський совіт. Сутички між укр. військами і большевиками. Висилка укр. делеґації до Берестя. Російська делеґация признає самостійність укр. делеґації. Розрив з большевицькою делеґациею. Заключеня миру. Зміст мирового договору.

Коли петербурський переворот з 6. і 7. падолиста віддав власть над бувшою царською імперією російським лівим социяльним демократам (большевикам) з Лєніном і Троцьким-Бронштайном на чолї, конґрес рад робітничих і салдатських депутатів (з большевицькою більшостию) звернув ся дня 9. падолиста до правительств всїх воюючих держав з мировою пропозициєю. Правительство рад бажає демократичного і справедливого миру, без анексиї, без присвоєня чужої териториї, без насильного включеня в свій склад чужих национальностий, — та без відшкодовань. В своїй пропозициї радянське правительство навіть подало поясненя, як треба розуміти анексиї і відшкодованя. Уважаємо за вказане навести се поясненє на доказ, як страшно ріжнить ся від себе большевицька теория і практика. „Під анексиями, — говорить ся в пропозициї, — або насильним присвоєнєм чужих територий розуміє правительство кожде включенє якоїсь малої слабкої нациї у велику могутну державу без згоди сеї нациї, незалежно від ступня її цивілізациї і її ґеоґрафічного положеня, чи то в Европі, чи в краю, положенім за океаном. Насильне вдержанє якогось народу якоюсь державою, відмова перевести всенародне голосованє населеня, коли населенє висловило своє бажанє що до сього в пресї, або на народних зборах, або в партийних ухвалах, або шляхом повстаня проти гнобителїв, відмова усунути військо з зайнятої области, нарештї відмова права завести у себе по вподобі власну форму правлїня — се є анексия або насильне присвоєнє. Правительство є того погляду, шо продовженє війни з цїлию поділити безсильні, переможені национальности між багатими й сильними нациями — се великий злочин супроти людськости".

Одначе хибно було-би думати, що большевики перші піднесли справу миру. Нї, вони взяли сей клич в свій репертуар, яко один з найбільш успішних аґітацийних засобів. Миру бажали всї недержавні народи Росиї, а в першіи мірі Україна. Раз тому, що Україна не мала ворогів там, де їх мала Росия, відтак тому, що Україна мала на метї власне визволенє, а не інтереси царської чи централїстично-капіталїстичної Росиї, а трете тому, що Україна дуже терпіла через воєнні подиї, бо-ж війна вела ся на українській териториї, вкінцї війна перепиняла Україні довести до успішного кінця национальну революцию, з'єдинити свої сили і закріпити своє становиско в федеративній Росиї.

Від перших днїв революциї думка про замиренє, про спиненє війни, про заперестанє проливу крови і нищеня материяльних і моральних дібр — була дуже жива. Миру бажали не лиш широкі народні маси, його бажали й провідники, полїтики, котрі передвиджували всї вигоди, а по части й невигоди ізза покінченя війни. На всїх з'їздах і зборах безнастанно підношено домаганє миру. Найбільш проречисто висказав ся в сїй справі четвертий з'їзд української социял-демократичної партиї, що відбув ся у Київі дня 13. жовтня. Резолюция про спиненє війни поручала фракциї партиї в Укр. Центр. Радї вимагати від Центр. Ради і її Ген. Секретарияту: а) вплинути на тимчасовий російський уряд в напрямі лїквідациї війни (без анексий і контрибуций), б) вимагати від тимчасового уряду зараз оголосити перемирє, в) домагати ся участи представників укр. народу в мировій конференциї.

Змаганє до замиреня було у всїх народів бувшої Росиї, Україна підготовляла ся до мирових переговорів. Та в межичасї большевицьке правительство звернуло ся до всїх воюючих держав з відомою мировою пропозициєю. У відповідь на се, центральні держави і їх союзники, отже Нїмеччина, Австро-Угорщица, Туреччина й Болгария згодили ся негайно приступити до мирових переговорів. Місцем переговорів назначено Берестє Литовське, зайняте толї нїмецькими військами. Центральним державам дуже спішило ся, як найскорше замирити ся з Росиєю й її народами, зглядно новими национальними державами, щоби мати вільні руки для дальшої війни та вимушеня миру на заходї й полудни.

З початком грудня справа миру широко дебатувала ся на Малій Радї. Представники усїх партий домагали ся скорого замиреня. Перемирє і мир мусять бути зроблені від імени Української Народної Республики. Крім того Мала Рада обстоювала думку змагати до загального миру, для всїх справедливого і демократичного, в порозуминю із союзними державами, а не миру за всяку цїну. Для забезпеченя корисних умов миру Генеральний Секретарият постановив утворити з румунського і полуднево-західнього фронтів один український фронт.

Голова делєґ. У. Н. Р. В. Голубович.

Для контролї большевицьких переговорів в Берестю Литовськім Укр. Ц. Рада делєґувала свого члена Миколу Любинськогого. Між ним і большевицькою делєґациєю виникли тертя ізза того, що большевики поспішили ся зробити перемирє без участи Українців. Любинський відмовив большевицькій делєґациї права говорити в справі перемиря іменем цїлої бувшої Росиї.

Тимчасом Ґен. Секретарият випустив ноту до невтральних і воюючих держав, в котрій з'ясував своє становище в справі миру. В ноті виразно зазначено, що уся демократия української держави змагає до сьвітового миру — до загального миру поміж усїми державами, що тепер ведуть війну. Мир повинен забезпечити свободу народоправного самоозначеня усїм, навіть найменшим народам в кождій державі. Українська Народна Республика виступає самостійно в міжнародних справах через своє правительство, яке повинно брати участь в мировых переговорах, конференциях і з'їздах на рівнї з усїми иншими державами. Нота з натиском зазначує, що власть ради народних комісарів не простягаєть ся на цїлу Росию, а зокрема не простягаєть ся на Укр. Нар. Республику. Мир, який хоче заключити Росия із своїми противниками, лиш тодї буде важний для України, коли його умови прийме і підпише правительство Української Нар. Республики. Нота кінчить ся уступом: „У. Ґ. Секретарият держить ся твердо принципу загального народоправного миру та змагає прискорити його заключенє. Признає велике значінє всїх змагань, щоб такий мир здїйснити, уважає за необхідне, щоб його заступники брали участь в переговорах в Берестю Литовськім, і рівночасно бажає, щоб справу миру завершено на міжнароднім з'їздї, на який укр. правительство запрошує всї воюючі держави".

У відповідь на ноту Ґен. Секретарияту до невтральних і воюючих держав надійшла отся телєґрафічна відповідь почвірного союзу з дня 26. грудня 1917.: „Нота Ґен. Секретарияту Укр. Нар. Республики до всїх воюючих і невтральних держав означує яко безумовно потрібне, щоб представники Української Нар. Республики взяли участь в переговорах в Бе-

рестю Литовським. Нїмеччина, Австро-Угорщина, Болгария й Туреччина привязують вартість до того, щоб зазначити, що вони готові повитати уповновласнених представників Укр. Нар. Республики у мировых переговорах у Берестю Литовськім". Таким чином почвірний союз офіцияльно признав Україну і запросив її представників до участи в мировых переговорах.

Дня 22. грудня розпочали ся мирові переговори в Берестю Лит. До конференційного стола засїли по однім боцї представники большевицькоі Росиї, по другім висланцї Нїмеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгариї. На першім засїданю після привітних промов, голова російськоі делєгациї Троцький розвинув основи російської мировоі програми, яка обнимала в загальних зарисах все те, що містило ся в знаній пропозициї з 9. падолиста. Хочу звернути увагу на одну з точок тої програми тому, що на неї не погодили ся представники союзних держав. А саме Троцький запропонував, шоби национальним ґрупам, які перед війною не мали полїтичної самостійности, дати можливість шляхом плєбісциту (всенародного голосованя) рішити про їх приналежність до одної

Українська мирова делеґация в Берестю Литовськім.

чи другої держави, або про їх державну самостійність. Делєґациї почвірного союзу у відповіди зазначили, що питанє державної приналежности национальних ґруп, що не мають державної самостійности, не може бути розвязане міждержавною дорогою. В данім випадку кожда держава може се питанє розвязати із своїми народами конституцийною дорогою. Взагалї мирова конференция в Берестю Литовськім розпочала ся газардом ідей і кличів, котрі мали ворушити цїлий сьвіт, а котрі нїколи не мали бути сповнені. Большевики вибрали собі Берестє за трибуну, з котрої мали лунати могутні кличі про оборону малих, слабих або обездолених наций. Та не полагода национальних питань була в них на думцї; сї гасла мали тільки з'єднати симпатию большевикам у гноблених народів, щоби тим чином найти підложе для социяльного перевороту і триюмфу большевицькоі програми. В сути річи, поза словами і шумними фразами, в Берестю стрінули ся два імперіялїзми: один репрезентований большевиками з думкою про всесьвітну большевицьку республику, другий представлений Нїмеччиною з думкою про велику імперию Гогенцоллєрнів. Після першого засїданя відложено дальші переговори на 10 днів,

т. є. до 4. сїчня 1918 р. Сей речинець був потрібний на те, щоби можна було й инші правительства воюючих держав зазнайомити з умовами й основами миру та старати ся притягнути їх до мирових переговорів.

В тім самім часї, коли большевицькі можновладцї в Берестю Лит. вимахували оливною віткою миру, в большевицькій Росиї йшли приготованя до війни з У. Н. Республикою. Солию в оцї большевиків був факт, що на Украïнї не вони, лиш Центр. Рада має всю владу в своїх руках. Зрештою, як засьвідчила їх дальша полїтика, вони в нїчім не ріжнять ся від инших централїстично-росийських партий. Правда, проголошені ними засади що до национальних справ були приманчиві, і се одно та конечність боротьби з реакциєю початково на короткий час звели разом большевиків і Украïнцїв. Нїде правди дїти, украïнські полїтики були за мало вироблені, щоб відразу оцїнити як слїд розбіжність між словами і дїлами большевиків. Воно й не диво. Преціньв теориї рада народних комісарів проголосила ось такі засади в национальних справах: 1) Воля й незалежність всїх народів Росиї, 2) право самоозначеня народів Росиї аж до їх відокремленя і перетвореня в самостійні держави, 3) скасованє привілеїв поодиноких народів і пануючої церкви, а також обмежень всякого роду, 4) право всїх народів, що живуть у Росиї і творять меншости, на необмежений вільний розвиток. Поза рамки гарних слів в своїй полїтиці у відношеню до Украïни не вийшли вони нїколи. Навпаки, зараз після того, як Украïнська Центральна Рада, спираючись на широкі маси, згідно з волею украïнського народу, перейняла повноту власти, большевики виступили проти центральних украïнських институций. Їх метою стало змаганє переробити украïнські органи на московський зразок, заступити украïнський парлямент, Центр. Раду, радою робітничих, салдатських і селянських депутатів, де вони сподївали ся мати більшість. На отсїм підложу вибух конфлїкт між украïнською демократиєю і большевиками. З кінцем падолиста большевицький воєнно-революцийний комітет випустив поклик проти Центр. Ради, закидуючи їй „буржуазийність“ і розрив з большевиками. Большевики вправдї признали Ц. Раду краєвою владою, але домагали ся, щоб на місцях (на провінциї) Рада в своїй дїяльности спирала ся на ради рібітн. і салдатських депутатів. Та большевики на Украïнї були за слабі, щоби виступити проти Центр. Ради. Тому віднесли ся до петербур. правительства, яке й поставило У. Ц. Р. формальний ультімат. Сей акт большевицького правительства гідний того, щоб його подати хоч в скороченю, бо він, як багато инших, в национальній полїтиці большевиків розминаєть ся з практикою. Ось його зміст: „З огляду на інтереси цїлости та братерство терплячих в боротьбі з имперіялїзмом висилених робітничих мас, з огляду на признанє прийнятих численними резолюциями органів революцийної демократиї, а передовсїм першим всеросийським з'їздом рад — засад, потверджує утворене з ради народних комісарів социялїстичне правительство Росиї право всїм царизмом і буржуазиєю Великоруси гнобленим народам на свобідний розвиток включно до їх права віддїлити ся від Росиї. Тому рада народних комісарів признає Украïнську Народну Республику та її право на повне відокремленє від Росиї, як також на те, щоб вона увійшла в переговори з росийською республикою про взаїмні федеративні, як також инші відносини“.

Так гарно представляєть ся вступ до ультимату ради народних комісарів, котра признала Украïнську Народну Республику. Одначе тій радї не подобаєть ся, що признана нею республика роззброїла большевицькі війська, котрі стояли в Київі; що украïнський уряд підпирає заговір проти влади рад, признаючи незалежність Донської й Кубанської

областий; що через територию України не перепускає радянських військ проти Калєдіна; що У. Ц. Рада ганебно зрадила революцию. Отсї закиди, на думку ради народних комісарів, є достаточною основою для того, щоб виповісти війну Україні, скоро не наступить зміна, а саме, скоро український уряд не занехає спроб дезорганізації на фронтї (т. є. українїзації армії), не перепустить військ над Дон і Ураль, не приверне червоної ґвардиї на Україні та не поверне зброї роззброєним віддїлам. Як що до 48 годин не надійде вдоволяюча відповідь, то тим самим наступить війна між Укр. Центр. Радою і владою рад в Росиї.

Одним з головних замітів, зроблених большевиками У. Ц. Р. було роззброєнє червоної ґвардиї. Про сю справу подав близші дані голова Секретарияту Винниченко на засїданю Малої Ради 15. грудня. Роззброєнє обнятих большевицькою аґітациєю військ було конечне між иншим тому, що большевики до своїх звичайних демаґоґічних кличів додали ще один: знищенє Укр. Нар. Республики. Що до дальших обвинувачень заявив Винниченко, що Секретарият стоїть на принципі утвореня загально-росийської социялїстично-федеративної влади та що в тій справі ведуть ся переговори з правительствами всїх державних областий: Дону, Петербурга, Бесарабії, Білоруси, Криму, Сибірі й инших. Україна перепустить через свою територию війська тих народів, що тепер самоозначують ся, одначе перепущенє большевицьких військ для братовбійчої війни на Дону є недопустиме.

Укр. делеґат на мир. конф. Олекс. Севрюк.

На ультимат народних комісарів наспіла 20. грудня відповідь У. Ц. Р., передана українським революцийним штабом через Укр. Військову Раду в Петербурзї. Українське республиканське правительство змагає до мирного полагодженя конфлїкту під такими умовами: 1) Признанє права українського народу й Укр. Республики, що нїхто не має вмішувати ся в справи республики, 2) сповненє домаганя українїзациї військ (перенесенє віддїлів з инших фронтів на територию України), 3) полагода фінансових справ, 4) невмішуванє ради народних комісарів, головної кватири й головнокомандуючого до управи українського фронту. Що до евентуальної участи в союзнім правительстві, то Україна мусить мати в нїм не менше, як третину заступників. Дальше повідомляєть ся, що пожива з України до Великоруси видаватись-ме лиш за готівку (в одній третинї плаченій золотом). На другий день большевицьке правительство в засадї згодило ся на мирне поладненє наростаючого конфлїкту, а рівночасно червона ґвардия вдерла ся до українського революцийного штабу й арештувала 4 членів. Центр. Рада зажадала телеґрафічно їх випущеня, бо в противнім разї зачнеть ся ворожа акция. Большевицьке правительство не лише випустило арештованих, але ще й вислало до Київа своїх депутатів для полагоди конфлїкту.

Та одночасно із мирними заходами большевики розпочали шалену аґітацию, щоби на Вкраїнї витворити стан ферменту і безладя та тим

самим утруднити становиско У. Ц. Р. В Київі большевики у відповідь на роззброєнє большевицько настроєних частин проголосили страйк усього робітництва. На щастє, страйк не вдав ся. В ночи 16. грудня большевицький полк захопив головний телєграф в Харкові, а зараз після сього перенесла ся до Харкова з намови ради народних комісарів київська рада робітничих і салдатських депутатів. На засїданю, присьвяченім справі конфлїкту з У. Ц. Р. більшостию голосів ухвалено виповісти війну Україні, як шо Українцї наново не виберуть Центр. Ради, або коли У. Ц. Р. не піде на уступки і не підчинить ся владї совітів. При тім постановлено виробити плян веденя війни з Україною. Начальним вождом червоної армії проти України вибрано підпол. Муравйова, бувшого начальника оборони Петербурга. На всїх з'їздах, аранжованих большевиками, безнастанно закидувано У. Ц. Р „буржуазийність“ і підпомаганє контрреволюції. Найкрасший вираз найшли сї заміти у поклику, зверненім до „українських робітників, салдатів, селян і до всього українського народу“. В сїм поклику большевики обвинувачують У. Ц. Р. в порозуміню з протиреволюцийним правительством Керенського, в нанесеню удару робітничій і селянській революції, у веденю переговорів з корнїловцем Калєдіном, в нападї на київські революцийні війська, в уложеню заговору проти власти совітів. Тому-то большевики закликають „братів Українців“ негайно домагати ся нового вибору Ради й переданя всїєї власти на Вкраїні радам робітничих і селянських депутатів.

В одній лїнії з покликами йшли заходи коло утвореня радянського правительства на Вкраїні. І справді небавом злучені київська і харківська ради робітн. і салдат. депутатів, зложені в більшости з неукраїнських елєментів і нечисленних українських большевиків утворили в Харкові українське радянське правлїнє. Рада народних комісарів в Петербурзї признала його справдїшним, лєґальним правительством України та пообіцяла йому всяку поміч в боротьбі проти „військ буржуазії і багатих селян“, себ-то проти У. Ц. Ради.

Ще передтим, заки наступило утворенє українського (лиш з назви, а не по сути) радянського (совітського) правительства в Харкові, большевики намагали ся в короткій дорозї звалити Українську Центральну Раду в серцї України — в Київі. З тою метою скликали вони до Київа всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і салдатських депутатів, котрий розпочав свої наради 17. грудня. На з'їзд явило ся понад 2.500 делєґатів з перевагою селян. Через те не принїс він большевикам сподіваних користий, а навпаки перемінив ся у велику манїфестацию за Центр. Радою. Предметом нарад з'їзду був конфлїкт між Укр. Центр. Радою і радою народних комісарів. Большевик Шахрай, побачивши відразу, в яку сторону схиляють ся спочуваня з'їзду, запропонував уважати з'їзд приватною нарадою. Назріваючий конфлїкт назвав очивидним непорозумінєм, підтримуючи відомі закиди проти Центр. Ради. В оборонї Центр. Ради виступали проф. М. Грушевський, Ткаченко, Петлюра, Порш і ин., та найбільш цїкавою була промова Винниченка, в котрій відслонив він правдиве обличе большевизму. Одним з найбільших закидів проти Центр. Ради се її мнима „буржуазийність“. Се тільки невдатна заслона сути боротьби між Москалями, котрі не хочуть допустити до свобідного розвою Українців і — українською демократиєю, що хоче позбути ся московської опіки. Укр. Центр. Раду обвинувачуєть ся в протиреволюцийности, себ-то в боротьбі проти здобутків революції — саме тодї, коли на Вкраїнї панує найбільший здобуток революції — свобода. А тимчасом найбільші оборонцї революції, большевики, нищать свободу, позакривали всї небольшевицькі ґазети, подоптали свободу страйків, насильно

і брутально заводять в Великоруси соціялїзм, хоч Московщина не дозріла ще до такого ладу.

На вечірнім засіданю з'їзду, д. 19. прийнято всїми голосами проти 2 (29 здержало ся від голосованя) отсю резолюцию про ультимат ради народних комісарів; „а) Уважаючи ультимат ради народних комісарів замахом проти Української Народної Республии,к б) виходячи з того, що заявлені в нїм домаганя брутально нарушують право українського народу на самоозначенє та на вільне будованє форм свого державного житя — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів стверджує, що централїстичні заміри дотеперішного московського правительства, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні звязки, до яких простує українська демократия. В той час, коли демократия всього світу, з передовими віддїлами міжнародного соціялїзму на чолї, бореть ся за осягненє загального миру, який єдиний тільки дасть можливість селянським і пролєтарським масам успішно бороти ся за інтереси трудящого люду, — погроза нової братогубної війни, оголошена радою народних комісарів Україні, — руйнує братерство трудящих мас усїх народів, розбуджує прояви национальної ворожнечі та затемнює клясову сьвідомість мас, сприяючи тим самим зростови контрреволюції. Визнаючи, що відповідь Ген. Секретарияту з 17. грудня є належною відповідию на замах народних комісарів на права українських селян, робітників і вояків, — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів уважає потрібним вжити всїх засобів, щоб не допустити до пролитя братерської крови, і звертаєть ся з гарячим закликом до народів Росиї всїми способами запобігти можливости нової ганебної війни".

При тім на большевицький поклик до „українських робітників, салдатів, селян і до всього українського народу" з'їзд відповів відозвою до всїх народів Росиї, в котрій говорить ся: „З'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів України, числом більш 2.500 делєґатів, обговоривши ультимат ради народних комісарів У. Ц. Радї і оповіщенє війни Українській Народній Республиці, одноголосно постановив: висловити цїлковите довірє Центральній Українській Радї й Ген. Секретариятови та звернути ся до всїх селян, робітників і салдатів усїх народів революцийної Росиї з такою відозвою:

„Братя! Більше трьох років сини всїх народів, сущих в Росиї, поплїч били ся в окопах. Довгі роки ми всї бороли ся з осоружним самодержавним ладом і спільними силами досягли перемоги революциї. Першим дїлом великої революциї було проголошенє прав усїх народів на самоозначенє. Український народ використав се своє право та проголосив Українську Народну Республику. Сїй Народній Республиці рада народних комісарів оповіщає війну! З ґен. Гінденбурґом рада народних комісарів веде мирові переговори, а демократиї всїх народів України вони ставлять ультимат і погрожують війною.

„На словах рада народних комісарів наче-б признає право нациї на самоозначенє аж до відокремленя. Але се тільки на словах, а на дїлї власть комісарів намагаєть ся брутально вмішувати ся в дїяльність українського правительства, яке виконує волю законодатного орґану — Ц. У. Ради. Якеж се право на самоозначенє? Певне комісари дозволяють означувати ся тільки своїй партиї, всї-ж инші ґрупи людности та народи, вони, як і царське правительство, хочуть тримати під своєю кормигою силою зброї. Але український народ не для того скинув з себе царське ярмо, щоб запрягти ся в ярмо комісарів. І для того народи Росиї прагнуть замиреня на фронтї, щоб в тилу розпочати ще страшнїйшу братогубну міжусобну війну в рядах нашої демократиї".

Дальше відпираєть ся закиди большевиків про буржуазийність У. Ц. Ради, вичислюєть ся ті великі завданя, котрих вона доконала та намічуєть ся ті реформи, що мають бути переведені. Вкінці кінчить ся відозва отсим закликом:

„Брати й товариші! — робітники, салдати та селяни! Хиба се ви оповістили війну революцийній демократиї України? Хиба вам треба дусити волю на Україні? Хиба ви уважаєте нас, демократию України, страшнійшими ворогами ніж полчища Гінденбурґа? Ні, ми сьому не повіримо! Поміркуйте! Скажіть тим, які ведуть вас, — раді народних комісарів, — що вони розпочали злочинне діло! Скажіть їм, що ви не нарушите тої братної згоди між Україною і всіми народами Росиї, на котру роблять замах петроградські комісари!

„Чого ми хочемо? Ми хочемо утворити всеросийську федеративну владу, яка-б опирала ся на зорґанізовану волю народів і країв. Ми домагаємо ся негайного загального, демократичного замиреня. Отсе програма нашої діяльности й наших домагань. Отже питаємо, чи за сю програму ви згодите ся приборкати нас гарматами та баґнетами? Спиніть ся, брати й товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи салдата не замахнула ся на свого брата! Щоб ні одної краплї крови не пролило ся в братогубній війні! Досить крови!“

Поруч з тим з'їзд вибрав із свого складу по трьох представників від кождої губернії, котрі на місцях мали умовляти большевиків не воювати проти України. Аґітация з обох сторін була розвинена на широку скалю. Ген. Секретарият крім того видав іще дня 13. грудня відозву-пояснене до населеня України в справі большевицьких наклепів.

Та дуже скоро розвіяла ся всяка думка про мирну полагоду конфлїкту. Між большевицьким урядом, що злочинною демаґоґією опанував жадні наживи й темні салдатські маси, і українською домакратиєю, уособленою в Українській Центр. Радї, прийшло до війни. Зачіпною стороною були большевики. Заки одначе прийшло до ворожих сутичок, большевики намагали ся всїми способами не допустити до українізациї армії. Свою мету осягнули вони в дуже значній части. Салдатів-Українців на північнім фронтї роззброювано, українські части на Сибірі і Великоруси не пропускано на Україну, преиставляючи при тім Центр. Раду, яко орґанізацию панів, попів і ґенералів. Знову на українськім фронтї більшість війська становили Москалї, підміновані большевицькою аґітациєю. Большевицькі армейські комісари спрямовували ті відділи, після розпусту фронту, до ґрабіжі, безладя, дезорґанізациї влади на Україні. До того-ж іще по українських містах були численні московсько-большевицькі залоги, що створили салдатські совіти. До них прилучили ся робітники, переважно московського походженя з незначною домішкою укр. елєментів. Ось так при свободї, яка панувала на Україні і якою так величав ся Ґен. Секретарият, на суто українській области повстали салдатсько-робітничі совіти, філії петербурських комісарів, орґанізациї крайно ворожі до українського национального відродженя. На сих орґанах централїстично-пролєтарської влади постановила оперти ся рада народних комісарів в поширеню своєї власти на Україні. До того-ж іще перемирє, заключене з осередними державами, давало можність большевицькому головнокомандуючому Криленкови оголотити фронт і більші маси червоної ґвардиї перекинути на протиукраїнський фронт.

Головні сили большевицькі збирали ся на лїнії Гомель-Бахмач і в околиці Брянська. Підчас коли на тій лїнії відбувала ся концентрация військ, на усій териториї України большевицькі залоги розпочали бої з українськими частинами. З полуднево-західного фронту надтягнули большевицькі відділи, маючи на меті з сього боку вдарити на Київ. Осе-

редками большевицького руху на Волині стали: Староконстантинів, Рівне і Шепетівка. Тут прийшло до більшої сутички з українським військом, котре роззброїло большевиків. Так само в районі Козятина—Здолбуново роззброєно три большевицькі полки. В Білій Церкві і біля Коростеня розбито большевицькі ешелони. В районі Бердичева прийшло до бою між Українцями і кавалєргардським полком. Під напором українських панцирників здали ся большевики. Найгарячійше було одначе в Жмеринці, котру большевики острілювали з тяжких гармат. Енергічний виступ українських військ довів до капітуляції большевиків в жмеринецькім районі. Українці арештували штаб 11. армії, задержали салдата Чудновського, якому Криленко поручив організувати штаб полуднево-західного фронту, яко головному командуючому, — забрали багато зброї й муніції. У Волочиськах большевики початково взяли були верх й арештували українську раду, опісля посунули ся на Проскурів. На Поділю біля Браїлова йшла вперта боротьба між Українцями й большевиками. В Одесі після боїв встановлено власть на основі рівнорядности. В Полтаві виперло українське військо большевицькі полки. На загал на Правобережній Україні і на полудни ліквідация большевицьких авантур йшла успішно. За те тяжше було Українцям здержати большевицьку навалу на Лівобережу. Большевики звернули особлившу увагу на Харківщину і Катеринославщину з багатими копальнями вугля і заліза. До того-ж там легко находили вони союзників в напливовім робітничім населенню. В Харкові порядкувало вже українське большевицьке правительство, зложене в своїй більшости з Москалів і Жидів. На його чолї поставила рада народних комісарів малосьвічену, півграмотну людину, залїзничого кондуктора Медведева. Щирий Українець, котрого підступні большевики втягнули в свої сїти, був одиноким побіч Юрка Коцюбинського (сина славного письменника Михайла), комманданта українсько-большевицького війська, що володів українською мовою. Харків став базою для большевицьких операций проти України.

Серед таких невідрадних обставин, коли на молоду українську державу сунула страшна большевицька навала, коли на цілій території України йшли сутички й бої між українськими частинами і большевицькими залогами та віддїлами, Українська Центральна Рада замісць всї сили звернути на організацию української армії, безнастанно радила і радила. Серед тяжких обставин відбула ся восьма сесия Центр. Ради від 25. до 28. грудня. Цїкава була промова голови Секретарияту Винниченка про положенє иа Україні. Цїкаво й те, що всю увагу звертано на внутрішні реформи, а большевицькі затії уважано мабуть дїточою забавкою. Винниченко підкреслив в своїй промові основу української революциї, яка є революцією за национальне визволенє. Тим ріжнить ся українська революция від росийської, де совіт народних комісарів розпочав социяльну революцию. Обєктивних умов такої революциї в Росиї нема, бо російський народ, як і инші народи на території бувшої Росиї, не доріс до социялїстичного ладу. Опісля представив Винниченко праці поодиноких Секретарств. Довідуємо ся із звіту про Секретарство осьвіти, що в той час (з кінцем 1917) істнувало 33 українських гімназий (з того 22 на селах). Цїнне є також признанє помічника ґен. секр. для великоруських справ Одинця, який заявив, що ніхто нїде з национальних меншостий не мав таких прав, як вони дані в Українській Нар. Республиці. Та найбільшу увагу звернув на себе реферат делєґата на мирову конференпию в Берестю М. Любинського. Він зазначив, що виїхав до Берестя тільки для інформациї і контролї росийської делєґациї. Делєґати почвірного союзу дуже цїкавили ся Україною, котра становить вже поважну зорганізовану силу. Любинський запропонував, щоби ви-

слати делєґатів на мирову конференцию в Берестю в ролї самостійних представників з повними директивами. Після того постановлено на пропозицию укр. социяльних рев. взяти участь в мировых переговорах від імени Української Народної Республики. На основі сеї ухвали виїхала до Берестя українська мирова делєґация, зложена з уповновласнених делєґатів: Олександра Севрюка, Миколи Люблинського і Миколи Левитського, полїтичних і економічних дорадників (проф. Вольдемар, який властиво заступав литовську справу, Сергій Остапенко), військових знавців, секретарів, переводчиків, телєґрафістів і т. п. під проводом секр. торгу і пром. Всеволода Голубовича.

В днях 5. і 6. сїчня 1918. відбули ся необовязуючі наради між українською делєґациєю і делєґациями почвірного союзу. По тій першій вимінї думок, коли вияснило ся, що до мировых переговорів не зголосив ся нїхто, та що темою переговорів може бути тільки окремий мир між Україною і Росиєю та державами почвірного союзу, українська делєґация зажадала нових вказівок з Київа. Стало ясно, що поставлена Ґенер. Секретариятом в нотї з 24. грудня 1917. плятформа: загальний мир всїх воюючих держав, зійшла з порядку дня. Зрештою, Українцї були примушені приступити до переговорів про окремий мир. Большевицька делєґация заявила була ще передтим, що коли після 10-ти денної перерви инші держави не зголосять ся до переговорів, вони будуть їх дальше вести, не оглядаючись на нїкого. Отже перед Україною з'явила ся велика небезпека; большевики могли замирити ся з осередними державами і всю свою силу звернути проти України та ось так в короткій дорозї погребати молоду українську волю. Інстинкт самозбереженя, захованя і закріпленя української державности наказував Українцям заключити мир, позбути ся боєвого фронту, відперти большевиків і приступити до внутрішних реформ.

Заки перейдемо до дальшого представленя справ і подій, годить ся згадати про відношенє до справи миру Вільзона — тим більше, що його 14 точок мало лягти в основу будучого загального миру. Так не стало ся до тепер. Побідна антанта перша спроневірила ся поставленим засадам миру, накидуючи своїм супротивникам важкі, нездїйснимі мирові диктати, проводячи крайно заборчу полїтику, висуваючи на перше місце (так само як і Нїмцї) постулят сили, а відсуваючи постулят права, підсичуючи імперияльстичні забаганки деяких новоутворених держав-фаворитів, а знову инші народи, що в тяжких умовинах, серед безвихідного положеня змагають до волї, свободи й незалежности, кидаючи на поталу їх безсердечних ворогів і гнобителїв. Та все таки т. зв. Вільзонівські тези про права народів становлять й довго становити-муть нові заповіди для цїлої людськости в уладженю відносин між народами, зглядно державами.

Дня 9. сїчня 1918. відбуло ся повне засїданє мировоï конференциї в Берестю. На чолї росийської делєґациї з'явив ся тодїшний комісар заграничної полїтики Троцький-Бронштайн. Делєґациї почвірного союзу не згодили ся на росийську пропозицию перенести переговори на невтральну територию. На другий день голова української делєґациї В. Голубович представив українські мирові умови, зазначуючи, що Україна перша відповіла на поклик до замиреня та що тепер Українська Народна Республика розпочинає своє міжнародне істнованє, яке втратила перед 250 роками. На теперішних мировых переговорах виступати-ме Україна самостійно. У відповідь на се Троцький зложив заяву такого змісту: „Зважаючи на ноту Ґенерального Секретарияту Української Народної Республики, росийська делєґация заявляє з свого боку, що вона в цїлковитій згоді з засадничим признанєм права кождої нациї на самоозна-

ченє аж до цїлковитого відокремленя не бачить жадної перешкоди для участи укр. делєґациї в мировых переговорах". У дискусиї ще раз зазначив Троцький, що українську делєґацию признає самостійною делєґациєю. Делєґати почвірного союзу застерегли собі на пізнїйше зайняти становиско в тій справі, та вже 12. сїчня гр. Чернїн в імени союзників прийняв до відома зміст ноти Ґен. Секретарияту з 24. грудня та признав самостійність української делєґациї, застерігаючи собі в імени чотирох союзних держав формальне признанє Української Народної Республики до заключеня мирового договору. Годить ся згадати, що після сього Троцький ще раз потвердив своє попередне осьвідченє, підносячи українські свободи. На Україні, по його словам, полїтичне житє розвиваєть ся вільно, нема там середновічних станових орґанів, ради робітничих, салдатських і селянських депутатів ведуть нїким необмежені свою полїтику, при виборах до всїх орґанів самоуправи додержано засади загального, рівного, безпосереднього голосованя. Отсе все спонукує його ще раз зазначити, що росийська делєґация не бачить жадної перешкоди для самостійної участи делєґациї Ґенер. Секретарияту в мировых переговорах.

З того часу українська делєґация почала брати участь в мировій конференциї. Дальші наради в Берестю обертали ся коло принципіяльного становиска росийської делєґациї і делєґаций почвірного союзу. Були красномовні дискусиї, започатковані Троцьким в справі опущеня окупованих територий, справдїшного проявленя волї народів, допущеня народів окупованих земель до участи в мировых переговорах і т. п. Вся суть тих деспут заключала ся в тім, що Троцький з берестейської трибуни хотїв своїми бесїдами запалити пожар сьвітової революциї, встоюючи за народами окупованих земель, намагав ся найти там союзників. Знову-ж Нїмцї, що проводили почвірним союзом, частуючи Москалїв гарними словами через уста Кільмана і Чернїна, хотїли диктувати мирові умови побитій Росиї, як се зрештою пізнїйше зробила антанта. Осередні держави, котрим дуже спішно було до миру, з берестейських деспут побачили, що з большевиками не дійдуть так скоро до ладу, що большевики більше дбають про те, щоб в осередні держави перепачкувати свою аґітацию, як довести до кінця переговори. Через те представники почвірного союзу звернули більшу увагу на українську делєґацию. Початково замітне було деяке легковаженє українських делєґатів з боку Нїмцїв. Старі дипльомати бачили перед собою молодих людий, що перший раз ступали на ховзкий шлях дипльоматичної штуки. Тому думали вони, що з українською делєґациєю скорше можна буде справити ся. Та небавом мусїли представники осередних держав переконати ся, що справа не така легка. А тут іще й самі обставини помагали Українцям. Проживні відносини в Нїмеччинї й Австриї погіршували ся з дня на день, настрій населеня в осередних державах пер нїмецьких і австрийських дипльоматів заключити хоч частинний мир. До того всього виявило ся, що большевики приїхали до Берестя не по оливну вітку, лиш „при відчинених дверях" голосити свої теориї.

Отсе були безпосередні причини, які змушували дипльоматів осередних держав шукати замиреня з Україною. Між Нїмеччиною і Україною досить скоро найшли ся стичні точки. Стало ся се одначе не з нїмецьких симпатий до України або в імя т. зв. бісмарківської ідеї (створенє великого київського князївства), лиш тому, що не істнували і не істнують нїякі поважні противенства між обома державами. Без сумнїву, Нїмеччина змагала до того, щоби через Україну створити собі безпосередний доступ до Персиї й Індиї, та її „симпатиї" в практиці не

проявляли ся нїколи. Вистане згадати, що Нїмеччина нїколи не порушувала української квестиї, нїколи не старала ся втягнути її в ряд міжнародних питань; навпаки, нїмецький канцлєр Бетман Гольвег виразно заявив був, що Нїмеччина не думає встрявати у внутрішні росийські відносини. Пізнїйша господарка Нїмеччини на Вкраїнї тільки підтверджує сей погляд. Далеко тяжше йшли переговори з Австро-Угорщиною. Дня 16. сїчня відбула ся довірочна нарада гр. Чернїна з українською делєгациєю. Другого дня продовжувано наради. Мимо того, що австрийські звідомленя подавали звістки про вдоволяючий перехід, між обома сторонами виринали острі сутички з приводу правно-державного становиска Галичини та гнїту, якого зазнає український народ від пануючої в Галичинї бюрократиї. Гр. Чернїн, що тодї мріяв про Велику Польщу під берлом Габсбургів, намагав ся як найдальше на схід відсунути українські границї. Тодї українська делєгация загрозила зірванєм переговорів. Австро-Угорщина за всяку цїну потребували двох річий: миру й хлїба. Україна могла у великій мірі дати одно і друге наддунайській державі. Через те мусїла подавати ся неугнута постава австрийських дипльоматів. Дійшло до того, що справа миру з большевицькою Росиєю відійшла на задний плян. Бо й щож могли большевики дати виснаженим осердним державам? Нїчого, крім шумних комунїстичних кличів, крім розстрою, безладя й анархиї. Петербург сам входив у фазу хронїчного голоду, не мав отже нїчого на експорт. За те на Вкраїнї були великі хлїбні запаси, котрі українське правительство могло міняти за мануфактуру, хлїборобські машини, лїки, то що.

Відносини большевиків до української делєгациї нїколи не були добрі. Початково можна були допускати деяку однозгідність. Українцї мали сьвідомість того, що вони і представники петербурського уряду повинні держати супроти почвірного союзу одну лїнїю. Таж по однім боцї виступають „побіджені“, по другім „побідники“. Одначе виступ большевиків проти Української Народної Республики примусив українську делєгацию не лиш відокремити ся від росийської, але навіть ворожо виступити проти неї. Троцький мимо офіцияльного признаня самостійности української делєгациї домагав ся, щоб вона повідомляла його про всї свої постанови й ухвали. Взагалї большевики намагали ся взяти Українців під свої опікунчі крила. Коли-ж се не вдало ся, тодї Троцький постановив загнати українську делєгацию в глухий кут через покликанє нових „українських“ делєгатів з харківського совіту. Саме тодї, коли українська делєгация доводила справу миру до кінця і в своїй більшости виїхала до Київа для інформациї і остаточних інструкций, голова росийської делєгациї Іофе (по від'їздї Троцького) повідомив делєгациї почвірного союзу, що „робітниче й селянське правительство української республики“ постановило післати двох делєгатів до Берестя, яко представників центрального комітету всеукраїнських совітів робітників, салдатів і селян. Ся нова „делєгация“ в особах Е. Медведева (голови виконавчого комітету) і В. Шахрая (комісаря для справ війни) являєть ся складовою частиною росийської делєгациї.

На загальнім засїданю 30. сїчня Троцький представив нових делєгатів мировій конференциї. Він заявив, що в останних часах власть на Вкраїнї переходить на большевицькі совіти, що харківський совіт, який виступає в цїлковитій згодї з петроградським совітом, зайняв своїми військами Харківщину, Катеринославщину і Полтавщину. Власть совітів на Вкраїнї постійно зростає. Мир, який був би заключений з делєгациєю Української Центральної Ради, не можна вважати миром з українською республикою. Попередне признанє української делєгациї не має вартости з огляду на зміну відносин в користь правительства совітів. Член укр.

делєґациї М. Левитський здержав ся з відповідию до часу повороту повної делєґациї. Дня 31. сїчня на порядок нарад прийшли територияльні справи. Гр. Чернїн іменем австро-угорської делєґациї зазначив, що укр. делєґати стоять за тим, що справа границь між Австриєю і Україною (тому, що Австрия не межує з Росиєю) входить в зміст переговорів між делєґациями дотичних держав. Троцький рішучо запротестував проти сього. На його думку російська делєґация представляє собою делєґацию федеративної Росиї, має в своїм складї представників виконавчого комітету Української Республики, справа участи делєґациї Укр. Центр. Ради належить вже більше до минувшини, нїж до теперішности, бо він власне тільки-що одержав телєґраму, що більшість київської залоги перейшла на сторону большевиків. На слідуючім зисїданю явилась вже повна українська делєґация за винятком голови В. Голубовича, котрий лишив ся в Київі. Провід делєґациї обняв Ол. Севрюк. Він заявив, що всї учасники конференциї від самого початку признали самостійність української делєґациї. На тій основі делєґация брала до тепер участь в мировых переговорах. Зміна поглядів Троцького на управненя і основи української делєґациї з покликанєм на полїтичні зміни минаєть ся з єством наступивших перемін. Дня 22. сїчня Українська Центральна Рада проголосила повну незалежність Української Народної Республики. Правительство України старало ся утворити спільний федеративний уряд усїх республик, що повстали на териториї бувшої Росиї, але шо через полїтику ради народних комісарів до тепер такий спільний уряд не міг повстати, то Україна була примушена четвертим унїверсалом прогосити свою незалежність. В тім самім унїверсалї заявила Українська Центр. Рада, що з усїми державами бажає жити в мирї і приязни та що нїхто не має права вмішувати ся у внутрішні справи Української Народної Республики. Розправившись з иншими аргументами Троцького, запропонував сесїдник формально признати Українську Нар. Республику зовсїм самостійною і від нїкого незалежною державою та тим самим виразно ствердити міжнародне становиско її делєґациї.

Після сього на приказ Троцького виступив Медведїв, представник „українського“ виконавчого комітету, котрий тільки собі приписав право виступати в імени України. Українській делєґациї закинув він таємність переговорів та заповів, що договори, заключені Центр. Радою, не будуть признані українським пролєтариятом.

Гарний малюнок большевицької господарки, бандитизму, нетолєранциї, терору і ганебного поступованя з неросийськими народами з боку большевицької влади дав М. Любинський. Він представив теж процес відродженя української державности і справу створеня харківського большевицького правлїня. Після сеї вичерпуючої промови гр. Чернїн в імени чотирох союзних девжав зложив заяву, підтверджуючу самостійність української делєґациї. А щоб усунути всякі сумнїви почвірний союз признав і Українську Народну Республику самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в станї заключати самостійно інтернациональні договори.

Маючи за собою признанє самостійности з боку держав почвірного союзу, Україна простувала шляхом миру. А що большевицька небезпека стала вже надто грізною, Україна як найскорше мусїла заключити мир, щоби всї свої сили звернути проти большевиків. Переговори йшли успішно на основі „без анексий і без контрибуций“. Дня 9. лютого 1918. новоповстала українська держава перша заключила мир після майже чотиролїтної війни. Мирові точки мирового договору такі:

I. Нїмеччина, Австро-Угорщина, Болгария і Туреччина з одного боку і Українська Нар. Республика з другого боку заявляють, що воєн-

ний стан між ними скінчив ся. Заключаючі договір сторони ухвалили на далї жити між собою в мирі й приязни.

II. 1) Між Австро-Угорщиною з одного боку і Укр. Нар. Республикою з друго боку, як далеко сї держави межують між собою, лишають ся ті межі, які були перед війною між Австро-Угорщиною і Росиєю. 2) Далї на північ іде границя Укр. Нар. Республики, починаючи від Тарногороду, в загальних рисах по лїнії Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радин—Межиріче—Сарнаки—Мельник—Високе Литовське—Каменець Литовський—Пружани—Вигоновське Озеро. В подробицях сю границю зазначить мішана комісия, беручи під увагу етнографічні відносини й жаданя населеня. 3) На випадок, коли-б Укр. Нар. Республика мусїла мати спільну межу з якоюсь иншою з держав почвірного союзу, застерігаєть ся особливі умови.

III. Опущенє окупованих теренів почнеть ся негайно по ратифікациї мирового договору. Спосіб переведеня опущеня та переданя опущених країв означать уповновласнені заінтересованих країв.

IV. Дипльоматичні й консулярні відносини між сторонами, що заключають договір, відновлять ся негайно по ратифікациї мирового договору. Що до найдальше йдучого допущеня консулїв з обох боків застережено особливі умови.

V. Заключаючі договір сторони відмовляють ся обопільно від заплати коштів війни, себ-то від державних видатків на веденє війни, а також від покритя воєнних шкід, себ-то шкід, завданих державам і їх горожанам на воєнних полях шляхом військових операций, включаючи сюди всї переведені у ворожій державі реквізициї.

VI. Воєнних полонених відпустить ся з обох боків до дому, о скільки вони не захочуть дістати дозволу лишити ся в чужій державі або подати ся до якоїсь иншої держави. Полагода получених з сим питань відбуваєть ся шляхом окремих договорів, зазначених в VIII статї.

VII. Отся статя займаєть ся усталенєм будучих господарських відносин між державами почвірного союзу й Українською Народною Республикою на таких основах: на час до 31. липня 1918 обовязують ся сторони, що заключають договір, постачати обопільно надвишки хлїборобських і промислових продуктів. До заключеня остаточного торговельвого договору, а в усякім разї по упливі 6 місяцїв по заключеню загального миру обопільні торговельні зносини управильнить провізорична умова, яку можна виповісти протягом 6 місяцїв від 30. червня 1919. Ся провізорична умова усталює обопільні договірні мита, які мали силу до вибуху війни в торговельнім русї між Австро-Угорщиною і Росиєю, також для зносин між монархією. В нїй є також всї важнїйші точки старого торговельного договору з Росиєю, о скільки вони мають відношенє до України. Крім того забезпечено вільний провіз до Азиї, а особливо до Персиї, який раніше замикала Росия.

VIII. Усталенє публичних і приватно-правних відносин, виміна полонених та цивільних інтернованих, справа амнестиї, а також справа захоплених противником торговельних кораблїв — все те усталить ся в окремих договорах з Українською Нар. Республикою, які творять значну частину теперішного мирового договору й о скільки се можливе — одначасно з ним вступлять в силу.

IX. Умови, заключені сим мировим договором, творять одну нероздїльну цїлість.

IV. Повінь.

Змора безладу на Україні. Центральна Рада радить. З'їзд соціялїстів-самостійників. Большевицький наступ. Четвертий універсал Укр. Центр. Ради. Зміна правительства. Очищування України. Перші роковини Центральної Ради. Непорозуміння з Нїмцями. Айхгорн дає прикази.. Национальні меншости проти Центральної Ради. Стан напруженя на Україні. Кінець Центральної Ради.

Большевики від погроз дуже скоро перейшли до дїла. Визначену мету: здезорганїзувати країну, зіпхнути її в пропасть безладя і хулїганства — перевели вони майстерно при підмозї росийського війська, що було на українськім фронтї і стояло гарнїзонами в українських містах. Утворенє псевдо-українське большевицьке правительство в Харкові, зложене з Москалїв, Жидів та кількох замотеличених Українців, було укороннованєм большевицьких намірів супроти України. Склад того першого правительства, призначеного до опанованя для голодної Росиї багатої України. був такий: внутрішні справи: Е. Бош; військові справи: Ю. Коцюбинський; фінанси: В. Ауссен; осьвіта: В. Затонський; земельні справи: Е. Терлецький; почта й телєграф: Мартинов; дїловод: Лончинський; представник при петроградськім урядї: В. Затонський.

Невпорядковані відносини, вічна метушня, безнастанні заворушеня, загальне вировище найбільш скрайних кличів — ось ґрунт, на котрім могла зростати червона ґвардия, грабунки і легка, а до того ще й „ідейна" нажива. Большевицькі штики й гармати самі по собі не були такі страшні; страшнїйшою за них стала б о л ь ш е в и ц ь к а а ґ і т а ц и я, що в дальшій перспективі обіцювала рай на землї, а в данім моментї штовхала темні маси на вбивства і грабіжі. Одиноким ратунком в такій ситуациї могла бути тільки т в е р д а в л а с т ь, що спиралась би на вірне, здисциплїноване, готове до виступу військо. На жаль, Українська Центр. Рада, зложена з ідейних теоретиків, а не людей дїла, не могла чи не хотїла створити сильних військових рядів. Центр. Рада і її Ґен. Секретарият радили і спорили, видавали закони, котрим мало хто підчиняв ся, випускали прегарно писані, стилеві відозви й унїверсали, робили імпозантні паради, — саме в хвилї, коли Україна крок за кроком скочувала ся в пропасть анархії. Теоретично, отже односторонно вимріяна в о л я і з а г а л ь н а с в о б о д а служили на те, щоби потурати безприкладним нападам на українську державність, щоби допускати до небувалої ворожої й розкладової аґітациї серед війська й робітництва. Там, де треба було лихо вбити в самім зародї, замісць дїл наступали гарні, патетичні промови. М о д а н а с о ц и я л ї з м перевернула в головах багатьом здорово думаючим людям. Вони, що нїколи не були соціялїстами, нараз пристроїли ся в червоні відзнаки. Розуміють ся, так спрепарований „соціялїзм" в більшости не був нїяким соціялїзмом, лиш модою і позою. Через перехід майже всього українського громадянства під ріжними менше й більше дивоглядними фірмами в соціялїстичний табор захитано суспільно-полїтичною рівновагою. Слово „буржуй", — далеке від його дійного розуміня, стало не лиш обидою, але з часом набрало признак злочинности. „Буржуазия" (в меншій мірі правдива, капіталїстична, що обертає мілїонами, а в більшій части трудово-інтелїґентська) перейшла на той бік в суспільнім житю, де почутє права заникає зовсїм. — Нїде правди дїти, Центр. Рада, за котрою в державнім будівництві мусимо зачислити непомірні, історично-епохальні заслуги, на всїх инших полях нашого житя не вміла дати ради.

Укр. Центр. Рада не створила також наглядної й міцної підпори свого істнованя — армії. Правда, в тім напрямі багато робило ся. Військові з'їзди в перших місяцях революциї, також виносили прегарні ухвали

й постанови. По всіх усюдах Росиї йшла українізация армії; видїлювали ся зпочатку із загальних частин українські ешелони, курінї, полки, а з часом було вже кілька дивізий. Творили ся й нові чисто українські полки: Полуботка, Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка, Орлика, Шевченка, Грушевського. Сї полки переходили школу націоналїзациї, та мимо всього, захоплені загальною деморалїзациєю, без всякої карности, завели в критичній хвилї, розходячись до дому, або навіть переходячи в ряди ворога. Одиною ясною точкою військової орґанїзациї на Вкраїнї являють ся Сїчові Стрільцї, зложені з Галичан. Вони від перших до останних днїв були остоєю Української Центральної Ради, вірними сторожами української чести й української імени. Через наведені в горі причини витворив ся стан загальної непевности, розстрою й розпущености. Одні, провідники, жили в сферах, далеких від дїйсного житя. ухвалюючи закони для якоїсь ідеальної країни, другі — сїра маса, витручена війною й революциєю з привичних рамок, шукала забутя й насолоди... З такого стану загальної розпряжности, підсичуваної безцеремонною большевицькою аґітациєю, не могла вратувати України така многочленна й неспосібна до скорих рухів институция, як Центральна Рада. Міг се зробити один чоловік, великий, сильний і залїзний, розуміють ся, як-би був найшов ся.

Нерозумно було би думати, що не було людей, які не бачили би надтягаючої небезцеки. Для прикладу годить ся згадати, що дня 30. XII. 1917. відбув ся в Київі з'їзд союзу социялїстів-самостійників (зложений з представників социялїстів-самостійників, української народної партиї, союзу Української Державности, українських национальних революционерів, незалежних укр. соц.-революционерів й инших самостійницьких груп). На тім з'їздї, по докладнім розглядї положеня на Україні, винесено постанови, що змагали до вратованя України від безладу й руїни. Там виставлено домаганє негайно проголосити Українську Народну Республику самостійною й нїкому непідлеглою. З'їзд жадав залишити справу твореня всеросийської федерациї, поки не зорґанїзують ся нові держави та поки не вияснить ся, з ким Україні треба федерувати ся. Дальше вимагано, щоби українське правительство рішучо стало на ґрунт национально-державної полїтики, маючи на увазї тільки інтереси України. З'їзд закликав правительство вжити рішучих засобів у боротьбі з большевиками, щоби оборонити Україну від злочинств „совєта народних комісарів".

Та український уряд, зложений в більшости з социяльних демократів, людий навіть дуже заслужених в українськім громадянськім і культурнім житю, одиниць найбільше вишколених, але мимо того впертих теоретиків з надїями на мирну полагоду конфлїкту з большевиками, навіть тоді, коли большевики створили харківське правительство, коли червона ґвардия, створивши на Україні осередок в Харкові, гуляла в Харківщинї, Полтавщинї й Катеринославщинї, вони як слїд не доцінювали ще большевицької грози, а одночасно перецінювали свої сили. Старі партийні товариші не допускали думки, щоби росийські побратими, хоч з лївого крила, могли піднести озброєну руку проти социялістичного уряду. Гасло большевиків про самоозначенє народів аж до повного віддїленя брало ся ще зовсїм поважно і в буквальнім розуминю. Розуміють ся, на таке відношенє українського уряду до большевиків вплинула ще й та обставина, що бої вели ся далеко від Київа. В столиці було зовсїм спокійно. Москалї, що переїздили через Київ, захоплювали ся тамошними порядками. В Київі чисто, гарно, поживи подостатком, вулицями снують ся гарно вбрані пані й панове, офіцери парадують в нових унїформах, всї мають довірє до Центр. Ради, преса має повну свободу без огляду на

напрями. Такий малюнок сьвідчив найкрасше, що й ті люди, які кермували державним житєм, живучи в упорядкованих відносинах, були спокійні і не брали положеня на міру того, що дїяло ся поза Київом.

А тимчасом положенє безнастанно погіршувало ся. Большевицькі виступи в поодиноких місцевостях перемінили ся в зорганїзований похід проти України. Большевики поза принадними, хоч утопійними кличами, відкриле своє опанцирене обличе. Крилате і переважно бездумне гасло: „Долой буржуазію!“ перейшло в оргії зьвірських знущань над бувшими недержавними народами. Большевицька різня розпочала ся з Дону, переносячись все більше на теритоpию Української Народної Республики. Очищуванє України від „буржуїв“ не кінчило ся різнею, тільки переходило на очищуванє України від „буржуазийного“ вугля, руди, хлїба, цукру, що їх тисячами ваґонів висилано в совітську республику.

В таких обставинах Центр. Рада вправдї збирала війська, іменувала полк. Капкана начальним отаманом протибольшевицького фронту, але головну вагу покладала в слові. Таким „словом“ в своїй суспільній частинї є четвертий унїверсал Української Центр. Ради. Керманичі державного житя України були переконані, що большевицьку навалу здержить ся хоч тимчасовим заведенєм порядків і установ, зближених до совітського ладу. Дня 22. сїчня 1918. зроблено великий крок проголошеня повної незалежности України, та одночасно направлено цїлїсть українського житя на хиткий, непевний і замотаний шлях социялїзациї.

ЧЕТВЕРТИЙ УНЇВЕРСАЛ УКР. ЦЕНТР. РАДИ.

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землї свобідна Українська Народна Республика. Здїйснила ся давна мрія Твоїх батьків, борцїв за волю і право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і нарід. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залїзні дороги розбиті, гроші падуть в цїнї. Скількість хлїба вменшуєть ся. Наступає голод. По краю розмножили ся ватаги грабіжників і убійників, особливо, коли з фронту рушило росийське військо, творячи кріваву різню, безлад і руїну на нашій землї.

З приводу того всього не могли відбути ся вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попередним унїверсалом речинцї і не могли відбути ся ті Збори, визначені на нинїшний день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвисшу революцийну власть над Україною, установити лад в нашій Народній Республицї і зорганїзувати нове правительство.

А тимчасом петроградське правительство народних комісарів виповіло війну Україні, щоб повернутн вільну Українську Республику під свою власть, і посилає на наші землї свої війська — червону ґвардию, большевиків, які граблять хлїб у наших селян і без нїякої заплати вивозять його в Росию, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засїв, убивають невинних людий і сїють усюди анархію, убійство і злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбійчої війни двох сусїдних

народів, але петроградське правительство не пішло нам на зустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом й Республикою.

Крім того теж саме петроградське правительство народних комісарів починає проволїкати заключенє миру і закликає до нової війни, називаючи її „сьвятою“. Знов поллєть ся кров, знов нещасний робочий люд буде мусїти приносити в жертву своє житє.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і жовнїрів України, в нїякім разї не можемо згодити ся на те, нїяких війн піддержувати не будемо, бо український нарід бажає миру і мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб анї росийське правительство, нї нїяке инше не ставило перешкод Українї в установленю того бажаного миру, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої працї, закріпленя революциї і нашої волї, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всїм горожанам України:

Від нинї Українська Народна Республика стає самостійною, від нїкого незалежною, вільною, суверенною державою Українського Народу.

З усїми сусїдними державами, а саме: Росиєю, Польщею, Австриєю, Румунїєю, Туреччиною і иншими ми бажаємо жити в згодї і приязни, але нїяка з них не може вмішувати ся в житє самостійної Української Республики.

Власть в нїй буде належати тільки до народу України, іменем якого, заки зберуть ся Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і жовнїрів, та виконуючий орган, який від нинї буде називати ся Радою народних мінїстрів.

І отсе, перш усього, поручаємо правительству нашої Народної Республики, Радї народних мінїстрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередними державами вповнї самостійно і довести їх до кінця, не звертаючи уваги на нїякі перешкоди з боку яких-небудь инших частий бувшої росийської імперії, та установити згоду, щоб наш край почав своє житє в спокою і мирі.

Що до так званих большевиків і инших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо правительству Української Народної Республики твердо й рішучо взяти ся за боротьбу з ними, а всїх горожан нашої Республики закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого житя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народна українська держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Укр. Республики.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, важко намучила наш нарід, винищила наш край, знївечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілїзувати ся, поручаємо розпускати жовнїрів, а після затвердженя мирових договорів розпустити армію зовсїм, на місце постійної армії завести народну міліцию, щоб наше військо служило оборонї робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілїзациєю місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші жовнїри вернуть домів, народні ради — громадські і повітові і городські думи мають бути перевибрані в часї, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку власть, до якої мали-б довірє і яка опирала ся-б на всї революційно-демократичні верстви народу, має правительство додати до помочи місцевим самоуправним радам робітничо селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людий.

В земельних справах комісия, вибрана на останній сесиї Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землї трудовому народови без викупу, прийнявши за основу скасованє власности і социялїзацию землї згідно з нашою постановою на 7-ій сесиї.

Сей закон буде розглянений за кілька днїв на повній сесиї Центральної Ради і Рада мінїстрів ужиє всїх способів, аби передача землї земельними комітетами в руки трудящих відбула ся ще з початком весняних робіт.

Лїси, води і всї підземні багацтва, як добро українського трудового народу, переходять в розпорядженє Укр. Народної Республики.

Війна забрала для себе всї трудові сили нашої країни, Більшість заведень, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, і нарід зостав ся зовсїм без товарів. Тепер війнї конець.

Радї народних мінїстрів поручаємо негайно примінити усї заводи і фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалїдів. В самостійній Народній Республиці України не сьміє страдати нї один трудящий чоловік. Правительство Республики має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу на всїх областях, де всї безробітні могли би найти працю і приложити свої сили, і прийняти всї міри для обезпеченя окалїчілим і потерпівшим від війни.

При старім ладї торговцї і всякі посередники наживали на бідних, утиснених клясах зовсїм значні капітали.

Від тепер Українська Народна Республика бере в свої руки найважнїйші области торговлї і всї доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які маєть ся привозити з заграници і вивозити за границю, вести-ме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбіднїйші верстви.

Для виповненя сього поручаємо правительству Республики виробити й представити до затвердженя закони про се, а також про монополї залїза, вугля, шкір, тютюну й инших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народну контролю над усїми банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експльоатувати трудові маси. Від тепер кредитова поміч банків має йти передовсїм на піддержку трудовому населеню і на розвиток народного господарства Української Народ-

ної Республики, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експльоатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у житю і недостачі продутків зростає невдоволенє серед декотрих частин населеня. Тим невдоволенєм користують ся ріжні темні сили й тягнуть неосьвідомлених людий до старих порядків. Сї темні протиреволюцийні сили бажають знову піддати всї вольні народи під одно царське ярмо — Росиї. Рада народних мінїстрів повинна безпощадно бороти ся з усїми протиреволюцийними силами й кождого, хто призиває до повстаня проти самостійної Української Народної Республики й до повороту старого ладу — карати яко за державно зраду.

Всї демократичні свободи, проголошені третим унїверсалом Української Центральної Ради, потверджуєть ся і окремо проголошуєть ся: в самостійній Українській Народній Республиці всї народи користують ся правом национально-персональної автономії, яку признано за ними законом 22. сїчня.

Все перечислене в унїверсалї, чого не вспіємо виконати ми, Центральна Рада і наша Рада мінїстрів в найближші тижнї, виконають, справдять і до оконечного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всїм нашим горожанам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всї зусиля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнїв зібрали ся наші Установчі Збори, — найвисший господар і управитель нашої землї, і конституциєю нашої незалежної Української Народної Республики закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її тепер і на будучі часи. Сей найвисший наш орган має рішити про федеративну звязь з народними республиками колишної росийської імперії. До того-ж часу всїх горожан самостійної Української Народної Республики, завзиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу і всїми силами боронити свою долю від всїх ворогів селянсько-робітничої Укр. Республики.

Отсей четвертий унїверсал був висловом думок партиї соц.-революционерів, що в другій половинї сїчня повалили Секретарият Винниченка і самі ввяли власть в свої руки. Без сумнїву, до сього перли самі обставини. Социяльні демократи з Винниченком на чолї в практиці досить нерішучо протиставали ся большевикам, сподіючись, що лїві їх товариші з росийської партиї не захочуть баґнетами поладнати конфлїкту. З другого боку перехід власти з рук найбільш полїтично зрілої партиї до рук найменше зрілої мав необчислено шкідливі наслїдки для дальшого розвитку подій на Українї. Зародки пізнїйшої гетьманщини містять ся вже в четвертім унїверсалї, а саме в тій його частинї, де говорить ся про социялїзацию землї.

В часї перерви в мировых переговорах, коли українська делеґация повернула до Київа для остаточних вказівок в справі миру, полк імени Полуботка, що стояв під впливом соц. революционерів в боєвій поставі з панцирними самоходами явив ся під Центр. Радою і зажадав уступленя Секретарияту. Після того прийшла до керми Рада народних мінїстрів під проводом Всеволода Голубовича, мінїстра торгу й промисловости в бувшім Секретариятї та провідника мировой делеґациї в Берестю (до перерви, опісля провід обняв Олександер Севрюк) Склад першої Ради народних мінїстрів був такий: голова й мінїстер заграниц-

них справ: В. Голубович, мінїстер війни: полк. А. Жуковський, мінїстер просьвіти: Григоріїв, мін. внутрішних справ: П. Христюк, мін. скарбу: Перепелиця, мін. шляхів: Сокович, мін. хлїборобства: Терниченко, мін. судівництва: М. Ткаченко, мін. апровізації (а відтак земельних справ): М. Ковалевський і мін. морських справ: Д. Антонович. Деякі ресорти обсаджено пізнїйше.

Та отся зміна правительства не вратувала ситуації. Загальний розлад обхопив країну. Всякі поклики правительственні і поодиноких видатних людий (в роді Винниченкового: „Синки-базарники"), пропадали в клекотї знимаючих ся хвиль анархії. Україна, революційні здобутки українського народу, українська державність — все те опинило ся під грозою большевицького заливу. Червона армія народних комісарів під проводом бувшого офіцира царської жандармерії, — а тепер большевицько главнокомандуючого проти „української буржуазії" Муравйова та командуючого українсько-большевицьким військом Ю. Коцюбинського скорим походом зближала ся до столиці України. Дня 28. сїчня станула вона під мурами Київа. Через цїлих десять днїв вели ся завзяті й кріваві бої за посїданє міста. Через десять днїв велике, мілїонове місто, тисячі жінок, дїтий і мирної людности заглядали смерти в очи. Через десять днїв люди сходили з ума, сидячи в пивницях і закамарках, через десять днїв торощили мури Київа стрільна тяжкої большевицької артилєрії. Одночасно з тим робітнича людність, розагітована большевиками, підняла повстанє проти Центр. Ради в середині міста. Українська залога, зложена з кількох полків та з Сїчових Стрільцїв, найвірнїйшого війська Центр. Ради, через десять днїв мусїла відбивати большевицькі наступи з усїх боків. Перші большевицькі розрухи в містї вдало ся здавити без більшого напруженя. Та небавом при шаленій аґітації деякі віддїли, вірні правительству, почали переходити до большевиків. Се спричинило велике замішанє та скріпило большевицькі сили. Перший перейшов до большевиків полк ім. Шевченка, опісля більшість полку Сагайдачного; найкрасше держав ся найбільш надїйний полк ім. Полуботка. В сих тяжких хвилях одинокою підпорою Центр. Ради остали Сїчові Стрільцї під проводом от. Коновальця. Стрілецькі віддїли в панцирних самоходах вганяли вулицями, розганяючи большевицькі ватаги. Одночасно з тим розпочали ся грабунки. Большевики кидали ся на мирне населенє, вбивали людий, грабили і нищили. Зарадити всьому було понад сили стрільців. Вони мусїли й відбивати формальні наступи та боронити мирну людність. До помочи стрільцям повернув з під Полтави, закликаний Центр. Радою, С. Петлюра з чорними гайдамаками.

Тяжка ситуация в Київі багато причинила ся то того, що не вдало ся дальше від Київа здержати навали черв. ґвардиї. В кріавій боротьбі під Крутами згинув за волю України найкрасший цьвіт українського народу, студенти висших і середних шкіл. Після повороту Петлюри до Київа бої розгоріли ся наново. Сїчові стрільці, Петлюровські гайдамаки, вільні козаки і Полуботківці відбили артерию Київа — Хрещатик, Троїцьку площу, арсенал і Поділ та викинули большевиків за Днїпро. Звідси большевики розпочали обстріл Київа гурагановим огнем тяжкої артилєриї. Найбільше били на арсенал і собор св. Софії, де стояла українська артилєрия. Київ перемінив ся в пекло. В днях 6. і 7. лютого Київ обняла пожежа. Запальні стрільна большевиків всюди спричинювали пожари, люди вмирали сотками. Наступила хвиля, коли вже йшло не про оборону міста, тільки про ратунок від цїлковитої руїни. Большевикам безнастанно надходила поміч. На залїзничих лїнях з'явили ся большевицькі панцирні поїзди. Українське правительство постановило пощадити місто перед неминуючою руїною. В ночи 8. лютого українське військо, українське пра-

вительство та члени Центральної Ради покинули Київ. Сїчові Стрільцї опустили столицю яко охорона Ц. Ради, що в самоходах з усїми актами й документами виїхала в напрямі Житоміра. Петлюра з рештою українських військ останний опустив Київ.

Від 8. лютого почало ся большевицьке пановапє в Київі. Артилєрийська канонада вправдї затихла, але зате на вулицях лунали крісові стріли. Се переможцї в упоюючім триумфі біля давного царського двірця і в Мариїнськім парку сотками розстрілювали ворогів „пролєтарської влади“. Сї днї триумфу забрали більше жертв, як 10-ти денні боі в Київі і біля Київа. Дня 11. лютого появив ся наказ Марайова, в котрім повідомляло ся про перехід влади до рук „народного секретарияту“. Два днї перед тим воєнно-революцийний комітет видав постанову про закритє рос. националїстичного „Кіевлянин-а“. В друкарнї сеї газети розпочав ся друк „Извѣсті-й кіевскаго совѣта рабочихъ и салдатскихъ депутатовъ“. Друкарню Центр. Ради і цїле майно Української Народної Республики пе-

Перші українські кредитові білєти.

ребрано на власність совіта. В найялизші села вислано 70 агітаторів, щоб ті переконували селян про конечність привозу поживи, яка потрібна для робітників, а не для „буржуазиї“. Городській управі наказано під карою 100 тисяч карб. до 24 годин спрятати трупи з вулиць Київа. Укр. грошї, випущені Центр. Радою, кредитові білєти по 100 карб., уневажнено. Циркуляром з 10 лютого скасовано Центральну Раду і Генеральний Секретарият, зглядно Раду народних мінїстрів. Українських мінїстрів визнано державними злочинцями і розписано за ними стежні листи. До Київа пересилились з Харкова всї українсько-большевицькі секретарства з центральним виконавчим комітетом на чолї.

Після втрати Київа, в котрім загнїздили ся большевики, Українська Центральна Рада пішла на мандрівку. Вкінцї опинила ся вона під охороною вірних військ в Жвтомірі. Звідси вислала Центр. Рада іскровим шляхом поклик до культурного сьвіта, в котрім малює грозу і руїнництво большевицького заливу. „До всїх!“ — так називаєть ся відозва українського правительства. „Ще перед двома місяцями — кажеть ся там —

говорили всї в Росиї про Україну яко про оазу в російській пустині. В нашім краю був розмірно порядок. Радість, гордість і повага огортали нас перед нашим першим народним парляментом, Центр. Радою, яку вибрав сам народ. Ми старали ся не нищити, але відбудувати собі самі на руїнах війни наш край. Большевики в Петрограді, Москві й инших російських містах з заздростию і ненавистию дивили ся на поступ Українців. Та се була мала причина. Головною причиною їх заздрости було природне багацтво України на збіже, цукор і все инше, що наш рідний край видав з себе. Се стара історична звичка захланного, ненаситного московського народу, нас грабити й висисати. Носителї большевицьких ідей не ріжнять ся нїчим від царських посїпак і визискувачів; вони топчуть колишні права й вольности неросийських країв бувшої російської імперії, продовжають грабіжи царату. Чому большевики граблять лише саме в нас на Україні? Чому напр. не в Донеччині, де також є багато запасів збіжа, а по большевицькому розуминю зібрали ся там самі контрреволюционери? Се-ж ясно: Донська область заселена в більшій части Москалями, тому її щадять, будь вона революцийна, чи реакцийна. А укр. територия се українська земля, заселена українським народом, тому треба її визискувати, хоч вона зорганїзувала ся яко социяльна й демократична республика. Ви, чужинці, які до тепер нас не знали й до яких сьогодня наш голос тілько тяжко доходить, розумійте нас! Тепер бачите ви правдивий характер большевиків. У Харкові, Полтаві, Катеринославі й Київі тепер убивають і палять. Кождого Українця, який брав участь у социяльній революції, щоб підперти нову волю нашого краю, переслїдує, витягає з хат і розстрілює червона ґвардия... Чужинці, що живете вільно на землї своїх батьків, вислухайте та зрозумійте нас! І ми боремо ся за нашу социяльну вільність, за ратунок наших жінок і дїтий і за право нашого самоозначеня, яке вони хочуть вирвати нам з рук".

Ось такими словами відзивав ся український нарід через Центр. Раду до всїх культурних народів сьвіта, представляючи їм большевицьку небезпеку. Та від сього не полегчало на Україні. Положенє з кождим днем ставало гірше. Української армії в повнім того слова значіню не було; були лише окремі віддїли, котрі самостійно і нескоординовано вели бої з большевиками. Супроти добре платної, добре зодягненої, добре озброєної червоної ґвардиї, під одною командою не могли вони вдержатись. Крім того большевики вміли майстерно послугувати ся ще й другою армією, армією добре вишколених аґітаторів, що оперували на цїлій Україні. Український уряд не мав іще як слїд зорганїзованої адмінїстрациї, сплоченої довкруги своєї назвисшої власти — Укр. Центр. Ради — щоб могла успішно протидїлати тій безпардонній аґітациї. До того-ж треба додати, що рука українського уряду була дуже легка, Центр. Рада своїм лагідним поступованєм тільки осьмілювала большевиків до нових бешкетів. Вистане згадати, що в часї крівавих боїв на вулицях Київа, коли Сїчові Стрільцї віддавали полонених большевиків до розпорядимости Центр. Ради, то там списувано з ними протоколи і... пускано їх на волю. Сї і тим подібні обставини стояли в причиновій звязи з дальшими подіями. А хвиля була надто бурхлива, основа великого перевороту надто хитна, громадська думка, отуманена чарівним словом: воля — настроєва.

По великих підйомах, по казочних скоках в формованю українського державного житя — її творець, Центр. Рада, найшла ся далеко поза столицею, розсилаючи розпучливі поклики „до всїх". Треба було ратувати край перед неминуючою руїною, державну думку перед смертию. Тому українська мирова делєґация, що по підписаню мирового договору, все ще сидїла в Берестю, звернула ся 12. II. через нїм. правительсто з по-

кликом до нїмецького народу. Без сумніву сей крок не був дуже доцїльний, але иншого виходу не було. З того поклику дїйсно пробивав ся голос розпуки. „...Ворог нашої свободи вдер ся до нашого Рідного Краю, щоб ще раз так само, як перед 254 лїтами, огнем і мечем поневолити український народ. Російські большевики, які перед місяцем розігнали загально-російські Установчі Збори в Петрограді, що складали ся майже виключно з социяльїстів, розпочали тепер, як вони кажуть, „сьвяту“ війну проти социяльїстів України. З півночи вривають ся в наш край наємні банди червоної ґвардиї. Вони об'єднують ся з російськими салдатами, що втїкають з фронту та з увільненими злочинцями. Під умілим проводом бувших поліцаїв і жандармів нападають вони на наші міста, розстрілюють мужів довіря та провідників публичної думки й накладають на населенє контрибуциї. Вони лишають знищені й палаючі в пожежї міста, щоб іти далї шукати нової поживи. Ся варварська інвазия нашого північного сусїда поставила собі ще раз за цїль, як се було вже колись у нашій істориї, під нїби-то „сьвятими“ приводами знищити самостійність нашої держави. Дїйсні і останні причини лежать у неблагородних замірах і махінациях тих, які мають інтерес бачити Україну в анархії, як також і тих, що змагають до поверненя старого режіму“. Поклик кінчаєть ся отсим зазивом: „У сїй тяжкій боротьбі за наше істнованє ми шукаємо помочи. Ми глибоко переконані в тім, що люблячий спокій і порядок нїмецький народ не зостанеть ся байдужим, коли він дізнаєть ся про нашу нужду. Нїмецьке військо, що стоїть з боку нашого північного ворога, має силу, щоб нам допомогти й своїм втрученєм охоронити нашї північні межі від дальшого вдираня ворога. Се є те, що ми мали сказати в тяжкі години, й ми певні, що наш голос буде почутий“.

Не треба думати, що Україна всецїло хотїла віддати ся під нїмецьку опіку. Для оборони республики концентровано на Волинї більші українські сили, щоби по переформованю протиставити ся большевикам. Нїде правди дїти, ті сили не були зовсїм надїйні. Вже згадувано, що деморалїзация переїла колись черствий і могутний орґанїзм цїлої російської армії. Українські віддїли не могли бути усунені з під того загального впливу. Навіть полки, сформовані на сутоукраїнській основі, переходили на большевицьку сторону або в скрутній хвилї, як що бажали охоронити ся від пятна зрадників, проголошуваки свій „нейтралїтет“. Укр. мирова делєґация, жадаючи нїмецької помочи, була справдї переконана, що нїмецьке військо лиш малими віддїлами задля моральної піддержки вступить на територию України, а зрештою буде з півночи шахувати большевиків, не дозволяючи їм перекинути більших сил на український фронт. Треба ще тямити, що слава „непоборного ґерманця“ дїйшла була тодї до небувалих висот. Українцї мали ще й те на увазї, що мировї переговори з большевиками не дали позитивного висліду, отже Нїмцї формально й на далї були у воєннім станї з Росиєю. Українська мирова делєґация сподївала ся при сїй нагодї видістати для підкріпленя української армії полонених з Нїмеччини і Австриї. В тій цїли звернула ся вона з осібним представленєм до осередних держав, а крім того видала поклики до полонених, закликаючи їх до оборони Рідного Краю.

Осередні держави поспішили на ратунок. Не мали вони на метї ратувати української державности, навпаки дальші події вияснили, що Україна була призначена на кольонїю для тих держав. Всеж таки нїмецькі війська рушили з Ковля на схід. Небавом випущено й менші віддїли укр. полонених з Фрайштадту (в Австриї) і Раштату (в Нїмеччинї), що в перших рядах виступили проти большевиків. Нїмецькі війська, машеруючи спішно, послугуючись своїми технїчними засобами, поступали здовж зелїзничих лїнїй. При помочи панцирних поїздів і самоходів в дуже корот-

кім часї очищено Волинь. Вже в перших днях міста: Луцьк, Новгород Волинський, Сарни, Рівне, Дубно, Острог, Кремянець, Шепетівка, Житомір, Бердичів, Козятин, Річиця і ин. найшли ся в руках української влади. Всюди вичишувано большевиків і привертано лад. В Новгороді Волинськім і Житомірі українські війська, що були окружені большевиками, злучили ся з нїмецькими. Йдучи в двох напрямах укр.-нїмецькі війська на півночи до кінця лютого наблизили ся до Гомеля, на полудни до Київа.

Також Австро-Угорщина, хоч її нїхто офіцияльно не просив о підмогу, постановила взяти участь в увільненю України від большевиків, а властиво в окупациї частини України. Дня 25. лютого явив ся в команді 54-ої австро-угорської дивізиї комісар подільської ґубернії др. Степура з штабовим офіциром Николаївим з просьбою о поміч. Др. Степура зазначив, що він, не маючи змоги получити ся із своїм правительством, на власну руку прийшов в імени українського населеня просити о поміч проти насильств, злочинів і розбоїв большевиків. Опираючись на просьбі сього комісаря австро-угорські війська вступили на українську територию. В ґрупі сих військ найшли ся й Укр. Сїчові Стрільцї. Посуваючись в полудневім напрямі Австрийцї зайняли Хотин, Камянець Подільський і Проскурів.

Козаки „Синої дивізиї".

Покликанє нїмецько-австрийських військ на Україну було, як вже згадано, конечне. Та треба було рахувати ся й з тим, що ті війська не будуть прийняті з надзвичайними симпатиями. Раз тому, що взагалї нїде й нїколи не приймаєть ся на своїй териториї у о р у ж е н и х чужинців з отвертими руками, а по друге тому, що якраз в бувшій Росиї через увесь час війни вела ся неймовірна пропаґанда проти „ґерманців". А тут той самий уоружений ґерманець приходив на українську землю як спаситель і оборонець в боротьбі з большевицьким заливом. Сю переміну в настроях і загальнім положеню та новім укладї відносин треба було вияснити. І ось 23. лютого 1918. Рада народних мінїстрів відносить ся до людности Української Народної Республики з відповідним поясненєм. Тодїшні керманичі української держави були справдї глибоко переконані, що нїмецькі війська мають на метї лише допомогу Українцям. „Вони йдуть на Україну, — писало ся в мінїстерськім поясненю, — щоб знищити нелад та безладє і завести спокій та добрий лад на нашій землї, для того, щоб дати змогу Радї народних мінїстрів творити велике дїло — будувати самостійну Українську Народну Республику, державу всього працюючого люду України. Вони будуть т і л ь к и допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу росийського правительства, совєта народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинила ся під владою московських капіталїстів, щоб Московщина живила ся працею та багацтвами українського народу. Сї війська дружні нам, будуть бити ся з ворогами Української

Народної Республики під проводом Полевого Штабу нашої армії. Допомагаючи Українському Урядови в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, сї війська не мають нїяких ворожих нам намірів, бо Нїмеччина й Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду".

Такі сподіваня українського уряду були лише сподіваними. З хвилею, як відпливали мутні буруни большевицької повени, на Україну сунула грізна хмара голодних, гордих і хапчивих Нїмців та Австрийців. Україна стала ареною боротьби двох ріжних сил: большевиків з лїва і реакціонїстів з права. Одні і другі мали лише одну мету: на свій лад піддержувати хаос на Вкраїнї, не допустити до сконсолїдованя громадських сил, поставити український уряд і український народ в становище невільника своїх замислів та грабувати українську землю.

Нїмецькі й австрійські війська, несучи „допомогу", скорим походом йшли вперед. Поважних перепон не було, бо й большевики вміли тодї бороти ся тільки з мирним населеннєм — „буржуями"; перед зорґанїзованою силою вони втїкали або ховали ся в мишачі дїри. Лиш в трикутнику: Бердичів—Коростень—Київ, де зібрало ся коло 30 тисяч большевиків, прийшло до більшого бою. Тут з'єдинені українсько-нїмецькі сили, щоб оминути обстрілу Бердичева, обійшли його. Большевиків розбито або розігнано, так що Київ взято без вистрілу.

Останні днї большевицької влади в Київі зазначили ся безконечними грабунками. В Мариївськім парку все ще лунали вистріли; се „чрезвичайка" розправляла ся з Українцями, себ-то в офіцияльній большевицькій термінольоґії з „буржуями". Кожда ніч переходила серед безсонниці. „Защитники пролєтарияту" грабили помешканя, рабували гроші, накладали своєрідні контрибуциї. Зі склепів і магазинів вивожено всяке добро. З державного банку забрано всї гроші, навіть українські кредитки по 100 карбованцїв на суму 20 мілїонів. Все се вивожено в совітську республику. В останних днях лютого повтїкали всї большевицькі уряди, а за ними й „народні комісари". Дня 28. лютого з телєфонїчної стациї прийшла звістка до міського голови, що Петлюра з чорними гайдамаками вже кілька верств від Київа. Столиця приготовила ся на сьвяточне прийнятє визвольних військ. Дня 1. марта передні віддїли українського війська були вже на окраїнах міста. Вулиці заповнили ся народом. На другий день о год. 9. рано прийшли до площі сьв. Софії перші частини українських військ з отаманом Петлюрою на чолї. В склад сих військ входили: чорний курінь гайдамаків і курінь Слобідської України та Сїчові Стрільцї отамана Коновальця. З другого боку увійшли віддїли отамана Присовського, — а саме: Запорожський загін, запорожський курінь, Богданівцї, Дорошенківцї, полк Гордієнка. Нїмецькі війська, зложені з Саксонцїв, аж на другий день увійшли в столицю України. Рівнорядно з очищенєм Київа йшло очищуванє полудневої України. І тут большевики не ставали до отвертого бою за винятком Одеси й Миколаєва, де матроси відбивали ся з воєнних кораблїв. Одеса теж перейшла трівожні днї. Совєт народних комісарів накладав контрибуциї, Муравйов дав приказ перекольоти „буржуазию", забирано дорогоцїнности і инші вартісні річи. Перед приходом Нїмцїв і Австрийцїв большевики перейшли з міста на кораблї, на котрих відплили до Севастополя. На кораблях чинено розправу з „буржуями", скидаючи їх в море.

Ось так одна повінь спадала, а друга заливала Україну. На місце червоної орди з півночи прийшли фалянґи голодних, ласих на наживу Австро-Нїмцїв. Замісць безшабашної господарки большевиків наступила однозгідна, рівномірна і скропулятна господарка Австро-Нїмцїв, котрої

кінцевим словом було все: „дай“! І на сім тлї, на розбіжних потребах, зараз на вступі розбила ся українсько-нїмецька приязнь.

Та заки докладнїйше згадаємо се, годить не поминути мовчанкою деяких фактів українсько-полїтичного житя. Хочемо хоч кількома словами згадати про дїяльність Укр. Центр. Ради. На мандрівці Центральна Рада, дожидаючи увільненя з тяжкої опресиї, зайняла ся досить живо законодатною дїяльностию. Дня 31. сїчня 1918. ухвалено тимчасовий земельний закон згідно із змістом четвертого унїверсалу, приймаючи за основу социялїзацию землї, дня 7. лютого ухвалено закон про восьмигодинний робочий день. Україна перша із всїх держав законодатною дорогою пішла на зустріч робітничим домаганям. Взагалї в часї загальної розпряжности більшу увагу звернено на те, щоб розгромлене українське житє обняти правними рамками. До важнїйших законів, ухвалених У. Ц. Р. належить теж закон про громадянство Української Народної Республики. Через неунормованє справи українського громадянства звичайним з'явищем було таке, що всї чужинцї, (головно військові залоги) по містах, брали участь у виборах до всяких установ на некористь Українців та впливали на напрям і розвій подій на Українї зі шкодою для української державности. Тепер се мало скінчити ся.

По увільненю Київа, коли до наладженя державної машини після большевицького нападу і розстрою треба було людий-специялїстів, наступила реконструкция Ради народних мінїстрів. Український уряд залишив шлях аґітацийно-організацийної роботи і намагав ся перейти на дїловий курс полїтичної творчости. Национальна струя, що передтим ярко виступала більше в парадних виступах і манїфестациьх, увійшла тепер в повноту житя республики. Провід Ради народних мінїстрів і теку заграничних справ задержав В. Голубович; управителем мінїстерства закордонних справ став М. Любинський; М. Ткаченко, бувший мін. судівництва, обняв теку мінїстра внутрішних справ; М. Ковалевський, бувший харчовий мінїстер, став мінїстром хлїборобства; ресорт судівництва опинив ся в руках Шелухина, високого судового урядника і визначного правника. Теку мінїстра війни й маринарки обняв Жуковський, висший офіцир ґенерального штабу; на мінїстра комунїкациї покликано інжинїра Соковича, старшого залїзничого урядника; мінїстром почт і телеґрафів став Сидоренко; мінїстер скарбу Перепелиця лишив ся з старого мінїстерства; на уряд державного контрольора покликано Лотоцького, відомого старшого укр. дїяча; теку мінїстра осьвіти обняв відомий педаґоґ В. Прокопович; мінїстром торгу і промислу став знаний дослїдник економічного житя України Чопівський; на мінїстра працї покликано Михайлова, а мінїстерство проживленя вручено Колїухови, що був предсїдником київської харчової управи. По партійній приналежности було в Радї нар. мінїстрів 5 соц. революционерів, 3 соц. демократів, 3 соц. федералїстів і 2 самостійників. Национальні меншости не вислали своїх представників до Ради мінїстрів. Вони зайняли вичікуюче, а в дїйсности вороже становиско супроти нац. полїтики уряду. Ті самі народи, яких сотками лїт живила й збагачувала українська земля, в руках яких найшли ся через траґедию української державности великі земельні простори, промисл, торговля, всї вони станули в поперек змагань народу, що у важкій, кривавій боротьбі закріпляв за собою патент на волю, на повноту житя, на свободу рухів у своїй власній хатї, на витворюванє і зужитковуванє багацтв своєї землї. Ми побачили дивне явище. Хоч як немилі були росийській реакциї большевицькі гасла і їх пристосованє у дїйснім житю, але вона консеквентно поплїч з большевиками підкопувала повагу Центр. Ради, надїючись, що большевики довго не вдержать ся і вся власть пе-

рейде в її руки. Поляки, яких невеличкий відсоток, зложений з великих власників та їх служби, залишив ся на Україні з часів бувшої Річипосполитої, не могли погодити ся думкою, що ті земельні простори, які хитростию, підступом і насильством колись давно опинили ся в їх руках, тепер мають вернути до правного їх власника, українського народу. Українська влада, що відбирала землю від поміщиків, не була по нутру дрібній польській меншости. Жиди, що на зосередженю торговлї в своїх руках, наживали величезні маєтки, побоювали ся, що велика торговля перейде до рук українського уряду, здебільшого підпирали росийську реакцию, а у великій більшости перейшли під крівавий большевицький прапор. Ось так национальні меншости, що — як самі привселюдно зазначували, нїде не могли мати таких прав і свобід, безвпинно кидали колоди під ноги укр. правительству, прискорюючи пановане реакциї.

В таких важких умовинах прийшло ся Центр. Радї будувати дальше українську державність. В таких обставинах, коли на Слобідській Україні палили ся ще огнї большевицького пожарища, а Правобереже було залите австро-нїмецькими військами, довелось Центр. Радї сьвяткувати перші роковини свого істнованя. Дня 20. марта 1918. відбуло ся сьвяточне засїданє малої Ради, присьвячене першим роковинам істнованя сього першого парляменету України. Голова Ради Грушевський в своїй промові намітив пройдений шлях. Рік тому зорганїзувала ся Центр. Рада з відпоручників усїх культурних і полїтичних орґанїзаций. В цьвітни 1917. перевибрано Центральну Раду. Опісля включено в її склад Раду селянських депутатів, Військовий Генеральний Комітет і Раду робітничих депутатів. В такім складї стала Центр. Рада сурогатом парляменту. Та зважаючи на свій тимчасовий характер, змагала вона до того, щоби передати свої уповноважненя Всеукраїнським Установчим Зборам. Через большевицький залив не могло це все стати ся. Українська Центральна Рада в своїй дїяльности мала на увазї лиш інтереси трудящих мас. Без огляду на помилки і невдачі всї співробітники державного будівництва можуть з вдоволенєм оглянути ся на пройдену путь і сказати словами поета:

„Ми не лукавили з тобою,
Ми чесно йшли; у нас нема
зерна неправди за собою...“

Після промови Мала Рада повстанєм з місць вшанувала память Пугача, Зарудного, Бочковського, молодих героїв, що згинули під Крутами, та всїх тих, які наложили своїми головами за долю і волю Рідного Краю.

Большевицька повінь зменшувала ся, відпливаючи в своє московське русло. Та Україна через те не увільнила ся від важкої журби. Із заходу нахлинув на республику новий залив „побідних і заприязнених“ Нїмцїв та Австрийцїв. Війська осередних держав, вступивши на українські землї, поводились як завойовники. Розпочало ся від арештів. Підозрінє о большевизм було вповнї вистарчаючою причиною, щоби сьвідомих Українцїв, часами найкрасших одиниць з поміж селянства, робітницува й інтелїґенциї запроторити в тюремні мури. За арештами присвоїли собі Нїмцї право суду, а то й розстрілу. Реквізициї хлїба й взагалї поживи переводжено на широкий розмір. Не лише потреби нїмецького війська мали вповнї задоволити українські селяни; нїмецькі вояки і з власної волї і з наказу старшини пересилали в Нїмеччину під позором воєнної добичі на большевиках сотки й тисячі вагонів поживи. Україну безвідплатно оголочувано з її багацтв і запасів. На сїм тлї виникли початково непорозуминя між людностию й нїмецьким військом, а опісля між украї-

ською владою і нїмецькою командою. Заки дійшло до явного розрізу, офіційльно між Нїмеччиною й Україною панувала приязнь. Вистане згадати, що на телєґраму голови Ради мінїстрів В. Голубовича з нагоди увільненя Київа, нїмецький канцлєр відповів дружними словами; наприкінці додав ґр. Гертлїнґ в імени Нїмеччини отсей уступ: „...маю сьмілість заязити, що як тільки Ви прийдете до переконаня, що справа нїмецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід". Були се звичайні чемности, поза котрими крили ся особливі наміри Нїмеччини супроти України, наміри, котрі припечатали істнованє Укр. Центр. Ради. Нїмецька щирість і приязнь виявила ся небавом і у відношеню до українського війська. Позірно Нїмеччина випускала полонених-Українців, творила з них віддїли і висилала на Україну до боротьби з большевиками, одначе в дїйсности давалось їм нагоду кидати збрую і йти до хати. Українська вій ськова сила була не на руку Нїмцям, що бажали самі бути панами положеня на Вкраїні. Коли укр. дивізия от. Натієва в погонї за большевиками очистила Крим, нїмецький штаб наказав дивізиї покинути кримську область, котру обсаджено нїмецькими військами. Не красше дїялось, як не гірше, в тій полосї Укр. Народ. Республики, котру обсадили австро-угорські війська. До грабункової господарки долучилось тут іще одно нещастє, национальна мішанина австро-угорської армії. Кождий з ґенералів, полковників чи старшин хотїв вести свою окрему полїтику. Австро-угорські війська виступили в оборонї поміщиків проти селянства. „Спасителї" дуже скоро виступили в привичній ролї гнобителїв. Як далеко посунула ся австро-нїмецька самоволя видно з того, що правительство республики, те саме, що покликано чужі війська на Вкраїну, не могло довше мовчати. Дня 23. марта мінїстер внутрішних справ Ткаченко розіслав обіжник до всїх адмінїстрацийних установ, в котрім вказав на аномалїю, що в деяких тюрмах приймають і садовлять засуджених нїмецькими і австрійськими судами мешканців України. Через те мінїстерство звертає увагу, що нїякі чужі суди не обовязують в республиці. Засуджуванє нїмецькими і австрийськими судами мешканців України є беззаконним учинком. Тому нїхто з властий республики не має права допомагати в чім-небудь таким беззаконним чинностям чужих військових судів.

Отсей рішучий виступ української влади проти нїмецьких безправств, був явним доказом, що український уряд не думає стати мальованою лялькою або мячем в нїмецьких руках. Знову-ж Нїмцї, ті самі Нїмцї, котрі розторощували одну державу за другою, котрі в побіднім походї перейшли сотки миль, котрі в своїй державі, а тим більше поза її межами, не могли стерпіти нїякого спротиву, котрі готовили ся на володарів сьвіта, не думали уступити. Україна зрештою їм дуже подобала ся. Вони, голодні і виснажені, зайшли — ще й покликані як „приятелї" — до країни гарної, роскішної й багатої, котра творила поміст до вимріяного, казочного Сходу, чи схотїли-б вони завернути з обраного шляху? Нї! Бо-ж на се не дозволила-б їх гордість. А до того Україна творила преціньь основу до полїтики у великім стилю супроти народжених і будучих в стадиї народин национальних держав. Звідси могли вони черпати не лиш із скарбниці багацтв, але й орієнтувати ся що до дальшого поступованя супроти півночи (Росиї), полудня (Балкан) і сходу. Нїмцї не розуміли українського розвитку, не прикладали ваги, щоби зрозуміти українську психіку, вони — муштровані — звернули свої очи на правительство, котре, нїде правди дїти, було слабе через социялїстичні експерименти, що не могли мати нїяких основ в укладї українського житя. Через те й виступ мінїстра внутрішних справ не зробив на грубошкірих Нїмцях нїякого вражіня. Ясно було тільки те, що завязав ся конфлїкт, порішеня котрого не можпа ще було предвидїти.

Наступив стан напруженя, котрого слабе укр. правительство не могло розвязати, зглядно зліквідувати по своїй вподобі. Соціяльний переворот, започаткований третим універсалом (земельна реформа без викупу), замотаний четвертим універсалом (соціялїзация!) в многих місцях понизив повагу Центр. Ради. Соціялїзация, сплоджена рос. соц. революционерами, для умовин росийського житя („община"), не могла мати ґрунту на Україні. Соціялїзация землї се одна з соціялїстичних фантазий, котра може бути гарним кличем для далекої будучности, в теперішности є лиш очивидною утопією. Українські соц. революционери, що свою теорию перебрали від своїх московських побратимів, не розглянувши особливостий українського житя, окремих традиций, відрубної психіки, ріжної і протилежної від росийської, переперши незначною більшостию голосів свою небезпечну програму, завдали — се можемо тепер щиро сказати — глибоку і кріваву рану справі української державности, котрої найгарячійшими пропаґаторами були-ж вони самі. Зовсім природно, серед вибуяня капіталїстичного устрою, зносити приватну власність на Україні. т. зн. без нїяких практичних підготовань, без досьвіду одним почерком пера, одним універсалом намагати ся замінити в комунїстичну череду таких індивідуалїстів з косги і крови, якими є Українці, се або болюча фантазмаґория, або божевільна думка. Не є нашою метою подрібно розглядати всї наслїдки такого кроку, або спорити на тему можности застосованя соціялїзациї. Дальші події виказали, як страшно помилили ся глашатаї тої теориї. Позбавленим всяких материяльних дібр правительственна партия (укр. соц. рев.) не могла дати того, що їм обіцювали большевики; посїдаючим відбирано їх власність, те, з чим зжили ся цїлі ряди поколїнь. До Центр. Ради безнастанно приходили селянські депутациї і домагали ся знесеня соціялїзациї. А коли се нїчого не помогло, тодї розпочала ся аґітация проти Центр. Ради. Ся аґітация впала на пригожий ґрунт. Преціньбольшевики, що ще держали ся на північо-східній межі України, вміли піддержувати, особливо серед напливового робітничого елємснту і Жидів, ворожий настрій супроти „буржуазийної" української влади. Поміщики, великі земельні власники, не могли погодити ся із втратою своєї власности, селяни далекі були від соціялїзациї. Як віднесли ся национальні меншости до Української Народної Республики, ми вже мали нагоду згадувати. Москалї після проголошеня незалежности української держави, під позором оборони моск. культури на Вкраїнї, об'єднали ся в „Русскій Союзъ", що розпочав безшабашну антиукраїнську аґітацию. Представники национальних меншостий в Радї тільки підглядали, яку пакість можна-б зробити українському правительству, Перш усього всї вони голосували проти ратифікациї миру з осереднили державами (17. марта), безвпинно ставили запити до уряду, доцільно так уложені, щоби скомпромітувати українську владу в очах широких мас, взагалї не щаджено нїяких зусиль, щоби гальмувати законодатну працю Ради. До того всього треба додати недостачу виробленої адмінїстрациї, на котрій можна-б було оперти ся на місцях. По большевицькій руїнї наново треба було наладжувати державну машину, а тут кредит правительства впадав все низше. Серед такого напруженя, серед поділу громадянства на табори і гурти, ворожі до себе, серед загальної плутанини, серед підриваня довіря до уряду, серед безнастанних виступів национальних меншостий проти української державности, серед різкої фінансової крізи, серед недостачі людий, котрі були би так сильні, рішучі і розумні, що зуміли би опанувати ситуацию, появив ся наказ фельдмаршала Айхгорна в справі засіву землї. Начальний нїмецький полководець на Україні вимагає належного сповненя отсих пунктів: 1. До того, хто засіває землю, належить збір, він одержує гроші готівкою за зібраний

урожай по відповідних цінах, 2. Селянин котрий, візьме скількість ґрунту, яка переходить його сили, й тому не обробить того ґрунту в цілости, зробить на будуче — як українському народови, так також і Українській Державі шкоду, якої й направити не можна, за що буде строго покараний. 3. Там, де селяни не можуть засіяти цілої землі й де є ще поміщики, ті останні повинні зайняти ся засівом ґрунтів, не нарушаючи через те права на законний поділ землі за помочию земельних комітетів. Селяни в тих випадках не повинні перешкоджати поміщикам в засіваню ґрунтів. Для засіву землі і переведеня жнив земельні комітети повинні доставити поміщикам коний, рільничих машин, а також насіня на засів. Збір в таких випадках буде власностию порівну селян і тих, що засіяли землю, 4. Всякі грабіжі й нищенє засобів будуть строго карані.

Німецький ґенерал присвоїв собі права, які належали тільки законній українській владі. Сим розпорядком німецька команда та німецький посол в Київі гр. Мум пішли на отвертий розріз з українським правительством. Німці, прийшовши на Україну, яко помічна сила українському урядови, хотіли поступати в республиці, як в завойованім краю або підбитій кольонії. Сей поступок німецької команди викликав велике обуседеред населеня. Дня 15. цьвітня обговорювано його і на Малій Раді. Всі бесідники згідно вказували на небувалий нетакт Німців, що змагають виконувати на Україні права зверхників. Сей наказ вніс великий заколот в селянство. Міністрови земельних справ поручено видати розпорядок про невиконанє наказу ґен. Айхгорна. Центр. Рада ще раз своїми ухвалами пригадували Німцям рамки їх дїяльности, а саме, що їх покликано на Україну в справі заведеня порядку в межах і напрямі, які зазначить уряд Української Народної Республики. Ніяке втручанє германської й австро-угорської команд в социяльно-політичне й економічне житє України не є допустиме. Обуренє проти наказу ґен. Айхгорна у Центр. Раді було глибоке, щире і справедливе. Та мабуть тільки декотрі з членів Ради були втаємничені в те, що сей перший приказ, як заявив дня 2. мая ґен. Ґренер, не міг бути несподіванкою для кабінету Голубовича, а особливо для голови Ради міністрів і мін. земельних справ Ковалевського. Розпорядок про засіви уложено на підставі порученя міністерства земельних справ.

Та у вислїдї станули проти себе два ворожі табори : всесильні Німці і безсильна Центральна Рада. Поступки німецької команди були все таки провокациєю. Наказ про засіви видано тодї, коли засіви були на укінченю. Та не о се ходило ґен. Айхгорнови. Німецький штаб, уособленє пруських юнкрів, постановив вести свою окрему політику з однородними елєментами республики, т. зн. з поміщиками. Ядром сього круговороту, як вже нераз зазначувано, була земельна справа. На тлї социялїзациї вибух конфлїкт між утопійними замислами правлячої партиї і власницькими змаганями селян. Сю прикмету селянства підхопили поміщицькі кола, які й спомагали рух землевласників, себ то заможнїйших селян. На численні депутациї, що домагали ся знесення социялїзациї, не звертали міністри нїякої уваги. Тодї по всїй Україні розпочала ся агітация проти Центр. Ради. Безвпинно відбували ся з'їзди і наради поміщиків і землевласників. Йшли також депутациї до німецької команди. Німецький штаб скоро зійшов ся з поміщиками, Нїчого не помогли ухвали, постанови і заходи українського правительства, щоби припинити німецьку самоволю на Україні. Почала ся тиха, під'їздова боротьба обох таборів. На селї ширило ся невдоволенє з окупацийних військ і невдоволенє з Центр. Ради. Вкраїні, котра переживала стан бурі, о фермент не трудно. Почались ворожі виступи проти німецького війська, в деяких місцях вбито кілька вояків. Тут

і там творили ся таємні орґанїзациї з метою прогнати Нїмцїв з краю. Проти української аґітациї Нїмцї виставили свій озброєний кулак. Одні і другі вижидали нагоди, щоби від слів і погроз перейти до рішучих чинів. Та в хвилї, коли слабе правительство Голубовича то скаржило ся, то погрожувало, Нїмцї мали вже все приготоване до перевороту. Ждали нагоди, зачіпної точки, щоби звалити Центр. Раду і її правительство.

Крім того через чисельну перевагу партиї социяльїстів-революционерів инші українські, навіть социяльїстичні партиї, остали майже без голосу в справі державного будівництва. Правляча партия ще до певної міри зносила социяльних демократів, але социяльїсти-федеральїсти або самостійники були в дїйсности полишені голосу. Партия социяльїстів-федеральїстів, вчорашних членів „Туп-у“ (товариства українських поступовців), що єднала коло себе три четвертини всїєї української інтелїґенциї, була поставлена в безвихідне положенє. Її, що виросла на підкладї ідеольоґії Драгоманова, що мала за собою традицию, що довгі роки двигала на своїх плечах українську справу в Росиї, тепер випереджували ті крайнїйші партиї, що засвоїли собі социял-демократичну ортодоксийну віру, або непридатне для українського ґрунту росийське есерство. Без більших зусиль, без відповідного вкладу праці і енерґиї сї дві партиї мали щастє о стільки, що на них сплила слава їх росийських товаришів, рос. соц. дем. і рос. соц. рев. Гасла, кидані ними в медових днях революциї, перепоєні демаґоґією, зробили своє. Народ, виведений з нормального стану, захоплений подихом революцийних свобід, не спинив ся на границї можливого і неможливого, лиш пішов за тими, що мали сьміливість і відвагу обіцювати більше, розкидати повними пригорщами гарні заклики, розсївати мрії. І народ лавою пішов за тими принадними обіцянками. У виборах до всяких установ социяльїсти-федеральїсти були майже поминені. І от серед таких обставин перед партиєю виникло питанє, чи взагалї брати участь в державнім будівництві. Без сумнїву, участь в будівництві була конечна, бо инакше могла наступити можливість недостачі сил. З другого боку через ту участь треба було брати відповідальність за всю роботу, якою кермували люди, що засвоїли собі сьвітогляд, створений на чужих основах. Через отсе роздвоєнє позиция партиї була хитка, народ мало цїкавив ся социяльїстами-федеральїстами, а всїєю своєю многомілїоновою масою пішов за українськими есерами. Таким чином за соц.-федеральїстами залишили ся лиш духові сили. Та як довго революция не досягла межі анархії, так довго числено ся з тими силами. Кабінет Винниченка майже вповнї відповідав думкам і змаганям соц. федеральїстів. Та через підзорливість центрального уряду небавом припинила ся широка орґанїзаторська праця Секретарияту. В розвою дальших подій революция дійшла до граничних стовпів. Настав час, коли не пошукували людий, досьвідчених у полїтичних і громадських справах, тільки людий з революцийним темпераментом. Такими „темпераментниками“ стали на Вкраїнї социяльїсти-революционери. На соц. фед. мало хто звертав увагу і мало хто з ними рахував ся. Розпочали ся перегони з большевиками. Мимо того соц. федеральїсти, не зважаючи на всї хиби нового уряду, не відмовляла ся від співробітництва.

З приводу наказу ґен. Айхгорна фракция соц.-федеральїстів виступила проти втручаня Нїмців у внутрішні справи України. Одночасно зазначено, що такі накази викликує бездїльність правительства. В справі Установчої Ради фракция заявила ся проти її скликаня ізза незаконности її вибору. Зібранє комітету партиї 14. цьвітня ухвалило вести різку аґітацию проти скликаня старої Установчої Ради, не брати участи в доповняючих виборах, а навіть відкликати своїх мінїстрів з кабінету. І справді, дня 27. цьвітня, отже на два днї до гетьманського перевороту, головний

комітет партиї постановив: „Через те, що досї Уряд не опублїкував своєї деклярациї, значить, не виявив досї певного та ясного пляну й конкретної програми дїяльности; через те, що нинїшний кабінет мінїстрів не в силї стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатности до працї; через те, що мінїстри, члени партиї социялїстів-федералїстів, не можуть стати в кабінетї до активної участи та впливу в загальній нашій полїтицї і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, — головний комітет партиї социялїстів-федералїстів своїх представників як мінїстрів, у числї трох, відкликає з теперішного кабінету, не забороняючи їм разом з тим тимчасово управляти мінїстерствами без мінїстерської відповідальности".

Наступило роздвоєнє в лонї самого громадянства. Між двома ворожими таборами станув третий, социялїсти-федералїсти, що не рвали ся до гетьманщини та не могли нїяк наладити із соц. революционерами. Переворот зближав ся. Потрібна нагода трапила ся небавом.

Такою безпосередною нагодою для поваленя Центр. Ради явилось арептованє банкового директора Доброго. Розумієть ся, що колиб сеї нагоди не було, то Нїмцї прийняли-б і кожду иншу. Великий фінансїст, Жид Добрий, член фінансової комісиї української делеґациї продав Нїмцям проти законів республики велику цукроварню. Був се злочин в розуминю законів української держави. Та українська власть замісць леґальним шляхом потягнути його до відповідальности, перевела в ночи з 24. на 25. цьвітня тайне арештованє. Три узброєні мущини зробили се вправдї з припорученя „Комітету ратунку України", але — як опісля виявило ся — в тім були причастні й українські мінїстри. В сїм фактї дошукували ся Нїмцї ворожих намірів супроти них. Тому 25. цьвітня ґен. Айхгорн видав приказ про заведенє на Українї нїмецьких полевих судів. День пізнїйше в ночи з 26. на 27. цьвітня нїмецьке військо роззброїло першу українську дивізию, зложену з бувших полонених. Було ясне, що приготовляєть ся переворот та змагаєть ся до того, щоби усунути всяку силу, котра могла би стати в оборонї Центр. Ради. Наступив останний час до дїланя, та Центр. Рада радила дальше. Вечером 27. цьвітня Мала Рада приступила до обговореня останного розпорядку ґен. Айхгорна. Голова Ради мінїстрів Голубович зазначував, що дїяльність нїмецької команди на Українї не покриваєть ся з тенденциями нїмецького правительства. Одинокий вихід домагати ся відкликаня своєвільних ґенералів, котрі не розуміють ходу справ на Українї.

На другий день продовжували ся дебати. В салї засїдань явили ся майже всї члени Малої Ради крім представників Поляків. З членів правительства були: Жуковський, Любинський, Прокопович, Христюк, Шелухин і Клименко. В президиї зайняли місця М. Грушевський і О. Веселовський. Перший забрав голос Порш. Він вказав, що причиною подібних наказів є розвал і безсильність державної власти. Кабінет до сього часу не мав нїякої реальної програми. Кволість правительства осьмілила Нїмцїв. Вони посунули ся до того, що поклали свою руку на внутрішне житє республики. Сьогодня вийшли два нові накази, якими нїмецька команда оповістила, що професийні і робітничі спілки, а навіть мінїстерство внутрішних справ мають просити дозволу у Нїмцїв на сьвяткованє 1. мая. Слїпі нїмецькі ґенерали, що в своїй державі є підпорою поміщиків, думають, що й на Українї можуть стати на шлях єднаня великих власників і буржуазиї проти робочого народу. Відповідию на таке поступованє Нїмцїв є припинити виконанє заключених договорів. Другий бесїдник Б. Мартос говорив про настрій на селї, який є ворожий Нїмцям через їх спілку з елєментами, ворожими українській державі і започаткованим реформам. Коли Нїмцї не змінять свого поступованя, то

нехай знають, що їм прийдеть ся держати на Україні не 300 тис. війська а 3 міліони. Україна воліє бути Бельґією, як приєднаною до Румунії Бесарабією. — Промови були гарні і гарячі. Всї вказували на надходячу небезпеку, завзивали до єднаня, навіть Рафес відпекував ся від того, немов би неукраїнські демократичні ґрупи ворожо відносили ся до української держави та закликав до єднаня всїх народів України, щоби спільними силами захистити суверенність Укр. Нар. Республики.

Зараз після промови Рафеса увійшли до салї нарад нїмецькі жовнїри під проводом офіцира. О год. 3·30 по пол. до будинку Центр. Ради підійшов віддїл нїмецького війська з панцирним самоходом і кулеметами. Панцирник уставлено на Володимирській вулиці проти помешканя Центр. Ради, а жовнїри з витягненими револьверами і багнетами вдерли ся до середини. Нїмецький офіцир ставши перед столом президиї, закомандував по московськи: „Іменєм ґерманскаво правітєльства пріказиваю вам всєм поднять рукі ввєрх!“ — „Рукі ввєрх!“ — закричали нїмецькі жовнїри, обступаючи салю вздовж стїн. Всї члени Центр. Ради, мінїстри і ґазетні справоздавцї — крім голови Ради М. Грушевського — як школярі підчинили ся приказови маленького нїмецького офіцира. Цивільна відвага опустила їх зовсїм. Офіцир зажадав, щоби йому вказали мін. внутрішних справ Ткаченка, управ. мін. закорд. справ Любинського, військ. мін. Жуковського, дир. департ. внутр. справ Ґаєвського і мін. зем. справ Ковалевського. На Радї були лиш Любинськнй і Ґаєвський, яких зараз арештовано і виведено з салї. Потім зроблено загальну ревізию і відібрано зброю.

Дня 29. цьвітня для охорони Центр. Ради прибули Сїчові Стрільцї. Рано відбуло ся засїданє фракциї соц. рев., коло год. 3. спільне засїданє всїх фракций, а по 5-ій год. почало ся відкрите засїданє Малої Ради. М. Грушевський, відкриваючи засїданє, заявив, що він запротестував перед нїмецькими властями проти нечуваного поведеня нїмецького війська в Центр. Радї та проти трусів і арештів членів Ради. Опісля Мала Рада приступила до розгляду основного закону Української Нар. Республики. Закон ухвалено. Переведено теж зміну земельного закону, по якому приватна власність до 30 десятин не підлягає вивласненю. Вкінцї проф. Мих. Грушевського вибрано президентом Укр. Нар. Республики.

Був се останний акт Центр. Ради, який, на жаль, не здїйснив ся. Українська й неукраїнська буржуазия висунула при нїмецькій підмозї нових людий і поставила їх при кермі державного житя України. Розпочались переслїдуваня й арешти членів Центр. Ради. В ночи 30. цьвітня виконано, на щастє, невдалий замах на проф. Грушевського, а опісля й розброєно одиноке забороло Центр. Ради — Сїчових Стрільцїв.

Так перестала істнувати Українська Центральна Рада, орґанїзаций-ний, виконавчий і законодатний орґан відродженої України, носитель української державної думки, бойовник за суверенність українського народу і оборонець трудящих мас. Багато було помилок в дїяльности Центр. Ради, на що вказано у відповідних місцях, та її заслуги такі великі й непомірні, що ми, навіть остро критикуючи деякі вчинки й постанови сеї інституції, мусимо схилити голови перед людьми, що в час страшної бурі й сьвітової хуртовини вивели український нарід на широкий шлях сьвітових інтересів.

V. Нова Гетьманщина.

Причини перевороту. Справа Української Установчої Ради. Гетьманський переворот. „Грамота до всього Українського Народу". Гетьманські закони, Павло Скоропадський. Умова з Нїмцями. Гетьманський табор. „Український Национально-Державний Союз". Партиї, ґрупи і течії. Реакция. Дїяльність гетьманського Уряду. Українсько-російські переговори. Глухий кут укр. державности. Останні днї Гетьманату. Кінець Гетьманщини.

Крім зовнїшних впливів, що не могли погодити ся з істнованєм Центр. Ради, крім созвучного нахилу Нїмців до буржуазних кругів, були ще й внутрішні причини, які довели до упадку Українську Центр. Раду. Ми вже вказували на ті причини в попереднім розділї. Ми бачили, до якого замішаня на Україні довели правлячі круги (партия укр. соц. рев.) через постанову довести до социялїзациї землї, ми знаємо, як ріжно розуміли социялїзацию автори четвертого универсалу і ті, яких вони хотїли социялїзувати, т. зн. селяни. Селянство зрозуміло гасло социялїзациї землї яко поклик до поділу і набутя на власність великої земельної посїлости. Коли-ж непорозуминє з часом вияснювало ся, тодї між власницьким инстинктом селян і теоритичними мріями соц. революционерів наступив різкий конфлїкт. Заможнїйші селяни, а навіть значна частина біднїйших, виступили з протестами проти социялїзациї. Розпочали ся паломництва селян до Центр. Ради, котра в своїй більшости легковажила собі сей рух, уважаючи його интриґами „буржуїв" проти „социялїстичного селянства". Через те й повага Центр. Ради упадала і заникала з дня на день. Нїде правди дїти, большевики більше обіцювали пролєтариятови, як се могла зробити Центр. Рада. Посїдаючі втратили довірє до Ради через социялїзацийні замисли. Ось так усував ся ґрунт, основа істнованя сього першого передпарляменту України. Розуміють ся, до селян прилучили ся поміщики, котрі взагалї не мали охоти втрачати своїх посїлостий, а що найменше бажали дістати за них добрі гроші, котрих на Україні було в брід.

Як довго на Україні вела ся війна з большевиками, рух проти Центр. Ради не проявляв ся з більшою силою. Та з хвилею приходу Австро-Нїмців, саме тодї, коли социялїстичне правительство України звязало ся „дружними вузлами" з нїмецькими юнкрами і австрийськими клєрикалами, отже з неоднородними елємептами, той рух зміг ся і скріпив ся. Кождий хто мав очи, бачив, як в пропасть котить ся Центр. Рада. Правда, се бачила й сама Рада. Тому постановила як найскорше скликати Українську Установчу Раду, щоб їй передати свої уповноважненя та в її руки зложити дальшу долю державного будівництва. Дня 11. IV. Мала Рада обговорювала справу скликаня Установчої Ради. Вибори до сього законодатного тїла переходили в ненормальних обставинах, серед инших часів і инших кличів. Вибори, що відбули ся з кінцем 1917 року і початком 1918 р. перед большевицьким заливом в пятьох ґубернїях, а саме: в Київщинї, на Волинї, Поділю, в Полтавщинї і в Чернигівщинї, дали такий вислід, що на 172 вибраних депутатів укр. соц. рев. і „Селянська Спілка" одержали 120 мандатів, большевики 33, жидівський нац. ком. 8, а инші по кілька мандатів. В инших ґубернїях, де переведено вибори аж після очищеня їх з большевиків, відношенє мандатів було меншебільше таке саме. Таким чином рішаючий голос в будучій Установчій Радї припав социялїстам-революционерам. Другою з ряду що до величини і сили партиєю мали бути большевики. Українські социяльні-демократи, котрі до недавна двигали українську державність — всї вони остали без голосу. Ось так склад Установчої Ради в нїчім не ріжнив ся від складу

Центр. Ради, а коли ріжнив ся, то хиба від'ємно. Одно було певне і на одно годились всї, що так далї бути не може, що мусить наступити якась зміна, мусить прочистити ся душна атмосфера. На се вказували й промовцї на засїданю Малої Ради 11. цьвітня. Навіть представник соц. рев. Микола Шраг підносив в своїй промові, що через ворожу агітацию, через неможливість перевести в житє земельну й инші реформи, Центр. Рада губить свій авторитет. Те саме підносили й инші бесїдники. І так Рафес (представник „Бунду"), згадавши про те, що на суверенність укр. народу зазїхають всї сусїди, а одночасно на ту саму суверенність у нутрі держави мають великі апетити чорносотенцї і реакционери ріжної масти, теж ствердив, що Центр. Рада, як господар української землї, вже не істнує. Треба справжнього представництва народу, а не сього суроґату парляменту, на який з легкою душею можуть зробити замах розумнїйші і справнїйші, коли до того ще скасують социялїзацию землї. Проти скликаня Установчої Ради в такім складї, як вона вийшла з виборів, виступив др. Луценко. На його думку, вибори пройшли неправильно, в них брали участь московські салдати, що в той час перебували на Українї, а за те не брали участи українські вояки, що були порозкидані на всїх фронтах та Українцї-полонені. Луценко був тої думки, що треба призначити нові вибори до Установчої Ради. Проти негайного скликаня Устан. Ради заявили ся і укр. соц. демократи і социялїсти-федералїсти. Та більшостию 28 голосів проти 15 Мала Рада постановила скликати Укр. Уст. Раду на 12. мая.

Все промовляло за тим, що Центр. Рада хилила ся чим раз більше до упадку. Безсильна, знеможена і виснажена, опанована через соц. рев. більшість, без поваги і послуху переживала трагічні днї. Мало хто з нею рахував ся, давнїйші надії на Центр. Раду завмирали. Берестейський мир „без анексий і контрибуций" — був лиш пустим звуком. Нїмцї і Австрийцї рабували Україну, виповнюючи тим зміст договору „без контрибуций"; „без анексий", — чудова, чаруюча фраза, а преціньХолмщина і далї стогнала з чужинецькім ярмі, а преціньпри тихій підмозї Австро-Угорщини і Нїмеччини Румунія насильно забрала Бесарабію. Про людське око бесарабський передпарлямеит „Сфатул-Церій", зложений з довільно покликаних Молдаван та з представників инших народів, перевів голосованє дня 6. цьвітня в прияві румунського президента мінїстрів Маргільоманова. В дїйсности одначе була се звичайна комедия, відіграна за румунські гроші при підмозї осередних держав. Коштом Бесарабії заплатила тодї Україна „спростованє" румунської границї в користь Австро-Угорщини та економічні користи Нїмеччини. На тім не конець. Крим, що органїчно звязаний з Україною, який армія Натїєва увільнила від большевицького терору, лишив ся в руках Нїмцїв, які самі постановили уладнати його дальшу будуччину. Через социялїзацийні досьвіди Центр. Ради Кубанщина не виявляла великої охоти получити ся з матїрним пнем.

Невдачі Центр. Ради йшли одна за одною. Та не улягає сумнїву, що й така Центр. Рада, якою вона була в останних тижнях свого істнованя, була-б продержала ся ще якийсь час силою своєї сьвітлої минувшини, що вже перейшла в традицию, як-би не постановила скликати Українську Установчу Раду на 12. мая. Та сама Установча Рада, що мала бути ратунком кредиту правительства у своїх і чужих, ще до її скликаня стала гробом Центр. Ради з її соц. революцийною більшостию. Буржуазні верстви не могли і не хотїли допустити до скликаня Установчої Ради, зложеної з самих соц. революционерів і большевиків, не хотїли згодити ся на те, щоби социялїзация землї була закріплена сею найвисшою інстанциєю новоствореної держави. Тому звязали ся з Нїмцями, і по

довших приготованях виступили до отвертого бою з Центр. Радою і її правительством. Справа Доброго і т. зв. сицилїйської вечірні була лиш потрібним претекстом для чинного виступу нїмецької команди, для оголошеня нїмецьких воєнних судів і переведеня арештів.

Дня 29. цьвітня, саме тоді, коли нїмецьке військо напало на Центральну Раду, в київськім цирку відбував ся з'їзд землевласників під охороною нїмецьких баґнетів. Зібрало ся багато селян і поміщиків. З'їзд відкрив селянин Коваленко; витаючи зібраних, нарікав на Центр. Раду і соцыялїстичне правительство та висловив надію, що може скоро явить ся тверда власть, що очистить від туману неправду та створить лад, а країну доведе до слави і могутности. „Ради ми не признаємо, — говорив він, — земельних комітетів також. Ми просимо (кого?) негайно усунути їх, бо вони працювали не для добра, а на шкоду народови України. Власть повинна бути міцна і ми її створимо". Також і инші промовці — селяни та поміщики нападали на Центр. Раду, правительство і земельні комітети. Підношено й те, що Установча Рада нїби-то вибирала ся під загрозою штиків і тому вона не може встояти ся. Коло 2. год. явила ся в сїнях цирку нова сторожа, зложена з 500 озброєних росийських офіцирів. В годину пізнїйше прибув на з'їзд ґен. Павло Скоропадський в товаристві офіцирів. В той час, як він занимав льожу, Коваленко звернув ся з трибуни до з'їзду: „Якої-ж власти нам треба?" — „Ґетьмана!" — відповіли зібрані в цирку, звертаючись в сторону льожі, де сидїв Скоропадський. Саля задріжала від оплесків та окликів. „Нехай живе ґетьман!" — проносилось з одного кінця салї до другого. Тоді Скоропадський опустив льожу і з'явив ся на трибунї. Оклики ще збільшили ся. Він поцїлував ся з членами президиї з'їзду, а коли в салї трохи заспокоїло ся, промовив: „Панове! Дякую вам за те, що поручаєте менї власть. Не для користи беру я на себе тягар хвилевої власти. Ви самі знаєте, що всюди ширить ся анархія і що тільки тверда власть може завести лад. На вас, хлїбороби, й на добре думаючих кругах населеня буду опирати ся. Молю Бога, щоб дав нам силу вратувати Україну". І знов залунали оклики в честь ґетьмана. Його піднесено на руках і обнесено по салї. Зараз після сього він удав ся до собору сьв. Софії, де відправив ся молебень. На Софійській площі еп. Нїкодим довершив обряду постриженя й помазаня ґетьмана. Саме в той час переїзджав в панцирнім самоходї з машиновими скорострілами старшина Сїч. Стрільців Черник, може найкрасший виразник Сїчового Стрілецтва. Він не міг зорієнтувати ся в цїлій події, бо колиб був знав, що саме дїєть ся, був би без намислу розторищив ґетьманське зборище.

Із з'їзду землевласників вийшли хлїбороби-демократи, коли дізнали ся, до чого прямує з'їзд. Більш тисячі представників хлїборобів удало ся до помешканя київської „Просьвіти" де одобрено взагалї становиско Центр. Ради. Вони дивували ся з приводу наступивших подій та висказували своє невдоволенє з того, що Нїмцї підтримують князїв і ґрафів. Також члени Центр. Ради, ті, що не були ще арештовані і не розбігли ся, відбували наради, готували ся не віддати власти, та се нїчого не помогло вже в створеній ситуациї. Не було на кім оперти ся. По вулицях кружляли нїмецькі військові віддїли в боєвім поготівлю з маш. крісами на панцирних самоходах.

„Вибір" ґетьмана України був довершеним фактом. На другий день, 30. цьвітня, появила ся на мурах Київа „Грамота до всього Українського Народу", якою скасовано Українську Центр. Раду, попередне правительство і земельні комітети.

ГРАМОТА

до всього Українського Народу.

Громадяни України!

Всїм вам, козаки та громадяни України, відомі події останного часу, коли джерелом лила ся кров красших синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелї.

Вратувала ся завдяки могутному підтриманю центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по сей час бороти ся за вільність і спокій України.

При такій піддержці у всїх зродила ся надія, що почнеть ся відбудованє порядку в Державі й економічне житє України увійде врештї в нормальне річище.

Але сї надії не справдили ся.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будованя України, бо було зовсїм нездатне до сього.

Бешкети і анархія продовжують ся на Україні, економічна руїна і безробітє збільшують ся і розповсюджують ся з кождим днем і врештї перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При такім становищи, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всї трудові маси населеня, які виступили з категоричним домаганєм негайно збудувати таку Державну владу, яка здатна була-б забезпечити населеню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнути ся на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе гетьманом всїєї України.

Управа Україною буде провадити ся через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обгрунтованю приложених при сїм законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всї земельні комітети від нинїшного дня розпускають ся. Всї міністри й товариші звільняють ся. Всї инші урядовці, що працюють в державних інституциях, зістають ся на своїх посадах і повинні продовжувати виконанє своіх обовязків.

В найблизший час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Укр. Сойму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагати ся негайного виконаня всїх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючи ся ні перед якими найкрайнїйшими мірами.

Права приватної власности як фундаменту культури й цивілїзациї відбудовують ся в повній мірі й всї розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового росийського уряду відміняють ся і касують ся. Відбудовуєть ся повна свобода по розробленю купчих по куплї-продажі землї.

Поруч з сим будуть прийняті міри по вивласненю земель по дїйсній їх вартости від великих вла-

сників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої кляси. Особливу увагу звернеть ся на поліпшенє правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічнім і фінансовім полі відбудовуєть ся повна свобода торговлі й відкриваєть ся широкий простір приватного підприємства й ініциятиви.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати менї силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обовязком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Менї далекі й чужі, які-б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України.

В сій сьвідомости кличу всіх вас, громадян і козаків України — без ріжниці национальности і віроісповіданя — помогти менї й моїм працьовникам і співробітникам в нашім загальнім великовідповідальнім ділі.

Гетьман всієї України *ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ.*

29. цьвітня 1918 р. Київ.

Одночасно з оголошенєм „Грамоти до всього Українського Народу“ оповіщено й „Закони про тимчасовий державн. устрій України“, а саме:

Тимчасово до вибраня Сойму й відкритя його діяльности державний устрій України й порядок кермованя оснувуєть ся на отсих законах:

Про гетьманську владу.

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкциї нїякий закон не може мати сили,

3) Гетьман признає Отамана Ради Мінїстрів. Отаман Мінїстрів складає Кабінет і представляє його в повнім складї на затвердженє Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повнім його складї. Гетьман приймає і звільняє инших урядових осіб в радї, коли для останних не обґрунтовано законом иншого порядку призначеня і звільненя.

4) Гетьман є найвисший керовничий всїх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воєвода Української Армії та Фльоти.

6) Гетьман оголошує области на військовім, осаднім або виключнім станї.

7) Гетьманови належить помилуванє засуджених, полегченє кари й загальне прощанє зроблених проступних подій з касованєм проти них переслїдуваня і визволеня їх від суду й кари, а також складаня державних поборів і дарованя милости в особистих випадках, коли сим не нарушують ся нїчиї охоронені законом інтереси та громадянські права.

8) Накази й розпорядки Гетьмана закріпляють ся Отаман-Мінїстром або відповідним йому Мінїстром.

Про віру.

9) Передовою в Українській Державі вірою є християнська православна.

10) Всї неприналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всї мешканцї на території України користують ся кождий на кождім місцї свобідним відправленєм їх віри й богослуженєм по їх обряду.

Права й обовязки українських козаків і громадян.

11) Умови придбаня прав українського козацтва та громадянства, а так само їх утраченя означають ся законом.

12) Захист Рідного Краю се обовязок кождого козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установленї законом податки й мита, а також відбувати повинности згідно з постановою закону.

14) Нїхто не може підлягати переслїдуваню за проступне дїланє иншим способом, як тільки означеним законом.

15) Нїхто не може бути затриманий під сторожею инакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Нїхто не може бути суджений і покараний инакше, як тільки за проступні дїланя, передбачені істнуючими в час їх здїйсненя законами.

17) Оселя кождого непорушна. Робити обшукуванє й арешт в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кождий український козак і громадянин має право вільно вибирати мешканє і працю, набувати й продавати майно та без заборони виїзджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вивласненє нерухомого майна, коли се необхідно для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не инакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібраня в метах, нешкідливих законам, мирно і без зброї.

21) Кождий може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розпоряджувати їх шляхом друку або иншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати ся в громади й спілки в межах, непротивних законам.

Про закони.

23) Українська Держава керуєть ся на твердих основах законів, виданих в установленій черзї.

24) Сила закону без виїмків обовязкова для всїх українських підданих і чужинців, що перебувають в Укр. Державі.

25) Закони, особисто видані для якої-небудь области чи частини населеня, новим загальним законом не усувають ся, коли в нїм не постановлено такої відміни.

26) Закони оголошують ся для загального відома в утворенім порядку і перед оголошенєм до дїла не прикладають ся.

27) Після оголошеня законови надаєть ся обовязкова сила від часу, призначеного для того в самім законї. В самім виданім законї може бути показане, як виповняти його, як проголосити, як виконати телєграфом або через куриєрів.

28) Закон не може бути скасований инакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не скасовано істнуючий закон, він заховує повну свою силу.

29) Нїхто не може відмовляти ся незнанєм закону, коли його оголошено істнуючим порядком.

30) Закони розробляють ся в кождім Мінїстерстві по належности й передають ся на загальне обміркованє Радї Мінїстрів.

31) По ухвалї Радою Мінїстрів внесених законопроєктів вони передають ся на затвердженє Гетьманови.

32) Закони, які торкають ся деяких секций, передають ся в Раду Мінїстрів після обговореня їх заціkавленими Мінїстерствами.

33) Мінїстрам даєть ся можливість видавати розпорядки в розвитку й поясненю законів. при чім всї такі розпорядки належать попередному ухваленю Радою Мінїстрів.

Про Раду Мінїстрів і про Мінїстрів.

34) Напрямок і об'єднанє працї окремих секций по прикметам як законодавства, так і найвисшої Державної Управи складаєть ся на Раду Мінїстрів.

35) Кероване дїлами Ради Мінїстрів складаєть ся на Ґенерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Ґенеральну Канцелярию.

36) Отаман-Мінїстер і Мінїстри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кождий з них окремо відповідає за свою дїяльність і розпорядки.

37) За проступні по посадї дїланя Отаман-Мінїстер і Мінїстри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законї означених.

Про Фінансову Раду.

38) Фінансова Рада є найвисша народна інституция для справ державного кредиту і фінансової полїтики.

39) Фінансова Рада складаєть ся з представників і членів, призначених Гетьманом. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Мінїстер, Мінїстер Фінансів і Державний Контрольор.

40) На Раду складаєть ся: 1) обміркованє часу й умов державних позичок; 2) обміркованє дїл, що торкають ся державного кредиту, а також питань обороту коштів і 3) попередний, кождий раз з особистого розпорядку Гетьмана, розгляд дїл по фінансовій частинї, які належать вирішеню в законодатнім порядку.

41) Обміркованя Ради передають ся на перегляд Гетьмана.

Про Ґенеральний Суд.

42) Ґенеральний Суд Української Держави уявляє собою найвисшого хоронителя і захистника закону та Найвисший Суд України для справ судівництва й адмінїстративних.

43) Ґенеральний Суд оголошує до загальної відомости всї закони й накази Уряду, слїдуючи за законностию їх виданя.

44) Порядкуючий Ґенеральний Судия та всї Ґенеральні Судиї призначають ся Гетьманом.

Гетьман всїєї України *ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ.*

Отаман Ради Мінїстрів *МИКОЛА УСТИМОВИЧ.*

29. цьвітня 1918 р. Київ.

Таким чином Гетманат став фактом доконаним. Його приготовлювано довший час, про що сьвідчить між иншим те, що Гетьман і його приклонники носили за пазухою готовий „тимчасовий державний устрій України". Гетьман поручив сформувати перше своє правительство Миколї Устимовичеви, великому київському капіталїстови. На жаль, мимо всїх зусиль не вдалось йому створити правительства, котре мало мати чисто український характер — тому, що соціялїсти-федералїсти відмовили ся вступити до мінїстерства. Не маючи змоги оперти ся на поміркованих українських елєментах, гетьман зробив крок на право. Справу створеня кабінету взяв на себе 30. цьвітня М. Василенко, член партиї кадетів (конституцийно-демократичної або „партиї народної свободи"), український історик, доцент київського унїверситету, бувший товариш мінїстра народної осьвіти в кабінетї Керенського. Гетьман заявив Василенкови, що кабінет не може бути правий (реакцийний), що реформи необхідні, що земельна реформа мусить бути переведена в напрямі, зазначенім в гетьманській грамотї. Про поворот до минулого не може бути мови. В основу дїяльности кабінету повинно бути положене национальне відродженє України, одначе без тих крайностий, котрі шкодили би правильному розвитку национального житя і побуджували проти українства широкі круги инших национальностий. І Василенко удав ся до соціялїстів-федералїстів, закликаючи їх увійти в склад нового правительства, бо в противнім разї йому прийдеть ся зложити кабінет з инших елєментів. Соціялїсти-федералїсти то відмовляли ся від участи в правительстві, то давали до пізнаня, що треба ще підождати. Тодї Василенко зложив по своїй вподобі лїберальний кабінет з отсих осіб: М. Василенко, тимчасово заступаючий предсїдника мінїстрів, мін. народної осьвіти і тимчасово виконуючий обовязки мін. загр. справ; Ф. Лизогуб, мін. внутр. справ і тимч. виконуючий обовязки мін. почт і телєґрафів; А. Ржепецький, мінїстер фінансів; С. Гутник, мін. торговлї і промислу; Кіянїцин, мінїстер хлїборобства; Ю. Соколовський, мін. харчових справ; Ю. Ваґнер, мін. працї; др. В. Любинський, мін. нар. здоровля; В. Бутенко, мін. шляхів; проф. М. Чубинський, мін. справедливости; проф. Г. Афанасїв, держ. контрольор; М. Гіжицький, держ. секретар; полк. ґен. штабу А. Слївінський обняв тимчасово управу військового мінїстерства. Вже в кілька днїв після зложеня кабінету провід Ради мінїстрів обняв Ф. Лизогуб, задержуючи й портфель мін. внутрішних справ. Слївінського заступив в управі військ. мінїстерством отаман Лїґнав.

Найвисша власть, військова диктатура з всїми признаками монархічної влади опинила ся в руках Павла Скоропадського, що назвав себе „гетьманом всієї України". Скоропадський, гетьманський нащадок (в простій лїнії від Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана), родив ся 1876 р. Осьвіту одержав в пазькім корпусї. По його скінченю став офіциром в ляйбґвардиї кавалєрґардського полку. Подорожував по Европі, був довший час у Франциї, в Італії і в Грециї. Інтересував ся культурою старинних народів. В його домі живі були українсько-козацькі традициї. Його приятелем довгий час був поміщик Петро Дорошенко, дядько відомого Дмитра Дорошенка, що теж зберігав глибоку пошану до козацької доби з її гетьманами і українським панством. Сю любов і подив до славної минувшини збудив він і в Скоропадськім. „Гетьман всієї України" був якийсь час царським адютантом. Одначе двірське житє, а особливо двірські інтриґи не притягали його; тому вернув до полку. В часї російсько-японської війни перенесено його в забайкальський козачий полк, якого небавом став командантом. В короткім часї став ґенерал-майором і командантом ляйбґвардиї в кавалєрґардськім полку. На війну в р. 1914. виступив Скоропадський з першою ґвардийською бриґадою; його підне-

сено до ґенерал-поручника і віддано команду над першою ґвардийською дивізиєю. По якімсь часі йому доручено команду 34 армійського корпусу, з яким увесь час брав участь в боях, а опісля з'українщив його. Дня

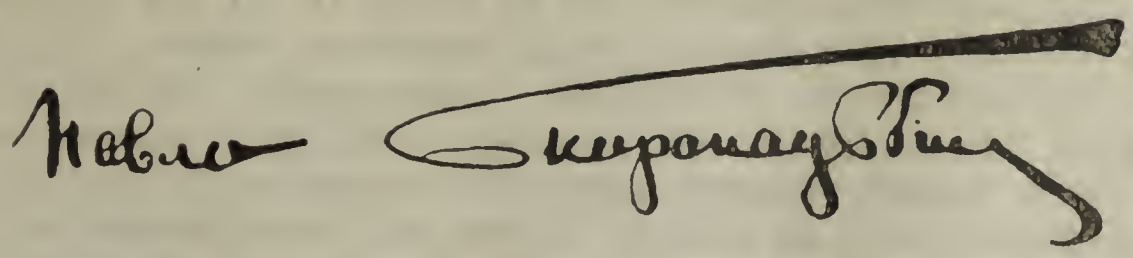

6. жовтня з'їзд козаків вибрав його військовим отаманом українського козачого війська. В часі большевицького наступу на Україну Скоропадський пропонував свої услуги Центр. Раді, та їх непринято, побоюючись,

щоби не проголосив себе диктатором. — Чи переворот з 29. цьвітня був конечний, важко сказати, але що якийсь зворот в державнім будівництві, в соціяльній політиці уряду мусїв наступити, се певне. Українські партиї на спільних нарадах, що відбули ся після перевороту, ствердили, що українська власть сама наближала ся до своєї корінної зміни. Се могло стати ся тим робом, що Центр. Рада розійшла ся би сама і, відігравши свою ролю революційного орґану, передала би владу новому правительству, побудованому на підставі дїлового принципу з представників ріжних політичних партий і громадських ґруп. Сю свою думку про евентуальну еволюцию влади на Україні подали представники українських соціялїстичних партий начальникови штабу ґен. Айхгорна — ґен. Ґренерови. Голова делеґациї партий С. Єфремов додав до того, що соціялїсти взяли-б участь в правительстві при умові безперервної наслїдности власти. Нїмці мусять числити ся з тим, що в противнім разї вони можуть бути примушені держати на Україні не 6, а 26 корпусів війська. Ґренер зазначив, що поворот до Центр. Ради неможливий. Гетьмана признала вже найвисша нїмецька власть, та се не означує віднову монархічного принципу. Україна повинна лишити ся самостійною республикою, Гетьманови наказано, що його правительство має стояти на ґрунтї укр. державности, не орієнтуючись ні в сторону Москви, ні в сторону Польщі.

Після ріжних нарад українські соціялїстичні партиї відмовили ся від участи в правительстві. Була се без сумніву велика помилка, бо тим самим віддавано владу над Україною елєментам в більшости ворожим українській державности. Ось так між иншим з вини українських партий власть перейшла до рук октябристсько-кадетського бльоку. Переворот одних людий загнав в тюрму, других примусив стати на шлях підземної роботи, третих поставив в позицию критикуючих глядачів, а четвертих із забутя висунув на перше місце, в круг сонця влади, впливів і значіня. Коли-б переворот був відбув ся лиш заходами і силами Українців, то се ще з огляду на державне будівництво, не велике лихо. Та велике лихо в тім, що хоч деякі українські круги правого напрямку й були причасні до переворотових подій, то головну й рішаючу ролю відіграли в перевороті люди чужі — чужими руками, а радше штиками на некористь України. Ясно, що ті круги, яких спомагали Нїмці, мусїли заключити з нїмецькою командою якусь умову. Якого змісту — не трудно додумати ся. Знаємо певно те, що в нїмецькім райхстаґу говорило ся про те, що гетьманське правительство обіцяло прискорити довіз поживи до Нїмеччини, впустити в границї держави нїмецьких купецьких аґентів задля „вільної торговлї“ та осібно винагородити Нїмців за прогнанє большевиків і пацифікацию країни. Знову нелеґально видаваний орґан незалежних українських социял-демократів „Червоний Прапор“ принїс був такі точки договору гетьмана з нїмецькою командою: 1) парлямент української держави збереть ся тільки тодї, коли се визнає можливим нїмецька комендатура; 2) українська армія буде орґанїзувати ся тільки тодї, коли на се згодить ся нїмецька військова влада на Вкраїнї; 3) всї українські війська Нїмцї обеззброюють (що й стало ся за винятком корпусу Натїєва, котрий не дав себе обеззброїти); 4) Україна зобовязуєть ся на протязї 15 лїт продавати хлїб лише Нїмцям по дешевій цїнї; 5) земельна реформа буде переведена через викуп великої земельної власности і продажу її селянам і 6) на Україні заводить ся вільну торговлю. — Настали часи диктатури. Диктувалали перш усього Нїмцї з ґен. Айхгорном, зглядно начальником його штабу ґен. Ґренером і нїмецьким послом в Київі бар. Мумом, а відтак кадети, октябристи, Москалї, тільки не Українцї. Офіцияльний дикта-

тор України — гетьман Павло Скоропадський став мальованою фігурою без голосу.

Через зміну правительства і державного устрою Україна не увійшла в стан ладу, порядку і спокою. Зовсїм природно, проти гетьманського правительства з його арештами, тюрмою, переслїдуванями, підлеглости Нїмцям і Австрийцям, розпочала ся сильна агітация. Правительство мусїло боронити ся. Дня 10. мая появила ся відозва-заява нового правительства з підписами повного кабінету, в котрій уряд відпекуєть ся від роблених йому замітів. Перш усього зазначуєть ся у заяві, що гетьман не має наміру стати самодержцем. Навпаки, він відновляє і закріпляє в народній сьвідомости думку про історичну вільність України, про народні й козацькі вольности. Не може бути мови про подавленє української национальности, її мови, культури й державности. Правительство буде проводити в житє ідею дальшого всесторонного розвитку української национальної культури, забезпеченя прав української мови в школї та державних і громадських орґанїзациях і зміцненя української державности. Правительство мусить привернути спокій і лад в краю та довести до повороту умов нормальної і творчої праці. Несправедливі є також обвинуваченя правительства в службі інтересам великих земельних власників і в забутю насущних потреб селянства. Правительство приступить до виробленя пляну земельної реформи. В тім самім дусї висказував ся гетьман і поодинокі члени правительства перед кореспондентами всяких краєвих і заграничних ґазет. Та слова словами, а дїла говорили зовсїм що иншого. Дивним дивом в гетьманськім таборі, на чолї держави й на усїх адмінїстративних посадах найшли ся люди, що до перевороту не тільки не брали нїякої участи в українськім русї, але — за малими виїмками — були настроєні ворожо до українського руху взагалї. Більшість гетьманців, себто мінїстрів, ґубернїяльних і повітових старостів, ґубернїяльних і повітових військових комендантів та тих, що піддержували їхню полїтику, се перш усього росийські кадети, октябристи і чорносотенцї. Іронія долї привела до такого стану, що оборонцї „єдїної і недїлїмої“ стали керманичами українського державного житя. Правда, між гетьманцями була й невеличка ґрупа Українців. Вистане згадати, що особу гетьма — в часах, коли він був отаманом вільного козацтва в Білій Церкві, окружав ґурток людий, що називали себе тов. „Молода Україна“. Сам гетьман, без сумнїву, був і почував себе Українцем. В часах большевицького заливу, коли приходилось йому скривати ся з провідними українськими дїячами, в розмові з ними завжди виявляв себе приклонником самостійної України і зазначував, що надто радикальна социяльна полїтика укр. социялїстів веде до руїни українську державу. Ставши гетьманом, Скоропадський не перестав виявляти себе українським меценатом і українським патриотом. В гетьманській канцелярії панувала українська мова, росийським офіцирам, а також всяким урядовцям видано приказ до чотирох місяців вивчити українську мову під загрозою втрати державної посади. Бажанє гетьмана довести до автокефалії української православної церкви теж вказувало на рішучу постанову під кождим оглядом вдержати самостійність України. Одначе багато фактів говорило щось противне. Гетьманське правительство вело свою окрему полїтику, не оглядаючись на бажаня гетьмана. В українських державних установах засїли бувші росийські старорежімні урядовцї, „Союзъ русскаго народа“ явно й відкрито вів свою протиукраїнську агітацию. Офіцирські товариства, що ставили собі метою відбудову єдиної росийської монархії, могли свобідно розвивати ся. Привернено теж стару полїцию, в столицї й на провінциї йшли безнастанні масові арешти української інтелїґенциї, селян і робітників. Росийско-кадетські замисли найшли собі широку основу для дїяльности

на Україні та здобули повну свободу рухів — саме тоді, коли український політичний рух переслідувано й нищено. На сім місці годить ся згадати про з'їзд кадетської партиї на Україні, який відбув ся в днях 8—11 мая. Партия, три представники котрої засідали в гетьманськім правительстві, ігноруючо-негативно ставила ся до України і української державности. Над всім, що говорило ся там, панувала всесильна обєдинительна думка. Серед кадетських промов і дискусий можна була почути такі дивоглядні вислови, як: „...я сообственно нє знаю, что панімать под тєрміном „Україна". Основною метою партиї являєть ся: „...вазстановлєніє єдінства Расії і обєзпєченіє вазможностї єя палєтіческаво і хазяйствєннаво развітія". Навіть гетьманський міністер Гутник в промові висловив ся, що він не знає, що таке гетьманська власть. Бувший член Центр. Ради Крупнов називав попередну українську владу „хищнїческою" і „насільствєнною". Тільки Василенко і Ржепецький, теж члени гетьм. кабінету, тодї не так ярко протиставили ся українській державній думці. А треба мати на увазі, що кадети не зачисляли себе до правих (реакцийних) партий, Щож думати про инші партиї, котрі через якусь химерну насьмішку долї найшли ся в гетьм. коаліциї? В дальшім розвою подій ми бачили такі анормальности, що Україна стала прибіжищем чорної сотні. В столиці України найшли ся провідники росийських кадетів — Мілюков і Вінавер, котрі Київ намагали ся зробити своєю операцийною базою.

Слідом за з'їздом кадетів відбув ся в Київі в днях 15.—18. мая з'їзд представників промисловости, торгу, фінансів та сільського господарства на Україні. Метою з'їзду було перш усього обговорене господарських справ, одначе й політичний момент був досить виразно зазначений. Багато говорило ся про любов до України, про оборону культури, та головним їх змаганєм було прикласти усї сили задля того, щоб землю залишено в їх руках. Все-ж таки промисловцї і великі власники в справі української державности пішли крок далї, як кадети. Майже всї промовцї (здебільщого про людське око!) стояли на ґрунтї української самостійної державности. За журбою про вдержанє і, розуміть ся, побільшенє своїх материяльних дібр — вони розгубили свою мрію про „єдїную, недєлїмую".

Спираючись на такі ґрупи і верстви становиско гетьмана аж до останних його днів було досить невиразне. На початку Гетьманату можна було допускати дві можливости: 1) що гетьман щиро бажає самостійности України, але через те, що нїяка справжня українська партия не годилась вести реакцийної політики гетьмана, й нї одна сутоукраїнська ґрупа не могла зважитись безпощадно запродувати економічні інтереси України нїмецьким капіталістам і імперіялістам, тому був він приневолений оперти ся на нїмецькій командатурі та на поміщиках і капіталістах України, зложених з чужих Україні елєментів; 2) курсувала й друга думка, що політика гетьманського уряду се курс на відбудову одної, неподільної Росиї, приверненя рос. монархії, що задля сього роблять ся всї можливі приготованя, на всї відповідальні посади спроваджуєть ся відомих петербурських старорежімців. Під позірною українізациєю держ. житя вела ся явна русифікация. Через те гетьманська політика не найшла нїде симпатиї, крім поміщиків, та й то не всїх, Цїкаво, що на Лївобережу заснував ся був союз українських поміщиків, котрі гостро критикували політику гетьмана, уважаючи насаджуваний ним політичний курс убійчим для української держави.

Проти одностайного фронту „гетьманців" виступив „Український Национально-Державний Союз". В сій політичній організациї об'єднали ся чотири партиї: хлібороби-демократи, социялісти самостійники, соция-

лїсти-федералїсти і українські трудовики, а крім того всеукраїнська спілка заліїзничників, всеукраїнська почтово-телєграфічна спілка, опозицийні військові круги, а частинно ще й земства, кооперативи й українські фінансові інституциї. Головна мета союзу: укріпленє і збереженє за всяку ціну самостійної української держави і утворенє таких социяльних відносин, при котрих могла би істнувати сильна українська держава. Союз постановив оперти ся на середне селянство й трудову інтелїґенцию. Союз ставши на республиканськім становиску, намагав ся найти вихід з Гетьманату тим робом, щоб гетьман був президентом республики. В програмі союзу видне місце займала земельна справа. Велика земельна власність має бути знесена шляхом парцеляциї, зглядно націоналїзациї за викупом. Союз обстоював всї здобутки революциї та конституцию Центр. Ради з деякими поправками. Боротьба проти всяких спроб віднови єдиної, недїлимої Росиї — се начальне гасло союзу. Змагаючи до наміченої мети, союз розпочав переговори з гетьманом і начальником нїмецького штабу ґен. Ґренером. Дня 24. мая депутация союзу вручила гетьманови мемориял, в котрім піднесено диьоглядну полїтику гетьманського уряду. Там вказано між иншим на те, що гетьманський кабінет є неукраїнський по своїм складї і полїтичній орієнтацаї. В кабінет міністрів не увійшли представники українських партий і українських громадських ґруп, тільки росийські кадети, октябристи та представники тих громадських неукраїнських ґруп, котрі завжди ворожо ставились до українського руху й української державности. Сї партиї і ґрупи вславились на Україні своєю обрусительною антидемократичною дїяльностию і покликанє їх до власти збуджує серед мас недовірє до гетьманського уряду. На Україні поширив свою протидержавну й протиукраїнську дїяльність „Русскій Союзъ“, що мобілїзує всї темні сили для віднови „єдїної, нєдєлїмої“. Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого і селянського з'їздів — тодї, як дозволяєть ся на з'їзди представників капіталу, торговлї і великої земельної власности, тільки дратує широкі працюючі маси. Зміна комісарів і комендантів, вязненя і слїдства, настановлюванє нових урядовців з бувших жандармів і полїцейських приставів, котрі — замісць бороти ся з анархією, борють ся з українськими институциями, — дальше розвязуванє демократичних орґанів самоуправи й настановлюванє на їх місце цензових дум і земств, — все те до краю обурює всї верстви українського народу, а особливо селян. Державний лад захитаний. Єдиний вихід із сеї безвихідної ситуациї створенє українського кабінету на национально-демократичній основі, з осіб української орієнтациї, що мали-б повне довірє широких мас. Рівночасно із заходами у гетьмана, „Український Нац.-Держ. Союз“, дня 30. мая звернув ся осібною відозвою до нїмецького народу, вказуючи на важке лихолїтє українського народу. Ледви український нарід скинув з себе віковічне ярмо, московський нарід своїми варварськими ордами залив територию України. Сї орди, руйнуючи Україну й вирізуючи його інтелїґенцию, виразно шадили московську та жидівську кольонїзацию на Україні. З уступленєм московської повени і приходом нїмецько-австрийських — почала зростати у тих, що ненавидїли ідею Української Держави, ненависть до українського народу. Москалї не могли переболїти втрати свого панованя над Українцями, жидівська буржуазия, що по мові зовсїм засимілювала ся з Москазями, у відокремленю від Росиї бачила звуженє і скороченє своєї торговельно-промислової дїяльности; в национальнім і культурнім відродженю і розвитку українського народу добачували Жиди загрозу для свого визиску. Польська шляхта, маючи величезні маєтки на Україні й побоюючись їх втрати в користь українського народу, теж неприхильно поставилась до українського відродженя. Отсї три чинники хотїли-б припинити

дальший розвиток українського народу і для осягненя своїх цїлий ужива-ють ріжних підступів і провокаций. Згадавши Центр. Раду, її лївий характер та опісля природну реакцию в українськім народї проти утопічних і шкідливих захоплень та переворот 29. цьвітня, що при нїмецькій помочи віддав владу в державі чужинцям, союз закликав нїмецький нарід вплинути на свою владу, щоб та не перепиняла Україні зорганїзувати ся на национальній основі.

Також тодїшний голова київської губернської земської управи й голова управи Всеукраїнського Земського Союзу Симон Петлюра звернув ся до нїмецького й австро-угорського послів в Київі з представленєм про нечувані вчинки військ осередних держав на Україні. В звязку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замиканя в тюрму без суду та слїдства українських дїячів. Арештують земських гласних, членів земської управи, а є й випадки, що закривають земські інституциї. Ті арешти виконують ся нїмецьким військом. „Я повинен заявити вам, — писалось в листї — п. Ексцелєнциє, що мене дуже хвилюють сї явища і я не жду від них нїчого доброго не тільки, п. Ексцелєнциє, для України, але й для тої держави, висшим представником влади на Україні котрої являєтесь ви".

Всї отсї заходи не мали успіхів. Гетьман запевнював, що й кадетсько-октябристський кабінет веде национально-державну полїтику, нїмецька командатура взагалї не думала йти на нїякі уступки і з впертостию зарозумілого осла піддержувала своїх росийських пупілїв. Петлюра, що виступив проти арештів українських громадян, сам опинив ся в тюрмі.

Тепер слїд нам приглянутись виглядови і змістови поодиноких партий, що входили в склад „Укр. Нац.-Держ. Союзу". Найправійша і найбільш помірковала з них се українська партия хлїборобів-демократів. Її програма: утворенє сильної середно-селянської власности та национально-державна полїтика. На чолї партиї станув відомий харківський адвокат Міхновський і поміщик Шемет. Близько до партиї стояли дипльоматичний заступник у Відні Вяч. Липинський і відомий публїцист др. Дм. Донцов. В партиї єднало ся заможнїйше селянство Лївобережа і кількадесять українських поміщиків-патриотів та горстка інтелїгенциї. Не велика се партия. Її малочисельність пояснюєть ся тим, що більшість поміщиків і багатого, але малосьвідомого селянства піддержували реекцийну, а з национального боку невиразну полїтику гетьмана і його уряду. З другого боку більшість селянства наслїдком революцийного підйому придержувалась таки „Селянської Спілки", що була під политичним проводом українських социялїстів-революционерів. Всеж таки хлїбороби-демократи вспіли були добути собі сякий-такий вплив на полїтику гетьманського уряду.

Друга союзницька партия — социялїсти-федералїсти — се чисто інтелїгентська партия, зложена з поміркованої української інтелїгенциї. В Центр. Радї була вона представлена дуже слабо і через увесь час вела помірковану полїтику так в справі национальній, як і социяльній. Вона все рішучо виступала проти есерівських експериментів, довгий час держала ся антантської орієнтациї та була проти сепаратизму від Росиї, Відомі її провідники: Єфремов, Нїковський, Шульгин, Дм. Дорошенко, Чопівський, Шелухин, Салїковський, а з молодших Корчинський і Кушнїр. Після перевороту партия основно змінила ся. Від социялїзму і федералїзму партиї мало що лишило ся. На останнім з'їздї, що відбув ся в днях 10—12. мая, партия виразно станула на самостійницькім становиску, а також стала трохи більше радикальною в тактиці. Після перевороту гетьман предкладав партиї вступити в кабінет, але партия заборонила своїм членам брати участь в гетьманськім правительстві. Дм. До-

рошенка, що прийняв пост управителя міністерством закордонних справ, виключено з партиї. Пізнійше, як ми бачили, партия хотїла вже вступити до кабінету, та Німці на се не згоджували ся. Мета партиї: створенє сильної буржуазно-демократичної укр. держави й націоналїзация великої земельної власности.

Трета партия „Укр. Нац.-Держ. Союзу“ — соціялїсти-самостійники. Се найбільш радикальна партия з нац.-держ. союзу. Вона складаєть ся виключно з інтелїґенциї і национально сьвідомого українського офіцирства. Її вплив розтягаєть ся теж на почтових і залїзничних урядовців. Провідником партиї був одеський лїкар др. Луценко, (що пізнійше згинув в бою з большевиками). До видних і провідних членів партиї зачисляють ся проф. Тимченко, Маєвський, бувший товариш військ. міністра, а опісля начальний комендант галицької армії ґен. Греків і Олекс. Степаненко. Се партия национально-демократичного радикалїзму, по своїй психіці найбільше зближена до молодшого поколїня Галичан. Вона займає найбільш непримириме становиско проти Московщини. Мета партиї: сильна українська держава, піднесенє национально-революцийного ентузиязму в масах і широкі соціяльні реформи, котрі забезпечили би внутрішну силу укр. державі.

Четверта партия — українські трудовики, найменша що до числа, складаєть ся з горстки інтелїґенциї, головно з поміж кооператорів, — займає середне місце між соц. фед. і самостійниками. Її становиско теж самостійницьке. Взагалї ріжниці між сими чотирма партиями невеликі. Довший час сподївали ся, що сї партиї зіллють ся в одну национально-демократичну, партию дрібно буржуазного национального радикалїзму і самостійної української державности та утворять чисто национальний кабінет. Так не стало ся на велику шкоду України через невиразне становиско гетьмана, відмовну поставу Німців і ворожу акцию земельних і промислово-торговельних капіталїстів.

Поза „Укр. Нац.-Держ. Союзом“ довший час стояли дві другі ґрупи, що творять окремі течії двох українських соціялїстичних партий, соціялїстів-революционерів і социял-демократів. Переворот завдав їм найбільший удар і довів до найострійшої внутрішної крізи, через що обі партиї фактично порозпадали ся на кілька окремих ґруп. Найбільше потерпіли соціялїсти-революционери. Нїде правди дїти, ся партия перша піднесла клич української республики і українських суверенних установчих зборів, вона довела до проголошеня самостійности України, вона (розумієть ся при привичній у соц. партий демаґоґії) провела до Всеросийських Установчих Зборів 95, а до Всеукраїнської Установчої Ради 150 депутатів (70 прц. всїх депутатів з України. а 95 прц. з поміж українських депутатів), ся партия заключила берестейський мир і закликала Німців на Україну, вона ґуртувала в собі значну скількість сьвідомої української інтелїґенциї та майже всю селянську масу. Соц.-революционери мали абсолютну більшість у всїх земствах України. Удар на партию впав рівночасно з кількох сторін. Гетьманський уряд переслїдував і арештував членів партиї, партиї национально-державного союзу обвинувачували її в большевизмі та доказували, зовсїм слушно, що соц. рев. привели Україну до руїни, росийські партиї на Україні закидували їй буржуазний сепаратизм і шовінїзм, укр. соц. демократи дрібнобуржуазність. Та найбільше підірвала партию внутрішна кріза. У. П. С. Р., се наймолодша українська партия, що фактично повстала на початку революциї 1917 р. Основним ядром партиї були ґуртки української соціялїстичної молодї, що виростали під впливом ідеольоґії росийського народництва. В перших трох місяцях революциї вступила в ряди партиї маса самостійницької молодї, що держала ся головно национально-полїтичної ідеольоґії Дон-

цова, далї орґанїзатори українського селянства і вкінцї велике число бувших членів рос. партиї соц. революционерів, що на початку революциї стали почувати себе Українцями. І тому власне партия не могла бути суцїльна, вона творила конґльомерат ріжних відтїнків і течій. Об'єднуючим звеном партиї треба вважати два гасла: переданє всїєї землї в руки селянства і национальне вызволенє України. Аґрарний і национальний радикалїзм були тою силою, що держала в купі розбіжних людий, переважно вихованих на чужім ідейнім підкладї. Але ті гасла були занадто широкі, щоб надати виразну фізономію партиї, котра вправдї мала спільну програму, але не мала спільної ідеольогії, нї одної тактики, нї спільного настрою. Для зрозуміня тої розбіжности годить ся згадати, що до другого партийного з'їзду, котрий відбув ся в липнї 1917 р. і на якім остаточно усталено програму, в партиї зарисували ся три головні течії: Лївобережцї-інтернационалїсти, Конфедералїсти і ґрупа „Селянської Спілки". Перші стояли більше під впливом росийського социялїзму, були прихильниками чисто клясової полїтики, ставили ся негативно до всякої спілки з иншими українськими партиями, обстоювали социялїзацию на росийський зразок, відносили ся байдужно або навіть ворожо до самостійности й ідеї української державности, вірили, що сучасна революция може знищити владу буржуазиї, всї свої надії покладали на всесьвітну революцию та завзято обстоювали автономію і федерацию, поборюючи буржуазне самостійництво. Лївобережцями називали їх тому, що їх погляди піддержували орґанїзациї Харківщини і Полтавщини. Ядро сеї течії творили люди, що складали ся з учасників таємних дореволюцийних орґанїзаций, переважно молоді студенти та ґімназисти. Конфедералїсти приписували велику вагу нацнональному моментови, ставили ся негативно до автономії і весь час підносили гасло федерациї суверенних республик та ідею українських установчих зборів і клали велику вагу на орґанїзацию українського війська. Ґрупу „Селянської Спілки" творили переважно старші члени партиї. В национальнім питаню визначала ся ця ґрупа опортунїзмом, дальше автономії не йшла, в земельнім питаню обстоювала вона українську социялїзацию, рід националїзациї, що на якийсь час зберігала дрібну індивідуальну власність і не відкидала категорично викупу. — Боротьба між сими течіями виповнювала головний зміст внутрішної боротьби в партиї до липневого з'їзду. Гострі непорозуміня виникали головно в справі аґрарній і национальній. Конфедералїсти обстоювали федерацию в міжнародному розмірі, дві другі течії уважали конфедералїзм буржуазною справою. В земельнім питаню Лївобережцї змагали до социялїзациї на росийський зразок (спілкове землеволодїнє, зрівнюючий принцип, трудова норма і безвикупна конфіската всїх земель та знищенє власности взагалї), а дві другі течії обстоювали социялїзацию, як рід националїзациї. На другім з'їздї мимо гострих ріжниць з'їзд прийняв национальну програму конфедералїстів і социяльну програму Лївобережців. Таким чином партия стала носителькою аґрарного і национального радикалїзму. Се одначе не припинило розбіжности в партиї. Для прикладу згадаю, що тертя істнували й далї, а саме: на військових з'їздах одна частина партиї обстоювала потребу орґанїзациї сильної армії, тодї як друга (Лївоб.) стояла на антимілїтаристичнім принципі; на селянськім з'їздї більша частина прийняла більше помірковану земельну програму, тодї як Лївобережцї обстоювали чисту социялїзацию; підчас першої угоди з росийським тимч. урядом Лївобережцї і „Селянська Спілка" голосували за угодою, а конфедералїсти були проти угоди; в справі участи до Всерос. устан. зборів одна частина Центр. Комітету партиї була за бойкотом виборів, друга за участию у виборах, трета за участию в самих зборах; одна частина обстоювала роздїл компетенциї

між Українськими і Всеросийськими Устан. Зборами, друга всю суверенність признавала Укр. Устан. Зборам; одна частина була за прийнятєм інструкциї тимч. правительства Ген. Секретариятови, друга проти; підчас боротьби з большевиками одні обстоювали радикальну боротьбу, другі змагали до згоди, одні висловлювали ся категорично проти совітської власти, другі (Лївоб.) по части піддержували її; одна частина партиї була проти проголошеня самостійности, та більшість заявила ся за самостійностию; одні були проти берестейського миру, другі заключили його; за кабінету Голубовича, коли Центр. Комітет партиї властиво був Центр. Радою, одні уважали полїтику того мінїстерства реакцийною, другі правильною, а треті були за деякими уступками в земельній справі. Сї розбіжности підкопували дисципліну і моральний авторитет партиї, але страх втратити вплив і фактичну силу доводив до того, що всякі непорозуміня вирішали ся у нутрі партиї. В такім станї компромітациї своєї здатности управляти державою застав партию гетьманський переворот.

Зараз після перевороту відбув ся четвертий з'їзд партиї нелєгально в лїсї за Киівом. На з'їздї було 80 делєгатів, хоч до Київа приїхало 300. Инші не могли потрапити на місце сходин. Тепер зарисували ся дві виразні групи: українські соц. рев. і Лївобережцї-інтернационалїсти. Сї останні остро критикували политику Центр. Комітету, як: сапаратний мир, покликанє Нїмців і боротьбу з большевиками.. Через те партия фактично розколола ся. Одна й друга група вибрала свої окремі Центр. Комітети. За Лївобережцями, сими перелицьованими лївими росийськими есерами, з деструктивним росийським способом думаня, заявили ся деякі орґанїзациї Харківщини, Полтавщини і Чернигівшини. Більшість орґанїзаций тих губерній і всї орґанїзациї Київщини, Волинї, Поділя, Херсонщини, Таврии й Катеринославщини остали при українській течії. Проти Лївобережців виступила також „Селянська Спілка". Центр і праве крило, що після розбитя зорґанїзували ся наново, постановили: 1) вести боротьбу за збереженє самостійної української республики, відкидаючи категорично анархістичні елємснти із сьвітогляду партиї, 2) відносячись ворожо до нїмецької полїтики на Вкраїнї, задержати західну ориєнтацию, уважаючи з'єдиненє Росиї з Україною найбільшим лихом, 3) держати ся демократичного парляментаризму, неґуючи совітську владу, 4) не підносити гасла социяльної революциї, 5) відкинути думку Лївобережців про терор і змагати лише до всенародного зорґанїзованого повстаня для здобутя демократичної республики, 6) звернути головну увагу на осьвідомленє мас, 7) задержати принцип социялїзациї, але радикальних поглядів тримати ся тільки відносно великої земельної власности і 8) змагати до створеня буржуазно-демократичного кабінету і об'єднаня всїх демократично-национальних сил для боротьби проти віднови поміщицько-кадетської геґеномії і об'єдинительних змаганьь з Росиєю. — Опісля партия приступила до нац.-держ. союзу.

Українська социял-демократична робітнича партия (У. С. Д. Р. П.) з виробленою й усталеною програмою, з виробленими й досьвідними людьми, що від початку революциї до кабінету Голубовича делєґувала своїх членів на найвиднїйші місця, що досить зручно й самопевно (за виїмком початкового недоцінюваня большевицької небезпеки) кермувала державним житєм України — занадто відома, щоб довше спиняти ся над нею. Партия, збудована на принципі клясової боротьби, початково не змагала до зірваня всїх вузлів з росийським пролєтариятом, довго вагала ся в справі повної суверенности України, але — ставши раз на обранім шляху — консеквентно піддержувала й борола ся за незалежність укр. республики. Партия рішучо відкинула думку про нагайну владу пролєтарияту, признала за революциєю на Україні важність национального мо-

менту, станула на точці єднаня всїх демократичних сил. Переворот завдав партиї важкий удар, одначе не так дуже болючий, як укр. соц. революционерам. Партия нїколи не думала переходити на нелєґальне становиско, навпаки в половинї мая відбув ся в Київі пятий конґрес, який побіч резолюций, звязаних з робітничою полїтикою, ухвалив отсї резолюциї в справі державної самостійности України:

„Зважаючи на те, що 1) інтереси розвитку продукцийних сил на Україні та звязаного з сим розвитку клясової боротьби пролєтарияту перебувають в непримиримім противорічю з імперияльїстичними тенденциями росийської буржуазиї; 2) що боротьба росийських большевиків з українською демократиєю показала, що й росийський пролєтарият не зміг ще й досї увільнити ся від впливів імперияльїзму росийської буржуазиї і в своїм походї на Україну був лише слїпим знарядом в її руках; 3) що таким чином в сучасній Росиї немає жадної кляси, на допомогу котрої в боротьбі за национально-полїтичну волю міг би сподївати ся український пролєтарият і ціла українська демократия; 4) що при даних умовинах гасло федерациї підносить ся передовсїм яко шлях до реставрациї „єдиної, недїлимої Росиї“ і найбільше в тім заінтересованими помїщицькими і буржуазними колами, — V. конґрес У. С. Д. Р. П. уважає, що необхідним при сучасних умовинах, які складали ся на Україні та в Росиї, провадити рішучу боротьбу з гаслом федерациї з Росиєю, яко з гаслом, направленим проти української революциї й проти інтересів укр. пролєтарияту“.

Для повноти картини треба згадати, що в днях 13. і 14. мая відбув ся в Київі Всеукраїнський територияльний робітничий з'їзд, предметом нарад котрого були дві точки: 1) біжучий полїтичний момент і 2) утворенє орґанїзацийного всеукраїнського центру. Були там заступлені: укр. соц. дем., укр. соц. рев. (з „Селянською Спілкою“ включно), рос. меншевики і большевики, жид. „Бунд“ і „Поалей-Ціон“. Постановлено бороти ся проти гетьманської реакциї, а за 1) українською незалежною республикою (ся ухвала не вийшла щирою від усїх партий), 2) за Укр. Устан. Збори, 3) за передачу землї без викупу в руки трудового народу, 4) за широку законодатну охорону працї, за державну контролю над виробом і восьмигодинний робочий день, 5) за повну волю коаліций, страйків, зборів, слова та друку, 6) за непорушність демократичних орґанів місцевої самоуправи та усїх вольностий, проголошених третим і четвертим унїверсалами У. Ц. Ради і 7) за повну рівноправність национальностий і нац.-персональну автономію.

В короткім представленю намітили ми головні українські партиї та ґрупи, на котрі поділило ся громадянство України. Наше представленє не вичерпує всїх напрямів і детайлїв. Тут знову зарисували ся два великі табори з ріжними посередними переходами. З одного боку гетьман із своїми реакционерами і русифікаторами, зглядно „Малоросами“ за виїмком Дм. Дорошенка, Василенка і Бутенка, по другім боцї український социяльїстичний табор. В серединї стояв початково Нац. Держ. Союз, будучи в опозициї до гетьманського режіму і змагаючи до захопленя керми в свої руки. Нїякі змаганя до компромісу між вчерашним і нинїшним не повели ся. Україну залягла нїч чорної реакциї. Тодї, як з великих вогнїв революциї, насталена сьвідомим почутєм, виходила українська нация, Україна офіцияльно дійшла до стану держави без нациї. В тім сумнім і скрутнім периодї найновійшої доби української істориї вельми потїшаючим явищем був незвичайний зріст национальної сьвідомости серед широких народних мас. Рівнорядно з урядово-українською русифікациєю йшла неурядова українська українїзация. Українська ґазета й українська книжка найшли небувалий попит і величезне поширенє. На

цілім просторі України повстали самочинно десятки найріжнороднїйших видавництв, сотки українських книгарень, що стали розсадниками української культури, укр. мови й, розуміеть ся, українського слова. Саме тодї, коли горіли українські села, палені втихомирителями, що багнетами, й тюрмами приводили до „обиклого послушенства піддаих“ ясновельможного пана гетьмана, — вогонь, що відбивав ся луною пожежі на зорянім небі України, був одночасно тим вогнем, що прожирав скорупу темноти й безпросьвітности українського народу. Се була єдина користь, спричинена переворотом.

Серед тих противних течій, напрямків, струй, все таки гетьманська влада звільна находила деяке право горожанства. Правда, становиско сутоукраїнських партий до гетьмана і його уряду відбилось в деяких місцях на селах активними виступами селянства, що гуртувалось в „Селянській Спілці“. Походженє гетьманської власти було широким народним масам, хоч вони й не захоплювались Ц. Радою в останній фазї її істнованя — переважно чуже. Треба було часу, щоб народ примирити з доконаним фактом.

Перед гетьманською владою станули важкі завданя: скріпити основи української державности через створенє державно-адмінїстративного апарату, через утворенє достаточно сильної і карної армії, через управильненє фінансової полїтики, через заключенє миру з Росиєю, через навязанє добросусїдських зносин із сумежними державами, через переведенє земельної реформи, через піднесенє культурного рівня народу, через притягненє до державного будівництва всїх творчих елєментів в державі, через заведенє ладу і спокою та через відзисканє втрачених або призначених на втрату земель.

Заки одначе намітимо коротко дальшу дїяльність гетьмана і його уряду треба зазначити полїтику містерій, ведену Нїмцями на Україні на спілку з глашатаями „єдиної, недїлимої Росиї“. „Спомагаючи“ українську державність, Нїмці одночасно почали думати й про велику Росию, котру забагли взяти в свою аренду. Щоб про се переконати ся, досить згадати про деякі справи. І так Крим, сю нерозривно звязану з Україною країну, постановлено „самоопредїлити“, т. зн. всіми силами змагати до того, щоб Крим не належав до України. Друга справа, се справа чорноморської фльоти, котру нищено, рабовано, забирано і розбирано, щоб тільки Україна остала в найбільшій залежности від Нїмеччини і її аліянток. Трета справа — справа Кубанщини, що, заселена Українцями, змагала до з'єдиненя з матїрним пнем. Але в головах деяких полїтиків, що були в порозуміню з Нїмеччиною, повстала думка „юго-восточного союза“, зложена з Донщини, Астраханщини, Ставропільщини і Кубанщини, котру силоміць впихано до того союзу. До тогож саме тодї Кубанщина була в руках большевиків. Для її визволеня справлено туди Алексеївців, котрі, створивши „юго-восточний союзъ“, мали зачати відбудову Росиї. Україну, котра фактично втратила вже Бесарабію і тратила Холмщину, обмотувано ріжними інтригами, обмежувано її з усїх сторін, щоб тільки не допустити до її зросту і могутности. Серед таких обставин не тільки не могло бути мови про відзисканє втрачених земель, але заходила небезпека дальших втрат. В звязку з тим поширились чутки про зреченє гетьмана настоювати на створенє окремої української провінциї в Австриї. Як опісля виявило ся, на заяву австрийського посла гр. Форґача, що Австро-Угорщина зборонюєть ся виконати пункти тайного договору (додатку до берестейського миру), гетьман мав заявити протест з додатком, що Україна не має сили переперти свої права.

Через союз з чужими силами, без опертя на сьвідомій помочи і участи народу ціла українська полїтика безнастанно хитала ся. У нутрі

девжави кипіло. Українські кола умисно поставлено поза рамки державного будівництва, „скріпленє державних основ“ продовжувало ся через насаджуванє чорносотенців на найбільш відповідальних місцях. Роз'ючуванє цілих партий допроваджувано до краю через неймовірні скандали. Таким політичним скандалом европейської слави був процес бувшого мін. військових справ Жуковського і тов. Гетьманська влада, видаючи німецькому воєнному судови українських горожан, не мала почутя власної гідности, ні трохи не шанувала достоїнства Рідного Краю. — Українська валюта зайшла в якийсь глухий кут. Україну засипувано керенками, совітською валютою, обвантажувано її міліярдами рублів, гроші поховано в найтайнійші скритки, вкінці забракло вимінних знаків. Вистане згадати, що залізничники довший час сповняли службу, не одержуючи ніякої плати. Центр. Рада пильнійше дбала про українську валюту, прийняла запропоновану проф. Грушевським гривню за грошеву одиницю і вислала окрему комісию до Берліна для друку грошевих знаків. Гетьманське правительство, в котрім засідали самі спеціялісти, „ділові люди“, не мало иншого діла, як боротьбу з революцією і українством. Про армію йшли дуже живі балачки, але армії не творено, крім сердюцької дивізії при гетьмані, зложеної з 5.000 людий, синів багатих селян — дуків. Гетьман мав іще свої наємні відділи, складені з росийських офіцирів. В міністерсві війни йшли нарада, розроблювано пляни, розміщувано корпуси по Україні, та ані кроком не поступлено в напрямі реалізації тих плянів аж до упадку Гетьманату.

Одним прислужив ся гетьман в деякій мірі, а саме створенєм двох українських університетів: в Київі й Камянці. Дня 5. серпня рада міністрів ухвалила перетворити український народний університет в Київі на державний з чотирма факультетами, задержуючи одночасно росийський університет. Тоді наступила й постанова що до заснованя камянецького університету. Отворенє київського університету відбуло ся 6. жовтня, а камянецького 23. жовтня. Крім того полтавське товариство „Просьвіта“ постановило створити в Полтаві фільольогічний університеський виділ, що мав бути завязком третого українського університету. З припорученя правительства розпочато теж праці коло заснованя української академії наук в Київі.

На всім протязі істнованя Гетьманату вели ся мирові переговори з росийською совітською республикою без жадного позитивного висліду. На основі 6-тої статі німецько-росийського мирового договору (а властиво диктату), підписаного в Берестю 3. марта, Московщина зобовязала ся негайно заключити мир з Україною. В 6. статі писало ся: „Росия обовязуєть ся негайно заключити мир з Українською Народною Республикою і признати мировий договір між сею державою та державами почвірного союзу. Українську територию негайно очистить ся від росийських військ і росийської червоної гвардиї. Росия припиняє всяку агітацию чи пропаганду проти правительства чи публичних установ Української Нар. Республики“. Притиснені до муру большевики 3. цьвітня звернули ся до українського правительства з мировими пропозициями. Дня 17. цьвітня Рада народних міністрів постановила прийняти проєкт большевиків в справі мирових переговорів. Місцем переговорів запропоновано з української сторони місто Курськ. Одночасно запропоновано большевикам до переговорів: залишити переслїдуванє Українців на териториї совітської республики, признати тимчасовими українськими консулями осіб, вибраних українськими кольоніями, дозволити Українцям переїзд на Україну і не заборонювати друку українських газет і книжок. Росийська мирова делєгация прибула до Курська, дожидаючи прибутя української делєгациї. Тимчасом в Київі відбув ся переворот. Большевицька делєгация, не ді-

ждавшись української, прибула до Київа в супроводі німецьких офіцирів. Не заставши Центр. Ради, російська делєґация вступила на шлях переговорів з гетьманським правительством. Як делєґати російської совітської республики прибули Хр. Раковський (бувший провідник румунських соціялістів) і Д. Мануїльський, з українського боку ґенер. судия С. Шелухин. В склад української делєґациї входили ще Кистяківський, проф. Айхельман, Барановський, Свіцин, Лїнниченко і Слівінський. Переговори почали ся 23. мая в салї засїдань Малої Ради. На першу чергу прийшла справа уповноважненя, опісля справа демаркацийної лїнії та повернення ваґонів і паровозів, забраних большевиками з України. Справа переговорів відразу прийняла затяжний характер. Вкінцї 12. червня підписано тимчасовий договір при спиненє боєвої акциї і поворот своїх горожан до матїрного краю. Переговори затягали ся в безконечність. Большевицькі делєґати придержували ся тут тої самої тактики, що Троцький в Берестю. Для внутрішної консолїдациї Україні потрібні були межі і мир. Большевики, не тратячи надії на всесьвітну революцию, тягли переговори в нескінченість, що їм і вдало ся. Для розмежованя України від Росиї українська мирова делєґация поставила етноґрафічний принцип з поправками, яких вимагають державні, економічні, адміністративні, ґеоґрафічні і национально-культурні умови. Російська делєґация обстоювала принцип самоозначеня в своїм особлившім розуміню, а коли й прийняла опісля етнографічну засаду, то запропонувала таку межу, на основі котрої до совітської республики повинні були відійти 4 повіти Волинї, частина Чернигівщини, Харківщини й Катеринославщини. По сїй межі до Росиї відходив величезний шмат Дон. басейну, з 2 пів міл. української людности з усїми копальнями антрациту й камяного вугля. Так ішло в полїтичній комісиї. В двох других комісиях, а саме фінансовій і економічній ставили большевики ще більш дивоглядні пропозициї. Вимоги російської делєґациї, щоб Україна перебрала на себе відповідальність за керенки і инші ґроші, друковані совітським урядом, дальше, щоб Україна заплатила Росиї втрати, які та має через повстанє незалежної української держави — тільки зводили в нївець всякі переговори. Крім того від української делєґациї вимагано, щоб всякі спірні питаня передати до вирішеня Ґаґському трибуналови, що відсувало би заключенє дефінїтивного миру на десятки лїт, бо ні Україна ні совітська республика покищо не є членами того трибуналу. Через се все кождого дня ставало ясно, що мирові переговори з большевиками не доведуть до нїякої мети. О се зрештою й ходило большевицьким делєґатам, котрі вкінцї на укр. ультимат перервали переговори і виїхали в Московщину, щоб опісля з'явити ся в Київі в характері „українських“ совіт. комісарів.

При таких внутрішних і зовнїшних умовах відносини в державі не могла сконсолїдувати ся. Єднали ся партиї, але державне будівництво ні трохи не поступило вперед. Найважнїйша для широких мас справа земельної реформи застрягла на мертвій точцї. Зрештою, по правдї гетьманське правительство не бажало собі нїякої реформи, що найбільше могло попирати добровільну парцеляцию через селянський (крестянський) банк. Засаду самостійности української держави почато нарушувати не лиш реакцийно-монархічними колами, але й членами правительства. Такі факти, як богослуженя за царя Миколу II., вбитого большевиками — були ще дрібничкою супроти того, що в часї, коли гетьман при кождій нагодї деклямував про самостійність, незалежність і суверенність української держави, голова його уряду Ф. Лизогуб в часї своєї поїздки до Берлїна заговорив про федерацию. А тут наступали важливі події. Велика війна двох сьвітових бльоків — антанти і почвірного союзу — зближала ся до свого трагічного закінченя. Гетьман не знав, як поставить

ся до Сходу Европи побідна антанта, а бажав за всяку ціну вдержати ся при власти. Тому хитав ся то в один бік, то в другий.

Український Национально-Державний Союз, зложений початково із чотирох дрібнобуржуазних партий, в дальшім своїм розвою збільшив ся і поширив ся через вступленє в його склад соц. революционерів і соц. демократів, так що поза ним остали лише відломки крайних лївих. На його чолї станув популярний президент бувшого Секретарияту В. Винниченко. В союзї об'єднали ся не тільки партиї, але й всякі культурні та професиональні орґанїзациї. Таким чином союз став силою, котра при всїх бурях і поворотах колеса істориї могла відіграти рішаючу ролю. Гетьман раз конферував з национальним союзом, другий раз зносив ся з представниками „єдиної, недїлимої". В жовтнї гетьман звернув ся до голови ради міністрів з листом, в котрім поручив йому приступити до розробленя закону про державний сойм, значить: гетьман бажав вступити на шлях парляментаризму. Кождий день приносив нові несподїванки. Гетьманський кабінет нащупував ґрунт під ногами, котрий був дуже хиткий. Примара монархічної Росиї з'явила ся перед очима гетьманських мінїстрів. В половинї жовтня відбув ся в Київі з'їзд чотирох дум під знаком об'єднаня всїх росийських елєментів для відбудованя з'єдиненої Росиї в формі конституцийної монархиї. Група гетьманських мінїстрів, що станула на становиску ухвал того з'їзду, подала гетьманови записку про заграничну полїтику, котру підписали мінїстри: Василенко, Ржепецький, Гербель, Ґутник, Романов, Зїнківський, Колокольцов, Вагнер, держ. контр. Афанасїв та держ. секр. Завадський. В записцї сказано, що на передодні мировоґ конференциї стоїть перед Україною велике завданє. В імя своєї будуччини Україна повинна явитись на конференцию з ясною програмою бажаних для неї відносин до инших держав, особливо до тих, що повстали після розпаду Росиї, а з окрема до Великоросиї. На думку авторів записки, до сього можна змагати двома шляхами: або будувати і зміцнювати українську державу, користуючись занепадом та безладєм в Росиї — або допомогти їй стати на ноги, увійшовши в спілку з новими державами, що повстали на руїнах Росиї, задля утвореня нової Росиї. Записка стверджує, що екон. і всякі инші відносини вимагають обєднаня „руських держав", частина мінїстрів, гетьманського кабінету радить гетьманови в напрямі обєднаня провадити зовнїшну полїтику. Записка кінчить ся страхітями, що мовляв, як Україна стояти-ме з боку і байдужно в боротьбі з большевиками, то придбає довкола себе лютих ворогів, котрі мститись-муть на нїй за те, що не допомогла руським людям повалити совітську республику; в противнім випадку, як-що допоможе їм зібрати руські землї, може бути певна вибаченя за ту самостійницьку полїтику, яку вела досї. Ось так десять членів українського правительства зайняло становиско, що з погляду державного права є нїчим иншим, як тільки державною зрадою. Проти сього виступила меншість кабінету, а саме: голова ради мін. Лизогуб, мін. вн. справ Кістяківський, мін. загр. справ Д. Дорошенко, мін. шляхів Бутенко і мін. здоровля Любинський. Прийшло до крізи, котра покінчила ся димісиєю цїлого кабінету. Ф. Лизогуб одержав місию створити новий кабінет, в котрий мало увійти більше осіб певної української орієнтациї. Дня 24. жовтня гетьман затвердив новий кабінет у такім складї: голова Ради мін. — Ф. Лизогуб, управляючий мін. внутр. справ — В. Рейнбот, мін. військ. справ — А. Рогоза, мін. закорд. справ — Д. Дорошенко, мін. народ. осьвіти — П. Стебницький, мін. працї — М. Славинський, мін. суд. справ — А. Вязлов, мін. ісповідань — А. Лотоцький. мін. залїзниць — Б. Бутенко, мін. нар. здоровля — В. Любинський, мін. фінансів — А. Ржепецький, мін. харчових справ — С. Гербель, мін. земельних справ — В. Леонтович, мін. торг.

і промислу — С. Мерінг, держ. контрольор — Петров, держ. секр. — Завадський. З поміж членів старого кабінету остали між иншим Ржепецький і Гербель, — автори записки про „єдиную, неділимую“ на домаганє німецькой команди. В рядах Нац. Союзу зродили ся нові надії, а саме, що так довго відволїкана земельна реформа тепер найде свою остаточну розвязку; що скінчить ся безконтрольне пановане земельних власників і „протофісу“ (орґанїзация капіталїстів); що до голосу прийде демократичний сойм, котрий дасть конституцию українській державі, згідну з духом часу; що українські дїячі, заарештовані попередним урядом, будуть випущені на волю; що українські селяни і робітники, забрані силою до Німеччини на примусові роботи за свою неблагонадійність, вернуть до Рідного Краю; що для захисту і зміцненя держави буде створена українська армія; що настане повна воля, свобода слова і друку та загалом всї громадянські свободи будуть шановані і перестерігані. Так не стало ся. Мінїстри Українцї були майоризовані в гетьманськім правительстві. Сам гетьман, позірно піддержуючи национально-українську струю і дальше стоячи на ґрунтї державної незалежности, одночасно навязував зносини з донським отаманом Красновим і ґен. добровольческої армії Денїкіном. На початку падолиста гетьман мав побаченя з Красновим. Сей останний виголосив промову до гетьмана, з котрої виразно пробивала ся дальша мета дїяльности гетьмана. „Вам, ваша сьвітлосте, припав тяжкий шлях, але славний“ - говорив він. — Той славний і тяжкий шлях — се-ж нїщо инше, як збиранє „руських земель“, віднова єдиної й неділимої Росиї.

Всї надії завели. Национальному Союзови, вичерпавши всї засоби мирних заходів задля того, щоб Україна була справдї українською, не було иншого виходу, як збройно виступити до боротьби з ненависним Гетьманатом. До своєї розпорядимости мав Союз Сїчових Стрільців, що — зорґанїзувавшись наново на твердій дисциплїні, тимчасом стояли в Білій Церкві. За Союзом стояли великі маси селянства із зброєю, перехованою з часів демобілїзациї, готові до активного виступу. Крім того орґанїзовано цїлий корпус, позірно для допомоги Українцям в Галичинї, а в дійсности до боротьби з реакциєю. На 17. падолиста скликав Нац. Союз до Київа Український Национальний Конґрес для обговореня сучасного міжнародного становиска і перспектив на будуче. Конґрес мав бути зложений на дуже широкій основі — так, щоб міг виявити справдїшну думку України. Не лише державна Україна, але й Галичина, Донщина, Холмщина, Бесарабія, Чорноморщина, Кубань і Крим — мали мати своїх представників на Конґресї. Та серед найгарячійших підготовань до Конґресу, мін. внутр. справ Рейнбот відмовив дозволу на скликанє Конґресу. Тодї Национальний Союз почав півявно приготовлятись до активного виступу. Дня 13. падолиста в „Українськім клюбі“ відбуло ся полїтичне засїданє, в котрім взяло участь багато полїтичних дїячів та бувші члени Центр. Ради. Головні бесїдники, Винниченко і Петлюра (вже випущений з тюрми), закликали українські ґрупи проявити більшу дїяльність. Разом з тим почали ся переговори української демократиї з демократиєю инших национальностий задля спільного виступу. Гетьманськo реакцийний табор теж орґанїзував ся. Збирали ся наємні росийські офіцири, на східній межі України стояв Денїкін із своєю добровольческою армією, на орґанїзацию котрої гетьманський уряд виасиґнував 200 міл. карбованцїв. Реакция піднесла голову. Вже не треба було числити ся з державною незалежностию України. Преціньу сьвітовій війні побідила антанта, союзником котрої була Росия. Сподіючись, що вже в найближших днях повстане велика Росия, гетьман 15. падолиста усунув недавно створений кабінет, а покликав новий, зложений з самих Москалїв. Одно-

часно появила ся гетьманська грамота, якою Україну злучено з Росиєю. У відповідь на се Национальний Союз покликав нарід до зброї. На цілій Україні загорілось повстанє проти Гетьманату. За Нац. Союзом станули Сїч. Стрільці, до котрих прилучила ся сердюцька дивізия, частина бувшої бригади Натієва і залізнодорожна охорона. Нач. отаманом укр. військ став Петлюра. Республиканські укр. війська занимали міста на Правобережу, проголошуючи всюди гетьманську власть скасованою. На Лівобережу вів акцию ґен. Болбочан. Тільки в Київі держав ся іще до половини грудня добровольческий корпус, найнятий Скоропадським, під нач. командою кн. Долгорукого. Нїмці, зі страху перед пімстою за свої лиходїйства, держали ся невтрально. В половині грудня розбито добровольческий корпус, а гетьман і його правительство втїкли за кордон.

Так ганебно закінчила ся нова Гетьманщина, одна страшна дія з великої драми „Відродженє України".

VI. Наддністрянська Україна.

Галичина в часї війни. Австро-Угорщина і Галичина. Австрия перед упадком. Дві розвязки української справи в Галичині. Укр. Национальні Збори. Польська Лїкв. Комісия і Галичина. День 1. падолиста у Львові. Відозва до Українського Народу. Львів тереном боротьби. Вихід укр. військ зі Львова. Станиславів новий осїдок укр. правительства. Орґанізация держави. З'єдиненє українських земель.

Війна, що вибухла в серпні 1914 р., отворила перед Українцями, а головно перед Українцями австро-угорської монархії дивно оптимістичні перспективи. Сучасне поколїнє, що не бачило й не переживало війни, не допускало навіть в найбільш фантастичних снах, що українському народови Австро-Угорщини доведеть ся відразу вступити на довгий і тернистий шлях, засіяний кістками і сполочений кровю, закиданий згарищами і руїнами, осьвічений луною пожеж. Одночасно з тим, мало хто здогадував ся, що сїй маленкій країні, Галичині, прийдеть ся відіграти на протязї війни таку імпозантну ролю у винесеню української справи на міжнародний полїтичний ринок і у твореню основ української державности. Живемо в часах найбільших полїтичних і социяльних потрясень, чуємо на своїм тїлї і на своїй душі важкий тягар щоденних болїв і турбот, живемо хвилевими вражінями, а вухом ловимо кождий стукіт; се все не є пригоже задля зрозуміня величі, сили, імпозантности і широкої скалї переживань нашого поколїня. А преціньь за пять з половиною лїт пережили ми мпоговажну, ще не закінчену добу радошів і смутків, ясної, наївної й захоплюючої віри й надії — та пригнїчуючої, вбійчої знеохоти і зневіри. Гомонїли серед нас звуки бадьорих пісень про щасливу будуччину й понуро-зловіщо доносились напіви похоронних співів.

Пригадаймо в коротенькім реєстрі деякі факти: Початок війни застає Українців двоєдиної монархії з сильною вірою в центральні держави. Можна сьміло сказати, що поза жмінкою тзв. москвофілів всї укр. партиї заявили ся за центральними державами. Се явище було зовсїм природне, бо-ж в царській імперії Українцям нїчого було шукати. І в той час, коли Українці, обовязково і з власних побудів (Українські Сїчові Стрільці) спішили під австрийські прапори, вороги українського народу задумали пекольне дїло: вигубити українську інтелїґенцию, щоби з хлопською масою, позбавленою проводу, поступити по своїй вподобі. Наступила росийська інвазия, котра мала свої лихі й добрі сторони. Росийський уряд сотки української інтелїґенциї загнав в далеку Сибір, тисячі запроторив в тюрми; з другого боку Галичина, як осередок українського культурного й полїтичного руху, мала великий вплив на розбудженє нацио-

нальної сьвідомости серед росийських Українців. Галицька еміграция в західно-австрийських краях, а головно у Відні, перенїсши переслїдуваня, взяла ся за пропаганду української справи серед чужинців. В сім напрямі валичезну ролю відіграли українські публїцисти й письменники та „Союз визволеня України“ Українська воєнно-полїтична плятформа загально відома: український коронний край в межах Австриї та створенє осібної державної одиниці із українських земель, видертих Росиї. Вже тодї наші полїтики, у видвиганю на перше місце своєї льояльности, поповнили непростиму помилку, спираючись на р о з'є д н ю ю ч і й з а с а д ї, між тим, коли на першім місцї все і всюди мусить бути видвигане змаганє до з'єднаня українських земель.

Мимо сеї найбільш льояльної програми австрийське правительство нї разу не стало на шлях реалїзациї хоч-би частини українських домагань. Навпаки, всї обіцянки кабінету гр. Штірка служили тільки для миленя очий українських полїтиків, а разом з тим і українського громадянства. По росийській інвазиї розпочала ся друга серия арештів. Заповнили ся Талєргофи, Гмінди й инші арештантсько-концентрацийні табори. Адмінїстрация краю, ворожа українському народови, спираючись на воєнний стан, здвоєними зусилями продовжала давну ворожу лїнїю супроти Українців. Одночасно видушувано від українського населеня останний гріш на веденє війни, останні запаси поживи для запровіянтованя армії. Переходячі і фронтові війська нищили й руйнували добро населеня, цїлі села зникали з лиця землї, стрілецькі рови попересинали урожайні поля. Всякі хороби і пошести, а особливо полові недуги, занесені військом, вдерли ся в здоровий орґанїзм населеня.

Серед такого, більше як нужденного, вегетованя позиция наших полїтичних представників була незвичайно утруднена, коли взяти на увагу ще й ту обставину, що Українцї із своєю териториєю були завжди призначені на торг, на заплату комусь иншому. Серед таких невідрадних обставин з'явив ся 4. падолиста 1916. тзв. а к т 5. п а д о л и с т а, яким осередні держави проклямували утворенє незалежної Польщі, а крім того Австрия проголосила в і д о к р е м л е н є Г а л и ч и н и. Що до першого, то український нарід, котрий столїтями змагав до свободи, повитав повстанє польської держави із симпатиєю. Відокремленє Галичини було нїчим иншим, як ударом в скервавлені груди українського народу. І тепер українська полїтика, замість змагати до поширеня прав українського народу, була приневолена всю свою енергію звернути на відбитє вимірених в нас ударів. Падолистовий акт довів до перегрупованя українського полїтичного представництва. Довголїтний полїтичний провідник австрийських Українців, др. К. Левицький, відійшов в сутїнь. До проводу прийшли нові люди з д р. Е в г. П е т р у ш е в и ч е м на чолї. Ся переміна в нїчім не змінила положеня українського народу. „Українська Парляментарна Репрезентация“ не змінила нї полїтичного напряму, нї тактики. Все остало по старому — за виїмком внутрішної боротьби в лонї найбільшої галицько-української партиї — национально-демократичної. Українські надії зросли значно з вибухом великої росийської революциї, прибираючи на змістї по заключеню берестейського миру. На основі додаткових умов між Австро-Угорщиною і Українською Народною Республикою Галичина, як невдатний твір, що повстав через споєнє двох окремих частин: Великого Краківського Князївства з Князївствами Осьвєнцїмським і Заторським та Королївства Галичини, — мала бути подїлена на свої складові частини: на польське Краківське Князївство і українське Королїство Галичини. До кінця червня 1918. мав бути переведений подїл Галичини, та австрийське правительство, як вже стільки разів, так і тепер обмануло український нарід. Австро-угорський посол в Київі гр. Форґач намовляв

гетьмана, щоб той відступив від додаткового договору, а коли се не повело ся, привичним способом австро-угорської дипльоматиї в короткій дорозї заявив, що Австрия не виконає прийнятого обовязку, а своє правительство повідомив, немов-то гетьман сам не настає на виконанє.

Хоч як прикро діткнуло се український загал, одначе нїхто не попадав в чорну зневіру. Всї бачили наглядно, що Австро-Угорщина хилить ся до неминучого упадку, та що сяк чи так перед українською Галичиною стоїть красша будуччина.

Австро-Угоршина, штучно склеєна держава, як великодержава повстала з дробів ріжних народів, котрі хоронили ся під омофором австрийської династиї задля оборони перед турецькою навалою. З тих национальних дробів, до котрих опісля влучено деякі териториї по подїлах Польщі, повстала велика наддунайська монархія. В новітних часах, при змінених умовах, коли давна загроза перестала істнувати, а сучасна війна на перший плян видвигнула права народів, национальні аспірациї мусїли звести в нївець всякі династичні амбіциї. Права народів, видвигнуті великою росийською революциєю — мусїли найти свою розвязку в розсадженю тих ріжнонациональних держав, де були народи-пани і народи-раби. Мрії перетворювали ся в дїйсність, зближав ся новий порядок сьвіта, опертий на відомій дефінїциї прав народів Вільзона, президента З'єдинених Держав. Підставою нового порядку є право самоозначеня народів. Национальна территория або заселена через більшість членів даної нациї має свобідно постановляти про свою долю, про свою державну приналежність. Нициональні меншости тої территориї мають мати забезпеченє своїх национальних, культурних і полїтичних прав. Індивідуальність кождого народу мусить бути вповнї пошанована. „Народи і провінциї не можуть бути перекидані, як предмети або кости до гри, зпід влади одної держави під власть другої, хоч-би ходило о велику гру рівноваги сил, здискредитованої тепер по всї часи". Зближаючий ся мир мусить бути побудований на справедливости, всякі привілеї є виключені, рівні права для всїх народів. — Ясне, що при реалїзациї отсих засад не могли вдержати ся при істнованю ріжнонациональні держави. а в першій мірі Росия, Австро-Угорщина і Туреччина.

Осередні держави, як ми се вже бачили в берестейських дискусиях, обстоювали забезпеченє прав народів в рамах поодиноких держав парляментарним шляхом. Одначе таке становиско, підкріплене оружною силою почвірного союзу, захитало ся з хвилею, коли воєнне положенє змінило ся на некористь австро-нїмецького блюку. Під кінець вересня англїйські війська вдерли ся до Болгариї, болгарське правительство звернуло ся до антанти з просьбою о завішенє зброї. Зближала ся ліквідация мілїтарної могутности осередних держав. Треба було ратувати перед неминуючою катастрофою, що тільки далось би вратувати. І ось дня 1-го жовтня 1918. австрийський президент мінїстрів бар. Гуссарек заговорив в парляментї про автономію австрийських народів. Та се уступство правительства нїкого вже не вдоволило. Кождий нарід змагав тепер вже не до куцої автономії, тільки до державности.

Азстрия все ще сподївала ся тзв. австро-польської розвязки. намагаючись прилучити до польського королївства Холмщину, Підляше і Сх. Галичину. Проти торгу українськ. землями зірвав ся в Галичинї однодушний протест українського народу. По всїх усюдах, в містах, місточках і селах відбували ся протестуючі віча. Австрийське правительство втратило в очах Українців всякий кредит. Дійшло до того, що в Австриї вже нїхто не оглядав ся на Австрию. Не оглядав ся на неї й український нарід. Тільки частина українських полїтиків вірила, що преціньь побідна антанта

при умовах миру так страшно не скривдить Австриї, тому й держала ся навіть тепер тзв. австрийської ориєнтациї. З огляду на неясний політичний момент і такий погляд, хоч минав ся він із змаганями укр. загалу, був в деякій мірі оправданий. В Австриї, яка, обкроєна, не могла би вже загрожувати нашому национальному й социяльному розвиткови, думали ті політики — з огляду на слабість українськії держави — найти захист перед імперіялїстичним напором найблизших сусїдів. Спираючись на Вільзонівські принципи Польська Реґенційна Рада дня 8. жовтня проголосила незалежну Польщу, а вже на другий день (9. X.) віденське польське коло ухвалило домаганє: „злучити (в польській державі) землї, на яких польський нарід історично й культурно має домінуюче становиско". Такі польські домаганя не сприяли безпосередному порозуміню між Українцями й Поляками. Порозумінє було можливе тільки під тою умовою, коли-б Поляки згодили ся на переговори на тему, як забезпечити права национальних меншостий по обох боках лїнії Сяну.

Остаточно в жовтнї скристалїзували ся думки між українським громадянством про дальшу долю Української Галичини, Буковини й північної (української) Угорщини. Як вже згадано, частина українських політиків та значний відсоток членів национально-демократичної і радикальної партий були за утворенєм з тих областий окремої самостійної держави, котра — приноровлюючись до дальшого розвитку подій — увійде в склад Великої України або в федеративну звязь з новою Австриєю. Друга, значно більша частина українського громадянства, а саме: укр. соц. демократична партия, більшість радикальної партиї (селянство), частина нац. демократичної партиї, Українські Сїчові Стрільцї і студентство заявило ся за з'єдиненєм всїх українських земель в одній великій українській державі без застережень. За такою розвязкою української справи виступав в австрийськім парляментї пос. Семен Вітик. Українське студентство на своїм зібраню дня 13. жовтня ухвалило таку резолюцию: „Українське студентство, стоячи на ґрунтї самоозначеня народів, ставить одиноко оправдане, доцїльне, невідкличне і справедливе домаганє з'єдиненя всїх українських земель, заселених українським народом, в одну державну цїлість, у від нїкого незалежну, демократичну українську державу". Одночасно зібранє „з великим вдоволенєм витає проклямацию незалежної Польщі, зложеної з безуслівно польських земель, то значить: етноґрафічно польських просторів, і має повну надїю, що незалежна Польща жити-ме в добрих сусїдських відносинах з незалежною Україною".

На сїм становиску станула теж Головна Рада галицьких, буковинських і угорських Українців в Київі, домагаючись з'єдиненя всїх українських земель в одну суверенну державу.

Тимчасом в державі відбували ся переміни, про які передтим важко було-б і подумати. Дня 16. жовтня появив ся цїсарський манїфест, котрим заповідало ся перетворенє Австриї (без Угорщини!) в союз национальних держав. „Австрия по волї своїх народів має стати ся союзною державою, в якій кождe племя, на области, котру воно заселює, творить свій власний державний орґанїзм". Тимчасове заступство інтересів поодиноких народів передано в руки Национальних Рад, створених з послів до державної рали кождої нациї. По думцї австр. правительства мали бути створені чотири национальні держави: нїмецько-австрийська, чеська, іллїрийська (полудневo-славянська) і українська. Полякам полишено свободу рішень (з огляду на 13 точку Вільзона), Трієст мав творити окреме державне тїло. Справа Боснї й Герцеґовини, а також румунське питанє мали стояти отверті з огляду на Угорщину, якій запо-

ручено інтегральність. Ся останна спроба ратунку Австриї не повела ся, а то тому, 1) що народи мали вже більші аспірациї і засадничо самі бажали вирішувати свою долю і 2) що дня 19. жовтня австро-угорське правительство одержало відповідь Вільзона на ноту з 4. жовтня, в котрій то відповіди Вільзон відступає від автономії для народів Австро-Угорщини і в руки Чехо Словаків і Південних Славян віддає рішенє про істнованє наддунайської монархії. А те рішенє випало некорисно для істнованя монархії.

Серед такого багацтва подій збиралась Українські Національні Збори у Львові дня 19. жовтня 1918. В передодень зборів відбула ся нарада українських парляментарних послів з Галичинн і Буковини, бувших українських соймових послів з Галичини, соймових послів з Буковини, українських членів палати панів, по трох відпоручників укр. партий і представників українською студентства, котрі утворили Українську Национальну Раду, щоби порішити правно державну будучність укр. земель Австро-Угорщини. По основній дискусиї, в котрій зазначили ся дві основні, згадані нами, струї, ухвалено: „Стоячи на становищи самоозначеня народів. Українська Национальна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро Угорщинї, — а з окрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученєм Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини, — творять одноцільну українську територию.

II. Ся українська национальна територия уконституовуєть ся отсим як українська держава. Постановляєть ся поробити приготовні заходи, щоби се рішенє перевести в житє.

III. Взиваєть ся всї национальні меншости на сій українській области, — причім Жидів признаєть ся за окрему национальність, — щоб уконституовали ся і негайно вислали своїх представників до Української Национальної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населеня.

IV. Українська Национальна Рада виготовить конституцию для утвореної сим способом держави на основах: загального, рівного, тайного і безпосередного права голосованя з пропорциональним заступством з правом национально-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для национальних меншостий.

V. Українська Национальна Рада жадає, щоб зорганізована отсе в державу українська територия мала безумовно своїх заступників на мировій конференциї.

VI. Теперішному австро-угорському міністрови заграничних справ гр. Буряновi відмовляєть ся права пересправляти іменем сеї української териториї".

На другий день з'їхали ся до Львова тисячі селян, робітників і інтелїгенциї. Велика саля „Народного Дому" виповнила ся тисячами делєгатів. На всїх коридорах, сходах і на подвірю панував великий стиск. Довшу полїтичну промову виголосив президент Української Национальної Ради Евген Петрушевич. Він представив ті перепони, які в сучасній хвилї не ведуть до з'єднаня українських земель та подав ті причинм, ізза яких Укр. Нац. Рада постановила поки-що проголосити окрему українську державу із земель Австро-Угоршини. Творцї такої розвязки все ще вірили, що вдержить ся наддунайська монархія та що її істнованє буде піддержувати побідна антанта.

Проголошенє української держави прийнято з великим захопленєм, одначе компромісова полїтична лінія українських провідних мужів, те завішуванє в повітрю малої держави, не стрінуло ся з радісним

прийнятєм. Чуло ся наріканя із всїх сторін з такого обороту справи. Не погодились із залишенєм думки про негайне злученє українських земель Австро-Угорщини з Великою Україною ні Українські Сїчові Стрільцї, ні українське студентство, ні українська социял-демократична партия. Вже на самім з'їздї речник тої партиї Микола Ганкевич (котрого присутні стрінули холодно ізза того, що він через увесь час був більше польським, як українським соціялїстом) зложив окрему заяву, що починала ся отсим уступом: „У великій історичній хвилині, коли валять ся основи старого сьвіта і на його руїнах зростає нове житє вольних, самостійних народів, що самі рішають про свою долю і будучність — Национальні Збори Українців австро-угорської держави проголошують торжественно перед цїлим сьвітом, що домаганєм і цїлию усїх Українців є з'єдиненє усїх українських земель, — між иншими українських земель австро-угорської держави в одну державу, що цїлию наших национальних змагань є — з'єдинена, вольна, самостійна українська республика". Того самого дня під вечір відбули ся в салї залїзничників збори У. С. Д. П. На збори прибули теж национал-демократи, радикали й представники студентства. Всї бесїдники, головно селяни й робітники, рішучо обстоювали з'єдиненє українських земель. Вкінцї постановлено: 1) закладати всюди „Комітети з'єднаня українських земель", 2) вибрати депутацию, зложену із заступників усїх партий та вислати до Київа із заявою злуки всїх українських земель і 3) вислати письма до всїх социял-демократичних партий антанти і осередних держав з представленєм справи про злуку укр. земель.

Українське громадянство розкололо ся на два табори. Заповідала ся гостра боротьба, котру припинили випадки, що розіграли ся в державі і в Галичинї. Чехо-Сковаки і Південні Славяни проголосили свої национальні держави. Одночасно з тим поодинокі Национальні Ради збирали ся відкликати з фронту військо своїх територий. Італїйський фронт почав хитати ся. Двоєдина монархія наближувала ся до остаточного упадку.

Польські полїтики, проголосивщи приєднанє до Польщі тих земель, на котрих „польська культура здобула собі домінуюче становиско", почали самочинно, не питаючи згоди українського народу на те, проводити свої пляни і на териториї, заселеній в переважаючій більшости укр. народом, наобласти, на котрій згідно із загально прийнятим правом самоозначеня і цїсарським манїфестом була вже проголошена українська держава. Почалось з того, що Поляки постановили, також без згоди Українців, завести на всїх галицьких залїзницях — замісць дотепер обовязуючої нїмецької мови, польську урядову мову. В тиждень по українській конституантї, дня 28. жовтня, відбули ся в Кракові наради польських послів. Там завязано Польську Лїквідацийну Комісию, якої власть мала розтягати ся теж на цїлу Галичину. Таким чином польські полїтики, а разом з ними і велика більшість польського громадянства зігнорували факт істнованя Української Национальної Ради та факт проголошеня української держави. Між становиском Українців і Поляків заходила і заходить велика ріжниця. Бо коли Українці візвали национальні меншости, а між ними і Поляків, до участи в новім державнім будівництві, то ті останні заперечуючи право самоозначеня народів, самі уважали себе єдино управленими рішати долю і Східної Галичини.

Наближав ся конфлїкт, який мав рішити про те, хто буде господарем в українській Галичинї. Обі сторони проговляли ся до активного виступу. По обох сторонах йшла жива орґанїзацийна робота. Українська Национальна Рада, зглядно її львівська делєґация, змагала до того, щоби стати на шлях державного будівництва. Дня 29. жовтня утворено Украа-

їнський Харчовий Уряд. Того-ж самого дня Укр. Нац. Рада ухвалила устав і інструкції для повітових, сільських та міських орґанізаций У. Н. Р. На другий день У. Н. Р. рішила з огляду на становиско Польськ. Лїкв. Комісиї, котра візвала всї державні, краєві і громадські уряди і на українській териториї підлягати її власти — як орґанови польської держави, видати до всїх урядів в области новоутвореної української держави розпорядок, взиваючи ті уряди уважати всї заряджeня Польської Лїквідацийної Комісиї за позбавлені всякої правної сили і не виконувати їх під відповідальностию перед У. Н. Радою. Поруч з тим Лєґіон Сїчових Стрільців признано за основу і завязок национальної оружної сили укр. держави. Всї українські полки, що оставали у звязи ц. і к. армії піддано під розпорядки Наказному Отаманови У. Н. Ради. Австрийське лїквідацийне правительство проф. Ляммаша (створене по уступленю Гуссарека) і начальну команду австр. армії візвано негайно віддати всї укр. полки до розпорядимости У. Н. Ради.

В межичасї появив ся згаданий вже обіжник Польської Лїквідацийної Комісиї „до всїх урядів державних, краєвих і громадських в Галичинї, Вел. Князївстві Краківським і на Шлеску“, в якім говорило ся про приналежність вичислених земель до Польщі і візвано їх урядувати в імени польської держави. Рівночасно повідомлено австр. правительство, намісника ґр. Гуйна, всї державні уряди та правительства новоутворених национальних держав про перейнятє власти в Галичинї Польською Лїкв. Комісиєю. Для Галичини мав бути призначений з рамени варшавського правительства комісар в особі кн. Витовта Чарторискього.

Супроти отсих кроків Польської Лїкв. Комісиї президия У. Н. Р. залишила шлях ухвав і постанов і намагала ся вступити на шлях фактичного перебраня власти на українській териториї. Під проводом др. Костя Левицького удала ся до намісника ґр. Гуйна делєґация У. Н. Ради, жадаючи від нього переданя влади. Сей відмовив ся, заслонюючись браком інструкций. Таке саме становиско зайняв військовий ком. Львова ґен. Пфеффер. Коли отся вістка розійшла ся у Львові офіцири Сїч. Стрільців та офіцири-Українцї австр. армії, що тодї перебували у Львові (на відпустцї або на студиях) повідомили У. Н. Раду, що вони допоможуть Радї захопити власть у свої руки. В четвер 31. жовтня, в пізних вечірних годинах відбуло ся засїданє У. Н. Ради, на котрім назначено отамана Дмитра Вітовського командантом українських військ. Дня 1. падолиста о год. 3. рано українські офіцири удали ся до касарень 15. полку піх., 19. п. стрільців, 30. бат. стрільців і 41. зап. баталїону. Воякам подано до відома, що на українських землях Австро-Угорщини утворила ся українська держава з тимчасовою верховною владою — Укр. Нац. Радою, приказам котрої від нинїшного дня вони мають повинувати ся. Офіцирів-чужинців усунено, а на їх місце назначено Українців. Віддїли військ з рамени У. Н. Р. обсадили намісництво, команду міста, почту, телєґраф, залїзничі двірцї. Намісника інтерновано, так само ґен. Пфеффера. Сьому останному опісля віддано провід над чужонациональними віддїлами на териториї укр. держави до хвилї їх лїквідациї.

Укр. Нац. Рада, спираючись на праві самоозначеня народів і цїсарським манїфестї, змагала до перейнятя власти мирним і лєґальним шляхом. Коли одначе показало ся се неможливим, то наступило перебранє власти революцийним способом через усуненє австрийської адмінїстрациї. При тім нїяким чином не нарушено прав польської меншости, у Львові не інтерновано анї не арештовано ні одного Поляка; на провінциї в деяких місцях відбули ся поодинокі інтернованя адміністративних урядників, та не тому, що вони здебільшого були Поляками, тільки тому, що вони являли ся представниками старої австрийської

власти, ворожої українському народови. Ніхто не допускав можливости. щоби польський нарід, котрий сам так довго боров ся за свою свободу, наставав на волю українського народу.

Дня 1. падолиста появила ся отся відозва Української Національної Ради:

Український Народе!

Голосимо Тобі вість про Твоє визволенє з віковічної неволї. Від нині Ти господар своєї землї, вільний горожанин Укр. Держави.

Дня 19. жовтня Твоєю волею утворила ся на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть Укр. Нац. Рада.

З нинїшним днем Укр. Нац. Рада обняла власть в столичнім містї Львові і на цїлій териториї Укр. Держави.

Український Народе!

Доля Української держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідимий мур при Українській Национальній Радї і відіпреш всї ворожі замахи на Українську Державу.

Заки будуть установлені орґани державної власти в законнім порядку, українські орґанїзациї по містах, повітах і селах мають обняти всї державні, краєві і громадські уряди і в імени Укр. Нац. Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Укр. Державі уряди мають бути усунені.

Всї жовнїри української народности підлягають від нині виключно Укр. Нац. Радї і приказам установлених нею військових властий Української Держави. Всї вони мають стати на її оборону. Українських жовнїрів з фронтів відкликаєть ся отсим до рідного краю на оборону Укр. Держави.

Все здібне до оружя українське населенє має утворити боєві віддїли, які або ввійдуть в склад української армії, або на місцях оберігати муть спокій і порядок, особливо мають бути оберїгані залїзниця, почта й телеґраф.

Всїм горожанам Української Держави без ріжниці народности і віроісповіданя запоручаєть ся горожанську, национальну і віроісповідну рівноправність.

Национальні меншости Української Держави — Поляки, Жиди і Нїмцї — мають вислати своїх відпоручників до Української Нац. Ради.

Аж до виданя законів Української Держави обовязують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять в противенстві до основ Укр. Держави.

Як тільки буде забезпечене і укріплене істнованє Української Держави, Українська Национальна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосередного і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Национальною Радою кабінету і його програму оголосить ся.

Український Народе!

Всї свої сили, все посьвяти, щоб укріпити Українську Державу.

Львів 1. падолиста 1918.

УКРАЇНСЬКА НАЦИОНАЛЬНА РАДА.

Осібною відозвою повідомлено населенє столицї про обнятє власти.

Захопленє власти в столицї Укр. Нац. Радою випередило на кілька годин Поляків. котрі готували ся зробити те саме. Гр. Скарбек, член президиї Польської Лїкв. Комісиї, пізно вечером дня 31. жовтня телєфонічно повідомив намісника, щоб той не важив ся передавати урядованє Українцям. До перебраня власти, на його думку, є управнена виключно польська держава, зглядно її орґани. В суботу, дня 2. падолиста, явить ся у Львові ґенер. комісар польського правительства, котрий перейме власть в імени польської держави. По обнятю власти в столицї Українською Нац. Радою деякі польські круги виявили охоту до згоди. Дня 1. падолиста о год. 5. попол. явила ся в салї нарад У. Н. Р. депутация Краєвого Видїлу під проводом маршалка Нєзабітовського. Провідник депутациї заявив, що його обовязком було прийти тут, щоби дійти до порозуміня між українською більшостию і польською меншостию. Член депутациї Домбський признав в п о в н ї п о п р а в н е поступованє нової влади, зазначив, що всюди збережено лад, н ї д е н е б у л о в и с т у п і в п р о т и ч л е н і в п о л ь с ь к о ї н а ц и ї. З польської сторони запропоновано, щоби відбути наради в справі наладженя нормального житя. Всї члени Ради заявили ся за порозумінєм. Особливо др. М. Лозинський ствердив, що Українцї в останних подїях льояльно віднесли ся до Поляків, що Укр. Нац. Рада змагає до забезпеченя прав польської меншости. Платформою всяких переговорів може бути тільки право самоозначеня народів, а з окрема право самоозначеня українського народу на українських областях бувшої Австро-Угорщини. З того часу вели ся переговори між Поляками і Українцями в льокальних справах, тому, що польська сторона уважала себе некомпетентною стати на широких основах.

Українська Нац. Рада, як вже зазначено, перебрала власть у укр. Галичинї зовсїм л є ґ а л ь н о, спраючись на праві самоозначеня і на манїфестї монарха розпадаючої ся Австриї. Також що до Східної Галичини австр. правительство тодї, я к н е м а л о ж а д н о ї в л а с т и, стануло на правильній точцї погляду. На домаганє Польщі передати їй цїлу Галичину, австр. рада мінїстрів дня 31. жовтня (ся вістка дійшла до Львова аж 4. падолиста) відповіла, що не піднимає нїяких замітів проти того, щоби польські области Австриї, по думцї ідеї злуки польських просторів, вже тепер перейшли під польську управу, одначе невідмінною умовою сього є, що дїяльність польської власти не буде розтягати ся на українські простори. Правительство признає українській нациї рівне право утворити самостійний державний орґанїзм.

Слїдом за Львовом пішли инші міста й місточка Східної Галичини. Українські вояки для 1. падолиста обняли у власть У. Н. Р. Коломию, Снятин, Станиславів, Жовкву, Раву руську, Золочів, Тернопіль. Опісля стихійно поширювала ся українська власть на цїлій териториї української Галичини. Тільки в нафтовій области Бориславa, скупчені нафтові робітники із західної Галичини і Польського Королївства створили військові озброєні віддїли для перепиненя Українцям обняти там власть. Та по кількох днях ізза недостачі поживи польський озброєний віддїл

покинув Борислав і відійшов на захід. Найтяжша доля судила ся Перемишлеви, що — положений на окраїнах української етнографічної території — міг кождої хвилї улягти польській перевазї. Командант твердирї ґен. Пухальський (Поляк) хотїв віддати Перемишль польським властям, та загрожений 9. полком, що стояв в Журавицї, занехав сю думку. Дальший розвій подій в Перемишлї, по представленям польської преси („Wiek Nowy“ з 27. падолиста) представляв ся так: Дня 2. падолиста заключено угоду між українськими і польськими представниками, котра управильнювала взаємовідносини в містї на основі рівноуправненя. Та польські лєґіонїсти мимо того зайняли військові обєкти. Ґен. Пухальський зберіг невтральне становиско, за те полк. Сїкорський розпочав широку орґанїзацийну акцию. Українцї поводили ся спокійно, одначе супроти зломаня угоди противною стороною дня 5. падолиста зайняли Перемишль в своє посїданє. Ґен. Пухальський попав в полон, полк. Сікорського арештовано, та йому пощастило видістати ся на Засянє. Звідси висилає він письмо до Укр. Нац. Ради, в котрім протестує проти мнимого зірваня умови Українцями, жадає випущеня з полону польських офіцирів і жовнїрів та пропонує вдержанє лїнії Сяну — як демаркацийної лїнії. Ґен. Пухальський взиває полк. Сїкорського віддати Засянє, зложити зброю і ждати дальших приказів. Сього приказу не виконано. Мимо того Українцї не зійшли з дороги переговорів і мирного поладнаня конфлїкту. Відбула ся спільна українсько-польська конференция, виміняно заложників і заключено розєм. Полк. Сїкорський подав ся на захід. В Кракові розпочала ся орґанїзация підмоги для Перемишля. Після того панцирний поїзд з артилєриєю під проводом Стахевича йде на Перемишль. Українцям ставить ся ультимат, а коли ті не дають відповіди, польська сила вдаряє на місто і бере його. Угодові Українцї, котрі в сподїваню мирної розвязки навіть не висадили мостів на Сянї, а саме: др. Т. Кормош, др. В. Загайкевич, проф. Сабат і ин. мандрують в польський полон, а опісля до Домбя.

Така сама доля стрінула і Чернівцї з боку Румунів. Початково Делєґация У. Н. Р. в Чернівцях погодилась була з буковинсько-румунською Нац. Радою під проводом пос. Ончула що-до розмежованя Буковини згідно з етнографічним принципом. На тій основі Черновецька Делєґация У. Н. Р. перейняла під свою владу Чернівцї та українські повіти Буковини. Згодом між буковинськими Румунами взяла верх ворожа Українцям, імперіялїстична партия Фльондора, котра покликала на Буковину державно-румунські війська. Всякий спротив сим анексионїстичним забаганкам був неможливий, бо частини 41. і 24. піх. полків чужинецькі команди тих формаций перш усього скермувили на грабунок військового майна, а опісля вже здеморалїзованих розпустили домів. Румунські війська обсадили цїлу Буковину і назначили свою адмінїстрацию. В обсадї Чернівців Румунами брали участь також польські лєґіонери. Румунська окупация Буковини триває до нинїшного дня.

Тимчасом у Львові настав воєнний стан. День 1. падолиста минув розмірно спокійно. На другий день в деяких сторонах міста залунали крісові вистріли. В околицях головного двірця з'явили ся польські озброєні віддїли, зложені з лєґіонерів і цивільних осіб. Супроти того отаман Вітовський оголосив у Львові стан облоги. Також з вікон поодиноких домів і з дахів падали стріли на українське військо. Житє у Львові завмерло, вулицями снували ся тільки військові патрулї, населенє поховало ся в хатах. Український віддїл уступив з головного двірця. Польські віддїли поширили свій операцийний терен. По кількох днях усталила ся в серединї міста формальна боєва лїнїя. Польські віддїли зайняли західну часть міста, українські середмістє і східну частину. Львів став тереном

завзятої боротьби. До крісових і машинових стрілів прибула небавом і артилєрия.

Всякі змаганя припинити воєнні дїланя не довели до бажаного успіху. Започатковані переговори між інтересованими сторонаии проволїкали ся в безконечність. Польські делєґати безнастанно зміняли умови мирної полагоди конфлїкту, висуваючи все нові домаганя, метою котрих було звести в нївець українську державність. В дїйсности польські делєґати з розмислом протягали переговори, дожидаючи підмоги із заходу. Укр. Нац. Рада візвала нарід до вступленя у військові ряди. Управа укр. соц. дем. партиї апелювала до робітників Львова, щоби не дала ся звести зі шляху пролєтарської думки. Та инакше говорили провідники польських социялїстів, котрі не могли навіть допустити думки про зміну відносин в бувшім „краю“. Також Укр. Нац. Рада звернула ся окремою відозвою до польських горожан, апелюючи до їх национального сумлїня, щоби не ставали поперек змагань українського народу до волї і свободи. Всї сї голоси проминали безслїдно. В центрі міста і на його окраїнах шалів завзятий бій. Днями і ночами лунали крісові сальви, важкі артилєрийські стрільна торощили міцні мури. Колись спокійне місто перемінило ся в пекло. Лила ся кров, боротьба коштувала багато жертв. Голод розпаношив ся у Львові, а особливо на боєвій лїнії. З гуманїтарних зглядів для 18. падолиста заключено завішенє оружя на 48 годин, опісля продовжене ще на один день. Саме в тім часї Поляки одержали сильну підмогу із заходу. По зайнятю Перемишля польські панцирні поїзди сфорсували слабо обсаджену залїзничу лїнїю Перемишль—Львів і дня 21. падолиста приступили до бою у Львові. Українські сили, змаргані тритижневою виснажуючою боротьбою в непривичних умовах боротьби, були за слабі, щоби оперти ся сьвіжим боєвим формациям при ворожій поставі польського населеня міста. Українському військови грозило окруженє. Тому в ночи з 21. на 22. падолиста українські формациї вийшли зі Львова в східнім і північнім напрямі. У Львові вся власть перейшла до Поляків, котрі створили тут „Польський Правлячий Комітет“, котрого власть мала розтягати ся на цїлу Східну Галичину, а фактично розтягала ся на місто Львів.

З днем 1. падолиста Укр. Нац. Рада фактично і урядово перебрала власть в Східній Галичинї. Урядовий акт передачі власти підписав в імени ц. к. правительства віцепрезидент намісництва Володимир Децикевич, в руки котрого кілька годин передше зложив свою власть інтернований намісник. Так само наступила урядова передача власти з боку ґен. Пфеффера, президента поліциї і инших представників австрийського уряду. Таким чином У. Н. Рада і правно і фактично стала спадкоємцем бувшого суверена українських областий Австриї. Проголошена дня 19. жовтня 1918. р. Українська Держава стала тепер державою в розуміню міжнародного права, посїдаючи простір (близше означений законом з 13. падолиста), населенє і фактичну (та правну) власть.

Львівська доба дїяльности У. Н. Ради обнимає головним чином ті справи, що їх вимагала біжуча хвиля, отже орґанїзация тимчасової адмінїстрациї, орґанїзация війська, проживні справи, нотифікация национальним державам про створенє Української Держави на українських областях Австро-Угорщини.

Через воєнну акцию у Львові здержало ся початково утворенє уряду. Початково У. Н. Р. була заразом і законодатним і виконуючим орґаном. Розуміють ся, се досить утруднювало державне будівництво. Взагалї недостачу екзекутиви від 1. падолиста, треба уважати значною помилкою з боку У. Н. Р. і її президиї. Аж значно пізнїйше голова Ради др. Кость Левицький одержав припорученє створити правительство під

назвою Тимчасового Державного Секретарияту Західно-Української Держави, відповідального перед Українською Національною Радою. В склад уряду зложеного 9. падолиста увійшли; голова і секретар фінансових справ — др. Кость Левицький, секретар внутрішних справ — др. Льонгин Цегельський, секр. заграничних справ — др. Василь Панейко, секр. торговлї і промислу — Ярослав Литвинович, секр. віросповідань і завідуючий секр. осьвіти — Олександер Барвінський, секр. суспільного здоровля — др. Іван Куровець, секр. військ. справ — полк. Дмитро Вітовський, секр. праці і суспільної опіки — Антін Чернецький, секр. публичних робіт — др. Іван Макух, секр. земельних справ — др. Степан Баран, секр. судівництва — др. Сидір Голубович, секр. шляхів — Іван Мирон, секр. почт і телєграфів — Олександер Пісецький. В склад Державного Секретарияту входив іще голова Українського Харчового Уряду.

На другий день о год. 10. рано перед зложенєм приреченя Державним Секретариятом повна Укр. Нац. Рада змагаючи до здїйсненя ідеалу цїлої нациї, прийняла одноголосно отсе внесенє д-ра Ром. Перфецького: „Українська Национальна Рада, як найвисша власть українських земель бувшої австро-угорської монархії в змаганю до здїйсненя национального ідеалу всього українського народу, поручає Державному Секретариятови поробити потрібні заходи для з'єдиненя всїх українських земель в одну державу". Ось так те важенне слово, котре мало бути сказане перед цїлим сьвітом дня 19. жовтня, вийшло як однодушна постанова дня 10. падолиста. Після ухваленя наведеного в горі внесеня в передавдиєнциональній салї намісництва відбуло ся заприсяженє Держ. Секретарияту.

Законодатна дїяльність Укр. Нац. Ради розпочала ся ухваленєм тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії.*) Другим з ряду законом був

---

*) Ухвалений дня 13. падолиста закон звучить:

Артикул I.

Назва.

Держава проголошена на підставі права самоозначеня народів Українською Национальною Радою дня 19. жовтня 1918 р., обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву: Західно-українська Народна Република.

Артикул II.

Границї.

Прострір Західно-української Народчої Републики покриваєть ся з українською суцїльною етноґрафічною областию в межах бувш ої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрийських коронних країв Галичини з Володимиреєю і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Бережег, Угоча і Марамарош, — як вона означена на етноґрафічній картї австрийської монархії Карла барона Черніґа (Etnographische Karte des österreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k. k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855, Maasstab 1:864000).

Артикул III.

Державна суверенність.

Отся державна територия творить самостійну Західно-українську Народну Републику.

Артикул IV.

Державне заступництво.

Права владн іменем Західно-української Народної Республики виконує весь її нарід через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорционального права голосованя без ріжниці пола. На сїй самій

„тимчасовий закон про адміністрацию Західно-української Народної Республики“, ухвалений 16. падолиста. Під кінець львівського периоду Укр. Нац. Ради ухвалено закон про судівництво, якого одначе вже не можна було оголосити. З днем 21. падолиста перестала фунгувати Укр. Нац. Рада аж до 3. сїчня 1919 р., коли вона зібрала ся в новім тимчасовім державнім центрі — Станиславові.

По виході із столиці українських військ настали у Львові важкі часи, а невимовно важкі для укр. населення столиці.

Державна організация на ширшу скалю почала ся після перенесення осїдку правительства. Державний Секретарият з більшостию членів У. Н. Р. удав ся початково до Тернополя, а опісля перенїс ся до Станиславова, котре то місто з огляду на своє центральне положенє, на важний залїзничий вузол і свою чисто українську околицю більше надавало ся на тимчасовий осїдок. Аж тепер Державний Секретарият, далеко від воєнного гуку, міг зайняти ся організациєю держави. Праця уряду була звернена перш усього на створенє сильної і карної армії. І треба сказати, що мимо невимовно важких обставин, мимо того, що через територию держави день в день перетягали залїзницями і битими шляхами тисячі й тисячі чужонациональних вояків (з України) та українських і росийських полонених (з Угорщини, Австриї і Нїмеччини), мимо несприяючих відносин у нутрі держави, мимо ворожої агітациї, мимо неналадженої державної машини і недостачі фінансових засобів — утворено 100-тисячну армію, що з великою посьвятою, скупо зодягнена—через сїм місяців геройськи боролася ся на західнім і большевицькім фронтах, а тепер стоїть у нерівній боротьбі з добровольческою армією.

Другим завданєм Державного Секретарияту було створенє держ. адміністрациї. Ся задача теж була незвичайно важка з огляду, що попередна адміністрация була в чужих руках. Вже-ж таки завдяки енергії секр. внутр. справ др. Івана Макуха скоро наладжено адміністрацийну машину. Пізнїйше утворено також всї инші інстанциї для поодиноких державних дїлів. Досить тяжко йшло управильненє фінансових справ, одначе й на сїм полї давали собі раду.

Українська преса скількостево зросла і поширила ся. Майже в кождім містї появляла ся українська газета. Крім питань, що їх видвигала хвиля, одно з перших місць зайняла справа злуки всїх українських земель. Дня 3. сїчня 1919. перший раз в Станиславові зійшла ся Укр. Нац. Рада, передпарлямент Західно-української Народної Республики. Там явив ся дїйсний голова Ради др. Евген Петрушевич. На засїданю Ради през. Петрушевич зреферував справу з'єдиненя обох українських республик. Справу віддано заграничній комісиї, котра прийшла з внесенєм невідкличної злуки. Референт С. Вітик предложив резолюцию комісиї з тим, що з огляду на окремі культурні й економічні відносини та ріжну минувшину західна область мусить одержати територияльну автономію. Закон про злуку ухвалено одноголосно. Після того заявив през. Петрушевич: „Ухвалений закон полишить ся в нашій історії одною з найкрасших карт. По лїнії з'єдиненя не було між нами двох гадок. Сьогоднїшний

основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-української Народної Республики. До часу зібрання Установчих Зборів виконує всю власть Українська Национальна Рада і Державний Секретарият.

Артикул V.

Герб і прапор.

Гербом Західно-української Народної Республики є: Золотий лев на синім полї, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-українська Народна Республика.

крок піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогоднїшного дня істнує лише одна Українська Народна Республика. Нехай вона живе!“

По доконаній ухвалї витав Укр. Нац. Раду в імени Наддніпрянської України Р. Трохименко. Велика радість панує всюди, що по довгих століттях розлуки наступила злука. „...ми є одно тїло, одна душа, ваша побіда є наша, а ваша туга і біль — є наша туга і біль, наша історична судьба мусить бути вашою, а ваша нашою“. Також явили ся заступники Закарпатської України. Один з них говорив про болї і терпіня українського закарпатського народу: „Ми ваші братя, що були під пановань ворога, прийшли сюди, щоб ви дали нам раду. І ми дістали свободу і хочемо збудувати славну будуччину. Одноголосно ми голосили, щоби українські квіти лелїли на Карпатах, щоби кождий Українець жив

По ухвалї з'єдиненя. — Перед гот. „Австрия“ осїдком У. Н. Р. в Станиславові.

славно під одною з'єдиненою Україною. Наше серце тягне до України. Поможіть нам! Вам братну руку подаємо. Нехай живе одна одностайна Україна!“ Сього голосу послухали галицькі Українцї і вислали кілька військових віддїлів для обсади Закарпатської України, та через імперіялїстичні замисли Чехів і Румунів не довелось привести до успішного кінця приєднанє Закарпатя.

Державний Секретарият, створений у Львові з днем опущеня Львова здекомплєтовано, бо кількох секретарів остало у Львові. Пізнїйше уступив і през. Секретарияту др. Кость Левицький. Тимчасове заступство по нїм обняв др. Сидір Голубович. На першій сесиї Укр. Н. Ради в Станиславові вибрано новий мінїстерияльний кабінет в такім складї: мін. през. і мін. фінансів: др. Сидір Голубович, мін. внутр. справ: др. Ів. Макух, мін осьвіти і віроісп.: др. Артимович, мін. шляхів: інж. Ів. Мирон, мін. почт і телєгр.: інж. Казанович, мін. земельн. справ: др. Степан Баран (опісля Мих. Мартинець), мін. військових справ: Дм. Вітовський (опісля шеф ген. штабу Курманович). Завданєм сього мінїстерства було практичне перевденє з'єдиненя обох республик, а зрештою воно фунгувало як

уряд автономної частини Укр. Нар. Республики. Ся західна частина України одержала офіцияльну назву: Західна Область Української Народної Республики. Від хвилї з'єдинена, проголошеного небавом сьвяточно в Київі, дальша доля західних українських земель вяжеть з долею цїлої України.

VII. Закарпатська Україна.

З минулого Закарпатської України. Пробудженє. Перші домаганя. „Руська Країна". Закарпатська Україна бажає з'єдиненя з Великою Україною. Чехи і Закарпатська Україна. Проклямация ґен. Еннока. Дві струї на Закарпатю. Депутация у през. Масарика. Автономія в Чехо-Словаччинї.

На Закарпатській Україні живе до 600 тисяч Українців, званих Руснаками, що творять частину великого українського народу. До XVI. ст. жили закарпатські Українці в північній Угорщині вільними людьми, мали значну автономію, доступали великих почестий на королївськім дворі. В XVI. почали Мадяри витискати всї немадярські народности, а між ними головно Українців, з важнїйших урядів. Згодом почали ся переслїдуваня Українців ізза їх православної віри. Нїчого не помогла й церковна унія. Латинські епископи безнастанно вмішували ся в дїла української церкви, а правительство постійно переслїдувало українське населенє. Сей стан змінив ся значно на лїпше за володїня Марії Тереси і Йосифа II. Перша причинила ся до встановленя самостійної Мукачівської епархії, заснувала теольоґічний музей, подарувала поєзуїтський монастир на катедральний собор та зрівнала українське духовенство з латинським. В р. 1774. засновано у Відні ґенеральну гр. кат. духовну семинарию, в котрій Закарпатським Українцям признано 12 місць. Таким чином Українці одержали можність черпати знанє в центрі держави. Около р. 1750. засновано в Мукачеві богословську школу, де вчено по славяно-руськи. Між тодїшними угорськими Українцями розпочав ся живий науковий рух. Вони не тільки мали відповідні сили для вихованя своєї молодї, але достарчували їх і для Галичини, а навіть для Росиї. В істориї російського шкільництва і російської науки значне місце займають такі імена, як: Балудянський, Венелїн, Гуца, Орлай, Іван Земанчик, Петро Лодій. Крім віденської, угорські Українці виховували ся і у львівській семинарії, в котрій бували навіть ректорами. Здавало ся, що Закарпатська Україна буде значним культурним осередком. Із заснованєм мадярської Академії Наук в Пештї 1825 р., почали Мадяри виробляти свою народну мову та вводити її в уряди. Від тодї датують ся мадярські змаганя до полїтичної відрубности, від тодї почала ся теж на добре мадяризация. В роцї 1844. мадярський сойм ухвалив закон, на основі котрого введено мадярську мову у всїх краях угорської корони, отже і на Закарпатській Україні.

В роцї 1848. вибухла мадярська революция. Більшість Українців стала по сторонї австрийського уряду. По здавленю революциї австрийський уряд почав прихильнійше ставитись до Українців. Дня 19. жовтня 1849 р. депутация угорських Українців вручила цїсареви петицию з домаганями, щоби 1) введено в житє австрийську конституцию з 4. марта 1849 р., 2) признано угорським Українцям відрубну полїтичну територию, 3) розмежовано адмінїстрацийні округи на етноґрафічні округи без огляду на попередний подїл Угорщини на комітати, 4) основано українські народні школи, ґімназиї, українську правничу академію в Унґварі і перемінено львівський університет на український, 5) узгляднювано Українців при обсадї урядів та не допускано до урядів в українських околицях та-

ких урядників, що не знають української мови, 6) видавано українську уряд. газету, 7) щоби вільно було друкувати книжки кирилицею, 8) зрівнано українських урядників, сьвященників, учителїв з особами того-ж стану инших национальностий, 9) узгляднено Українців при авансї в армії та обсаджено Українцями деякі посади при головнім правительстві у Відні і 10) заведено українських духовників при укр. полках.

Невеличка частина тих домагань була сповнена. В многих місцевостях заведено двоклясові народні школи з українською викладовою мовою, а також недільні школи для дорослих. В инших місцевостях заведено парохіяльні школи, де знов добрими вчителями були дяки. Уряд іменував Адольфа Добрянського, що передтим був військовим комісаром при росийській армії, наджупаном чотирох українських комітатів з осідком в Унгварі. Сей завів в урядах українську мову, обсадив багато урядів українськими семинаристами, в ґімназиях почато викладати деякі предмети по українськи. Його органїзаторський талан привів то житя цїлу Закарпатську Україну, що й зовнї прийняла український вигляд. Та небавом через свої русофільські погляди слав він урядови невигідний. Настали часи ери Байста, з Мадярами замирено, наступив дуалїзм. Мядяри взяли під ноги всїх своїх противників з 1848 р., а головно Українців, на котрих зганяли всю свою ненависть до Москалїв. Почало ся плянове і брутальне нищенє українського елємнту. Народ попав в руїну і темноту. Мадярський уряд деморалїзував і вкінцї довів до цїлковитого етичного здичіня угро-українську інтелїґенцию, а в першім мірі духовенство. Мадяризацийний похід не перебирав в нїяких середниках. Уряд створив окремий фонд на цїли мадяризациї, з котрого виплачувало ся „нагороди“ перевертням і мадяронам. В церквах загомонїла мадярська мова, котрої народ не розумів, в шлолах заведено теж мадярську мову. Назви сїл і місточок, а навіть імена й назвиска осіб українського походженя перемінено на дивоглядну мадярщину. В українські села наслано мадярську ґвардию, угорських Жидів, що економічно, культурно й етично нищили українського селянина, доводячи його до жебрачої торби або до стану худоби. Наслїдком сього була застрашаюча еміґрация до Америки, де знов угро-українські робітники підпадали під вплив росийско-православних місий.

Не було нїякого виходу з сього безпросьвітного положеня. Кожде змаганє до сьвітла безпощадно здавлював угорський уряд. З найновійших часів годить ся пригадати процес в Марамарошськім Сиготї, де мучено і суджено нещасних селян нїби-то за росийско-православну пропаґанду. Тимчасом пізнїйше виявило ся, що страшні книжки, котрі мали поширювати росийський вплив, були творами Квітки, Стороженка, Шевченка і т. п.

Війна застала Закарпатську Україну в глибокій знемозї. Обдерта, зруйнована, ограблена із всїх признак национального житя — коротала важкі днї. Одначе кожда стріча з новими людьми (напр. з Сїчов. Стрільцями, що перебували там якийсь час) викликала в тамошнім населеню відрухи пробудженя. Мадярський уряд дуже пильно стежив за тим, щоби відсепарувати Закарпатську Україну від всяких впливів. Не допускало ся нї одної української ґазети, навіть лїтературної, людий, що бажали започаткувати просьвітну роботу, арештовано або висилано за границї держави. За те уряд за свої гроші аранжував ріжні зібраня, на котрих проголошувало ся, що Руснаки мають одно бажанє: як найскорше стати Мадярами.

Почутє своєї национальної окремішности і звязку з цїлим українським народом не заникало там нїколи. На Национальні Збори у Львові, дня 19. жовтня 1918 р., угорські Українцї прислали розпучливе письмо,

в котрім між иншим писало ся таке: „Ви самі добре знаєте, які ми пригнїчені. Забрали від нас все: калєндар, азбуку, школи, газети та ще й мову. В народних школах від 6 лїт учать по мадярськи. В середних школах і учительських семинариях нї слїду української мови. А навіть і в духовних семипариях не вчать нїчого по руськи. Сьвященники не знають нї говорити, нї читати по руськи. Лише між старими сьвященіками найдуть ся ще щиро-руські, котрі оплакують свій нарід, що так пропадає... Значить, що ви, наші рідні братя, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає того спасеня, щоби раз вже висвободити ся від ярма другого народу".

Розвал Австриї, а за нею й Угорщини, розвязав уста більш, як півмілїоновій масї закарпатських Українців. Дня 8. падолиста завязала ся в Пряшеві „Руська Народна Рада", яка дня 19. падолиста відбула збори, виставляючи отсї полїтичні домагання: 1) домагаєть ся в етнографічних границях права свобідного самоозначеня, 2) відповідно демократичним часам домагаєть ся повної национальної свободи та хоче участи в тій самій долї, яку осягнуть инші народи Угорщини, 3) протестує проти евентуального розриву национальної териториї, зглядно прилученя проти волї до чужих народів і 4) домагаєть ся репрезентациї на мировій конференциї. Таке становиско зайняли Руснаки з др. Бескидом на чолї.

На Закарпатську Україну подали ся з Лемківщини москвофільські агітатори з відомим др. Гасаєм. Вони темному народови почали обіцювати всякі достатки і спасенє в з'єдиненю з Росиєю, так що в одній місцевости руснацькі збори ухвалили злуку з Росиєю. Крім того великі апетити на Закарпатську Україну зродили ся у Чехів, що думали через Закарпатську Україну здобути безпосередне полученє з Україною, евентуально з Росиєю — в разї відбудови Великої Росиї. През. чеської республики в другій половинї грудня в своїм посланю до чеських национальних Зборів піднїс, що тзв. Карпаторуси через своїх представників в Америциї заявили свою готовість до злуки з чесько-словацькою республикою. Масарик надієть ся, що руський народ на Угорщинї без сумніву виявить ся за сим предложенєм. Також і Мадяри не захотїли втратити сеї малої країни. В другій половинї грудня угорське правительство Каролїого проголосило закон про автономію угорських Українців. З комітатів: Мараморош, Угоча, Берег і Уг має бути створена автономна країна під назв.: „Руська Країна". Що до приналежности частин комітатів земплинського, шароського, абауйського і спишського, заселених Українцями, рішить мировий конґрес. Спільними з Угорщиною справами будуть справи: заграничні, військові, фінансові, державне горожанство, цивільне і правно-державне судівництво, господарські відносини та социяльно-полїтичні справи. Законодатним орґаном для автономних справ буде Укр. Народна Рада, а для спільних справ міродатним чинником буде угорський сойм. Правительственним орґаном буде ґубернїя, підчинена міністерству. Осїдком ґубернатора буде Мукачів. Угорське правительство іменувало міністром для українських справ др. Ернеста Сабова, віцемінїстром осьвіти др. Гіядора Стрипського а ґубернатором Августина Штефана, одначе на загал не спішило ся, щоби перевести в житє заповіджену автономію.

Мимо того серед закарпатських Українців не заникала, а навпаки змагала ся думка про злуку з Україною. Як вже було згадано в попереднім роздїлї, делеґати закарпатських Українців були в Станиславові підчас ухваленя злуки всїх українських земель в одну республику. І вони просили, щоби їх прилучити до себе. Дня 17. сїчня през. Укр. Нац. Ради др. Евген Петрушевич повідомив чехо-словацьку республику, що українські війська обсадять Закарпатську Україну. Тимчасом дня 21. сїчня 1919.

в Густї відбуло ся велике зібранє. Прибуло понад 1.500 делєґатів, навіть з околиць окупованих вже Чехами, зглядно Румунами. Зібрані не хотїли нїчого чути про „Руську Країну“, відмовили ся теж від злуки з Чехами, а одноголосно заявили свою волю приєднати ся до Великої України. На зборах порушувано багато справ, котрі належать до компетенциї законодатною тїла. Вкінцї вибрано Национальну Раду на цїлу українську територию Угорщини, до котрої увійшли: як предсїдник — адвокат др. Юлїй Бращайко, заступники — О. Невицький, Евген Пуза і Іван Волощук, секретарі — Юлїй Чучка і Василь Джумінрак, скарбник — др. Мих. Бращайко, контрольори — Юрій Такач і Василь Тенчик. Посатновлено вислати окремі делєґациї до Київа і Парижа, щоби заявити київському правительству і парижській конференциї волю закарпаських Українців. Галицькі українські віддїли в двох напрямах вступили були на територию Закарпатської України, покликані тамошним населенєм. На жаль, не повелось їм трівало прилучити ту частину української териториї до Української Республики. Румуни зі сходу, а Чехи із заходу вдарили на невеличкі українські віддїли, приневолюючи їх відступити до Галичини.

Найбільшу увагу на Закарпатську Україну звернули Чехи. Вони розпочали аґітацию серед населеня за злукою з Чехо-Словаччиною. Аґітация мала успіхи. Коли під кінець 1918 р. заносило ся на окупацию Угорщини коалїцийними військами, до чеського представника в Будапештї прибула депутация з жаданєм обсади Закарпатської України чеськими військами. З сього скористали Чехи. Ставши раз на українській териториї, не думали її опустити, — тим більше, що Закарпатська Україна творить поміст між Чехо-Словаччиною і славянським Сходом, Чеська аґітация поширила ся також між закарпатськими Українцями в Америцї. Їх орґанїзация „Национальна Рада“ під проводом др. Жатковича (призначеного на голову автономного правительства Закарпатської України) перевела голосованє що до порішеня долї своєї країни в Старім Сьвітї. При голосованю — коли вірити чеським звісткам — 60 прц. голосів віддано за автономією в границях чехо-словацької республики, 20 прц. за з'єдиненєм з Україною, 3 прц. за повною незалежностию, 1 прц. за з'єдиненєм з Росиєю. Де подїло ся 16 прц. голосів, чеські ґазети не говорять. Коли вислїд сього американського голосованя дійшов до Праги, чеські законодатні збори ухвалили засаду автономії в границях чеської республики для Закарпатської України. Мирова конференция в Парижі затвердила отсе рішенє, зазначуючи з свого боку границї автономії.

Дня 19. серпня в Кошицях появила ся проклямация воєнного директора для Закарпарської України і східної Словаччини, французького ґен. Еннока, проголошуюча автономію:

„Горожани Карпатської України! Чехо-словацька республика сповняє нинї свою обіцянку. Нашим бажанєм було дати вам самоуправу, що уможливила би вам поворот до нормального житя, та дала змогу задержати свою народну окремішність. Скоро на се позволили відносини, республика віддала цивільну адмінїстрацию Закарпатської України в руки др. Брейхи. Ся номінация дає вам ґваранцию, що в границях чехо-словацької республики зможете свобідно розвивати свою окремішність, свою народність, віру, мову і народні звичаї. Імя др. Брейхи означає послуп і волю. Горожани Карпатської України! Минуло вже 5 лїт страшної нужди, викликаної сею війною. Тепер можете лїчити сьвіжі рани і жити спокійно та працювати. Чехо-словацька республика, що вірно держить свої благородні принципи, подає вам отсим братну руку. Спішіть-же до працї спокійно і в ладї для добра молодого народу!“

Губернатором Закарпатської України став др. Брейха, людина поступова, з великими організаційними спосібностями. Розпочалась організация забутої країни. „Ранений брат“ розплющив очи. Вправді не з'єднався з своєю великою Батьківщиною, та все таки серед бурі і пожежі на українських землях він перший по століттях неволі одержав змогу сякого-такого житя. На жаль, вже на самім початку свого відродженя Закарпатська Україна стала тереном боротьби двох струй: народно-української і москьофільської. З Лемківщини хлинула на Закарпатє ціла фалянга москвофільських агітаторів. Вони найшли собі приклонників серед бувших мадяронів і розпочали боротьбу проти українства, намагаючись штучним способом защіпити там великоруську ірреденду. Др. Брейха зберіг невтральність в тій боротьбі, одначе його перший секретар др. Досталь чинно спомагає москвофільську пропаганду. Як давнійше мадярський уряд виплачував „нагороди“ за мадярські проповіди в церквах, так само тепер в урядовім будинку губернатора виплачуєть ся платні агітаторам, що між унїятськими Українцями агітують в користь православя і великоруської ідеї. Москвофільська газета „Русская Земля“ одержує субсидиї з адміністрацийних фондів. Всї уряди обсаджено москвофільськими втїкачами з Галичини, котрі намагають ся до шкіл і урядів увести російську мову.

Отся русофільська агітация, попирана чеським урядом, примусила закарпатських Українців вислати депутацию до през. Масарика. Дня 1-го жовтня прибула до Праги депутация, в якої склад входили: голова „Нар. Ради“ о. Волошин, б. парл. посол Яцко Остапчук, др. Гіядор Стрипський, др. Пак, др. Бескид, др. Мерван, др. Бращайко і ин. Депутация — крім протесту проти відірваня українських зелель в земплинській, шарошській і спишській жупах — предложила президентови такі домаганя: а) затвердженя Директориї, як місцевої автономної влади, котра до хвилї скликаня народного сойму має взяти в свої руки адміністрацию краю і організацию шкільництва, б) поробленя заходів в напрямі справленя українсько-румунської границї, в) припиненя підпираня русофільської агітациї в боку місцевих властий, і г) організациї шкільництва на народних основах. Пр. Масарик прихильно поставив ся до українських домагань та заявив, що організация шкільництва буде передана „Центральній Народній Радї“ в Ужгородї та що викладовою мовою у всїх школах буде тільки народна мова. На заступника інтересів Карпатської України десигнула делєгация др. Бращайка, адвоката з Гушту, відомого українського патриота.

Доля Закарпатської України через ряд обставин, через слабість Української Народної Республики — не стала спільною з великим українським сьвітом. Поки-що приєднано її до чужої держави. Та все таки „ранений брат“ найшов аж тепер можність двигнути ся з вікового западу, відродити свою культуру, поправити і перетворити своє житє-бутє. Поки-що будемо вдоволені, коли Закарпатська Україна створить і збереже культурну єдність з своїми братами з над Днїстра, Днїпра і Дону.

VIII. Директорият.

Повстане проти Гетьманату. Директорият. Завдання правительства. Трудовий Конґрес. Директорият і большевики. Друга війна з большевиками Симон Петлюра. Українське совітське правительство. Боротьба на заході. Пробн замиреня. Обсада Галичини польськими військами. Україна і Денїкін. Тяжкі перспектпви.

Причини повстаня проти Гетьманату нам відомі. Знаємо, як Скоропадський хитав ся на всї боки, як вкінцї перемогла русофільська струя

і як гетьман задумав реставрувати царську імперію. Заборона Українського Конґресу дала почин до повстаня. Президия „Українського Национального Союзу“ виїхала з Київа до Білої Церкви, де стояв полк галицьких Сїчових Стрільців. До Білої Церкви поїхали й инші визначні українські дїячі, як Петлюра, Порш, полк. Капкан, що недавно вийшли з тюрми. До Сїчових Стрільців пристали инші українські військові формациї. До першої сутички між українсько-национальними і гетьманськими військами прийшло під Фастовом і Бояркою. Гетьманські війська розбито. По сих неповодженях гетьман звільнив з начальної команди ґен. Клєбера, і комендантом всїх озброєних сил, оперуючих на Україні іменував кн. Долгорукого. Територию України проголосив він театром воєнних подій.

Начальний отаман українсько-национальних військ Симон Петлюра по перших побідах видав відозву до населеня України, в котрій повідомляєть ся про утворенє республиканського правительства. Всї вірні Україні полки перейшли під його владу. Гетьманське правительство зносить ся, а також установлених при нїм ґенералів і дїдичів. Касуєть ся всї права і заряджења, видані гетьманським урядом, і привертаєть ся обовязуючу силу законам, котрі проголосила Укр. Центр. Рада.

Повстанє поширювало ся. Під українсько-национальні прапори з усїх сторін напливали селяни, котрим дало ся в знаки гетьманське правительство. На цїлім Правобережу йшли успішно бої з наємниками Скоропадського. Республиканські війська зайняли Миколаїв і Одесу. Ґен. Болбочан вступив до Харкова. Головні сили під командою Петлюри підійшли під Київ і окружили його. Гетьман оголосив загальну мобілїзацию. В Київі запанував голод. Комендант гетьманських військ кн. Долгорукий втїк з Київа. В суботу, дня 14. грудня 1918 о год. 4 поп. війська Петлюри увійшли до Київа. На мурах міста появили ся відозви, що завзивали до береженя спокою і ладу. Говорило ся теж про переведенє земельної реформи. Нїмців візвано, щоби до 15. сїчня опустнили територию України.

Гетьман Скоропадський ще перед своїм упадком, бажаючи з'єднати собі побідну антанту, поширював про провідників народного постаня і Директорию неймовірні брехні. Він закидував Директориї большевицькі затїї. Спроваджений до Одеси французький консуль Ено йшов на руку Скоропадському. Одначе й се нїчого не помогло. Народ побідив. Повстанє було наскрізь живлове. Селянські маси, гноблені й переслїдувані, зірвали ся до бою. По перших триумфах стануло перед провідниками важке завданє: створити владу, покласти запору невідповідальним вчинкам, скермувати запал народу на одно велике дїло: державне будівництво. Не була се легка задача, коли зважити, що за час гетьмансько-опричниківського хозяйнуваня поглибили ся клясові антаґонїзми, даючи підклад для комунїстичної аґітациї большевиків. В звязи з сею аґітациєю між військом голошено, щоби не допустити до в'їзду Петлюри і Директориї до Київа. Директория, перше повстанче правительство, зложене з таких осіб: В. Винниченко, С. Петлюра, проф. Швець, Андрієвський і Макаренко, — проголосила, що влада в Українській Народній Республиці належати-ме працюючому народови, на 19-го сїчня заповіджено скликанє „Трудового Конґресу“, зложеного з представників селян, робітників і трудової інтелїґенциї, що тимчасово має полагодити питанє влади і невідкличних социяльних реформ до часу остаточного поладнаня тих справ через конституанту. Думку про диктатуру пролєтарияту відкинено з усею рішучостию. По триумфальнім в'їздї Директориї в столицю України виринула думка залишити Директорию, яко найвисшу власть республики, а яко екзекутиву створити окремий мінїстерияльний кабінет. Часи Директориї ярко відріжняли ся від

часів Центральної Ради. Тодї Українцї переживали мрійливий полїтичний ренесанс, пригортали до себе всїх і вся, надїлювали національні меншости заслуженими і незаслуженими привілеями, які — настроєні русофільсько і централїстично — бачучи до того, як з ними панькають ся, робили все можливе, щоб здержати українське державне будівництво. Тепер часи змінили ся. За Гетьманату переслїдуване українство зросло, утвердило ся, поглибило ся, увійшло в народне ядро. До того-ж і повстанє переведено під национальними гаслами. Супроти великих задач не було часу панькати ся з национальними меншостями. Треба було виждати й переконати ся, як поставлять ся вони до української державности та чи схочуть працювати в її користь. Нове мінїстерство зложено виключно з українських социял-демократів, социялїстів-революционерів і социялїстів самостійників. Партия социялїстів-федералїстів не взяла участи в кабінетї. Створений під проводом Чеховського уряд рішучо застеріг ся проти всяких большевицьких експериментів Також президент Директориї В. Винниченко в розмові з представниками преси зазначив, що на Вкраїнї не може бути пристосований большевизм. В будові своєї державности і громадських установ український нарід хоче брати зразки з Заходу, взоруючись на революцийнім русї західної Европи. Україна під оглядом історично-национальних і міжнациональних відносин ярко виріжнюєть ся від Росиї. Тому й форми суспільної еволюциї мусять ріжнити ся. Україна йти-ме з тими державами, яких інтереси будуть рівнобіжні з українськими, а виступить проти тих, що настават-муть на волю і самостійність України. Одним з найважнїйших питань нового уряду являєть ся земельне питанє. Директория тимчасово управильнила земельне питанє через покликанє до житя земельних комітетів для тимчасової управи земельними посїлостями. Дрібні селянські господарства залишено за їх власниками. Новий уряд відступив від засади социялїзациї, проголошеної Центр. Радою в четвертім універсалї. Громадам поручено перевести докладний спис інвентаря в більших посїлостях. Разом з тим заповіджено националїзацию цукрового промислу на Вкраїнї.

Найбільше лиха для України і її працюючого народу натворила буржуазия, в 90 прц. чужа тому народови. Велику ролю в новітній Гетьманщинї відгравав тзв. „Протофіс“, орґанїзация великих зем. власників, потентатів-купців, можновладців-фінансїстів і промисловців. „Протофіс“ визначував правительства гетьманови і тряс цїлою державною будівлею. Невий уряд наложив на „Протофіс“ 500 мілїонів контрибуциї. Чужонациональні елємети ще не погодили ся вповнї з думкою нового ладу на Вкраїнї, тому якийсь час треба їх держати осторонь державного житя. Тїльки Жиди (як все і всюди) пристосували ся до зміненої ситуациї, тому й уряд пішов їм на стрічу, іменуючи мінїстра для жидівських справ. До Поляків уряд відносив ся зглядно — мимо того, що польська буржуазия дозволила собі на такі нечувані поступки, як висилка депутациї до Варшави з домаганєм заступництва в соймі „od Rusi“, — мимо того, що польські війська непокоїли границї республики. Москалї ворожо відносили ся до української держави і тому уряд був приневолений припинити розгін росийської преси на Україні. Се було причиною застановленя більшости росийсько-буржуазийної преси. Зате буйно розросла ся й поширила ся українська преса. Крім щоденників, що вже появляли ся передтим, почали виходити такі орґани: „Боротьба“ і „Трудова Громада“ (орґани двох соц. рев. напрямків), великий денник „Трибуна“, військовий орґан „Українська Ставка“ і замісць „Відродженнє“ — великий щоденник „Україна“.

По перших кроках нового уряду здавало ся, що в республиці настане лад і спокій, що Украіна розцвите ся новим житєм по днях бурі і заверухи. Та вже тоді назрівав неминучий конфлікт з Московшиною, шо довів Україну до страшного базталаня і лихолїтя. Українські социяльдемократи, як при першім большевицькім заливі, так і тепер не сподівались удару з боку большевиків. Мимо того, що большевицькі війська на півночи ладили ся до наступу, през. мінїстрів і мін. загр. справ Чеховський дуже оптимістично задивляв ся на ситуацию. Україна буде зберігати повну невтральність в евентуальній боротьбі антанти проти большевиків. Також з совітською владою Україна жити-ме в мирі. Правда, на границі вибухають дрібні сутички, та се дієть ся тільки тому, що совітські надграничні віддїли відмовляють ся виконувати прикази своєї центральної влади. Відносини з державами порозуміня (антанти) укладають ся корисно. З метою кристалїзациї тих відносин вислано до Одеси окрему місию. Вислана місия не мала нїяких успіхів, бо коаліция, а передовсїм Франция, не мала ще нїяких плянів що до України. Одно, що можна було почути від представників коаліциї з усїх усюдів, то загріванє до боротьби з большевиками.

Саме тоді, коли совітський уряд був в останній фазї приготовань до другої війни з Україною, відбула ся важна подія в істориї Соборної України. Українська Национальна Рада в Станиславові ухвалила з'єдиненє Західно-української Народної Республики з Великою Україною. Акт з'єдиненя відбув ся дуже сьвяточно в Київі дня 22. сїчня 1919 р. на Софійській площі. При великім здвизї народу і війська, в присутности заступників чужих держав висланцї західної України обмінялн ся одвітними грамотами з верховною владою Республики. Директорият повідомив про сю велику подію горожан з'єдиненої України отсим унїверсалом:

„В імени Української Народної Республики проголошує Директорият цїлому Українському Народови велику подію в істориї нашої української землї.

Дня 3. сїчня 1919 року в містї Станиславові Українськаа Национальна Рада Західно української Народної Республики, як представниця волї всїх Українців бувшої Австро-Угорщини і як найвисший законодатний їх орґан, сьвяточно проголосила з'єдиненє Західно-української Народної Республики з Українською Приднїпрянською Нар. Республикою в одну суверенну Народну Республику.

Витаючи з великою радостию сей історичний крок наших західних братів, Директорият Української Народної Республики рішив прийняти до відома се з'єдиненє і ввести його в житє згідно з умовами, які означено в ухвалї Укр. Нац. Ради з дня 3. сїчня 1919 р.

Від нинї зливають ся в одно віками віддїлені одна від другої частини України, Галичини, Буковини, Угорщини і Приднїпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнили ся відвічні мрії, для яких жили і за які вмирали найлїпші сини України. Від нинї є тільки одна независима Українська Народна Республика. Від нинї український народ, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всї стараня своїх синів для утвореня нероздїльної, независимої української держави на добро і щастє робочого народу.

Голова Директорияту: *В. Винниченко.*

Члени Директорияту: *Андрієвський, С. Петлюра, Швець, Макаренко.*

На основі довершеного з'єдиненя на Трудовім Конґресї, що радив в Київі в днях 22—28. сїчня 1919. взяли участь й делєґати Га-

личини, Буковини та Угорської України в числі 65. Скликуючи Трудовий Конґрес, Директорият дав право вибору лише працюючому людови, т. є. тим, що власною працею заробляють на прожиток і нїкого не визискують. Конґрес складаєть з 527 депутатів, котрих окремо вибирають: трудове селянство 278, робітники 88, трудова інтелїґенця 33. Наради сього нового передпарляменту України були присьвячені перш усього біжучій хвилї. Дня 22. сїчня було национальне сьвято з приводу проголошеня з'єдиненя України. На другий день наступило відкритє Конґресу в салї міського театру. В льожах засїли мінїстри, представники чужих держав, члени Академії Наук і представними університету. Місця на галєриях зайняла публика. На партері засїли депутати, між ними в першім ряді проф. М. Грушевський. О год. 5-тій на сценї з'явив ся Директорият. В. Винниченко відкриває Конґрес. Після того відбули ся вибори президиї, до котрої увійшли Дмитро Ордин (соц. рев.), Семен Вітик (соц. дем.), Тимотей Старух (бльок галицьких партий). До секретарияту Конґресу увійшли: С. Бачинський (соц. рев.), В. Золотчанський (соц. дем.), Іван Бісак (рос. соц. дем.) і Воропай (соц. самост.). Іменем президиї витає Конґрес С. Вітик, після чого від галицьких делєґатів забрав голос др. Ст. Витвицький і оповістив грамоту Української Нац. Ради про з'єдиненє. Секр. Канґресу Золотчанський у відповідь на се відчитав унїверсал Директорияту про з'єдиненє України. Обох держ. актів вислухали депутати стоячи. З привітами виступили др. Лев Бачинський і М. Любинський. Перший витаючи з'єдиненє, вказав на те, що до багатої Придніпрянщини приєднуєть ся невеликий і бідний край. Одначе й Наддністрянщина має великий скарб, котрий становить наше селянство, сьвідоме, заправлене у важкій боротьбі і тяжкім трудї. Любинський незвичайно гарячо відкликнув ся на сї слова. „Нині сьвяткуємо, — говорив він, — два сьвята відразу: Самостійности України і Її Соборности. Я думаю, що від сеї хвилини всї вже кораблї спалено і воротя назад не може бути, воно було би вчинком Каїна. На нашім прапорі повинно бути написано: „Самостійна, Соборна, Невтральна і Трудова Республика". Окремо ґоворив іще провідник галицької селянської депутациї Т. Старух. Він згадав борців, що наложили буйними головами за волю і долю Рідного Краю. „Нехай земля буде ім легкою і нехай ті моґили, що зазеленїють говорять про їх память. І кров їх нехай буде росою, що нас оживить. Нехай вони спокійно спочивають, бо їхньою ідеєю була Україна і воля свого народу". В голосованю прийнято одноголосно акт злуки обох українських республик в одну суверенну Українську Нар. Республику. Дальші наради Трудового Конґресу обертали ся довкола земельної реформи та форми влади. Депутати на Конґрес були переважно членами социялїстичних партий. Тут знову повторило ся те саме, що було за Центральної Ради. Через однобічний склад законодатного тїла захитано суспільну рівновагу, підірвано основу еволюциї в напрямі демократичних реформ. Селянські депутати з Галичини не прилучили ся до вже утворених клюбів, тільки створили окремий селянський клюб. Вони постановили теж заснувати на териториї Соборної України „Селянське демократичне сторонництво" та випрацювали свою окрему проґраму в земельній справі. Їх домаганєм ненарушимість власности 50-морґового (35-десятинного) господарства. Сесию Трудового Конґресу покінчено дуже скоро через наступ большевиків на Україну. Ще в часї приготовань до повстаня представники совітської Росиї, Раковський і Мануїльський, звернули ся до українських социялїстичних партий в справі переговорів задля порозуміня. Українські социялїсти, як се представив Винниченко на Трудовім Конґресї, виставили такі умови, при яких можливе було порозумінє: 1) признанє самостійної Укр. Нар. Республики,

2) признанє демократичного (не совітського) ладу на Україні, 3) право вільного істнованя на Україні партиї комуністів, але без захопленя нею влади, 4) товарообмін України з совітською Росиєю і 5) повна і цілковита невтральність України (розуміють ся в боротьбі між антантою і большевиками). Довівши до кінця таку угоду, укр. соц. партиї в боротьбі проти Гетьманату не одержали від комуністів ніякої підмоги. Мануїльський заявив, що вони зрештою й не можуть поспішити з ніякою підмогою, а можуть робити хиба деякі демонстрациї на кордонах. В дальшім розвитку подій наступило утворенє Директорияту. Скоро тільки приступлено до широких социяльних реформ з Одеси, де резидував висланник Франциї Ено, почули ся погрози на адресу Директорияту. Також з Дону від Денікіна надходили грізні слова. І в той саме час, коли реакция спрягла ся задля одностайного виступу проти України, большевики займають Гомель, наступають на Черниговщину і Харківщину. В Харкові появив ся сьмішний большевицький маніфест (Пятаков і Ауссен) в котрім заслугу поваленя Гетьманату большевики приписують собі. Розважнійші предсгавники совітської влади, як Мануїльський і Раковський годили ся на Дерикторият і демократичний лад на Україні та пропонували союз для оборони й наступу проти антанти. Директорият відмовив ся від сього. Тодї большевики розпочали перш усього агітацию проти української влади, розкинено відозви, в котрих говорило ся нїби-то Директорият заключив союз з антантою проти большевиків. Україна не хоче ангажувати ся в боротьбу нї проти антанти, нї проти большевиків, бажаючи зберігти повну невтральність. Зрештою, хоч-би на Україні була найбільш демократична і „найбільш совітська“ влада, то большевики все одно підуть війною на Україну, щоб грабувати добро українського народу, щоб вивозити хлїб, цукор і инші багацтва.

В часї нарад Трудового Конґресу прийшли звістки, що большевики скорим походом йдуть на Київ. Конґрес не міг вже спокійно працювати. Тому на борзї дня 28. сїчня 1919. ухвалив закон про тимчасову форму української влади і розійшов ся. В законі про владу всю власть віддаєть ся Директориї, перед котрою на час відсутности Конґресу є відповідальний виконавчий орґан — рада мінїстрів. Конґрес рішучо висловив ся проти орґанїзациї робітничої диктатури. Вкінцї видано

Унїверсал Трудового Конґресу України до Українського Народу і до всїх народів сьвіта

такого змісту:

Переживши тяжкі муки й наруги за час семимісячного гетьманського поневоленя — Український Народ, який скинув ненависне панське ярмо, повинен знати, що добута кровю його свобода є в небезпеці, з усїх сторін загрожують Українській Нар. Республиці сильні держави. Щоби не повторило ся наше давне горе, неволя під властию чужих народів, Трудовий Конґрес взиває всїх синів трудового селянства і робітників на боротьбу за землю і волю. Нехай знають усї сили, які на нас наступають, що Український Народ уміє не тільки скинути катів та тиранів, але також зуміє влаштувати устрій Республики, зможе цїлою своєю силою неустрашимо обороняти свої права і розпоряджати ся самим собою.

Народе Український!

Стань на сторожі свойого права. Проти Тебе воюють не лиш імперияльїстичні, контрреволюцийні вороги, але й совітська

Росия, яка неслушно називає себе соціялїстичною і також посилає своїх наймитів, Китайців і Лотишів, проти Твоєї назависимости.

Конґрес Трудового Народу України зазначує, що займанщина московськими большевицькими військами української землї може потягнути за собою прихід нових чужинців, які лиш ждуть нагоди, коли на Україні запанує большевицьке безладє, щоби напасти на зруйнс вану, розграблену Україну.

Конґрес Трудового Народу України заявляє перед цїлим сьвітом, що Український Народ бажає жити в мирі з усїми народами сьвіта та не має наміру підчиняти своїй власти чужих земель.

Але він не допустить, шоби хтось посягав на його добро, на його независимість та самостійність.

Український Народ не знесе над собою насильства й неправди. Конґрес Урудового Народу України, обстоюючи самостійність Народної Республики за добутє землї і волї, кличе всїх вірних синів України станути під стягами славного Війська Директориї Укр. Нар. Республики.

Президия Конґресу Трудового Народу України: *Семен Вітик*, голова, *Сергій Бачинський*, секретар.

Україна, що все була битим шляхом між сходом і заходом, через цїлу свою історию становила терен завзятої боротьби між можними сусїдами. Через своє положенє тяжко було Україні утворити сильний державний орґанїзм. Одначе всї сумежні держави, до котрих в ріжних периодах своєї істориї була приналежна Україна, були сильні, багаті й могутні. Чи се була литовсько-руська держава, чи Польська Річпосполита, чи Росия — всї вони росли, могутнїли й жили соками України. Та треба памятати, що й г р о б о м могутности тих держав все була Україна, доведена до краю розбійничою полїтикою правлячих верств. І тепер тільки-що здвигнена з попелища віків Україна найшла ся між молотом і ковалом. З одної сторони побідна антанта із своїми капіталїстичними правительствами змагала до з'єдиненя бувшої Росиї, щоби відбити свої вклади — та знищити большевицьку ідею, котра почала загрожувати антантським кольоніям і тзв. сферам впливів. Знову большевики змагали не лише до вдержаня влади в своїх руках, до включеня в склад своєї республики сумежних народів, що відчахнули ся від Росиї, але й леліяли думку про викликанє всесьвітної революциї і диктатури пролєтарияту в цїлім сьвітї. Україна найшла ся на межі двох противних, взаїмно себе виключаючих сил. І тут треба було скоро й певно рішати ся, на котрий шлях ступити, щоби при сутичці двох противностий не попасти в страшне лихолїтє. На жаль, члени Директорияту, а в першій мірі великий письменник Винниченко, думали, що найдеть ся дорога до компромісу. Вони бажали миру, щоби відбудувати знищену країну, реставрувати державу, вони мріяли про український ренесанс в хвилї, коли на всїх границях республики стелили ся Каїнові дими. Директорият і Трудовий Конґрес проголосили невтральність, — та одночасно з огляду на розпочатє воєнних кроків Росиєю були приневолені поставити ультимат совітський республиці. Провідники російських большевиків, котрі ф о р м а л ь н о все застерігають ся проти всяких насильств над народами, відповіли, що вони не ведуть нїякої війни з Українською Народною Республикою. Проти Директорияту виступають „українські" комуністи, супроти котрих український уряд може поступити по своїй вподобі. Поруч з отсим становиском російський совітський уряд утворив в Харкові „українське" совітське правительство під

проводом Християна Раковського, що передтим був головою росийської мировоï делєгациї в Київі. І справдї, позірно воєнну акцию вів харківський совіт, котрий опісля звернув ся о поміч до росийського уряду. Таким чином росийське правительство совітів не вело безпосередно війни з Україною, воно тільки прийшло з підмогою побратимчому совітови.

По перших пораженях Директорият і його правительство найшли ся в скрутній ситуациї. Червоні війська йшли на Київ, Польща окупувала західні области України (Холмщину, Підляше і йшла на Волинь, а в Галичинї шалїла найбільш завзята війна), Румунія зайняла Бесарабію, Буковину і скравок Закарпатської України, Чехи обсадили цїле Закарпатє. Повстанча армія, зложена головно з селян, з хвилею, коли з'явили ся невдачі, почала розлазитись — так що з часом одиноким поважним мілїтарним чинником лишила ся тільки галицька армія.

В звязи з большевицьким наступом уступив през. Директорияту Винниченко з двох причин: через натиск антанти і свою компромісову поставу до большевиків. Разом з ним уступив і мінїстерияльний кабінет, зложений з социял-демократів і социял-революционерів. На його місце прийшов новий „дїловий" і переходовий кабінет, зложений з отсих осіб: през. мінїстрів Сергій Остапенко, мін. війни: Олександер Шаповал, мін. загр. справ: Г. Чижевський, мін. скарбу: др. Степан Федак (не прийняв портфелю), мін. державного господарства: Ів. Чопівський, мін. рільництва: Евген Архипенко, мін. внутр. справ: Мацієвич, мін. осьвіти: Огієнко, мін. працї: Леонід Михайлів, мін. віроісповідань: др. Іван. Липа, мін. почт і телєґр. Степан Демянович, мін. преси: др. Осип Назарук, мін. жидівських справ: Авраам Ревуцький. На порядку дїяльности сього кабінету стояло перш усього змаганє оборонити республику перед хапчивими ворогами та захистити її перед руїною. По уступленю Винниченка головство Секретарияту обняв начальний отаман Симон Петлюра, в особі котрого через з'єдиненє найвисшої власти в державі і проводу армією з'явив ся перед нами диктатор з назвою „народного лицаря", якою надїлили його селянські маси.

Зараз після того, як вибухло повстанє проти Гетьманату селяни хотїли „вибрати гетьманом" Петлюру, що на протязї революциї здобув собі найбільшу популярність з усїх провідних індивідуальностий. Петлюра належить до середущого поколїня українського громадянства. По скінченю духовної семинариї і унїверситету віддав ся він публїцистиці. Ще як студент був членом Р. У. П. (Рев. Укр. Партиї), до котрої в своїм часї належали майже всї визначнїйші сучасні дїячі, як: Винниченко, Донцов, Степанківський, Вол. Дорошенко, Жук, Меленевський, Скоропис-Йолтуховський і ин. По лїквідациї партиї, з котрої опісля витворили ся ріжні напрями й струї українського полїтичного житя, Петлюра належав до основників укр. соц. дем. робітн. партиї, що на початку революциї відіграла таку велику ролю на Україні. Довший час був співробітником київської „Ради", як також инших українських видань, опісля став редактором „Украинск-ої Жизн-ї" що появляла ся в Москві в росийській мові. На сім становиску застала його війна. Згодом покликано його до армії, де дослужив ся офіцирського степеня. Вибух революциї будить нові надії, повстає Центр. Рада, а опісля Секретарият. В боротьбі з правительством Керенського реорґанїзуєть ся Секретарият, в котрім Петлюра стає секретарем військових справ. В першій війні з большевиками обнимає Петлюра провід над гайдамаками. По гетьманськім переворотї перекидаєть ся він на поле громадянської дїяльности. Його популярність вже тодї була така велика, так поширена, що київське земство вибирає його своїм головою, а трохи згодом з'їзд українських земств вибирає його головою

Союзу земств. З того часу відомі є два письма Петлюри до нїмецького й австро-угорського послів в справі арештовань громадських дїячів. Від

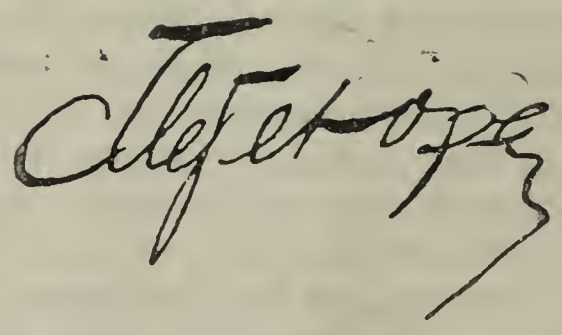

вибуху повстаня аж до тепер стоїть він в перших рядах борців за волю народу, за самостійність України.

Особа Петлюри поволи перетворюєть ся в якусь лєґендарну постать. Народ говорить про нього як про невмірующого лицаря, про новітного

характерника, нового Вернигору. Сей спосіб трактованя його особи звільна переносить ся і до преси. Можна читати, що раз він згинув, другий раз попав в большевицьку неволю, третий раз вилетїв в повітрє враз з поїздом, четвертий раз ледви спас ся перед ворожою погонею і тепер перебуває десь в якімсь чарівнім замку, дожидаючи зазиву народу до боротьби проти неправди і неволї.

Петлюра є, як сказано, членом соц. дем. партиї, одначе має на стільки елястичний ум, що є далекий від нагального переводженя соц. демократичної програми. Він знає одно: земля мусить належати народови в формі приватної власности, бо без того не може бути вповнї незалежної України. Денаціоналїзована Україна мусить прибрати виразний український характер. Права робітників і трудової інтелїґенциї мусять бути вповнї забезпечені. Одночасно є він, в противенстві до деяких членів своєї партиї, невблаганим ворогом большевиків, що довели Україну до того стану руїни, в якій вона тепер находить ся. Таке саме є його становище до Росиї взагалї, будь вона большевицька чи Колчаківсько-Денїкінівська, скоро та Росия має тільки імперіялїстичні забаганки супроти України. А преціньь, як довго Росия є Росиєю, инших змагань мати вона не може. Тому Росия є найбільшим ворогом України.

Коли такі переміни дїяли ся в загальній ситуациї на Україні і в лонї українського уряду, большевики були вже в Київi. Добувши столицю, большевики опанували більшу частину України. Сей другий большевицький наступ нїчим не рїжнив ся від першого. Так само повторили ся розстріли визначних Українців, так само українське збіже, цукор і вуголь вивожено в Московщину, так само граблено і руйновано. На чолї совітського уряду в Київi став Хр. Раковський. В склад уряду увійшли крім українських комунїстів, росийські большевики, незалежні українські соціялїсти, лїві укр. соц. революционери (Лївобережцї-інтернаціоналїсти), жидівський „Бунд“ і жид. орґанїзация „Серп“. Зараз на самім початку вирнуло в совітськім уряді питанє про полїґичну самостійність. Міжтим коли українські і жидівські партиї станули на становиску независимости республики, росийські комунїсти оборонювали федерацию. Сей свій погляд могли вони поперти аргументом сили, — армією, зложеною в переважаній більшости з Москалїв, Лотишів і Китайців. Тому українські і жидівські члени совітського уряду виступили з кабінету, так що „українська“ совітська влада прийняла обличе звичайної окупацийної власти.

Ся нова влада над українським народом проголосила небавом злуку з совітською Росиєю. Червоні війська з кождим днем при підмозї сильної аґітациї, множества гармат і штиків поширювали совітську владу на українській териториї. Антантський (французький) десант в Одесї, призначений для диктату на Україні, був приневолений відступити на кораблї і покинути вже приготовану операцийну базу.

Український уряд найшов ся в невимовно прикрім положеню. Втративши столицю, розпочав мандрівку по Правобережній Україні. Осїдком правительства стала Винниця, опісля Проскурів, Камянець, Рівне. Армія, зможена в безнастанних боях, примушена відступати перед величезними большевицьки силами, не могла встояти ся перед деморалїзацийними впливами. В її рядах вели аґітацию і притаєні большевики, і Денїкінівсккі емісарі і инші елєменти, ворожі українській державности. Серед такої суматохи не могло нїчого зробити найбільш ідеальне правивельство, а не то таке, яке складало ся тільки з людий, що в даний момент мали очайдушну відвагу взяти на себе відповідальність за долю державного корабля. Кожде правительство проводило свою дїяльність у важкій боротьбі, полишене цїлим сьвітом на власну долю. Через те й зміни правительства не були рідкі. По урядї Остапенка прийшло пра-

вительство Бориса Мартоса. Здавало ся, що се вже останне українське правительство, бо большевики зближали ся до Збруча. Тільки Західна Область республики була ще вільна від большевицької інвазиї. Одначе й тут умови державного житя не складали ся корисно.

Комунїстичні гасла обняли більшу половину Европи. З особлившою силою проявили ся вони активно там, де по програній війні нужда й безробітє обхопили великі маси. На такім ґрунтї кличі нового устрою сьвіта находили щире, неофітське прийнятє. В Нїмеччинї розшаліла ся горожанська війна між Спартаківцями (комунїстами) і визнавцями еволюцийною социялїзму. На Угорщинї комунїсти захопили власть у свої руки. Совітська Росия постановила для піддержаня комунїстичного руху в осередній Европі подати помічну руку своїм угорським товаришам. Тільки невеличка українська територия дїлила росийських комунїстів від угорських. Українська армія здержала похід червоних військ на захід.

Опираючись большевицькій навалї, українська армія була ще втягнена в затяжний бій на заходї. Дня 22. лютого коалїция візвала український уряд, щоби припинив воєнні кроки проти Поляків. Наступили переговори в справі завішеня зброї під проводом французького ген. Бартлємі. Українцї і Поляки не могли дійти до згоди між собою. Бо коли перші пропонували демаркацийну лїнїю згідно з етнографічним принципом, т. є. лїнїю Сяну, другі виставили пропозициї, котрі дались би погодити тілько з засадами імперияльзму. Супроти того коалїцийна місия запропонувала від себе лїнїю Буг—Стрий, котра теж не була згідна анї з етнографічним принципом, анї навіть не відповідала тодїшному воєнному положеню. Розгоріла ся дальша війна з всїми болючими і страшними наслїдками. Український уряд заложив протест проти сторонничости місиї ген. Бартлємі, домагаючись висланя нової місиї, здатної до обєктивного розгляду української точки погляду.

На фронтї продовжувались бої. На військо треба було грошевих засобів. Почали давати ся відчувати браки в зодягненю і озброєню війська. Недоставало муніциї. В таких обставинах наддніпрянські полки, що з'явили ся на галицькім фронтї, надихані партийностию, перепоєні суматохою кличів, які нуртували через два роки в Наддніпрянщинї, внесли бацилї розпряжности в галицьку армію. Так дїяло ся не лише в армії, але і в громадянстві. Піднесенє Станиславова до ряду найбільших українських центрів відбило ся на полїтичнім житю галицько-української суспільности деякими перемінами. Вже давнїйше заснований В. Гадзїнським і його приклонниками тижневник „Републиканець", без ясної праграми, заповнений відірваними фразами, загонистий в назріваючих суспільних реформах, — ставши на границї дрібно-буржуазности і ужиткового социялїзму, почав проповідувати обєднанє селян і робітників. В деякі круги пущено незаокруглені кличі, котрі — позбавлені своєї змістовости, тільки викликували непотрібний фермент серед маловироблених одиниць. Сей фермент ще збільшив ся, коли в Станиславові опинили ся деякі провідники соц.-революционерів. Їх орган розпочав кампанїю проти уряду, щой так серед маси трудностий кермував державою. Нїде правди дїти, галицький уряд, як і центральний український, не був взірцевий, одначе робив все, що серед даних обставин можна було зробити. Були похибки в адмінїстрациї, військовій і горожанський, не все був добрий, підхожий добір людий, не всї ті люди здавали собі справу зі своїх поступків, з своєї історичної відповідальности, але все таки була державна машина, котра була в руху, була поважна і геройська армія, що серед великих браків не відступала анї пяди землї. Загалом було безпеченство майна і житя, т. зн. ті добра, які, зберігані в таких переворотових і переломо-

вих хвилях, можуть дати добре сьвідоцтво державному урядови і рівневи загальної культури.

Змаганя антанти полагодити польсько-український конфлїкт, а тим самим порішити долю Східної Галичини та взагалї західно-українських земель, не вийшли поза інформативні кроки. Кожде намаганє довести до припиненя воєнної акциї між Поляками і Українцями застрягало в півдорозї. По невдатній спробі ґен. Бартлємі заходами українських представників в Парижі повелось знову навязати переговори про завішенє збройних дїлань. Зложено комісию під проводом анґлїйського ґен. Боти, до котрої увійшли теж представники воюючих сторін. Ґен. Бота запропонував нову демаркацийну лїнїю, на основі котрої Львів мав остати до остаточного порішеня під польською владою, а бориславський нафтовий басен під українською. Одночасно з тою пропозициєю розпочала ся польська офензива сьвіжими військами ґен. Галлєра. Сю армію перетранспортовано заходами Франциї для оборони західних границь Польщі перед Нїмцями, та вона мабуть проти волї антанти знайшла ся на східднім фронтї в боротьбі проти Українців. Українська армія, позбавлена запасів муніциї, була приневолена відступити. З полудневої сторони з'явили ся на Покутю румунські війська. Галицька армія найшла ся таким чином в клїщах. Наступив поспішний відворот на схід. В межичасї Польща одержала від французького през. мінїстрів Клємансо мандат завести в українській Галичинї цивільну адмінїстрацию. Ся постанова в нїчім не рішала про полїтичну долю Галичини. Державний Секретарият подав ся на схід враз з армією. В Залїщиках проклямовано диктатуру, а диктатором назначено през. Української Нац. Ради др. Евґена Петрушевича. В звязи з сим відступом уступив теж начальний вождь галицької армії ґен. Павленко. Після його уступленя повірено начальну команду гал. армії спосібному орґанїзаторови і визначному полководцеви ґен. Грекови. В кількох днях переорґанїзував він армію, з ріжних роздвоєних частий створив карні боєві формациї. Добувши на большевиках трохи муніциї, пішов з військом до бою. В кількох днях українські війська, випираючи противника крок за кроком, дійшли до лїнії Гнилої Липи. Та тут знов надступив відворот. Всї запаси муніциї вичерпали ся. Вояки лиш своїми ґрудьми загороджували переважаючим силам противника дорогу на схід. З почутєм ґіркого болю, з раною в серці і на душі опускав український жовнїр рідну землю.

І тепер перший раз від кількох місяців частина галицького війська пішла на відпочинок в околиці Камянця. Друга частина разом з Наддніпрянською армією пішла в бій проти большевиків, щоби розширити свій терен посїданя, щоби на малім просторі не задихнути ся, не улягти ворожій навалї, не погребати великої ідеї народу: справи незалежности своєї Батьківщини.

Від того часу Камянець стає осередком українського полїтичного житя, осїдком всїх українських властий і резиденциєю голови Директорияту і начального вождя С. Петлюри та диктатора Західної Области республики д ра Е. Петрушевича. Лише малий скравок української териториї остав в українських руках. Осередну Україну займала червона армія, східно-полуднева Україна найшла ся в посїданю добровольческої армії Денїкіна, що спомаганий Анґлїєю з під Підкавказя і Дону розпочав похід для „собиранія руських земель". Західно-українські области окупували польські війська, а Бесарабію і Буковину зайняла Румунїя. Леґальний український уряд виконував власть тільки над частиною Поділя. Здавало ся, що надійшла страшна хвиля заглади. Одначе й тут зєдинена українська армія, гола і боса, забута цїлим сьвітом, без амуніциї надлюдським

зусилєм пішла до удару проти большевиків. Карний галицький вояк і ентузиястичний Наддніпрянець власними грудьми, при байдужности цілої Европи, розбивали червоний мур баґнетів. До успіхів української армії причинили ся повстаня, що вибухали на цілім просторі України проти влади совітів. Потворили ся повстанчі відділи в числї по кілька тисяч людий під проводом атаманів, як Зелений, Григоріїв, Ангел, Соколовський, Махно і ин. Вони виповіли війну червоній армії, нищили телєфонічні і телєґрафічні полученя, залїзниці, висаджували мости, зносили цілі відділи совітського війська. Українське селянство, що початково досить байдужно ставило ся до зміни влади, дуже скоро прийшло до переконаня, що лишщиро-українська влада зможе дати йому землю і волю. Большевиків не могли вони терпіти ізза їх централїстичних змагань, русифікацийної полїтики і своєрідних социяльних реформ, противних українському сьвітоглядови. Сї повстаня у великій мірі причинили ся до побід українських військ над большевиками. В липнї большевики почали відступати крок за кроком, в серпнї область українських військ поширила ся в двоє, а дня 30. серпня війська Директорияту увійшли в столицю України — Київ. Та через нечайний і підступний наступ Денїкіна не могли українські війська вдержати столиці в своїх руках. Денїкін, користаючи з українських побід, замісць йти на північ проти большевиків, звернув значні сили проти Українців. Військо Директорияту, не маючи сил для боротьби з большевиками і добровольческою армією, було приневолене подати ся взад і знову звузити великими жертвами добуту область.

Українське правительство намагало ся мирно полагодити конфлїкт з Денїкіном і звернуло ся до антанти, щоб та визначила демаркацийну лїнїю між українською і Денїкінівською армією. Та Денїкін відклонив ся від антанських вказівок. Тодї Директорият проголосив війну проти Денїкіна. Окремою відозвою звернуло ся правительство Мазепи (коалїцийне правительство всїх українських партий) до Українського Народу, вказуючи на ті причини, які примусили уряд виступити до боротьби проти добровольческої армії. Ще до зайнятя Київа українська команда вислала до Денїкіна військову делєґацию в справі встановленя взаємовідносин між військами, що борять ся проти большевиків. Команда добровольческої армії заявила, що вона всї війська, що бються під проводом отамана Петлюри, уважає большевиками. Тому не лишало ся нїщо инше, як війна з Денїкіном. Задля успішнїйшого веденя війни з добровольческою армією український уряд увійшов в приязнї відносини з Румунією. Також повстала думка замирити з Польщею, щоби всї свої сили звернути проти Денїкіна. Вислана до Варшави під проводом бувшого мінїстра Леонїда Михайлова місия не вспіла довести поки-що до нїяких позитивних результатів справи українсько-польського порозуміня. Польський уряд не сходить з свого імпериялістичного становиска, не передбачуючи, що повстаюча реакцийна Росия загрожує всїм народам, що стогнали в царськім ярмі.

Добровольческа армія зробила значні поступи на українськім фронтї. Разом з тим почали ся деякі переслїдуваня Українців. Зачинено українські школи, знесено українську Академію Наук, закрито київський університет, в церквах заборонено відправляти богослуженя з українською вимовою і українськими проповідями, пресу придавлено. Над Україною зависло знов царське опричниківство. Та потїшаючим з'явищем в тім лихолїтю є зростаюча сьвідомість найширших верств, є те глибоке переконанє, що Денїкін несе з собою неволю українському народови, загладу українській культурі, кнут свобідній думці. Те зрозумінє виявило ся рядом селянських повстань на цілій території України. Як передтим

проти большевиків, так тепер проти Денїкіна проголосили українські селяни робітники боротьбу на житє і смерть.

* * *

Ось так перейшли ми важнїйші етапи боротьби Українського Народу за волю і незалежність. Ми бачили, як зростала, розвивала ся, поширювала ся і міцнїла українська державна думка та як вона увійшла в кість і кров украї ського национального органїзму. Перед нашими очима — в деяких розділах докладнїйше, в инших (з ріжних причин) лише побіжно пересунули ся картини сучасної величі і слави, долї і недолї, терпіня і упадок і знову надлюдські змагання на вершини, до крассшого, до лїпшого, до здїйсненя великого ідеалу: одна з'єдинена, суверенна, самостійна, від нїкого незалежна Українська Народна Республика. Великі жертви понесено за здїйсненє того ідеалу, надмірний податок крови і майна, житя і смерти складає Український Народ і на полях битв, і в тюрмах, і в тисячних переслїдуваннх, і на кождім кроці, одначе віра в провідну зорю наших змагань мимо всього нїколи не була така велика і сильна, як власне тепер. Колеса історії нїхто не заверне, жаден Денїкін не зможе його повернути в инший бік. Тільки засліплені і обмежені духово люди можуть думати, шо здобутки революції можуть піти на марне. Нї! Анї один розумний клич французької революції, а змістом всїх тодїшних кличів було право одиниці, людини — не затратив ся, не зійшов з порядку дїй так довго, аж поки не воплотив ся в дїло. В сто лїт пізнїйше виставлене і вповнї дозріле, в глибинах кождої нації зроджене Право Народу мусить теж найти свою позитивну розвязку. Нема сили, котра могла би усунути його з порядку сучасної історії, а ті, що зброєю, переслїдуванєм, тюрмами, терором і середновічною інквізициєю, деправациєю слабих характерів здержують воплоченє сеї новітної ідеї — вправдї можуть на якийсь час відсунути здїйсненє сього ідеалу, одначе не можуть його убити, знищити, викинути з наболїлих душ і скервавлених сердець.

Український Народ, що на протязї двох останних лїт — з низин етнографічної маси — дійшов до вершин новітної Нації, що найбільше крови проляв за право самоозначеня, що найбільші жертви принїс за свою волю і незалежність, не може бути виключений від природного закону — користати на рівнї з иншими народами з усїх тих прав, які видвигнула сучасна війна і виборола революция.

Перед Українським Народом стоїть ще важка, затяжна і виснажуюча боротьба. Наше поколїнє мусить перейти через горнило всїх испитів, щоби дійти до обіцяної землї — власної державности — та щоби сповнили ся слова поета: „В своїй хатї своя правда і сила і воля".

Львів, 16. падолиста 1919.

Рай і заглада Брацлавщини.

За Д-ром Л. Кубалею переповів Мих. Яцків.

Північна і середна часть Брацлавщини була ще перед 1648 р. дуже густо заселена, як видно се на тодїшних географічних картах Бопляна і Валька. Селянин був тут маючий і як поселенець заживав більшої свободи, ніж де инде. В міру як пустошіла Волинь і північна Київщина, було тут чим раз люднійше і гамірнїйше. Манила урожайність землї і легкий збут рільничих середників. Численні і могучі кріпости і відомі криївки по неперебутих лїсах хоронили населенє перед загонами Татарви. Через те всї давнїйші осади перемінили ся в твердинні городи і таким чином було тут в 1654 р. між Бугом і Днїстром 270 міст. Недоставало вже землї — Козаки зачали корчувати лїси. Безпека була тут більша, тому Брацлавщина помірно найменше потерпіла.

Серединою того роїща ішов торговельний шлях перворядного значіня, від коли дороги, що лучили Київ з Вильном (на Овруч і Чорнобиль) і Київ зі Львовом (Старе путище, Смоляний гостинець) наслїдком домашньої війни поросли травою.

Сей шлях вів з Рашкова над Днїстром до Гуманя, а відси на Лисянку і Богуслав до Київа. В Лисянцї лучив ся з дорогою до Чигирина.

Переїздив туди антіохійський патріярх Макарій в червни 1654 р., в три місяцї по останнім походї Станїслава Потоцького, по якім ледви слїди сапи остали в розрушенім роїщи.

Товариш патріярха, архідіякон Павло з Алєпо, описав ту подорож*). Переповнений любовю для Хмельницького і Козаків, як защитників східної Церкви, глядїв одушевлений на той багатий і людний край, навіяний горячим подихом весни, на муравлину працю по полях, водах і лїсах. Видїв міста, села і людий, що прибули зі всїх усюдів в святочній ноші на привіт голови православної церкви.

Було що оглядати. Земля тут така урожайна, що коли-б зазнала мира, нїодна часть Европи не була би багатша. З буйної трави ледви роги волів виглядали, а було їх стілько, що гетьман Конєцпольскі мав 4.000 штук річно поголовщини. В осадах стрічало ся токи зі 40—60 стирт всякого зерна. Дивна міць запаху всюди, повно воску і меду в улиях, деревах і зїлю. На необмеженім тлї зелени блистїли сьвічада ставів повні риби і водного птаства. Млинів і водних фабрик безлїч. Доки зором сягнеш, бачив ти величаві дїброви, блистїли хрестами церкви і монастирі з зеленими і голубими кришами. Близько міст, окружених валами і засїками, по ярах та байраках, при загачених ставах з вербами на греблях, безлїч цвитучих садів і нових хат з червоними вікнами. Повно люда, домашнїх звірят і золотом бренючих пчіл. Земля, воздух, вода тремтїли переповнені житєм і вся країна палала в соняшнїй повени волї, а коли в зоряну ніч замеркотїли сьвітла в козацьких вікнах, ти не знав, де кінчить ся небо, а де починаєть ся земля.

Коли наші подорожні перебули Днїстер, станули в брацлавськім воєводстві, в Рашкові — місто отверте з деревляною кріпостю, пристань

---

*) The travels of Macarius patriarch of Antioch, written by his attendand archdeacon Paul of Alepo in Arabic translated by T. C. Belfour. London 1829. — Два томя. Опис подорожі через Украіну і Брацлавщину обіймає 107 сторін.

на Днїстрі, стация грецьких купців, привіз східних товарів і волоської соли, вивіз середників з України, наєм перевозу, торговельний рух великий. В останнїх днях марта, мимо наїзду польських військ, стояло тут 3.000 козацьких маж, що їхали по сіль на Волощину, перед якими господар Стефан казав заперти границю. Місто мало сїм церков, але як всюди на Українї, без лавок. Попи стоять непорушно як скелї і співають одним голосом, а їх пісня могуча, злучена з голосом малих дїтий, потрясає до глибини і ойимає подивом. Всї навчені співати і жінки і дївчата. Сироти ходять на вечірну науку до церкви, а в неділї і сьвята прохають милостинї. Їх сьпів чути з далека, мешканцї дають гроші і поживу. Найбільше вражінє в часї нашої подорожі робили ті співаючі дїти з таким захопленєм і силою, що серце хотїло вискочити з груди.

Дві милї від Рашкова лежало твердинне і людне місто Дмитрашівка з сїмома церквами; далї Горачківка і кріпосна Марківка з двома церквами. Тут стояло 12.000 мужа в обозї під проводом полковника Михайла, занятих працею над фортифікациями в сїм і попереднім містї.

Дальша дорога до міста Жабокрич з деревляною цитаделею вела через високорослий лїс, що достарчав ранше дерева на доми, церкви і кріпости в тій околици. Але коли Козаки роздїлили землю між себе, корчували лїси. Всюди повно народа, а дїтий стілько, що трави. Всї вміють читати, навіть сироти. Населенє живо росте, бо женять ся за молоду. В кождім містї захоронки для убогих і сиріт. Стоять на кінчинах мостів, часом посеред міста, а пізнати їх по малюнках на внїшних стїнах. Мимо того цїлий край переповнений калїками. В часї торгів і відпустів тисячі людий в найстрашнїйшім видї кличе помочи.

За Жабокричем блистїло, як широка ріка, кілька великих ставів. Над ними хати і цьвітисті сади. Тут можна було подивляти греблї, гатї, лотоки, фабрики салїтри і водні працї Козаків. Всюди млини, а стави і ріки повні чечуг, вирозубів, подуст, лящів, карпів, чопів, рисенїв, скубнїв.

Дві милї від Жабокрича лежала Ободівка, місто більше і красше від попереднїх, з двома великими церквами: Успенїя і св. Михайла.

Тут і по инших місцях бачили ми церкви лїтні побіч зимових — великі, просторі і повні отвертих вікон.

Минувши милю серед безлїчи огородів і ставів по обох боках та ланів збіжа за-вбільшки хлопа, широких та довгих як великі озера, побачили розлоге місто Баланівку*), окружене подвійним парканом, з великим деревляним замком. Милю дальше над берегом Бога побіч себе три місточка окружені частоколом і фосами, звані Самівка**). Над дверима кождої церкви висить зелїзний перстень. Хто не прийде на всеночне, носить той перстень цїлий день.

Коли перебули Бог близько причалу для суден, станули в Саволочцї, зложеній з двох міст над ставами, окружених фосою й остроколом, з двома високими замками. В однім церков Спаса, в другім дві величаві св. Миколи і св. Михайла.

У віддалї одної милї стояв оборонний город Мочілка з двома високими церквами: Богоявленя і св. Михайла, а миля відси Степанівка, зложена з трьох городів, знищена через польські війська в часї Великодня. Три гарні церкви, Матери Божої, св. Михайла і св. Миколи в части спалені. Тут побіч лежало оборонне місто Важне***) з гарною церквою св. Миколи, а в близинї друга твердиня Янів.

---

*) Нинї село; числить 2.000 душ.
**) Самівки нинї нема.
***) Нинї мале село.

На тлї погідного неба, зелених піль та згір і темних борів, скупаних сяйвом сонця, виринали в далинї лївоpуч і праворуч шляху, в гущавинї дерев і повени цьвітів, численні міста, замки і твердинні двори польської шляхти з банями і колюмнадами.

Майже кожде місто окружене потрійною обороною: перехресні палї, подвійні вали з фосою в середині, на валах могучі заборола зі стрільницями, а врешті замок, де вразї потреби могли жителї знайти захист. Більшу часть тих твердинь збудовано за польських часів проти Татар. Кожда часть міста, коли значнїйша віддаль дїлила одну від другої, була з окрема укріплена. Відси отже так часто тут і далї на Украïнї можна стрінути подвійні і потрійні міста.

Замки і двори шляхти стоять пустками й ожидають повороту властителїв. Пси і безроги вганяють по комнатах, плюгавлять і риють в долівках. По містах гарні доми, склепи і магазини Жидів та Вірмен поглядають сумно розбитими вікнами і служать захистом диким зьвірятам.

Милю від Янова лежить місточко Талалаївка, окружене ставами і млинами, з гарною церквою св. Кузьми і Дамяна. Воно також підпало тій долї, що і Степанівка враз з чотирма сумежними містами. У великий тиждень спалено цитаделю і міські твердинї. Мешканцї схоронили ся до Яківця, де висїчено 3—4 тисячі людий. Удержала ся велика церква св. Миколи з пяти банями, скінчена в сїм роцї, якою гордїло місто.

Дві милї від Талалаївки лежав Умань, славний з багатств ще за часів гетьмана Конєцпольского. Зложений з трьох твердинних міст, зі Старого, Нового і Горішного міста, з могучим деревляним замком, з потрійними валами і потрійним суходолом. Внутр замку майдан на кілька тисяч мужа. Цей замок саме тепер почали укріплювати Козаки. Підіймили довкола насипи, великанські вали; на углах чотири квадратові башти обсадили гарматами. Замкова церква величава, цїла покрита малюнками. Зелена бляха на банях, множество срібних сьвічників з зеленими сьвічами, понад хором великанські колюмни з ґалєріями для сьпіваків. Сьпівають з нот. Пісня схожа до грому.

Місто має 9 величавих церков: Воскресеня, Вознесеня, Успенїя, Пресв. Тройцї, Рождества Пресв. Дїви, св. Михаїла, св. Миколая, Чесного Хреста і Великодня. Богослуженє над міру томляче, бо нема де сїсти, а молитвам і сьпівам не має кінця. Підчас молитви відповідають сьпіваки на хорі 17 разів „Господи помилуй“, а кожду відповідь повторяють по кілька разів.

В гористих вулицях стояли доми високі і прикрашені польської шляхти, з красковими шибами і гарними мальовилами понад вікнами. Простокутний призем прикрашений пілястрами, поверх круглий зі стовпами і банею. Всї пусті, служать домівкою павукам. Менші міські двірцї з грубих брусів кладені в зруб, з рундуками і червоними вікнами, при них колодязї, овочеві сади, баштани. За містом поля непереороджені. Всюди взірцева чистота.

Мужчини острих черт, з високими вірлиними носами, з довгою худою шиєю, кінчастим вибритим підбородєм, з довгими звішеними вусами, носили довгі свити, баранячі шапки і палицї в руках. Жінки багато убрані шнурували ся під грудьми.

Сьвяточні торги і відпусти стягали до міст, а передовсїм до Уманя багато людий і купців з далеких сторін, грецьких з Румунії і Карамамії з перлами, шовком, шалями, перськими коврами. Продавали оливу, міґдали, фіґи, мароканські шкіри, шафран, бавовняні вироби, в гарних і багато ставлених крамах. Громади люду тягнули вулицями з музикою.

Під містом в обозї стояло кількананйцять тисяч козацького війська під проводом полковника Симеона.

Від сходу і від півдня міста підіймали ся півколесом проти Татар численні земні городища з високими валами. Виглядали як великі могили. Внутр вижолоблений майдан, в середині високій копець для стражника, а з 3 сторін окопу тягнули ся потрійні низькі вали, з поза яких витало ся надходячого неприятеля.

З Уманя на Красопіль прибули до дуже розлогого міста, Соколівки, з трьома кріпостями і трьома лїнїями оборони. Чотири великі стави в близинї. Між будинками кілька величавих домів, котрі колись належали до Жидів і Вірмен і чотири великі церкви: Богоявленя, св. Михаїла, Покрови і св. Миколая.

Віддїлений від міста рікою і довгим ставом стояв на згірю замок Каліновського. Можна було видїти його здалека. Окружений широкою і глибокою фосою, палїсадою і квадратними вежами, мав величезне подвірє, в глибинї підіймала ся палата гетьмана, з трамів дерева гартованого в огни, з чотирох сторін гладжених і полїрованих і зложених так докладно, що цїла будівля виглядала як вирубана з одного кусня дерева. Довжина одного траму тесаного в чотироугольник виносила 50 пядий, ширина 4 пяди, се є два лікті. Побіч палати містили ся по обох сторонах кількаповерхові будинки на підрубах, в них на долї пивницї, свірні, магазини, а на поверхах мешканя, за ними возівні і стайні. Печі і комини величезні з широкими рурами здовж повал. Над глибокою вїздною брамою підіймала ся лїтня кількоповерхова палата. Вели до неї величаві сходи з подвіря. Весь покритий різьбою і малюнками мав довкола вікна, з яких вид на віддаль одного дня дороги на всї сторони.

Все те стояло пусткою, як домівка язви. Перед отвертою вїздною брамою стояли великанські моздїрі запхані землею. Крізь розбиті вікна й отверті двері падькував вітер над давними властителями.

В містї, напроти замку, підіймав ся найбільший і найвеличавійший в Брацлавщинї костел св. Миколая обернений в церкву. В нутрі балюстрала в видї хреста, бічні рамена для сьвящених і хористів, в середині чотири колюмни з банею як на Вавелю. Тут давнїйше стояв головний вівтар. Повисше органів галєриї для сьпіваків. Хористи і сьпіваки ті самі, що за часів Каліновського. Бічні каплиці з багатими вівтарями, іконостас з царськими воротами пишно різьблений і мальований, символон нове. Цїле нутро, хори, галєрії, колюмни, балюстради різьблені і мальовані на золотї. На площу вели широкі сходи; широкий вал окружав її довкола, а на валї земля і повно цьвітів.

У віддалї кількох миль від Соколівки межи двома горами лежало твердинне місто Буки з трьома церквами: Успенія, св. Михаїла і св. Ілиї і замком на стоцї згіря. Тикич, який пливе тут серед стрімких скель обнятий в кількох місцях греблями, достарчав води численним млинам і порушав чотири скомбіновані фабрики. Великі зубаті водні колеса обертали млинні камені, товкли коноплї, овес і ячмінь, а давнїйше за польських часів валкували сукно.

По великім лісї, який Козаки подїлили між себе та корчували день і ніч і випалювали корінє, прибули подорожні до Лисянки, великого і твердинного міста, повного води й огородів над Гнилим Кильшем. Місто мало 5 церков: Богоявленія, Пресв. Дїви, св. Михаїла, св. Миколая і Пресв. Тройцї. На передмістю стояв монастир Пресв. Тройцї, осмотрений окопами і гарматами, в нїм гарна церква св. Ігнатія. „В церкві Пресв. Тройцї видїли ми образ Покрови, як укоронованої возлюбленницї, підчас коли всюди була вона представлена як Пречиста дїва з зарумяненим обличєм".

Київські малярі оставали під впливом західної штуки, яка йшла через Львів, Варшаву і Вильно. Не мали вони соперників в чужинцях,

мали багато замовлень на Руси, в Молдавії і на Волощині. Малювали портрети і церковні образи, які будили подив у подорожних, як пр. іконостас у Прилуці, мальований коштом 1.500 дукатів (дар царя Алексея) і образ Покрови над іконостасом в церкві св. Антонія і Теодозія в Василькові. „Видів я — пише архідіякон — багато образів в Азиї, в Константинополи, в Болгариї, в Молдавії і в Москві, але рівно гарного як у Василькові не видав".

З Лисянки вела бічна дорога на полудневий схід до Чигирина через глухі лїси, серед голих піль і померклих ярів. Поля повні старих земних городищ, в лїсах повних журавлїв безлїч фос, засїків, перекопів, укритих ровів, лїсні брами і деревами завалені дороги. Від тої дороги аж до Чорного шляху цїлий простір належав до татарського полку, який становив ґвардию Хмельницького.

Головний шлях вів до Київа. Милю за Лисянкою лежало твердинне місто Медвина з фосою недавно покінченою і з 3 церквами: Богородиці, св. Миколая і св. Юрія.

Відси двомилева дорога вузка і томляча через великий лїс між двома горами. З одного і другого боку засїки, що боронять переправи, на згірях яких 300 двориків з голубниками, з садами, з огородженєм сливових дерев і черешень. Ця місцевість звана Ісаїки, мала дві церкви. Річка Репях плила долиною і творила 10 ставів оден по другім, повних жовтих і білих гребенїв. При греблях млини, окружені вербами, повно курий, качок, гусий, фазанів і годованих куропатов з червоними ніжками — але людий не було. Всї пішли в лїси, дїлили викорчувані поля і робили оплітки. У вікнах запертих двориків повно білих дїточих голівок. Можна би подумати, що козацькі жінки два, три рази родять що року по кількоро дїтий. Окрім коний, коров, кіз та полових овець, годовано пси і безроги найріжноріднїйшої краски і виду. В огородах капуста, пастернак, ріпа, лочуга.

Милю відси лежав над Росю Богуслав, місто велике і твердинне, з трьома церквами: Покрови, Пресв. Тройцї і св. Параскеви. Міщани варили від давна мід, пиво і горівку: мали важницю, воскобийню, бровари, солодівні, ожниці, торгували пшоном і волами.

Замок стояв на згірю, відділений мостом, який вів до самої брами. Над деревляною брамою замку простора сьвітлиця, внутр замку церква, яку патріярх позволив посьвятити й уживати і три будинки, з тих головний на чотири великі сьвітлиці. Довкола замку подвійні вали з дубовим частоколом, десять бийниць або башт і глибока фоса.

Тут в Богуславі 11 червня, отже в 2 місяцї по останнїй виправі Потоцького, приймав Хмельницький антіохійського патріярха.

Стояв він тодї табором під Богуславом. Стягнув духовенство з 6 міст і вислав на повитанє патріярха віддїл війська з гетьманським прапором з чорно-жовтої матерії, насїяної хрестами.

Вели гостя врочисто до церкви Покрови — де замісць павука висїла многоголова зьвірюка з палаючим сьвітлом в кождій голові — а опісля до гостинниці при вулиці Замковій.

„Ледви війшли ми до мешканя, дали знати, що гетьман надходить. Патріярх вийшов на вулицю. Побачили ми при міській брамі численний почот їздних, але не можна було відріжнити гетьмана, всї були вбрані стрійно і багато, він тілько один куцо і бідно, а його оружє не представляло жадної вартости.

„Побачивши нас, зіскочили з коний, гетьман укляк, поцїлував раз і другий рубець киреї, опісля хрест і праву руку патріярха, потім взяв його під рамя і вів крок за кроком до замку.

„Ми були тронуті поведенєм гетьмана, його спокоєм, покорою і людськостию. „Слава Богу“ — мовив він зі сльозами в очах — „що позволив менї перед смертию видїти Ваше Преосвященство“.

„Патріярх поцїлував його в чоло.

„Опісля внесено наші дари: камінець з Голгофти з кровю Христа, посуду зі сьвятим олїєм*), мило з Алєпа, каву, за якою гетьман пропадав, брескинї і виноград в чищенім цукрі і багатий перський килим.

„При столї напроти патріярха сидїв гетьман зі своїм везиром Виговським. Коло него секретар і 10 полковників.

„Гетьман старий чоловік, посїдає всї прикмети начальника люду, а передовсїм найважнїйшу: дар тайни. Ідуть за ним на ослїп. Нема справи, в яку не вглянув би. Його слава розійшла ся по цїлім світї, а в краю Франків, як нам казали, виходять похвальні гимни на його честь. Веде тепер 18 полковників, з яких кождий володїє що найменше 20 містами і стациями, і проводить численною армією. В обозї стоїть яких 100.000 війська. Не беруть льону, але кождий з них може управляти стілько землї, скілько хоче, не платячи нїяких даний і податків. В тих самих условинах находить ся вся хлїборобська людність. Його доходи плинуть з мит на границях краю і з акцизи пива, меду і горівки, в сумі 100.000 денарів річно. Його край багатий і повно твердинь, але від Польщі віддїлив ся широкою границею, спаливши много міст; жителїв витяв, або запродав в неволю.

„Внесли на стіл кілька збанів з горячою варенухою, перед гетьманом стояла срібна чарка окремої горівки. Подали солену рибу й иншу страву на глиняних мисках, бо на воєнній виправі не вільно уживати срібної застави, хоч кождий з його слуг має того дома подостатком.

„Патріярха відіслав до господи однокінним візком і йшов при нїм пішки поза браму замку, але що почав падати дощ закинув білий плащ на рамена, попращав нас і відїхав до обозу, відки післав гроші на дорогу, приказ достави підвод і всякої живности, а також лист до царя і путивельського воєводи.

„Коли виїхали з Богуслава, патріярх вступив до обозу, запрошений до гетьмана, який доносив, що ожидає гостя і відложив виправу. Перераженї окликом непроглядних здвигів, що тиснули ся до повозу, з трудом добили ся до малого і бідного шатра вожда. Вийшов назустріч, укляк, патриярх читав над його головою молитву о битву і побіду і взивав благословеня божого для него і для війська, потім гетьман обіймив його в половину і вів до шатра, застеного рогожею. Саме що засїв був до обіду, на столї стояла миска вареного кропу“.

. . . . . .

Хмельницький злучив ся з московським царем, Польща з татарським ханом.

Осїнний вихор сїяв трівогою на цїлі просторони від Рашкова до Уманя. Тисячі мужицтва з жінками і дїтьми шукали по незброджених лїсах між Богом а Днїстром своїх звичайних криївок; тисячі инших з цїлим добутком ладили ся на мандрівку в Дикі поля, на південь від Саврані; відважнїйші хватали за оружє і втїкали до городів.

Зачали ся кроваві змаганя зі змінним успіхом для обох сторін.

Траґедия зачала ся під Бушею. Вулиці стїкали кровію. Цїлу ніч горіло те людне місто; 16.000 мужчин, жінок і дїтий згинуло під мечем і зелїзом.

---

*) Сей дарунок міг мати полїтичне значінє: коронацийний олїй сьвятити тілько патриярхи.

В Ободівці, Баланівці, в Бершаді згинув кількатисячний хлопський табор, в місті Демківці одного дня 5.000, на другий серед різні впало 6.000 людий.

В Димівці, Голдаківці, Куницях, Голзаківці та инших місточках в однім тижни числили трупа 20.000.

Настали смертельні морози, аж в грудях віддиху, а в руках гаківниці додержати не було можна. Тїло пухло, на руках і ногах ставали міхурі. На памятку того морозу те місце Дрожиполем, полем морозу назвали. На охматівських полях з вечера гарматн з обох сторін потрясали повітрєм, в ночи затихли, тільки ручна пальба і крики 100.000 люда значили місце юрбової боротьби в млї людського віддиху.

Битва тревала від 29. сїчня до 2. лютого. Москалї стратили 9.000 люда, з Поляків згинули 4 полковники, 4 намісники, 13 хорунжих, понад 200 иншої старшини і безлїч піхотинців від меча і морозу. Польща мимо надлюдських зусиль не віднесла побіди.

Татари за свою поміч зажадали заплати. Польний, коронний гетьман Лянцкоронський віддав 10.000 люда в татарську неволю. Здобув замок в Лїщинові і віддав ясир Татарам. Поступив до Бога, зніс пять таборів мужицтва і віддав їх орді.

В Бершадї врештї видав мурзам яких 10.000 люда і товару на прощанє.

Не досить було їм ясиру з трьох міст і пяти таборів, ще по дорозї розпускали загони і забрали кількадесять тисяч людий, „що леда Татарин мав на 30 душ. Дїтий по самих дорогах і кріпостях подушених остало на 10.000. „Казав я попам хоронити їх і в одну яму кинуло ся 270, останків понехали хоронити. Не було старшого між ними над один рік, бо старших забирала орда". А довкола стояла огненна заграва.

Начальний вожд Калґа татарським звичаєм не квапив ся до бою. Прийшов не на війну, але по ясир і не думав стїсняти ся супроти слабого союзника.

Візвав зараз польного гетьмана і старшину до себе, а на повитанє жадав, щоби його всї цїлували в руки.

Стануло на тім, що мав зимувати над Богом до 24 цьвітня, Поляки віддали йому на постій 25 міст, а 30 лишили для короліївського війська. Опісля зажадав Калґа для себе ще 10 міст.

Зруйвованих церков, — писав регіментар Тишкевич, — було до тисяч. Татари сидїли так чотири тижнї, рвучи землю, як дикі звірята, що чекають на добич. Нагло, як би на даний знак, кинули ся на свої постої, зрабували 35 міст до тла і все населенє забрали в ясир.

Регіментар просив, щоби додержали речинця до 24. цьвітня й обіцював „контентанциї"... Відповіли йому: Беґи, аґи і мурзи вже „уконтентовані", бо вибрали собі ясир з назначених міст, але є ще такі, яких треба „уконтентувати", а передовсїм султана, його двір, везира, підскарбного, конюшого, маршалка, хорунжих і двірських.

Регіментар мав ще при собі тілько 5.000 людий і не міг спротивити ся Татарам.

„Де знало ся про хлопів, давало ся асиґнациї. Одні контентні, инші мало що взяли, треті нїщо і налягали знов. Я говорив: нема—вони: дай конечно — і за султанськими асиґнациями насильством, де напали, брали навіть військову челядь. Лишив ся султан і Котлушмурза. Я тратив голову, що почати з ними. Коли збував їх, султан сказав:

„Нас тут не треба. Ти велїв прийти гарматам і людям? Добувай Дмитрашівки і Рашкова, тим заспокоїш нас.

„В Дмитрашівцї вийшли селяни назустріч і просили милосердя Я хотїв оборонити їх. Склонював ся Калґа, але коли побачив таке мно-

жество людий, прийшло йому на гадку, щоби до Рашкова не ходити, а тих селян забрати. Я мусїв казати гарматам і піхотї наступити, два штурми втратили ми, заки присягли на ясир. Коли вертав я до Брацлава, 26. марта догонив мене Котлушмурза і з гуком упоминав ся ясиру. „Не відступлю тебе, аж даш менї його. Їдь до Рашкова і до Куницького, що тілько знайдеш, те даш“...

„Останний Нурадин султан в кількадесять тисяч орди, спалив і здобував Чечельник та 28. марта уступив з Брацлавщини“.

Вертала орда і гнала великанський ясир товару і людий — як рухоме торговище, мандрівка українського народу на відпуст до Криму.

З бесагів при сїдлах ординців виглядали дїточі головки, на передї що красші молодицї. На підручних конях великі клунки з добичею, лїхтарі, монстранциї, церковні чаші. Жінота заводила, чоловіки з одурілим зором, дїтвора вистрашена сьпівала акафисти, парубки і юродиві попи з шаленою козацькою піснею на устах:

В пеклї бути, в пеклї бути,
Вічно жити, вічно жити,
На віки, на віки...

Парубки йдуть сьпіваючи,
А дївчата ридаючи,
А молоді молодиці
Старого Хмеля проклинаючи...
. . . . . .

Брацлавщина станула пусткою. Коли в лютім 1655 по відході Менглїгерая, як подав в звітї польний гетьман Лянцкоронський, 50 міст і 1.000 церков лягло в руїнї і попелї й яких 100.000 люда загнано в Крим, то в мартї що найменше 60 міст спалено, зрабовано й яких 200.000 забрано в ясир, не числячи задавлених немовлят і тих, котрі від польського оружя полягли в Буші, Ободівцї, Баланівцї, Бершадї, Демківцї, Голдаківцї, Куницях, Голзаківцї і по численних містах, слободах і селах — яких 100.000, анї тих, котрі у вступнім бою згинули з голоду і в огни.

З тої землї, з того молоком і медом текучого раю, втекло давне соняшне житє. З під весняних розтопів і болота в р. 1655 виднїли згарища і непоховані тїла; з криївок в глухих борах виглядав голод і пошесть, кликав їх пугач, величезний птах, лиховісне страхітє будуччини... а цїла країна повита невтуленим смутком, як широкою, безмежною млою.

В кілька місяців пізнїйше той багатий край запав в руїну з останками давної питомої культури і зі своїм оригінальним суспільним устроєм. З лїтами і те, що остало, пожерла земля. Населенє вигублене, деревляні замки, міста і городи спалені, слободи нагі, як дорога, цїлий край, як пусті ятки. Ниви перейшли в степи, степ мертвів відлогом...

„Бачив я“, — пише Величко в кількадесять лїт по смерти Хмельницького, „багато городів і замків безлюдних і пустих, прибіжище диких зьвірят; видїв я поля і розлогі долини, лїси, сади, ріки і стави запущені, зарослі мохом і травою; видїв по ріжних місцях людські кости сухі і голі. Хто вгадає, чиї вони?... Та земля замінила ся в пустиню, а наші славні предки забуті“...

Нинї даром глядїти слїдів минувшини. Навіть земля змінила свій вигляд під впливом нївеляційної працї атмосферилїв: леду, води, повітря, не кажучи про зміни викликані управою. Ріки змінили русла, стави, лїси, згіря, слїди багатьох міст згинули. Народне оповіданє мовчить під заораною могилою, розвіяло ся в пустім полю.

Н. В.

Українська Республиканська Капеля.

Побіч всяких дипльоматичних місий з політичним, торговельним і просьвітним характером український уряд вислав в західні краї Европи також артистичну місию під назвою: Українська Республиканська Капеля — під управою відомого київського композитора і незрівнаного дирігента К о ш и ц я. Республиканська Капеля се першорядний мішаний хор, зложений з пів сотні сьпіваків, прегарно вишколених з чисто українським репертуаром. Зміст репертуару становлять к а н т и (старі духові пісні), народні колядки, щедрівки, опісля думи, сьвітські народні пісні ріжного

Українська Республиканська Капеля.

характеру з цілою скалею того невичерпаного звукового багацтва, що його криє в своїм ядрі збірна душа народу.

Директория, доручуючи Кошицьови орґанїзацию і артистичний провід Капелї, не могла зробити красшого вибору. Дірігент Кошиць довгі лїта посьвячував ся студиям над українською піснею, заложив в Київі великий хор, зложений з студентів і студенток і довів артистичний рівень того хору до небувалих вершин. Кождий, хто мав нагоду слухати хору Кошиця, набирав переконаня, що йому доводилось бути в якійсь новій надземській країні.

Взяте на себе завданє виконала Капеля понад всякі сподїваня. Побувши якийсь час в Закідній Области У. Н. Р., Капеля виїхала до Чехо-Словаччини. Яке вражінє викликав український сьпів в чехо-словацькій республиці, можуть засьвідчити два голоси, які тут коротко для прикладу подаємо. І так чеський публїцист Я р о м і р Н е ч а с з приводу концертів

Капелї присьвятив багато уваги і українській справі взагалї. Він згадав важку боротьб українського народу за волю в минулім і сучаснім, вказав на давнїйше ігнорантне відношенє Чехів до України. Три роки тому слово „Українець“ не істнувало в чеській пресї, українство уважали Чехи, довіряючи злобним підшептам, за австрийсько-нїмецьку інтригу, за рух, викликаний ворогами славянства для розбитя славянської єдности. Нинї відносини змінили ся аж до самого коріня. Чехи під сучасну хвилю се одинокий славянський нарід, що симпатично ставить ся до України. Чеські социял-демократичні орґани, реалїсти і значна більшість орґанів чеських народних социялїстів без застережень стоять по українській сторонї, оборонюючи право української нациї до повної незалежности. Часописи аґрарної й народно-демократичної (молодо-чеської) партиї або стоять по українській сторонї, або що найменше рівнорядно трактують Українців і об'єдинителїв (русофілів).

Для викликаня прихильних Українї настроїв, для виявленя багацтва української народної культури, для виказаня, що Українцї не є вчерашними безбатченками, тільки що се стара нация з великою традициєю, для чесько-українського зближеня — Українська Республиканська Капеля мала велике значінє. „Сей хор — пише Нечас — з людий, в більшости далеких від полїтики, завоював серед Чехів симпатиї до України всюди, де тільки він виступав. Похід Капелї по Чехії (в Празї, на провінциї й Моравії) був дїйсно триюмфальним походом. Сердечність, щирість і любов, що всюди зустрічали Українців, вказують на спорідненість народів: чеського і українського, вказують на те, що треба було лиш іскри, щоби запалити вогонь симпатиї з обох сторін“. Рецензиї в часописах усїх напрямків про концерти Капелї однозгідно підносили незвичайно високо красу й силу української пісні.

Другий голос се відзив професора пражського унїверситету З. Неєдлї-го. І він говорить про минуле і сучасне України, про здорову силу українського народу, що не дала йому вмерти в ярмі брутальних сусїдів, про любов до Рідного Краю і до волї, про велику боротьбу за право до житя. Як велика є ріжниця між Москалями і Українцями, яка здорова сила дрімає в українськім народнім орґанїзмі видно хоч-би з того, що коли після розламу Росиї в Московщинї нїгілїзм виливав ся в руйнуючий все большевизм, Україна почала жваво будувати господарське й культурне житє на основах своїх кооперативних орґанїзаций.

„Мистецтво Української Республиканської Капелї — говорить проф. Неєдлї — так глибоко народне, що з нього безпосередно промовляє до нас своєрідна чиста душа Українського Народу. В сьпіві Капелї звучить здорова житєва енерґія, яка виявляєть ся в бадьорім, скорійше веселім, як сумнім його музичнім характері. Не песимізм, але здоровий житєвий оптимізм заховав в собі сей нарід, не зважаючи на лихолїтя рабства“.

Кождий, хто пережив і відчув сї прекрасні сьпіви укр. народу, не може не полюбити України всею душею.

Під конець вересня Українська Республиканська Капеля виїхала до Відня, а опісля до Інсбруку. І тут наступило незвичайно радісне прийнятє Капелї, подив для української пісні і того народу, що з глибин своєї страждучої душі вичарував сї прегарні звуки, сї щирі, проймаючі слова.

В половинї жовтня Капеля виїхала до Швайцариї. Чехія й Австрия се области, на яких славянська музика займає домінуюче або все таки значне становиско. Швайцария се країна далека від славянського сьвіта, а тим більше далека з музичного погляду від України. Одначе і тут виступи Капелї стрінули ся з великою симпатиєю. Швайцарські часописи,

так нїмецькі, як і французькі містили теж прихильні рецензиї. Для прикладу наведемо кілька відзивів. І так: „Basler Nachrichten“ (з 12. жовтня 1919.) пише між иншим: „Описи по нашим розмірам не можуть нам представити сути сього народного мистецтва, бо перед нами, західними народами, стає новий, незнаний нам сьвіт, що спочиває на цїлком инших основах і побудований на цїлком инших підвалинах. І тому ми не можемо силкувати ся представити суть та істоту сього своєрідного для нас явища. Що торкаєть ся чисто музикальної сторони, то треба, опираючись на нашій західно-европейській точцї погляду, видвигнути те, чим відзначаєть ся воно від нашого мистецтва. Передовсїм треба звернути увагу на культуру голосів в Українців. Незвичайна сила голосів не оказує найменшого втомленя, втомленя і дає доказ великої фізичної сили, яка дрімає у сьому, так довго гнобленому народї. Притишені, чисті у найтонших деталях тонациї у своїй звуковій красї є для нас насолодою у своїй

Українська Республиканська Капеля (в народних строях).

незрівнаній тонкости є доказом великої сьпівацької культури“. З технїчного боку підносить рецензент дисципліну хору і вмілість дириґента панувати над хором. Про прикмети пісенного репертуару згадує рецензент, що він відтворює душу українського народу. „Старе й нове, лїричне і драматичне у пестрій ріжноманїтности. Із найстарших часів купальної ночи пісні з релїґійним підкладом. У сьвітських піснях з'являєть ся характер народу у якійсь нестриманости“. „Berner Tagblatt“ висказуєть ся ось так: „Можна навести паралєлю зі скрипкою і сказати: сей a capella мішаний хор Українців є чистий мов квінтовий стрій. Бо таку незрівнану чистоту серед хорів можна подибати тільки дуже рідко... В поясненях, доданих до програми, зазначено, що у сих піснях відбиваєть ся вся душа народу і що український народ осьпівує найменші явища природи. І се можна справдї вичути із сих пісень. Я не знаю нї одного приміру в наших швайцарських хорах, який наближав ся би до тих технїчно викінчених продукций і який вмів би так плястично представити саму ідею тексту“. Знову-ж французький часопись „La Feuille“ пише таке: „Чудовий вечір українського „Фольклору“. Голоси незвичайно чисті і гнучкі.

Нюанси незрівнано тонкі. Диріґент Кошиць тримає хор своєю мистецькою рукою і вміє повести його на належний шлях". Обговорюючи програму, рецензент особливо захоплюєть ся народними піснями, з котрих одна красша від другої.

Із Швайцариї Капеля вибираєть ся до Італії, а опісля до Анґлії і Америки.

До тепер Українська Республиканська Капеля сповнила велике посланництво, відкриваючи перед західною Европою великі, незнані скарби української творчости та тим самим єднаючи симпатиї для української справи.

Ф. Ф.

Ювилей „Днїстра".

Дня 15. вересня 1917 р. минуло 25 лїт, як Товариство взаїмних обезпечень „Днїстер" у Львові розпочало свою дїяльність. Роля сього товариства в економічнім та культурнім піддвигненю і розвитку така велика і важна, просто: епохальна, що не можемо поминути мовчанкою недавного ювилею сеї институциї. В отсїм коротенькім нарисї про історию передвступних заходів, заснованя і розвитку товариства будемо спирати ся на „ювилейну книгу", видану управою „Днїстра" в 1918 р., а зладженою головно Василем Лукичем.

Вже в 70-тих роках минулого столїтя з'явила ся серед галицьких Українців думка — заснувати своє асекураційне товариство. Перший піднїс сю гадку в часописї „Письмо до Громади" Северин Шехович. Також „Слово" поширювало в менших замітках потребу власного асекураційного товариства.

На більш реальний ґрунт увійшла справа основаня товариства з кінцем 1880 року, коли Іван Ом. Левицький, відомий автор „Галицько-руської бібліографії", виготовив перший статут „руського" товариства обезпечень на основі взаїмности. Товариство мало називати ся „Русь", відтак змінено назву на „Бескид", а вкінцї на „Днїстер".

В маю 1881 р. внесено поданє о удїленє концесиї. Одначе ся перша спроба не увінчала ся нїякими успіхами. Вороги економічного розвитку нашого народу розпочали підїздову війну проти українського товариства, котре мало оснувати ся. Появили ся закиди, немов-то Українцї тільки на те засновують своє товариство, щоби на асекураційне поле перенести і защепити племінну і национальну боротьбу. До того іще в тім самім часї наступили події, (процес Ольги Грабар і тов.), котрі в австрийсько-бюрократичних кругах зродили підозрінє, немов-то Українцї тяготїють до Росиї. Мабуть і вислїд сього процесу вплинув на те, що в 1884 роцї основники одержали відмовну відповідь від австрийського уряду. Та раз зроджена думка не завмерла, бо ще того самого року бере справу в свої руки тодїшний редактор „Батьківщини" Василь Нагірний і поручає Іванови Ом. Левицькому уложити новий статут. Новоуложений статут не відповідав як слїд законним постановам. Справа віддтягаєть ся на якийсь час. В пять лїт пізнїйше виринає вона знову. Василь Нагірний звертасть ся тепер до фаховця Йосифа Ярембецького, котрий при видатній співучасти адвоката др. Стефана Федака укладає статут асекураційного товариства, вповнї відповідаючий усїм законним вимогам. По вичерпуючім передискутованю змісту статута підписали його як основники визначнїйші громадяни — а саме: Василь Нагірний, др. Дамян Савчак,

Олександер Огоновський, др. Стефан Федак, Теофіль Бережницький, Юліян Романчук, о. Олексій Торонський, о. Евген Дуткевич, Павло Ільницький, Йосиф Онишкевич, Теодор Стахевич, др. Володимир Лучаківський, др. Іван Яхно, Кость Теліїшевський і Льонгин Рожанковський. З кінцем мая 1890 р. предложено поданє із статутом тодїшному намісникови Галичиии гр. Казимирови Баденьому з просьбою о попертє перед центральним правительством. Нема що й згадувати, що галицькі верховоди ворожо ставили ся до українського асекурацийного товариства. Тому то й намісник вправдї предложив статут правительству, але без свого осуду. Мінїстерство звернуло статут намісництву до доповненя потрібними датами. В падолистї 1890 р. намісництво відіслало статут до Відня з потрібними доповненями і неприхильним осудом. Коли на другий рік повторила ся та сама історія, гр. Баденї кінець-кінців заявив, що не противить ся основаню товариства „Днїстер". Як опісля виявило ся, те непротивленє наступило тільки уому, шо гр. Баденї був глибоко пересьвідчений, що Українцям не вдасть ся зібрати потрібного основного капіталу, а колиб навіть повело ся, то „Днїстер" не видержить і трьох лїт і збанкругує.

В межичасї польська преса своєю підїздовою війною намагаєть ся утруднити, а то й унеможливити одержанє концесиї. Вкінцї в грудни 1891 р. наспіла відповідь мінїстерства через намісництво. Концесию удїлено з тим, що до кінця червня 1882 р. має бути зібраний основний капітал і товариство має уконституовати ся.

Всї стараня Комітету основників від сеї хвилї були звернені на зібранє потрібного капіталу у висотї 100.000 К. Щиро українські газети в горячих покликах завзивали до складаня основного капіталу, та москвофільська преса безнастанно цькувала проти Комітету основників, що, мовляв, на чоло інституції висувають ся незнані люди, що треба побоювати ся за складані гроші і т. п. При тім приводжено для прикладу ганебний конець злопамятного „Банку влосьцянського" та „Общого рольничо-кредитового заведенія", котре роздрапали москвофільські ватажки. До того-ж іще й деякі відомі патриоти замісць гроший пересилали, як се звичайно у нас водить ся, ріжні поради і „науки". Одначе треба піднести, що думка заснувати власне асекурацийне товариство все таки стрінула ся із загальною симпатиєю громадянства. Мимо всїх трудностий, які треба було побороти, вже дня 19. червня 1892 р. був зібраний основний капітал, а дня 29. червня 1892 р. відбули ся в сали „Народного Дому" перші конституюючі збори. Почесним президентом товариства взаїмних обезпечень „Днїстер" вибрано митрополита Сильвестра Сембратовича, а до Надзірної Ради увійшли: Теофіль Бережницький, Анатоль Вахнянин, др. Кость Левицький, др. Евген Олесницький, Льонгин Рожанковський, Олексїй Торонський, др. Стефан Федак, Василь Нагірний, о. Мирон Подолинський, о. Лев Туркевич, др. Михайло Король, Йосип Гуриф, Йосиф Онишкевич, др. Дамян Савчак, Володимир Шухевич, Теодор Стахевич, о. Семен Ткачуник і др. Теопіль Кормош. Заступниками членів Надзірної Ради вибрано: др. Йосифа Олеськова, др. Омеляна Калитовського, др. Щасного Сельського, Осипа Ганїнчака і о. Евгена Гузара. До Дирекциї вибрано зпоміж членів Надзірної др. Ст. Федака і др. Д. Савчака. Завідуючим директором іменувала Надз. Рада др. Антона Горбачевського, та він відмовив ся від сього уряду.

Вибрана Дирекция при помочи досьвідного фаховця Йосифа Ярембецького негайно приступила до властивої орґанїзациї товариства. Грекокат. епископат дуже прихильно віднїс ся до справи заснованя „Днїстра" і в своїх орґанах горячо піддержав нову інституцию. Дня 15. вересня 1892 р. розпочало дїяльність перше українське асекурацийне товариство. Від самого початку свого істнованя „Днїстер" своєю солїдностию станув

Управа
Тов. взаїмних обезп. „Днїстер“.

Почесні президенти:

Митр. Кардинал Сильв. Сембратович (1892—1898)

Екси. Митр. А. ґр. Шептицький (1901—до тепер)

Предсїдники Надзірної Ради:

По лївій сторонї: Теофіль Бережницький (1892—1895), Григорій Кузьма (1898-1911); *по середині*: Василь Нагірний (1895—1898); *по правій сторонї*: о. Олексїй Торонський (1898—1899) і Иос. Онишкевич (1911—1919)

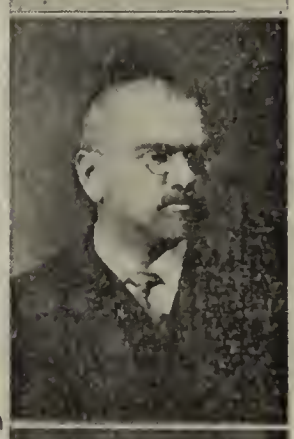

Члени Дирекції:

По лївій сторонї: др. Ярослав Кулачковський (1893—1909), др. Евген Олесницький (1909—1917), Григорій Пежанський (1917—до тепер); *по середині:* др. Стефан Федак (з рамени Ради: 1892—1909., зав. дир.: 1910—до тепер), Вол. Шухевич (1905—1906 і 1908—1915); *по правій сторонї:* др. Дамян Савчак (1892—1905), др. Володимир Охримович (дир. з рамени Ради: 1906-1908, заст. зав. дир.: 1903 до теп.) і С. Британ (заст. дир.),

на твердій основі. Не диво що й вислїд першого дїлового року був надсподївано вдоволяючий, бо на протязї одного року було в товаристві обозпеченого капіталу на поверх 20 мілїонів корон, Годить ся згадати, що фахові часописи з великим признанєм обговорювали перший білянс „Днїстра“, називаючи його вислїд „приємною несподївankою“; дальше підношено, що „рахункове замкненє не заключає в собі нїяких фраз, так звичайних у молодих товариств, лише цифри і факти“.

З року на рік зростало і міцнїло товариство, з року на рік зростали обезпеченя, поширював ся круг і простір дїяльности „Днїстра“. Вистане згадати, що на протязї першого року товариство видало 14.337 полїс і 154.519 корон премії; в десятім роцї піднесло ся товариство на 113.389 полїс і 1,042.253 корон премії. З незначного круга дїяльности „Днїстер“ поширив ся на цїлу Східну Галичину і Буковину, а саме мав обезпеченя в 3.461 громадах, положених у 62 повітах Галичини і 8 повітах Буковини. Колись найменше з усїх асекурацийних товариств бувшої австро-угорської монархії в 10-тім роцї істнованя перевисшило 11 инших що до суми річної премії, виплатило 3,187.258 корон відшкодовань, сплатило в цїлости основний фонд, кошти заснованя і орґанїзациї і відложило 871.750 корон з власних фондів.

В дальших роках товариство безвпинно зростало, хоч нераз доводилось переживати і тяжші хвилини, як от в р. 1904, котрий був найтяжшим роком за цїле 25-лїтє істнованя „Днїстра“ з огляду на великі пожежі що живлово нищили цїлі міста і села. Одначе в найскрутнїйших хвилях товариство все виходило оборонною рукою, спираючись на твердих основах, на довірю суспільности і збережених фондах.

Сьвітова буря важким тягаром лягла на товариство, віднявши йому спромоґу дїяльности. Росийські окупацийні власти арештували і вивезли в глибину Росиї директорів „Днїстра“, закрили товариство і переслїдували його на кождім кроцї; знову-ж Австрия забрала аґентів „Днїстра“ через покликанє на війну або до таборів інтернованих. Мимо всього живучість товариства не дала ся пригнїтити ані вбити нїякими заборонами і переслїдуванями.

Для перегляду, як зростав і кріпшав „Днїстер“, варта навести декілька цифр, які найкрасше засьвідчать про його розвій. І так за перше пятилїтє (1892—1897) товариство видало 158.000 важних полїс на суму 184,000.000 корон обезпеченої вартости; за друге пятилїтє (1898—1902) 439.000 полїс на 457,000.000 корон; за трете пятилїтє (1903—1907) 921.000 полїс на 915,009.000 корон; за четверте пятилїтє (1908—1912) 1,241.000 полїс на 1,,347,000.000 корон; за пяте пятилїтє (1913—1917) 1,156.000 полїс на 1,,449,000.000 корон. За ті обезпеченя побрало товариство від своїх членів премій: за I. пятилїтє 1,526.000 К.; за II. пятилїтє 4,001.000 К.; за III. пятилїтє 8,888.000 К.; за IV. пятилїтє 12,180.000 К.; за V. пятилїтє 13,896.000 К.

Своїм членам виплатило товариство за погорівші будинки й инші предмети отсї суми; в I. пятилїтю за 1.963 шкід 860.000 К.; в II. пятилїтю за 4.389 шкід 2,237.000 Л.; в III. пятилїтю за 9.787 шкід 5,505.000 К.; в IV. пятилїтю за 11.783 шкід 6,953.000 К.; в V. пятилїтю за 8.347 шкід 5,003.000 К.

Фонди товариства виносили: з кінцем 1897 р. 354.000 К., з кінцем 1902 р. 839.000 К., з кінцем 1907 р. 1,965.000 К., з кінцем 1912 р. 3,910.000 К., а з кінцем 1917 р. 8,526.000 К.

* * *

Товариство взаїмних обезпечень „Днїстер“ в міру свого розвою творило або спомагало инші институциї, стаючись осередком економіч-

ного житя нашого народу в Галичині. Вже по першім році істнованя товариства Надзірна Рада на засїданю 12. липня 1894 р. постановила заснувати кредитове стоваришенє під назвою: Товариство взаїмного кредиту „Днїстер“ у Львові. З днем 1. липня 1895 р. розпочало свою дїяльність новозасноване товариство. Мета товариства— удїлювати кредиту своїм членам. Початково удїлювано позички на короткий речинець, одначе згодом стоваришенє стануло під тим оглядом на рівні з великими інстутуциями в краю.

Розвій Товариства взаїмного кредиту „Днїстер“ був теж дуже корисний і постійний, про що сьвідчать отсї цифри, вийняті з касових звітів. І так: З кінцем першого дїлового року виносили вкладки 124.000 К., позички 132.000 К., удїли 19.000 К., резервові фонди 1.000 К.; з кінцем пятого року виносили; вкладки 807.000 К., позички 764.000 К., удїли 73.000 К., резервові фонли 8.000 К.; з кінцем лесятого року: вкладки 2,073.000 К., позички 2,043.000 К., удїли 162.000 К., резервові фонди 27.000 К.; з кінцем пятнайцятого року: вкладки 3,154.000 К., позички 3,810.000 К., удїли 313.000 К., резервові 76.000 К.; а кінцем двайцятого року: вкладки 4,725.000 К., позички 4,850.000 К., удїли 477.000 К., резервові фонди 137.000 К.

Другим з ряду товариством, котре взяло свій початок за інїциятивою членів Надзірної Ради „Днїстра“ — є Краєвий Союз кредитовий у Львові. На засїданю Надз. Ради дня 25. вересня 1896 р. постановлено на внесенє др. Теофіля Кормоша поручити Дирекциї, щоби взялась за органїзацию „Союза задаткових товариств“. Реалїзация сього внесеня наступила аж в р. 1898., коли то представники єствуючих задаткових товариств рішили оснувати Краєвий Союз кредитовий, як централю господарсько-кредитових стоваришень. Товариство вз. кред. „Днїстер“ приступило до новозаснованого стоваришеня з 10 удїлами по 50 К. Нині Кр. Союз кредитовий становить могутну інституцию, має поверх 1 мілїон корон удїлового капіталу та обєднує сотки стоваришень в краю.

Також до основаня товариства „Руська Щадниця“ в Перемишлї не мало причинив ся „Днїстер“. „Руська Щадниця“, заснована в 1906 р. вповнї сповнила покладані в нїй надії, зібравши в значній мірі українські пупілярні капітали.

В р. 1908. постановили визначні українські дїячі оснувати „Земельний Банк Гіпотечний“ у Львові, першу українську акцийну спілку. Бажаючи можливо скоро зібрати вимаганий акцийний капітал у висотї 1 мілїона корон, Тов. вз. кред. „Днїстер“ зайнялось субскрипциєю акций банку. Із своїх фондів субскрибував „Днїстер“ (вз. кред.) при першій емісиї 100 акций на 100.000 К, а при другій знов 100 якций на 100.000 К. Тов. вз. обезп. „Днїстер льокувало свої резервові фонди в заставних листах Земельного Банку Гіпотечного. Чим є нині Земельний Банк, знає добре цїле українське громадянство: великою, сильною інституциєю, на міцних, непохитних основах.

В р. 1916. Тов. вз. кред. „Днїстер“ взяло участь разом з иншими нашими інституциями в основаню „Східно-австрийської будівельної спілки з обмеженою порукою у Львові“, метою котрої поставлено відбудову краю. Тов. вз. кред. „Днїстер“ приступило до сеї спілки з удїлом 150.000 К. На жаль, через продовженє війни ся спілка не вспіла ще розпочати своєї дїяльности.

Опісля „Днїстер“ взяв ще участь в основаню „Спілки українських кооператив Галичини для товарової обміни з Україною“ та постановив причинитись до зібраня акцийного капіталу для нової акцийної спілки „Українського Банку“.

Як бачимо, Товариство взаїмних обезпечень „Днїстер“ враз з Тов. вз. кред. „Днїстер“ відіграло дуже велику і важну ролю в економічнім піддвигненю українського народу.

* * *

Людиною, що усї свої сили, велике знанє, небуденну роботящість і залїзну енергію віддала на службу народови — був директор „Днїстра“ др. Ярослав Кулачковський. Уродив ся він в Пишатинцях, борщівського повіту. До народної школи і низшої ґімназиї ходив в Бучачи; висшу ґімназию покінчив у Львові, де й зложив іспит зрілости. На правничий виділ ходив у Львові, де належав до провідників унїверситетської молодїжи. В р. 1887 одержав на львівськім унїверситетї ступінь доктора прав. До адвокатської канцелярії вступив у др. Павлїнського в Самборі, а відтак у др. Бєлїнського у Львові. Будучи у Львові, належав до виділу „Бесїди“ — як референт для справ українського театру.

В мартї 1893 р. обняв др. Кулачковський місце технїчного директора Тов. вз. обезп. „Днїстер“. Його заслугою є угрунтованє товариства. Працював за десятьох, днями і ночами, не знав нїяких урядових годин, нїякого відпочинку, був все на місци, знав кожду, хоч би найменшу справу, не спускав з ока нї одної цифрової позиції. Віддавшись всецїло інституції, ставив такі домаганя й до других, головно до урядників, що часами було причиною конфлїктів. Крім „Днїстра“ віддавав своє знанє і працьовитість також і иншим інституциям, в заснованю котрих брав визначну участь.

Тяжка праця виснажила його органїзм. Часто западав на здоровлю. По довшій хоробі помер дня 7. вересня 1909. у Львові. Його похорони прибрали величавий характер. Се-ж хоронено одного з найбільших культурних робітників Галицької Землї.

На його місце іменувала Надзірна Рада на засїданю 6. падолиста 1909 р. технїчним директором „Днїстра“ др. Стефана Федака, котрий від самого початку був директором товариства з рамени Надзірної Ради. Др. Стефан Федак, один з найвизначнїйших громадських дїячів, повний посьвяти для народної справи, повний запалу для любимої інституції, меткий, енергічний, а при тім, як рідко, гуманний' при співдїланю другого визначного громадянина д-ра Володимира Охримовича проводить інституції до нинїшного дня. Мимо важких переходів, мимо несприятливих умов, мимо вітрів, що піском і попелом раді би засипати кожду нашу народну інституцию, гордо знимаєть ся будинок „Днїстра“ в княжім городї Львові.

Слїдуючий ювилей прийдеть ся нам певно сьвяткувати серед красших умов та гідно вшанувати людий, що з посьвятою серед бурі й негоди стоять на становисках, визначених їм народною волею і почутєм власного, внутрішного обовязку.

Народний помяник.

Вол. Дорошенко.

Іван Нечуй Левицький.

Дня 2. цьвітня 1918 р. помер у Київі на 80 році житя знаменитий наш повістяр Іван Левицький, що виступив на літературне поле пятьдесять літ тому під прибраним імям Іван Нечуй.

До самої смерти трудив ся покійний на ниві українського письменства і полишив по собі велику й славну спадщину і як повістяр і як публіцист і як популяризатор — автор багатьох книжочок для народного читаня, що виходили свого часу і в нас накладом тов. „Просьвіта“, як от: „Історія Руси від перших князїв аж до нападу татарського“, „Історія Руси від нападу татарського до панованя польського“ й ин.

Та найбільше таки вславив ся Нечуй своїми прегарними повістями й оповіданями з житя народу й інтелїґенциї. Вже й перед ним українська література могла похвалити ся гарними образками з житя нашого народу, бо-ж ще Квітка Основяненко, а за ним Марко Вовчок (Марковичева) і Ганна Барвінок (Кулїшева) і инші, менші письменники торкали ся сього житя в своїх творах, але нїхто з них так широко і яскраво не змалював цїлу картину народного горя і радости, як саме Нечуй-Левицький.

Він не вдоволив ся, як попередники, представити простого чоловіка, селянина, мужика людиною вартою нашого спочутя і симпатиї, а увійшов у саму глибінь нашого народного й национального житя, дав нам перший вірну й правдиву, реальну картину сього житя, далеку від романтичної ідеалїзациї й сантиментальности,

Великі заслуги поклали його попередники, виступаючи в оборонї рідного народу, як от Квітка, що — сам бувши паном — показував сучасній собі інтелїґенциї, наскрізь тодї ще панській, що й під сїрою свитою бєть ся людська душа, чула й гарна, що й простий мужик уміє відчувати, терпіти й радїти, як і благородний пан, його дїдич, що отже не можна дивити ся на простолюд як на якусь худобу, або Марко Вовчок, що пішла ще дальше і в своїх повістках борола ся за визволенє людий з неволї, з тяжкої панщини, борола ся за право кріпаків на волю, свободу від панських пут.

Але нїхто так глибоко не торкнув ся самих основ того ладу, під якими жив і терпів наш народ, як саме Нечуй-Левицький, нїхто так виразно не малював досї його побуту, його социяльного й национального поневоленя, як він.

Панщина знесена, народ став свобідний, але все-ж житє його невеселе, не привабне — тяжка праця за кусок насущного і безпросьвітна темрява — в низах народних і відчуженість від народу, відступність национальна і визиск — в горішних верствах, ось теми повістий і оповідань Левицького.

Кликав він своїми творами нашу інтеліґенцию до национальної самосьвідомости й до боротьби з народним лихом. Бачив він безодню між народом і інтеліґенциєю й взивав красших людий з поміж неї до праці, великої й невсипущої праці, щоб „засипати, як сам писав, ту пропасть, почату Ляхами, скінчену Москалями, щоб звязати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужність та лежача недобачливість.“.

І не марне було гаряче й образове слово письменника. Він дійсно примушував сучасників застановляти ся над істнуючим ладом та його направою. Його твори будили приспану национальну думку й велико причинили ся до поступу нашого национального й громадського руху. Бо Нечуй-Левицький не був лише народолюбець, не був лише демократ, а й гарячий патриот-Українець, що на все дивив ся і все оцінював із национального українського погляду. Малюючи недолю нашого народу, його поневіряне, його тяжку працю, визиск його всякими чужинецькими явками, доводив він потребу не тілько социяльного, а й национального визволеня.

І не потрібує він для сього якоїсь умисної пропаґанди, ні—він дїлає на нас самими образами, самими малюнками. Саме твори, позбавлені всякої зовнїшної тенденциї, у Нечуя вийшли найкрасшими, найживійшими, що нїколи не зістарюють. Такі його малюнки московської салдаччини й її лихих впливів на село у першім його оповіданю „Дві Московки“, або прегарний образок злиденного житя — пролєтара-чиншовика в оповіданю „Рибалка Панас Круть“, або сумна картина сїльського житя в „Кайдашевій сїмї“, де представлений тяжкий моральний стан нашого села на ґрунтї невпинної боротьби за істнованє, і т. д. і т. д. Та найкрасшою серед усїх цих його річий є велика повість „Бурлачка“ в котрій талановитою рукою змальоване житє сїльських робітників на цукроварнях.

Крім житя селян і робітників спинив ся Левицький також і на житю нашої інтеліґенциї — перший з поміж українських письменників зачепивши сю тему. Се повісти: „Причепа“, „Хмари“, „Поміж ворогами“, „Над Чорним Морем“ і ин. В них представлена відірваність української інтеліґенциї від народу під впливом чи то московським чи то польським, ціла шкода від того і для неї і для люду й виведені — також у перше — сьвідомі народолюбці-Українці.

І хоч позитивні, додатні типи й не вдали ся авторови, то неґативні, заперечні вийшли дуже опукло й виразно. Картина денационалїзациї й разом із тим деморалїзациї вийшла дуже яскраво.

Крім повістий і оповідань написав Левицький ще історичну повість „Гетьман Іван Виговський“, оперету „Маруся Богуславка“ й дві комедиї „Голодному й опеньки мясо“ та „На Кожумяках“ — обидві з міщанського жнтя. Послїдна відома в перерібці М. Старицького для сцени під назвою „За двома зайцями“. Тут вивів і висьміяв Левицький цілу бридоту москалїзациї серед нашого міщанства.

По за тим пробував пера покійник, як згадано вже вище, також на полї народо-просьвітної лїтератури й публїцистики, а при кінці житя цїкавив ся язиковими справами й писав про сучасну нашу лїтературну мову та зладив „Українську граматику“, але були се вже старечі твори, що не збільшили слави письменника.

З публїцистичних праць Нечуя-Левицького варто згадати про статю „Свогочасне лїтературне прямуванє“ (1878 р.), де він виложив засади, якими керував ся в своїх белєтристичних творах, і брошуру „Українство на лїтературних позвах з Московщиною“ (1890 р., під псевдонїмом

І. Баштовий), в якій торкнув ся між иншим национальної нетерпимости Москалїв.

Варто тепер пригадати, що повів про них наш письменник: „В Европі тільки латинська раса може прикласти до себе приказку: живи сам і другим давай жити! Про Австрию та про Прусию можна сказати, що там вже инший девіз: живи сам і другим трошечки давай жити! В Росиї панує такий девіз: живи сам і нїкому иншому не давай жити! Руйнуванє национальности, руйнуванє хапливе йде на сходї Европи, а найбільше в Росиї з великою хапливістю і навіть з любовію, навіть з смаком, наче сим хочуть зробити якийсь історичний великий добровчинок иншим народам“.

Правду сих слів покійного письменника дуже тяжко досьвідчив на собі саме наш народ та й досї досьвідчує і від большевиків і від їх противників, Денїкіна з його чорносотенною братиєю.

По сїм коротенькім оглядї письменницької діяльности Нечуя-Левицького спинимо ся побіжно на його біографії. Тихе й скромне було житє письменника і не багате на зовнїшні факти. Було се спокійне й трудяще житє кабінетного робітника.

Народив ся Левицький 13. падолиста 1838 р. в старій попівській родинї в місточку Стеблеві на Київщинї. Вже під рідною стріхою запали в душу Левицького перші зерна дїяльної любови до Рідного Краю й народу, бо родина його була щироукраїнська й народолюбна. Не мало причинив ся до сього й вплив Шевченкових поезий і житя. Стеблів був усього яких 20 кільометрів від Кирилівки, то й вплив сей був майже безпосередний. Вірші великого Кобзаря, що ходили з рук до рук, діставали ся і в тиху оселю Левицьких. В дома-ж читав хлопець і укр. книжки, які були в батька, — історию Бантиш-Каменського й Маркевича, Лїтопис Самовидця, Гребінчину „Ластівку“, де була надрукована Шевченкова „Причинна“, котру він вивчив на память.

Це все охоронило будучого письменника від москалїзаторського впливу казенної школи, куди віддали його батькй на науку, а навпаки причинило ся разом із иншими, позашкільними впливами до збудженя национальної сьвідомости, а вкінцї й охоти працювати для української лїтератури.

Яко син сьвященника попав Нечуй в духовну школу і вчив ся спочатку в духовнім училищи в Богуславі, а потім в духовній семинарії і духовній академії в Київі.

Академічні роки Нечуя (1861—1865 рр.) припали саме на славетні 60-ті роки, добу загального оживленя й „великих реформ у Росиї“. Віджила тодї й Україна по кирило-методиївськім антрактї і не диво, що серед студентів академії прокинув ся жвавий национальний рух — адже-ж були це здебільшого поповичі, що силою обставин близько стояли до села й знали та любили його. Певний вплив на розбудженє национального почуваня в Українців мала й та обставина, що серед студентів Академії було багато чужинців — Сербів, Болгар і Греків, які, оповідаючи про национальний рух у себе, примушували наших земляків задумувати ся і над гіркою долею українського народу. Про се виразно згадує нам письменник в „Хмарах“.

Ще бувши в академії задумав Левицький писати українські оповіданя для „Основи“, але „Основа“ животїла надовго й довело ся йому свої заміри на якийсь час відложити. Аж пізнїйше, вже по скінченю науки, діставши посаду учителя духовної семинарії в Полтаві, пише Левицький оповіданє „Дві Московки“ (1865 р.), яке за два роки появило ся в львівській „Правдї“, де взагалї друкували ся перші твори письменника.

В Полтаві одначе Левицький був дуже коротко й, здавши іспит на учителя ґімназиї, дістав посаду в мужеській ґімназиї в Калїші, звідки за рік перенесено його до Сїдльця в жіночу греко-католицьку ґімназию. Тут жив Левицький шість років і в сїм часї познайомив ся з Кулїшем та Білозерським, які тоді служили у Варшаві. На сей час припадає і його подорож за границю, спочатку до Відня, де стрінув ся з Кулїшем, який працював тут над перекладом Євангелия, а з Відня на пораду Кулїша до Швайцарії.

Вкінцї переїшов Левицький до Кишенева, де викладав в мужеській ґімназиї росиїську та церковно-славянську мову й льоґіку. Лїтні вакациї звичайно проводив в рідній Київщинї, дома в Стеблеві у брата або у сестри коло Білої Церкви.

Прослуживши 12 лїт у Кишеневі, мусїв звідси тїкати, бо схопив бесарабську пропасницю, яка мучила його аж два роки. Лїкарі радили змінити місце побуту. Левицький кинув службу й переїхав у Київ, де й жив постійно з маленької пенсиї аж до смерти.

До сих буденних фактів можна додати хиба одну урочисту хвилю в житю письменника — сьвятковане українським громадянством його 35-тилїтного ювилею в 1905 р., коли дружно й тепло витала повістяра цїла Соборна Україна,

В Київі жив Левицький весь час на однім і тім самім мешканю, тихо і скромно, і лише большевицька інвазия викинула його з насидженого гнїзда. Помер він — сором сказати — в заведеню для убогих — Дегтярівської богадїльнї на Лукіянівцї.

Останнї лїта перед смертию Левицький загалом досить бідував, бо невеличкої учительської пенсиї було за мало при київській воєннїй дорожнї. Схаменули ся правда наші люди, та за пізно: за день перед смертию письменника Центральна Рада ухвалила йому щорічну доживотну пенсию.

Поховано Левицького на постанову Центральної Ради коштом держави.

Олександер Барвінський.

Др. Іван Пулюй.

Рік 1918-тий сумно записав ся в нашій народній лїтописи значними втратами, які невмолима смерть нанесла українському народови. Між тими визначними дїячами і народолюбцями, що зійшли з сего сьвіта, перше неперечно місце займає Іван Пулюй яко народолюбець, письменник, громадянин і учений сьвітової слави.

Походив він з маломіщанської родини в Грималові, в Скалатщинї (галицької Україны, родив ся 2. лютня 1845 р.). Ґімназийні науки скінчив в 60-тих роках у Тернополї, в тих роках, коли народне житє почало бити сильнїйшим живчиком. Голосна слава, що після смерти Шевченка понеслась по всїй Україні і залунала по Галичинї, викликала особливо поміж шкільною молодїжю велике одушевленє та розбудила між нею ясну национальну сьвідомість. Українська ґімназияльна молодїж в Тернополї оснувала саме тодї за прикладом закордонної України громаду, а між першими і найвизначнїйшими її членами був Іван Пулюй. Невеличка се була громада, не доходила навіть до трийцятки членів, але однодушна і перенята до глибини серця українською народною ідеєю. В нїй заправляли ся молоді ученики до ревної і невсипучої працї і посьвяти для народу, а по виходї з ґімназиї розійшли ся в сьвіт апостолами сеї ідеї.

Основна наука мала витворити сі підвалини, на котрих молоді ісповідники української ідеї мали розвести свою роботу для відродженя українського народу з його темноти і занепаду. Іван Пулюй вступив по скінченю гімназиї (1865) до духовної семинариї у Відні, де крім богословських наук користував ся викладами з природописи (фізики) і математики і з тих предметів зложив гімназийний іспит. Одначе хоч приспособив ся тим способом на гімназийного професора, не вступив до шкільної служби, а остав дальше у Відні і займав ся науковими дослїдами у фізикальнім кабінетї унїверситету. Небавом став він асистентом для фізики і математики в маринарській (мореплавній) академії в Рєцї і заступав там професора. Мінїстерство просьвіти, оцінючи його незвичайну пильність і здібности, удїлило йому підмоги на дальші науки в нїмецькім унїверситетї в Штрасбурзї. Звідтам вернув він по осягненю академічного степеня доктора фільософії до Відня, був там довгий час асистентом фізикального кабінету в унїверситетї і там став доцентом експериментальної (досьвідної) фізики (від 1877—1883 року).

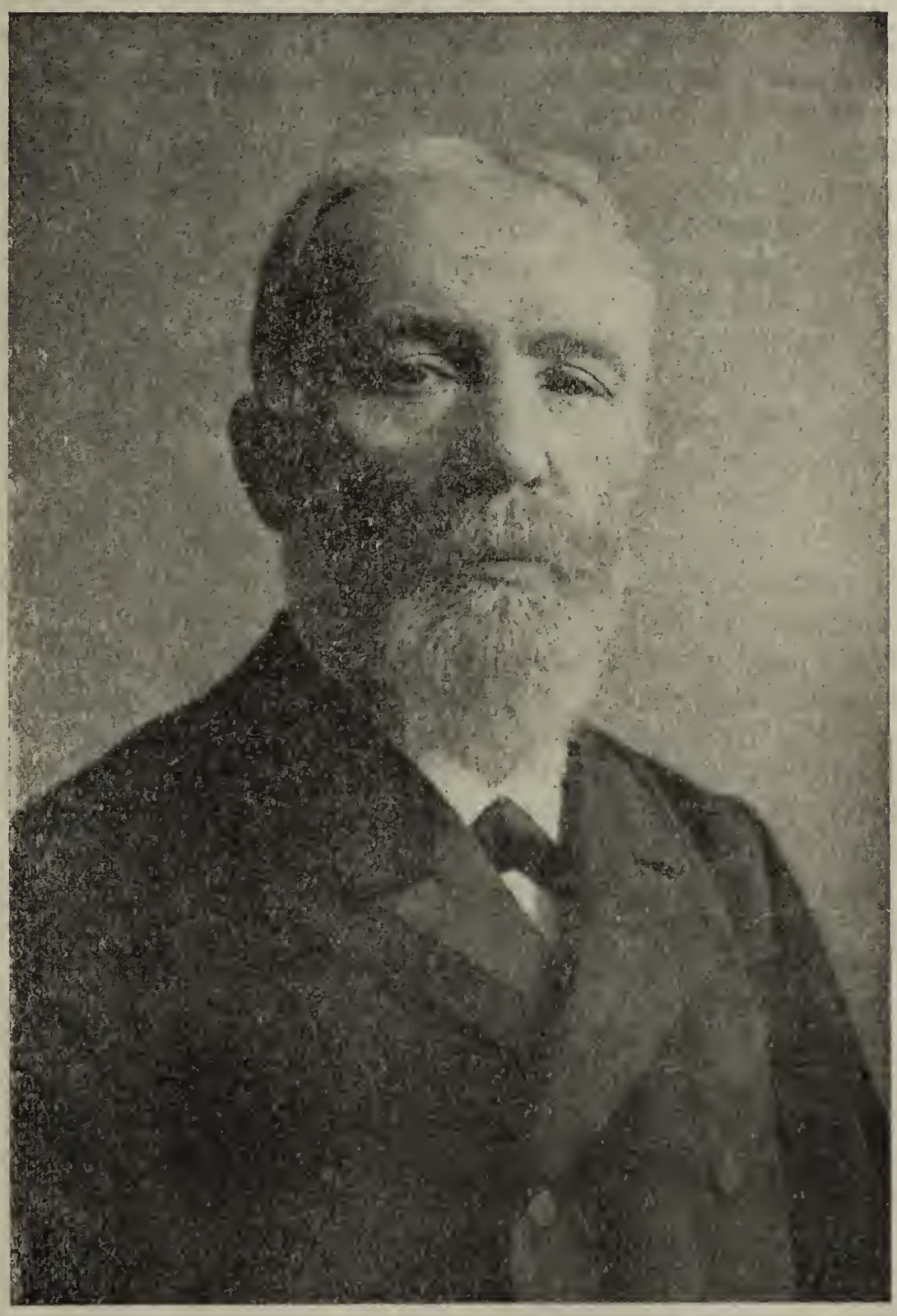

Звідтам покликано його до Праги на професуру фізики в нїмецькій техніцї (1884), де він з великим успіхом і признанєм учителював повних трийцять лїт і здобув собі в кругах професорських і в науковім сьвітї велике признанє так, що визначено його найвисшим достоїнством академічним, вибираючи його ректором техніки (1888/89). Окрім того осягнув він високі відзначеня монарші, орден зелїзної корони та командорський хрест Франц Йосифа і перейшов на вислуженину (емеритуру).

Іван Пулюй здобув собі одначе визначне становище не тілько як учений професор найвисшої технїчної школи, але полишив незатерті слїди невсипучої працї на полї українського письменства, забезпечив собі в сьвітї голосне імя науковими дослїдами і розвідками на ниві природописи (фізики і найновійшої її тепер так важної царини — елєктротехніки) і заслужив ся українському народови як щирий і ревний громадянський дїяч.

Зараз після скінченя богословських наук зладив він перший молитвенник українською мовою, щоби дати молодіжи і народови спромогу молити ся в рідній мові замісць незрозумілої церковщини. Одначе тодішні власти духовні віднесли ся неприхильно до виданя Молитвенника в народній мові. Львівська консистория заходами архіпресвитера Михайла Малиновського відкинула щирий труд Пулюя, дарма, що кождий нарід християнський, окрім українського, мав спромогу молити ся в своїй рідній мові. Але Пулюй не знеохотив ся сим, а зладив новий молитвенник в народній мові Кулїшевою правописию і передав рукопись сего молитвенника тодішному митрополитови Йосифови Сембратовичеви з просьбою о архієрейське одобренє. Митрополит віддав сю рукопись до оцїнки львівській консисторії, котра ухвалила „уничтожити" (знищити) сей молитвенник. Тодї др. Пулюй напечатав „Лист без коверти" (відкрите письмо, Відень 1871., стор. 15.) яко відповідь Впр. Крилошанину Малиновському, котрим напятнував недостойне і несправедливе поступованє львівської консисторії і видав сей молитвенник у Відні (1871). Щирий сей труд д-ра Пулюя не остав без наслїдків і мав переломове значінє в релїгійнім житю українського народу, бо вже наслїдник Йосифа Сембратовича, митрополит і кардинал др. Сильвестер Сембратович поручив зладити молитвенник в народній мові і видав його з своїм одобренєм, а з того часу український нарід і українська молодіж мають спромогу заносити свої молитви перед престіл Всевишнього в своїй рідній мові.

Сим однак не закінчив др. Пулюй своєї дїяльности на сїй царинї. В тім часї познакомив ся він з найвизначнїйшим тодї українським письменником і провідником укр. народу, Панталеймоном Кулїшем, членом колишнього Кирило-Методиівського Братства киівського, памятного в розвитку нашого народу. Кулїш і всї члени того Братства були переняті тою думкою, що для подвигненя народу з занепаду потреба людий чистих серцем і праведної осьвіти. Тим-то вони всї добре знали і з великою шаною читали сьв. Письмо. Длятого то Кулїш поклав головною метою свого житя, дати укр. народови сьв. Письмо в перекладї рідною його мовою. З тим наміром виїхав Кулїш з України до Відня і там в спілцї з Пулюєм трудив ся над перекладом сьв. Письма. З того часу стали вони щирими приятелями. Значну частину сеї роботи взяв на себе Пулюй, а крім того догляд над печатанєм і виданєм сьв. Письма. Майже сорок лїт з перервами трудили ся оба вони над перекладом, одначе Кулїшеви не довело ся діждати викінченя і повного виданя перекладу сьв. Письма, бо останну частину по його смерти зладив укр. письменник Іван Левицький (Нечуй), так що повний переклад сьв. Письма українською мовою появив ся накладом британського біблїйного товариства*) у Відні 1905 роцї. Окрім того др. Пулюй видав свій переклад „Псалтиря" укр. мовою у Відні (1905 р. і новим накладом 1913 р.)

Попри се дбав др. Пулюй, щоби із своїх наукових дослїдів подати дещо також для осьвідомленя ширших верств народних в природних науках, як пр. „Непропаща сила" (Львів 1879, виданє тов. „Просьвіта"), „Нові і перемінні зьвізди", (Відень 1881, виданє редакциї „Сьвіт"), „Про радіометер або сьвітляний млинок" („Правда" 1877), „Про тепло і роботу" („Правда" 1879), а коли проти його довголїтного приятеля і співробітника П. Кулїша появили ся різкі напади, виступив він з обороною п. з. „Кілька споминів про Кулїша і його дружину Ганну Барвінок", яко додаток до 3-го доповненого виданя його розвідки „Нові і перемінні

---

*) Британйське і заграничне біблїйне товариство заложено в 1804 р., а його ціль розширювати слово Боже на всїх мовах сьвіта (доси на 400 мовах).

зьвізди“ у Відні 1905 р., де різко виступив проти д-ра І. Франка і його суду про Куліша та проти критики д-ра Івана Франка на переклад сьв. Письма.

Голосне імя в широкім науковім сьвітї здобув собі Пулюй не тілько викладами фізики й елєктротехнїки у висшій технїчній школї в Празї протягом трийцяти лїт, але й науковими дослїдами і розвідками, головно в нїмецькій мові в ріжних наукових виданях. Він зладив сиґналовий прилад для телєфону, елєктричну лямпу безпечности, одержав патент на винайдений ним спосіб карбонїзованя угляних ниток до елєктричних жарових лямп та лученє вугляних ниток з плятиновими дротами в жарових лямпах, а також на нову зміну у вироблюваню вугляних прутиків до лукових лямп. Сими дослїдами і участию в елєктричній виставі у Відні звернув Пулюй на себе бачність визначних фабрик, між ними фабрики оружя в Штайрі. Там запрошено його на технїчного дорадника сеї фабрики і на директора уладженої ним в Штайрі фабрики, в котрій вироблювано його жарові лямпи. Окрім того за два нові прилади на всесьвітній виставі в Парижі в 1878 і 1881 р. дістав Пулюй срібну медаль і дипльом за кооперацию.

В лїкарській науцї в дослїджуваню людського орґанїзму має незвичайне значінє відкритє промінїв зроблених Рентґеном (Рентґенівське осьвітлюванє). Др. Пулюй причинив ся до видосконаленя сего винайденя, бо зладив лямпу, котрою можна витворити дуже сильні Рентґенівські проміня.

Під конець трудолюбивого житя захопила Пулюя страшна всесьвітна війна. Багато українських виселенцїв, що наслїдком війни були приневолені покинути рідний край, опинило ся в Празї. Тут найшли наші виселенцї щирий приют і видатну поміч у своїм невідраднім положеню в помічнім комітетї, на чолї котрого стояли наші земляки Др. Пулюй і мінїстер др. І. Горбачевський. Виселенцї діставали не тільки прожиток і материяльну поміч, але подбано також про їх релїґійні і просьвітні потреби та про плеканє між ними патриотичних почувань. Тим способом злагоджено гірку долю наших виселенцїв, спричинену сьвітовою війною, і всї з щирою вдякою згадують про дїяльність наших земляків у Празї, а передовсїм д-ра Пулюя. Крім того опікував ся др. Пулюй вельми щиро українською молодїжю, щоби їй дати спромогу до висшої осьвіти і на ту ціль зібрав був значні фонди, котрими, як і власними жертвами, пособляв у тих змаганях нашій молодежи. Хоч пів віку по виході із свого рідного краю проживав на чужині, зберіг щире і горяче серце для свого поневоленого і занедбаного народу, не тілько не забув і не відцурав ся своєї рідної мови, але навпаки плекав її і полишив свому народови незатерті слїди своєї невсипучої працї в українській мові, котру довів до наукового розвитку в своїм обсягу. Широкому сьвітови науковому дав кількадесять розвідок в нїмецькій мові, котрими розкрив і пояснив не одну тайну сил природи і тим зложив доказ, що й український нарід має спосібности до найвисшої осьвіти та право своєю працею заняти почесне місце серед инших осьвічених народів.

Тяжка недуга підкосила вичерпаний довголїтною невсипучою працею орґанїзм і 31. сїчня 1918 р. не стало д-ра Івана Пулюя. Дожив він ще щасливої хвилї проголошеня самостійної Укр. Держави, про яку ледви міг мріти в молодих своїх лїтах. Дня 5. лютня відпроваджено тлїнні останки д-ра Пулюя на кладовище „Мальвасинка“ в Празї при численній участи наукових кругів, а над домовиною виголосив товариш покійника, проф. др. Баш прощальну промову: „На прощанє з Тобою іменем приятелїв і товаришів, іменем високої школи, котра тебе в 1888/9 роцї наділила найвисшим достоїнством академічним (ректора), бажав би

я — говорив проф. Баш — передовсім згадати про Тебе яку мужа, котрий часто твердою непохитностию, рішучо і сьвідомо прямував до своєї мети, яку вважав усе відповідною. Кому лише було суджено глибше заглянути в Твоє душевне житє, сей міг впевнити ся, що Ти був мужем не тілько кріпкото духа і самостійної вдачі, але й умів також додержати вірности тим, котрі вспіли тебе зрозуміти, вірности передовсім народови, з посеред котрого Ти вийшов. Бож нема цінніїшої вірности, як вірність власному народови".

„Події сьвітової війни зворушили могутно і Твоє горяче серце. По страшній боротьбі в наших днях сподівав ся Ти підєму свого народу, котрому Ти перекладом Нового Завіта і Псалтиря українською мовою і довершенєм під Твоєю кермою виданя першої повної укр. Біблії полишив дорогоцінну спадщину".

„Тобі було суджено дожити сходу зірниці свободи з воєнної темряви для Твого народу, котрий Ти любив до останного тху, а її перше соняшне промінє озолотило конець Твого трудолюбивого житя. Прощай в останнє в сій розлучній хвилі, в котрій товаришать Тобі спомини Твоїх учеників, що стоять делеко у важкій боротьбі за волю і вітчину, в котрій товаришить Тобі вдячність Твоїх приятелів, що збережуть з почестию тямку про Тебе, поки буде їм суджено ще трудити ся на научнім полі, товаришить горяче співчутє Твого народу, що числив Тебе до своїх найкрасших синів".

„Бажаня і почуваня тих, що лучили ся і близько стояли в житю з Тобою, товаришать Тобі у ті безконечні простори, котрих недослїдимі загадки так живо займали Твого дослїдного духа. Прощай, др. Пулюй!"

Покійник др. Іван Пулюй осиротив жену і шестеро дїтий, три доньки, з котрих найстарша замужна за директором Музичного Інституту ім. Лисенка, Василем Барвінським, і трох синів у шкільнім віці, котрі переселили ся на сталий побут до Львова.

Др. Кирило Студинський.

Юлїян Нєдзвєдзкий.

Др. Юлїян Нєдзвєдзкий уродив ся дня 18. жовтня 1845 р. в Перемишлї, де його отець Григорій був магістратським урядником, що не крив ся зі своїми народними пересьвідченями, брав живу участь в тодїшнім житю перемиських Українців та тїшив ся між ними незвичайним поважанєм. З дому отця виніс Юлїян сьвідомість национальної приналежности і почутє великої характерности. Коли умер його отець (5. V. 1874 р.), цїлий Перемишль, без ріжниці народности, взяв участь в його похоронах, а жиди вийшли зі сьвічками і торою, яку несли на цвинтар. Характерність батька перейшла на сина Юлїяна. В Перемишлї скінчив Юлїян гімназию в липні 1864 р. і тут брав живу участь в житю тодїшної студентської громади, яка розвивала ся за почином і під проводом Анатоля Вахнянина. Па унїверситетї у Відні студиював він зразу богословє (1864—6), але замилованє до природописних наук велїло йому перейти на фільософічний видїл, де він слухав викладів великих учених природників Suessa і Tshermaka, які були для него не тільки професорами, але й щирими приятелями у дальшім житю. Основні студиї природописних наук не спиняли Юлїяна від участи в житю віденської „Сїчи". Хоча Юлїян зложив вже в р, 1869 р. учительський іспит з істориї природи на цїлу, а з математики і фізики на нисшу гімназию, викладів своїх професорів слухав він аж по 1872/3 р. та залюбки віддавав ся він

дослїдам на поли мінеральогії і геольогії. В році 1870. іменовано його практикантом у віденськім державнім геольогічнім інституті, де його ждало в будуччині гарне становище. Мимо сего відбув він в р. 1872/3 пробну учительську практику у віденській гімназії при Landstrasse, щоби міг вернути до краю на посаду учителя, Одначе ненадійно для него самого покликала його в р. 1873. львівська полїтехніка на становище звичайного професора мінеральогії та геольогії. Сим покликанєм був Юлїян приголомшений і він довго надумував ся, чи має його приняти, бо професура виривала його із затишної праці в багато вивінованім геольогічнім інституті, а вкладала на него нові обовязки серед молодежи. Остаточно приняв він катедру, на якій ждала його мозольна праця. Музея нїякого тут не застав. Зі стриху знесено йому дві невеличкі скринки камінів. Серед таких відносин тяжко було викладати. І треба було зелїзної волї та значних, власних грошевих жертв, шоби довести катедру до розцьвіту. Професор Юлїян відгородив ся від сьвіта, працював по цілих днях у своїм габінетї і довів до сего, що по 35-лїтах служби лишив свому наслїдникови кількадесять тисяч оказів, що містили ся в шести просторих салях. Признав ся раз менї проф. Ю., що при скупім, державнім вивінованю, вложив у музей полїтехнїки з власних гроший понад сто тисяч корон. Треба було великого замилованя до предмету і щирої любови для молодежи, щоби здобути ся на таку жертву. Можна тільки жалувати, що сей музей не став власностию української наукової інституції. Може инші, европейські унїверситети мають багатші збірки, одначе, як впевняє мене наслїдник професора Ю. на катедрі, ні один з них не має музея, уладженого з таким зрозумінєм, систематичностию та провідною думкою. Рівнож своїми грошевими засобами видав він наукові підручники побіч незвичайно поважних 50 наукових студий та цілого ряду дрібнїйших заміток, які з'єднали йому почетне місце серед европейських геольогів. Для розвитку галицьких копалень соли має він неоцінене значінє. В Величці велїли віденські геольоги шукати за покладами соли побіч найбільшого шибу св. Єлисавети. Проф. Юлїян Н. вказав на основі дуже совісних і обережних дослїдів, що в тім місци, за яким промовляли учені геольоги з Відня, нема анї слїду соли, а за те находить ся вона о кілька кільометрів дальше в глубинї двіста метрів. Вказівки проф. Н. здїйснили ся як найточнїйше, а нїмецькі учені були зневолені признати триюмф ученому Українцеви. На техніці відзначено його працю в сей спосіб, що чотири рази вибрано його деканом хемічно-технічного виділу, а тричі ректором. Виключно завдяки науковій праці іменовано його членом краківської академії наук, наукового товариства ім. Шевченка, петроградського „геологическ-ого общества" і почетним членом тов. ім. Коперника. Австрийський уряд відзначив його ордером зелїзної корони III кляси (1898 р.), титулом і характером радника двору (1902 р.), комтуровим хрестом ордеру Франц-Йосифа (1908 р.), а румунська держава пошанувала його наукові

заслуги ордером командора. Свою дбалість про молодіж виявив він у щорічних, численних наукових прогульках то у наші Карпати, то на Поділє, де накликував студентів, щоби любили і досліджували нашу багатими скарбами вивіновану землю і природу. Рік річно виїздив він в часі ферий в далекі краї (Німеччину, Росию, Швайцарию, Румунію, Англію, Італію, Францию), рідше для власного випочинку, а майже все на наукові досліди. Коли настала сьвітова війна, проф. Юліян, що вже від р. 1908. був на емеритурі, виїхав останним поїздом до Бадену, звідки що дня доїздив до Відня, щоби викінчити останну свою студию про воду. Як чоловік відчував він потребу вказати, де треба шукати за водою для тих мілїонів жовнїрів, що серед спеки стояли в поли. Проф. др. Фріц Древерман з Франкфурту висловив ся про сю працю проф. Н. з великим признанєм та вказав на її дуже значну практичну вартість для людий, що з геольогією не мали багато спільного, а які в короткій, звязкій формі могли найти все, що геольогічні досліди відкрили науковому сьвітови про воду. В році 1887 покликував його львівський університет на катедру мінералогії, але він її не приняв. Одначе, мабуть, се покликанє склонило його, що він в р. 1896 зложив докторат фільософії на німецькім університеті в Празї, якого титулу на техніці не потребував. В р. 1912 іменувала його львівська політехніка почетним технічним доктором, а що при уступленю з катедри став він почетним професором школи, на якій трийцять пять літ служив, тому рішив ся він в р. 1916 викладати, щоби прийти в поміч своїм товаришам, з яких деякі служили в поли, або були в полоні. Та проф. Юліян переціннв вже свої сили. Викладати не міг, а через те попав у тяжку неврастенію, з якої вилічив ся, одначе вернути до творчої праці вже не міг. Свій нарід любив горячо і завіщав, по при значні лєгати для родини, поверх 150 тисяч корон на бурси, школи і стипендиї. Українська молодіж була все для него дорога. Для неї жертвував багато, і то не дрібними квотами, за житя, їй оставив цїле своє, ощадним житєм збережене майно після смерти. Роздачу майна поручив головному виділови товариства „Просьвіта“, у якім за часів дра Ом. Огоновського був заступником голови. Українським політичним житєм дуже цїкавив ся, а хоть сам в нїм участи не брав, то спомагав грішми політичну роботу і серцем був все при українськім народї, бажав йому сили та вірив у його будуччину. Кому з людий відкрив своє благородне серце, для того умів бути вірним і печаливим другом. Своєю скромностию, ідейностию, людяностию, характерностию, жертволюбивостию, безкорисностию та працею визначував ся він на кождім кроцї і у сїм напрямі був він сьвітлим, ясним та чистим як слеза представником галицьких шестидесятників. Він міг нераз за геольогічні досліди жадати десятки тисяч корон, а вдоволяв ся зворотом коштів дороги. Великі зарібки лишав він своїм ученикам, а сам тїшив ся вислїдами своєї величної наукової праці. Умер по кількадневній недузї на запаленє легких дня 7. сїчня 1918 р. на перший день Різдвяних свят у Львові в 73 роцї праведного, трудящого і заслуженого житя.

У Львові, дня 25. X. 1918 р.

Олександер Барвінський.

Володислав Федорович.

Не покінчила ся ще страшна сьвітова війна, що стілько жертв забрала в людях, майні і культурних придбанях українського народу, а сегодня не можна ще навіть приблизно оцінити безмежних втрат і розвідати ся про долю, яка постигла серед воєнного заколоту і розладу неод-

ного з наших народолюбців. Між визначними представниками нашого народу постигла сумна доля також колишнього голову Товариства „Просьвіта“ Володислава Федоровича, власника Вікна, в Скалатщинї. Довго кружляли про остатні хвилї покійника всякі поговори, котрі годї було провірити, аж недавно повело ся менї від зятя його, проф. Миколи Малицького з Тернополя, дістати певні вісти про пригоди, яких зазнав Володислав Федорович в часї сьвітової війни і про його смерть. Отсї вісти подаю тут до відома українського суспільства з висловом подяки Вп. проф. Малицькому за їх передачу для прилюдного вихіснуваня.

В часї відвороту Москалїв з Галичини після перелому під Зборовом в р. 1917-ім, проживав бл. п. Федорович в своїй палатї у Вікнї, обезпеченій проти можливого влому зелїзними дверми з вертгаймівськими замками і закратованими вікнами, і нїкого не допускав до себе, анї нїгде з дому не вихиляв ся. Таким побитом московські салдати не могли дістати ся до двора, в котрім находила ся багата бібліотека, вельми цїнний і взірцево упорядкований архів, велика збірка старинних килимів і инших старинних памяток (оружя ітп.), галєрия образів визначних живописців (між ними Гроттера, Похвальського, Макаревича, Труша, Устияновича і ин.). Окрім взірцевого і вельми багатого господарського статку була в дворі також колишня славна на весь сьвіт своїми взірцевими виробами килимарська школа з варштатами. Коли-ж у Вікнї явили ся московські офіцири, велїв Федорович відчинити їм свою палату в тій думцї, що в тих офіцирах висшого степеня найде охорону і захист перед роззьвіреним большевицьким салдатством. Сих офіцирів приняв покійник яко своїх гостий, вечеряв з ними і оповідав їм про всякі справи і пригоди. Тимчасом за офіцирами втиснули ся до палати також салдати та почали грабованє. Покійний Федорович просив офіцирів, щоби захистили перед грабованєм бодай багату його бібліотеку і дорогоцїнний архів. Офіцири почали вговорювати салдатів і випирати їх з палати на подвірє. Одначе один з салдатів не дав ся переконати вговорюванєм офіцирів і виносив далї старинні книги та грамоти, щоби ними розпалити огонь на подвірю.

Коли-ж один старший офіцир звернув увагу сего салдата на негідну його роботу, стрінув ся з докором, що вступає ся за „памєщіка“ та що він сам певно такий самий. Офіцир виняв револьрер і положив трупом зухвалого салдата (перед двома днями тодї якраз привернено в росийськім війську кару смерти). Ся подія доляла оливи до огню. Большевицькі салдати почали громадити ся, розярені смертию свого „товарища“, кричали і відгрожували ся. Офіцири повтїкали з палати і поховали ся. Хтось поміж згромаджених большевиків кинув вістку, що се „памєщік“ застрілив чи велїв офіцирам застрілити того салдата. Се було покликом до пімсти на „памєщіку“. Тодї то все салдатство кинуло ся рабувати і нищити. Двері, котрі Федорович не вспів зачинити за втїкаючими офіцирами, виломано і розбито. Роззьвірене салдатство глядїло за Федоровичем і найшло його в постелї, де покійник схоронив ся. Зараз викинули його салдати з постелї на подвірє крізь розбиту стїну і вивалене з кратами вікно та рабували дальше. Серед незвичайного заколоту дістав ся Федорович до килимарнї і там на борзї передяг ся за селянина. Се помогло йому до втечі, бо салдати глядїли спершу за грішми, а відтак знов прийшли під вікно, крізь котре викинули „памєщіка“, щоби його повісити. Переодїтий за селянина Федорович передістав ся поміж салдатами до села і так переховував ся у селян два тижнї. Салдати, не найшовши Федоровича, постановили все пустити з огнем і знищити. Дня

27-ого липня 1917 р. підпалили двір, котрий горів цїлий тиждень і згорів з нащадком, а тим способом упали жертвою пожежі неоцїнені культурні придбаня і скарби, громаджені протягом цїлого столїтя покійним вітцем Іваном і його сином Володиславом Федоровичем, незвичайно багата і цїнна бібліотека, архів, образи і т. и. Що не упало жертвою огню, розкрадено.

З взірцево уладжених господарських будинків не остало буквально нїчого. Дня 6-ого серпня 1917 р. виїхав бл. п. Федорович з Вікна із знакомим московським офіциром, проживав якийсь час у Скалатї, вілтак виїхав до Київа, а звідтам до Петербурга. В Петербурзї не довго він пробував і наслїдком заворушень вернув знов до Київа. Там почував ся мимо тих страшних переживань і вражінь доволї добре, аж в грудни 1917-го занедужав на запаленє легких, та хоч мав стараннy лїкарську опіку (Д-ра Страженка), 22. н. ст. грудня 1917 р. упокоив ся в Київі, в улицї Прорізній ч. 27. і там похоронений тимчасово, поки після упорядкованя народних відносин буде спроможно тлїнні його останки спровадити до Вікна.

Із смертию Володислава Федоровича не стало між нами мужа, що цїлим своїм єством, високою культурою, многосторонним і основним образованєм та значним майном виріжняв ся посеред українського осьвіченого суспільства. Протягом усего свого трудолюбивого житя горнув ся він до нашого народу, одначе в цїлости до него не пристав, а на се зложили ся ріжні обставини і условини та розвиток нашого народного житя, що українське суспільство не вспіло його належно зрозуміти й оцінити та приєднати вповнї в хосен культурного підєму нашого народу.

Володислав Валєнтий Федорович уродив ся 26-го мая 1845 р. в Білянівцї, в Тернопільщинї. Був він сином одинаком заможного й осьвіченого шляхтича Івана з Вікна. Крім глибокої любови і пошани для вітця, якою дишуть всї його печатно оповіщені твори, переняв він по вітцю намір йти його слїдами в горожанськім житю і щиру народолюбивість, якою визначав ся його отець, якнебудь звичайно послугував ся польською мовою, як мало що не всї наші народолюбцї в першій половинї XIX-го столїтя. Сю щиру любов до поневоленого українського народу виявив отець Володислава в голосній свого часу пісні: „Помарнїла наша доля“, закінченій рефреном: „А вже-ж прецї прийде час, лучшой долї і для нас“, підложеній під музику пок. А. Вахнянином, а з таким незвичайним успіхом виконуваній на наших концертах славним українським митцем сьпіваком Мишугою, що викликувало незвичайне одушевленє між слухачами. Перенятий сею надїєю „красшої долї і для нас“, пок. Іван Федорович подбав про таке вихованє і таку осьвіту свого сина Володислава, щоби він серед українського суспільства, прибитого злиднями, міг заняти провідне становище і кувати сю красшу долю для свого народу. Ґімназийні науки скінчив Володислав у Тернополї під доглядом і домашньою опікою толїшнього директора о. Василя Ільницького в р. 1864 ім. Під впливом директора Ільницького, відомого історика, вже замолоду переняв ся він залюбованєм до фільософічно-історичних наук і мистецтва. Подорожи по скінченю ґімназиї під проводом о. директора Ільницького по европейських столицях, особливо до огнища мистецтва, Дрезна, підіймали в гору духа жадного висшої осьвіти молодця. Два роки після сеї подорожи вчащав молодий Володислав на унїверситет у Відні яко питомець Терезиянської Академії і там мав нагоду не тільки поглибити і поширити своє знанє і підготовити ся до дїяльности серед українського суспільства, але навязати знакомства і дружні взаємини з товаришами з Академії, котрі опісля вибили ся на становища визначних державників (між иншими б. мінїстер-предсїдник др. Кербер, мінїстер

маркіз Бакеген і ин.). По дволітнім побуті у Відні виїхав Володислав до Парижа і там два роки вчащав на виклади в Сорбоні і французькій колєгії (Collége de France). Опісля подорожував по Англії, Франції, Італії, Швайцарії, Німеччині і Росиї, а враженя з тих подорожий списав і видав п. з. „Studya artystyczne, literackie i społeczne". В р. 1871-ім по смерти вітця став Володимир Федорович спадкоємцем значної, гарно і добре загосподарованої земської посілости і всюди впровадив взірцеву управу. До унаслідованого по вітцю Вікна докупив Володислав сусідні маєтности Товсте, Клекотів, Кут і Перекалець, а пійнійше ще Чернихівці в Збаражчині і Шляхтинці, Лозову та Курники в Тернопільщині.

Помноживши тим способом втроє унаслідоване по вітцю майно, Володислав независимим становищем та значною засібностию мав спромогу і жадобу, коли не на чолі, то хоч у першім ряді станути до діла серед осьвіченого українського суспільства. Хоч образований головно в німецькім і французькім язиці, в товариськім житю звичайно послугував ся польщиною, як у тих часах деяка ще частина нашого суспільства, не цурав ся Володислав і своєї рідної мови. Він не тільки знав українську мову, але й у так відсяглих часах оповістив у „Правді" (1879 р. IV.) займаву фільософічну розвідку п. з.: „Емпірична і утилітарна тенденция теперішньої науки".

В тім часі робив Володислав Федорович пильні заходи, щоби підготовити написанє історії свого роду, запопадливо збирав по ріжних архівах потрібні до того записки, а в своїм осідку, у Вікні, згромадив з великим накладом родинний архів, взірцево і уміло уладжений, до котрого вже його отець і дід почали збирати багату переписку та всякі грамоти.

Вислід тих заходів оповістив він у розвідці: „Wiadomość o Fedorowiczach. Część pierwsza. Lwów 1880.", вельми основно і сумлінно написаній.

Володислав Федорович полишив окрім наведених в горі писань цінну літературну спадщину в українськім, польськім, німецькім і французькім язиці. Видав він писаня свого вітця Івана п. з: „Ивана Федоровича афоризми" (1882) і то саме по польськи: „Aforyzmy Jana Fedorowicza" (1882), а відтак свою розвідку „Szkolnictwo w Anglii" (1873), „Sto aforyzmów" (1874), „Aforyzmy" (1875), „Z teki szlachcica wiejskiego" (1878), „Gorzelnictwo" (1879), відтак в „Зорі" (1886) „Афоризми, Народность, Славяньство, Русь".

По смерти віцемаршалка галицького сойму Юліяна Лаврівського, котрий був також (другим з черги*) від заснованя 1868 р.) головою Товариства „Просьвіта", звернуло осьвічене українське суспільство бачність на молодого, независимого і жадного народної роботи Володислава Федоровича і в р. 1873-ім вибрано його головою товариства. Обіймаючи становище голови і провід в молодім товаристві просьвітнім, виголосив Федорович на зборах памятну програмову промову про ціль товариства і дороги до її осягненя. Ся промова, напечатана опісля в „Правді", не втратила й до нині великого свого значіня, хоч з того часу минуло майже пів століття, а ще й сьогодня можна-би покористувати ся тими бистрими гадками і широким поглядом, який у сій промові розкрив нововибраний голова на задачі просьвітного товариства. Товариство „Просьвіта" видавало вже тоді окрім поучних книжок для народу також учебники українською мовою для гімназий, а галицький сойм перед тим уже заходами Юліяна Лаврівського, віцемаршалка і тодішного голови „Просьвіти",

*) Першим головою Товариства „Просьвіта" був Анатоль Вахнянин.

давав підмоги з краєвих фондів на печатанє тих учебників. Дїяльність „Просьвіти“—розширюванє грамотности й науки в широких верствах народних та видаванє шкільних учебників українською мовою стало сілю в оцї польських загорільців і тодї посол з Сокальщини, Поляновський, виступив у соймі з напастливою промовою проти товариства „Просьвіта“. Наслїдком того видїл Товариства постановив не приняти ухваленої мимо напасти п. Поляновського підмоги на печатанє шкільних українських учебників. До сеї постанови причинив ся головно Володислав Федорович, добачивши в промові Поляновського обиду для товариства, котрого він був головою і жертвував із своїх засобів 10.000 гульденів для Товариства „Просьвіта“, щоби воно мало спромогу дальше займати ся видавництвом українських учебників. Сим щедрим даром положив Володислав Федорович певні підвалини до широкого розвитку і независимого єствованя товариства „Просьвіта“, а з того часу пішло за прикладом Федоровича багато инших народолюбців (як Качала, Залуцький, Новосад і ин.), котрі своїми щедрими жертвами допомогли до нинїшного розвитку і розцьвіту сего „вельми хосенного товариства“, як про него висловив ся підчас побуту у Львові в 1880-ім роцї бл. п. цїсар Франц Йосиф I.

Щедрою рукого допоміг також В. Федорович проф. Шараневичеви перевести розкопи старокняжої столиці Галича і оповістити пороблені досліди широкому науковому сьвітови, а крім того устроїти у Львові археольогічну виставу.

На дворі Федоровича проживали довший час і дізнавали щедрої помочі ріжні учені, митці і письменники (між иншими поет і живописець Корнило Устиянович, др. Іван Франко і ин.). Він перший заопікував ся щиро й уміло нашим домашним промислом, особливо-ж килимарством, котре доходило вже до краю затрати, занедбаня і споганеня чужими взірцями і зберіг перед затратою рідкі і дорогоцінні мистецькі покази українських килимів (його палата у Вікнї була справдїшним народним музейом з вельми багатою бібліотекою і дорогоцінним архівом) і оснував там килимарську школу, де вироблювано найкрасші і найтривкійші килими після чисто народних взорів, крашені ростинними, а не анїлїновими красками (як се роблять в инших витворнях), а звідтам розповсюдили ся ті вироби по ріжних місцевинах краю і заграницею. (Про килимарство і заслуги В. Федоровича на сїм полї появила ся окрема розвідка німецькою мовою.)

В роцї 1887-ім вибрав ся тодїшний австрийський наслїдник престола архікнязь Рудольф на обїздку Галичини і Буковини і мав у переїздї задержати ся у Тернополї. Коли весь край готовив ся достойно і величаво повитати високого гостя, не хотїла і столиця Поділя, Тернопіль, остати поза иншими містами і йшла на взаводи з иншими містами краю в тих приготованях. В Тернополї утворив ся комітет, в котрім головне слово мав В. Федорович. Постановлено уладити в честь архікнязя Рудольфа етнографічну виставу українську, котра мала дати наглядний образ населеня східної Галичини, його ноші, звичаїв, способу житя, а в звязи з тим чотири селянські хати: подільської, наддністрянської, надбужанської і гуцульської з обійстями, а все те мали доповнити ріжні предмети українського домашного промислу. Окрім того спроваджено з 45 повітів східної Галичини на виставу живі групи селян і міщан в народних одягах, а для оживленя всеї вистави і наглядного зображеня народних звичаїв виведено перед архікнязем обжинковий похід сїльського люду з обрядовими сьпівами і танцями при грі народної сїльської музики. На передодні оглядин вистави, устроєно архікнязеви гарну серенаду. Хор селян, зложений з сотки сьпіваків під управою о. Йосифа

Витошинського з Денисова і о. Амврозия Крушельницького з Білої відсьпівав кантату, уложену на ту ціль А. Вахнянином, австрийський гимн і многая літа, а перед виїздом архікнязя на виставу представили ся йому відпоручники „Руської Бурси", „Руської Бесіди" і „Фондациї кн. К. Острожського".

Приготовленями до всего того кермував В. Федорович з великою запопадливостию й умілостию, зібрав по цілім краю, а особливо на Гуцульщині, чимало витворів народного промислу, а на памятку жертвував архікнязеви альбом живих груп етнографічних в дорогоцінній Скрибляківській скрині. Один примірник такого альбома набула також „Просьвіта" від тернопільського фотографа Сїлькевича. Писець сих стрічок був ширим помічником і наочним сьвідком того труду незвичайного, вложеного В. Федоровичем з нагоди гостини архікнязя Рудольфа в Тернополї, а все те чимало причинило ся до розбудженя і осьвідомленя українського населеня на Поділю і міщанства в Тернополї.

У 80-их роках минулого столїтя бажав Володислав Федорович також на политичну ниву перенести свою дїяльність для українського народу, перенятий ідеєю федеративного устрою Габсбурської монархії і осягнув в тій цїли посольський мандат до державної ради в сїльськім окрузї Жовква-Рава-Сокаль. А що не згоджував ся в политичних поглядах з тодїшними москвофільськими послами, що йшли рука в руку з нїмецькими централїстами, отже не вступив до їх клюбу, але до польського кола, подібно, як свого часу також о. Степан Качала. Одначе протягом короткого часу впевнив ся, як і пок. Качала, що посол українського народу в польськім колї має звязані руки і не може при найлїпшій волї щонебудь придбати для свого народу, зложив мандат та усунув ся з политичного поля.

Коли я з початком сего столїтя наклонював В. Федоровича, щоби яко независимий, заможний і високо осьвічений политично муж взяв участь у политичних змаганях українського народу, відписав менї, що не має до того відповідного титулу, а міг би хиба на тім полї розвинути якусь дїяльність, наколи-б його цїсар покликав до палати вельмож. Тодї був мінїстром-предсїдником колишний товариш Федоровича з Терезиянської Академії, др. Ернест Кербер, котрому я представив сю справу і вказав на великі заслуги В. Федоровича около розвитку нашого домашного промислу та народного господарства, Др. Кербер радо згодив ся на мою предлогу і тодї покликано В. Федоровича на досмертного члена палати вельмож австрийської державної ради. Засїдали тодї вже в палатї вельмож митрополит граф Шептицький і перемиський епископ К. Чехович, а також проф. др. Іван Горбачевський став її членом. Одначе хоч Вол. Федорович одушевив ся був сим новим становищем і в розмовах зі мною. п. Романчуком і д-ром Е. Гладишовським щиро заявив, що бажає тепер вихіснувати се становище в користь українського народу, наше суспільство відносило ся до його личности холодно, вважаючи його аристократом, а також видїл Н. Товариства ім. Шевченка не узгляднив моєї ради, щоби його іменовано почесним членом і тим способом приєднати його для пособлюваня змаганям товариства, дарма, що й голова проф. Грушевський був сїй справі прихильний.

Сї обставини, а крім того і тодїшні відносини в палатї вельмож і австрийськім правительстві, знеохотили В. Федоровича так, що не брав участи в засїданях палати вельмож і заняв ся своїми господарськими справами та науковою роботою.

Від довшого часу збирав він материяли до великої історичної працї про 1809-ий рік і видав її перший обємистий том у французькій мові. В. Федорович задумав був в останних часах забрати ся також до

обємистого наукового виданя (в роді напечатаного перед війною в Росиї збірника: „Украинскій народъ въ его прошломъ і настоящемъ“) українською мовою, котре мало обнимати географію, етнографію, історию, культуру і т. п. До сего мали бути покликані заводові українські письменники й учені. Весь плян сего виданя обговорив він з писцем сих стрічок і д-ром Богданом Барвінським, покликавши нас обох на нараду в сій справі до Вікна. Одначе намір сей розвіяв ся наслїдком вельми лихого добутку жнив того року.

В порозуміню з Й. Е. митрополитом гр. Шептицьким робив я заходи у покійника, щоби він багату свою збірницю образів, килимів і инших дорогоцїнностий умістив в Национальнім Музею, одначе саме тодї занепав був В. Федорович на тяжку інфлюенцу і відповів, що наслїдком недуги не має спромоги сеї справи уладити, до чого потребував би ще правної поради адвоката.

Тимчасом на европейськім овидї збирали ся грізні хмари, котрі довели до страшної сьвітової війни. З початком 1914-го року причував і предвиджував се В. Федорович і написав до мене між иншим отсї знаменні і памятні слова: „Війна нинї більше як колинебудь неминуча; моє майно піде на перший огонь*).

Трівожне се прочутє сповнило ся, знищило його маєток, заподїяло йому величезні втрати, а з огнем злочиних рук пропали безповоротно неоцїнені скарби і придбаня культурні, громаджені і з великою печаливостию та умілостию бережені його вітцем і ним самим. Все те підкосило його сили.

Колиж по всяких воєнних злигоднях захопила його в Київі тяжка недуга, не міг супроти неї при всїй печаливости лїкарів оперти ся знесилений орґанїзм, а смерть перетяла пасмо його трудолюбивого житя в 73. роцї житя.

Покійник полишив одиноку доньку, віддану за проф. Миколу Малицького, котрій дав вельми гарне образованє. Можемо повну мати надїю, що яко спадкоємниця Володислава Федоровича буде леліяти ті висококультурні і їй в спадщинї вітцем переказані ідеї і змаганя і в спілцї із своїм ідейним мужем переведе в дїйсність не один з благородних намірів вельми заслуженого покійника, котрих йому не було суджено виконати нераз задля неумілости відповідного поводженя нашого суспільства з осібником такої вдачі і міри, як був покійник і задля недостачі пособлюваня йому стати для нашого народу тим, чим міг і бажав бути, дарма, що вложив чимало труду в розвиток і підєм українського народу і тим записав ся незатертими буквами в нашій народній лїтописи.

Ф. Федорцїв.

Евген Олесницький.

До незаступимих втрат, понесених нашим громадянством в часї війни, мабуть найтяжше далась нам відчути смерть визначного полїтика, зразкового громадянина, культурної людини, виростаючої понад голови своїх сучасників, Евгена Олесницького. Родив ся він в Говилові великім (1860 р.) на Поділю. Його рід виводить ся від знаного в польсько-українській історії канцлєра і кардинала Збіґнєва Олесницького. До сїльської

---

*) Збережену в моїм родиннім архіві переписку пок. В. Федоровича вихісную пригадно в „Спомнах з мого житя“, котрі веду дальше серед воєнного неспокою.
Ол. Б.

школи ходив в Говилові, а покінчив її в Теребовлї, де вперш. стрінув ся з польською атмосферою. Почував себе тут чужо. Зовсїм инші горизонти відкрили ся для нього в Тернополї, куди перейшов до ґімназиї. Зразу кинув ся читати книжки, полюбив друковане слово, горнув ся до сьвітла і сонця. Розвивав ся дуже скоро. В 70-тих роках зростаючої национальної сьвідомости серед молодого, а красше кажучи наймолодшого поколїня —

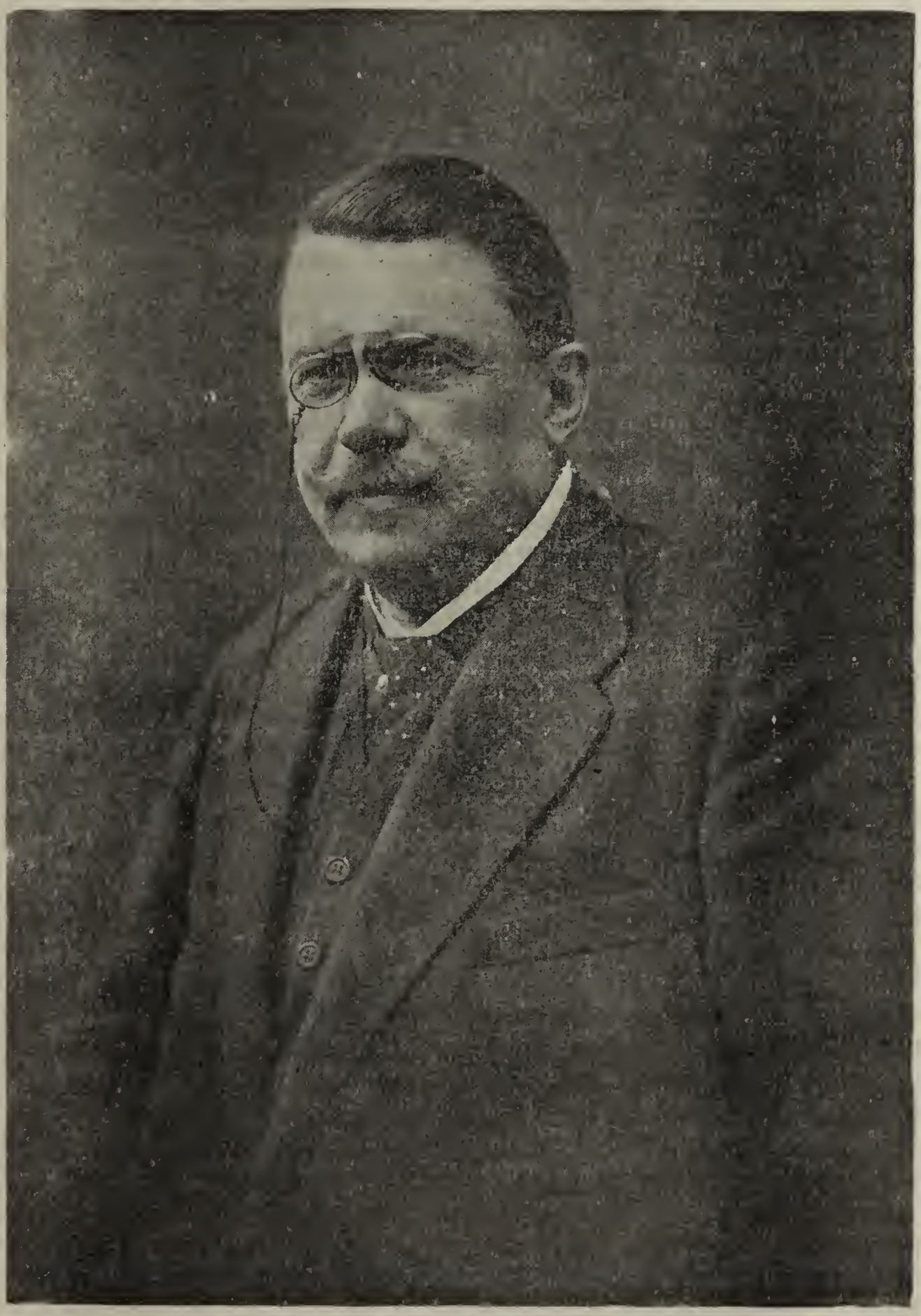

горячкував в своїй хлопячій головцї про українського короля, котрий підписував ся би фонетикою. Вже в IV. клясї став членом тернопільської „Громади“, до котрої належали лиш ученики висшої ґімназиї, а від V. кл. був головою кружка. Під кінець його ґімназиїного навчаня проносять ся перші кличі нової евангелиї, социялїзму, — думки таємничі і неясні, які набрали більш реального, ядерного змісту на нашім ґрунтї доперва після процесу Франка, Павлика і тов. в 1878 р. На университетї належить Евг.

Олесницький до передових представників тодїшної молодїжи. На вічу членів „Лихваря“ (народовецького) й „Акад. Кружка“ (москвофільського) Олесницький виступає речником першого проти Михайла Короля, речника другого. На тім вічу піддав Олесницький острій критиці поступованє старих лїдерів, репрезентантів тодїшньої галицької Руси. Король відмовляв йому всякого права критикувати старших. Отсей епізод приводжу мимоходом для характеристики тодїшних опозицийних поглядів Олесницького. В р. 1881. Евг. Олесницький став головою „Дружнього Лихваря“. За його головства почав живійше проявляти себе „Лихвар“. Розпочали ся відчити, товариські сходини, постановлено видати „Антольоґію“ в память 10-лїтньої річниці основаня товариства. Авторів предложив Олесницький. Одночасно з Олесницьким проявляють себе в тодїшнім студентськім житю між иншим ще й отсї одиниці, що опісля виступили на ширшу громадсьсу арену: Ілля Кокорудз, Северин Данилович, Андрій Чайківський, Василь Білецький, В. Коцовський, Кость Левицький.

З природи обдарований тугістю ума, спрямований до народної праці молодечими поривами і блогородною романтикою ученицьких громад, ще красше практично заправдений в унїверситетськім житю, повний запалу і віри, із засобом солїдно набутого знаня, з присягою, зложеною на провеснї свого житя в міщанській стодолї тернопільського передмістя — увійшов він на широке поле громадської дїяльности, вступив в підземелє нашої країни, щоб разом з незрячими братами простувати на красший шлях, щоб бути їм другом і братом, порадником і оборонцем, провідником і товаришем, робітником і наставником. Незвичайно ріжноманїтна й багата його дїяльність, та всюди пробивала ся його небуденна інтелїґенция, великий ум, благородність, відданість, гаряча любов до свого, ствердженa безвпинною працею і — характерність. Молодечу присягу він справдї сповнив до найменших подробиць.

По скінченю унїверситетських студий через 13 лїт пробував у Львові, займаючись правничими студиями — практично і научно. віддаючись публїцистиці та видавничій дїяльности. Працював в „Батьківщинї“, заснованій Ю. Романчуком, в „Правдї“, „Дїлї“, редаґував „Зеркало“ (що в тім часї досягло вершин своєї вартости й поширеня), „Часопись правничу“ та видавав (1884—1886) „Руcько-українську Бібліотеку“. Дуже багато уваги присвячував Евг. Олесницький театрови. Ще в ґімназиї зробив на нього театр велике вражінє, головно з тої хвилї, коли в „Назарї Стодолї“ побачив „живого Українця“ — Марка Кропивницького. В рр. 1887—1891, будучи театральним референтом у видїлї „Руcької Бесїди“, увійшов у близші зносини з театром, наділюючи театральний репертуар своїми перекладами. Крім перекладу лїбретта „Циганського барона“, придбав він театрови цїлий ряд перекладів, як: „Дївчина з чужини“, „В сїти судьби“, „За звіриною“, „Донька Фабріці“. „Лєна“, „Пан Бенет“, „Свояки“, — які з успіхом виставляли ся за дирекциї Гриневецького — Біберовича. Заінтересованє театром, — добою його розвитку і упадку, було живе в нього через цїле житє.

Після 13 лїтнього побуту у Львові перенїс ся Олесн. до Стрия і там отворив адвокатську кацелярию. В Стрию розпочав орґанїзацию нашого житя. Не шукав слави поза межами свого округа. В кількох лїтах темна, забита і закацапщена Стрийшина стає зразком просьвітної й полїтичної орґанїзациї. Читальнї „Просьвіти“, райфайзенки, а відтак молочарські спілки і инші товариства обхоплюють густою сїтю більшу частину великого округа. В самім Стрию станула тепер досить сильна кредитова институция „Каса задаткова“, що побіч „Товариства залїчкового“ і невеличкої каси „Народний Дім“ стала осередком фінансово-економічної орґанїзациї. Наглядною картиною, немов персонїфікациєю його дїяльности,

национальної гордости, народного достоїнства є величавий будинок „Народного Дому“, що самітно підносить ся понад дахи польсько-жидівських камениць.

Ось так віддаючи свій труд для народу, не залишає він і своєї праці по званю. З невеличкого містечка широко лунає слава знаменитого адвоката. Першорядний правник, він вскорі стає між найкрасшими оборонцями в справах карних в Галичині. Не було лави присяглих, котра не піддалась би переконуючій силї його арґументациї, не було судів, котрі з запертим віддихом не прислухувались би його виводам, не захоплювались чаром його прегарних, суцільних і викінчених бесїд. В процесах за рільні страйки брав дуже активну участь як оборонець, взагалї нїколи не хибувало його оборони в полїтичних процесах (як напр. процес Трильовський — Бойчук за обиду маєстату). Той чар його бесїди приковував до нього сотки і тисячі людий, що готові були довгими годинами— як загіпнотизовані — ловити кожде його слово, вслухуватись в кождий звук його мови, слїдити принадні рухи його величної постатї, що як сильна колюмна вистрілювала в гору понад голови окруженя. Се був справдїшний оратор, один з тих, що мали власть над юрбою, що мали силу корити й підносити, запалювати і розпромінювати, кликати з низин на вершини, закликати до працї і орґанїзациї, єдности — але також і втикати оружє в руки. Як парляментський бесїдник з правила забирав голос в найважнїйшій (буджетовій) дебатї. У своїх промовах використовував всї можливі дані. Кожде надужитє, подане йому устно чи письменно, або що донесло ся до нього, кожде хоч найдрібнїйше безправє, нотоване пресою, найшло свій вислів в його бесїдї. Основною темою промов Олесн.— се оборона хлопа-хлїбороба, визискуваного шляхтою, пригнїченого податками, довгами, обкутаного темнотою — а окричаного бунтарем „проти ладу і порядку“, скоро тільки гноблений піднїс слово протесту. Між ним і народом нїколи не було прогалини, а навпаки повна гармонїя. Назва, якою його наділено, — народний трибун — справдї була найбільш підходяча і почесна для нього.

Добувши славу знаменитого адвоката і оратора, являєть ся він в соймі в р. 1900. Слїдуючого року стає головою соймового представництва. Часи його пословання і головства в соймовім представництві були критичною добою нашого национально-полїтичного житя. Коли зариси „нової ери“ чимраз дальше ховали ся в сутїнї, коли завдяки широко закроєній акциї самого Олесн. відбували ся її похорони, Поляки — не могучи по доброму взяти нас в свої цупкі обійми—взялись до роботи беззглядно і брутально. Не буду наводити тут напримір „lex Sala“, не буду говорити про замах польської більшости, законсервувати законно польський характер українских громад, і т. д. — все се річи і справи загально відомі. Одним словом: польські можновладцї силою пари, перебоєм йшли на наш нарід і на нашу країну. В тій боротьбі стояла не лиш соймова більшість проти горстки українських представників, але й велика бюрократична машина (гуртована під стягом найбільш польсько-імперияльстичного „Słowa polsk-ого“), але й економічна сила, польсько-жидівська фінансова могутність і австрийський уряд. Кождий підйом народної маси означав ся бунтом, гайдамаччиною, і проти тої маси звертано блискучі люфи жовнїрських крісів. А дїялось се в добі полїтичного народництва. Великий хлопський страйк залив цїлу країну, понїс ся клич: хлїба і волї, — студентство виставляє постулят українського унїверситету. Починаєть ся майже революцийний фермент. Рух був могутний, нестримний, маса дістала душу, набрала сильного віддиху. Між народ йде багато аґітаторів, сиплють ся пламенні кличі, тисячі заповнюють гнилі вязниці цїлого краю, та немає голови, сильної голови, щоб могла дати собі раду з тими всїми

проявами. Правда, тодї повстає на згарищах і руїнах Драгоманівського радикалїзму сильна национально демократична партия; в тім великім підйомі переживає вона свій лицарський епос. І хоч з українських партий— перша социяльно-демократична орґанїзує страйковий рух, висилаючи в маси свого найспосібнїйшого аґітатора, запального і бунтарського бесїдника, Семена Вітика (котрий до того ще видає свою брошуру „Як треба страйкувати?“), хоч на Поділю орґанїзують хлопські маси на социялїстичній проґрамі найінтелїґентнїйші селяни: Яцко Остапчук і Андрій Шміґельський, а в бучацько-чортківській полосї розвивають свою дїяльність др. А. Мозлєр і Осип Назарук зі своїм орґаном „Двірська служба“, — то всеж таки той могучий, стихійний рух капіталїзує национальна демократия.

На канві таких бременних подїями процесів і глибоких перемін стає перед нами особа пок. др. Евг. Олесьницького, як провідника соймового представництва. В тім часї, розпоряджуючи в соймі лиш кількома послами, мусїв почувати себе безрадним. Підчас сесиї безнастанно заступав справи свого народу, працював днями і ночами, забирав голос в кождій дебатї, представляв, вияснював, переконував, грозив та остаточно виходив з салї засїдань з гірким почутєм безсильности і хорими, кровю обкипілими грудьми. — Безплодности його соймової дїяльности треба дошукувати ся: в малім чисельно і слабім представництві, в недостачі могучої полїтичної орґанїзациї, в браку сильної економічної орґанїзациї.

Не маючи сильної основи для своєї полїтичної дїяльности, постановив створити фундамент добробуту і тому віддав усї свої сили, підтоптані великою працею і житєвими невзгодинами, економічній дїяльности. І тут знову явив ся він народним трибуном. Свою увагу звернув на потреби селянства. Сьвідомий своїх прав і обовязків, осьвідомлений полїтично і национально, забезпечений економічно хлоп-хлїбороб, ось його ідеал, ось та основа, на котрій зросте независима і успішна национальна полїтика.

Олесницький, один з творцїв национально демократичної партиї, належав враз з др. Охримовичем до найбільш симпатичних і найбільш цїнених постатий в рядї її передових представників. Тип лїберала европейського покрою, що намагав ся помістити в рамках своєї партиї всї первнї й інтереси, котрі можуть проявити ся в житю в природнім розвою суспільних сил.—В партиї займав Олесн. одно з найвизначнїйших місць— навіть тодї, коли сидїв на провінциї. Мав всї дані на провідника у великім стилю. Серед ґалєриї передових людий належав до тих немногих, що мають засади в протиставленю до показного гурту тих численних, що мають тільки упередженя. Все йшов з духом часу, вчив ся до смерти, був безперечно типовим поступовцем. Не був засклеплений в собі, анї в душній атмосфері галицького загумінка. Живо інтересувався долею закордонної України, навязував зносини з тамошними дїячами, співробітничав в „Українск-ій Жизн-ї“, в найтяжчий час для українства перед війною (р. 1912) сильно аґітував за піддержанєм київської „Ради“, добувши їй тут до 500 передплатників. Вірив у воскресенє народу, в післанництво великої нациї, замурованої в царськім льоху—майже в осередку Европи,— вірив в зрив народної маси.

Під кінець житя пережив він багато прикрих хвиль. Фізична знемога кинула його обезсиленого на смертну постіль. До того долучив ся ще тодїшний незавидний стан української справи, туга за рідною країною, біль за тисячами безмилосерно тратованих, великі й до глибини потрясаючі траґедиї та вівісекциї. Помер на чужинї (у Віднї) дня 26. жовтня 1917. Його похорони відбули ся в Стрию при великім здвизї народу. Се-ж Надднїстрянська Україна ховала свого великого громадянина.

Б. Данчицький.

Полк Дмитро Вітовський.

Пок. Дмитро Вітовський без сумніву був героєм, красше кажучи: поетом-героєм, людиною активною, глибоко ідейною, скорий до посьвяти, до самовідреченя, перепоєний лїричним сантиментом, з великою дозою рефлєксийности. Був він таким, яких в більшости видвигали майже всї национально-революцийні рухи.

Уродив ся він в Медусї, станиславівського повіту, як син убогого селянина-шляхтича. Ґімназийну науку кінчив в польській ґімназиї в Станиславові. В низших клясах проживав в москвофільській бурсї сьв. Николая, у висшій ґімназиї, як багато українських ґімназистів, жив заробітком з лєкций. Був одним з найкрасших учеників, з великим жаром займав ся новітною европейською лїтературою. Також сам писав глибоко настроєві вірші й нариси. Довший час був головою тайного просьвітного кружка станиславівської молодї. Займав ся теж аматорськими виставами в Станиславові й околиці.

Після зложеня матури записав ся на правничий видїл львівського унїверситету. За недостачею материяльних засобів не проживав у Львові, тільки й на далї лишив ся в Станиславові, де працював в адвокатській канцелярії д-ра Партицького. Тут розвинув він широку дїяльність. Засновував читальні „Просьвіти“, ґімнастично-пожарні товариства „Сїч“, займав ся просьвітною та аґітацийною роботою. Як студент львівського унїверситету брав участь у відомій демонстрациї 1. липня 1910., коли то згинув Адам Коцко. Разом з иншими був учасником процесу 101. Його засуджено і видалено з львівського унїверситету. Права покінчив в Кракові.

З особою Дмитра Вітовського вяжеть ся іще одна важна подія, котра в своїм часї сколихнула була цїлим галицьким загалом. Аж тепер стало нам відомим, що він в падолистї 1911 був орґанїзатором утечі із станиславівської тюрми, званій „Дуброва“, Мирослава Сїчинського.

З початком війни Вітовський був орґанїзатором Українських Сїчових Стрільцїв. З вродженої скромности відмовив ся тодї від команди куріня, передавши її сотн. Василеви Дїдушкови. Сам він задержав команду сотнї. Цїлу карпатську кампанїю перебув на фронтї в перших рядах. Був незвичайно люблений стрільцями і товаришами-офіцирами. Нїколи не розлучав ся із своєю сотнею, все боров ся, спав і їв, переносив долю і недолю із своїми коханими стрільцями. Се здобуло йому незвичайну популярність з початку серед стрілецтва, а згодом й серед инших українських полків австрийської армії, де лише дійшли звістки про пок. сотника. В стрілецтві належав до тих, що не годили ся з тодїшною офіцияльною австрофільською орієнтацією. В супереч всяким заявам — він безвпинно твердив, що нашим змаганєм є реалїзация ідеалу цїлої нациї — самостійна українська держава.

Після великої маєвої офензиви Макензена проти Росиян, в хвилї — коли війська осередних держав сходили з Карпат, Вітовський з своїми стрільцями йшов на самім чолї. Прегарною для него хвилею був вхід

з військом у рідне село Медуху, а опісля прогнанє ворога із стародавного Галича. Добувши колишну княжу столицю, заткнув на ратуші синьожовтий прапор. За сей поступок загрожено йому даґрадацією. Небавом ранений в битві на Поділю, покинув фронт і, вилїчившись, з початком 1916 р. обняв важну адмінїстрацийну чинність на Волинї. По воєннім гаморі і суматосї довелось йому тодї перший раз наглядно пізнати житє-бутє „увільненого" волинського селянина Не міг довго дивитись на муки і дантейські терпіня українських селян. Помагав їм, як міг, робив представленя у військово-адмінїстрацийних властий, писав меморияли, та коли побачив, що все те не має найменших успіхів, вернув знову в стрілецькі ряди.

Товариші вижидали його, тужили за ним — тим більше, що збли-жав ся кінець мілїтарної могутности осередних держав і назрівали нові великі події. Серед стрілецтва, що тодї після повороту з Єлисавету перебувало на Буковинї, завязуєть ся „Військовий Комітет", на чолї котрого стає Вітовський. Дня 29. жовтня 1918. приїздить він до Львова, а в ночи з 31. жовтня на 1. падолиста враз з иншими українськими офіцирами, що під той час перебували у Львові, з рамени Української Национальної Ради бере столицю в посїданє новоутвореної української влади. Львів став тереном боротьби. Вітовський три днї й три ночи не спав. Потім занедужав і команду передав в инші руки. При твореню першого Державного Секретарияту, йому повірено секретарство військових справ. І тут заяснїв його талан, проявили ся великі орґанїзацийні спосібности. Може в посмертній згадцї се й не годить ся, та все таки слїд замітити, що Вітовський — менше надавав ся на стратеґіка, одначе мало було таких, котрі могли би були дорівнати йому в орґанїзациї армії. Найкрасшим доказом його орґанїзацийної справности являєть ся велике дїло — створенє серед найбільше несприяючих умов галицько-української армії, що мимо всїх зусиль рїжних противників ще й нинї живе і серед всїх умов і обставин являєть ся живим засьвідченєм змагань укр. народу.

Опісля Вітовський уступив з секретарства військових справ, а його місце зайняв штабовий полк. Курманович. В мартї 1919 р. Державний Секретарият постановив вислати Вітовського (із тов. секр. загр. справ др. М. Лозинським) до Парижа для заключеня польсько-українського перемиря. Вітовський не радо виїжджав з Рідного Краю. Бажав остати на місцї і удати ся на фронт, та вкінцї уляг намовам і виїхав до Парижа.

В Парижі розвинув широку дїяльність. Щиро бажав довести до перемиря. З початку все складало ся дуже гарно, та опісля наступили відомі події в Галичинї і справа перемиря зійшла з порядку актуальних справ. Перед від'їздом Вільзона з Парижа Вітовський написав до президента З'єдинених Держав лист, в котрім представляв, що український нарід не зможе погодити ся з чужинецьким ярмом. Бездїльність в Парижі просто вбивала його. Старав ся о дозвіл на переїзд через Румуиїю, та побачивши, що справа затягаєть ся в безконечність, дня 7. липня покинув Париж, з наміром як найскорше дістати ся на Україну. Не маючи иншого способу дістати ся до Камянця, постановив лїтаком відбути таку далеку дорогу. І лїтак завів. Підстрілений граничною сторожею на польсько-нїмецькім пограничу, зайняв ся і впав на землю, а з ним і всї пасажири. Чотири роки куля обминала його серед найгарячійших боїв, а дня 4. серпня 1919. поляг траґічною смертию в повітряній їздї до Рідного Краю. Згинув, як личить воякови, при сповнюваню взятих на себе обовязків. Оставив молоду дружину і двоє маленьких дїтий, котрі певно будуть гордити ся своїм славним і великим батьком.

Вітовський, се одна з найкрасших постатий, які проявили себе у визвольній боротьбі українського народу; се найбільш (побіч пок. Яро-

слава Весоловського) симпатичний член радикальної партиї; се щирий приятель всїх, котрі могли похвалити ся його приятелюванєм. Характер — як сльоза, почутє обовязку — переплатив житєм. Його память „не вмре, не загине“, а навпаки становити-ие для грядучих поколїнь зразок посьвяти і самовідреченя.

Щиро любив свій нарід, зложив на народнім вівтари за красше Завтра українського народу своє молоде житє. Поховано його на чужинї (в Берлїнї), а певно згодом спочинуть його тлїнні останки на рідній землї.

В часї воєнного походу через Поділє згинув на побоєвищи вельми спосібний стрілець Іван Балюк. Вітовський присьвятив йому в „Шляхах“ (за 1915 р.) такий нарис:

Я бачу: Широке, безмежне Поділє — та якесь мов ширше. Віє лагідний вітер — та якийсь лагіднїйший. Клонить ся жито, пшениця — та якось низше. Шумить якусь пісню—та веселїйшу. Сьвітить ясне сонце — та якось яснїйше. Гей! — як на вольній Українї. А доріжкою поміж житами веде за руку батько свого сина, малого хлопчину.

— Куди йдемо тату?

— Ген на могилу...

Клонить ся жито, пшениця, синїють блавати, червонїють маки...

Між морем збіжа сховалась могила. Лиш здалека видно великий хрест дубовий.

— Татусю, що то за могила?

— Читай дитино, он на хрестї...

„Тут сплять і мліють пло долю Вклаїни“ — читає хлопчина.

— Татусю, хто тут спить в землї?

— Так, синку, Вони до сну клались і мріяли про долю Рідного Краю. Їх кров річкою плила, молоде житє з вітром улїтало, а Вони клались до вічного сну і всьміхались до мрії — і вона — мрія про волю сповнилась. На Їх могилї зродилась наша воля.

— Татку, то в сїй могилї спочиває молоде Сїчове Військо, що про нього менї мама казала?

— Так, моя дитино. Тут спить їх більше пів сотнї, що в однім днї наложили головами.

Я бачу: Сині мов блакит очи хлопчини заходять сльозами. Він здіймає свою капелюшину. Подільський лагідний вітер граєсь його кучериками. Довго-довго дивить ся на хрест, на могилу.

Сині блавати і червоні маки розсипав по могилї, А вони на зеленій мураві грали барвами дорогих каменїв.

*

Туга за волею була Твоєю провідною зорею. На кервавім шляху до волї поклав Ти свою буйну голову. Може не марні змаганя, не безуспішні зусиля нашого поколїня. І може на Твою могилу, що високо зниматись буде на широкім Поділю серед инших юнацьких могил, таки Твоя Дружина виведе Твого сина, маленького хлопчину і показувати-ме йому і високий дубовий хрест і оповідати, як Ти боров ся і згинув за волю і долю Рідного Краю. А маленький синок-хлопчина розсипле на високій могилї сині блавати і червоні маки і дрібні перлини-сльози за обою.

О. Макарушка.

о. Іван Чапельський

уродив ся 1850 р. в Рибнику, дрогобицького повіту. До ґімназиї ходив в Дрогобичи, де й зложив іспит зрілости 1869 р. Того-ж самого року переходить на богословські студиї до Львова і відразу стає в духовній семинарії членом невеличкого ще тоді гуртка питомців-народовців. Свої народолюбні переконаня зазначував він бувало ще в ґімназиї, подаючи учителеви української мови свої вироби, писані фонетичним правописом. Учитель, ворог фонетики, негодував на се, перечеркував нераз виріб, але характерного молодця не успів приєднати для ортоґрафії. Чапельський писав упрямо й дальше фонетикою, а учитель, капітулюючи, клав під виробами за їх гарний зміст відзначаючі ноти. Серед молодих питомців в семінарії здобув собі небавом особлившу симпатию і поважанє, а то навіть й старші народовці стали листуватись з молодим двацятилїтним семинаристом.

Висьвячений 1875 р., стає сотрудником в Ґалівці і Кропивнику, а відтак (1085—1886) парохом в Попелях, перемиської епархії На селї з'єднав собі незвичайну любов своїх парохіян за проповіди, виголошувані прекрасною народною мовою і за приступне, незвичайно приязне поведенє з людьми; серед духовенства знову тїшив ся славою молодого фільософа і ученого.

Наділений вродженим тонким замилуванєм до природи, не тільки любив її студиювати, а щоби добре пізнати її в самих основах, почав від ґеольоґії. У глухе підгірське село спроваджує собі поважні нїмецькі твори з области ґеольоґії і пильною лєктурою поконує з часом навіть ті наукові трудности, до яких не мав академічного підготованя. З тото часу стає ґеольоґія його наймилїйшим предметом до кінця житя, а розмови на ґеольоґічні теми з фаховими людьми найлюбійшою розривкою.

Як став вдівцем, зробив його перемиський владика префектом студий в духовній семинарії у Львові (1886).

Тут отворило ся для молодого ревного сьвященника-громадянина широке поле до дїяльности. І він бере ся до праці: духовної, учительської і громадянської і трудить ся в тих трох напрямах до смерти.

Бувши префектом в духовній семинарії, удїляв рівночасно науки релїґії в народних школах у Львові, був душпастирем в закладї інквізитів, а опісля заступником катехита в академічній ґімназиї. Іменований (1895) крилошанином Митрополичої Капітули, стає парохом катедральної церкви св. Юра і завідателем столових дібр Митрополита, показуючи на тім становищи незвичайну справність і хист господарський і економічний; бо-ж й піднїс він доходи зі згаданих дібр майже в десятеро.

А що при кождій дїяльности визначували ся незвичайні прикмети його вдачі, тож його поміч була дуже пожадана всюди там, де треба було праці поважної, тревалої і спокійної. Не почестями і достоїнствами його наділювано, - він й не гонив за ними, — але працею його засипувано, і та праця робила його почесним в народї, а йому самому давала найвисше вдоволенє.

„Я рядовик, і як рядовик по змозї працюю"—казав бувало у своїй скромности. А як коли й відзначували його, — то се було вповнї заслужене відзначенє.

З тої громадянської праці треба передусїм піднести довголїтну працю в видїлї „Українського педаґоґічного Товариства" на становищи голови, а відтак члена Надзірної Ради. За кільканайцять лїт його головованя в Товаристві зросло число членів з кількох соток на 10.000, число

філії з кількох на 60, основано кільканайцять бурс у Львові і на провінції, отворено много приватних шкіл народних, видїлових, учительських семинарій і ґімназий, видано десятки тисяч книжок для молодежі і шкільних дідручників, видавано постійно дві часописи, одну для молодежі, другу для учителїв, закуплено кілка домів для шкіл і бурс у Львові і по більших містах. Всїм членам видїлу давав взірцевий примір своєю точностию, одушевленєм для справ Товариства і справдї молодецькою ініциятивою.

Попри те був в ріжних часах занятий в ріжнородних публичних і приватних институциях: був членом Надзірної Ради „Народної Лїчниці“, ординариятським відпоручником до „Української Щадниці“ в Перемишлї, членом „Народного Комітету“, членом Дирекциї Галицького Закладу темних у Львові, українським відпоручником на Галичину ювилейного товариства для дїтий у Відні, таким-же самим відпоручником для товариства опіки над жовнїрами, отемнїлими на війні, радним міста Львова протягом одної каденциї і членом Ради шкільної краєвої, а при кінци житя членом Надзірної Ради „Краєвого Союза Кредитового“.

В р. 1899. відзначений ордером зелїзної Корони Ш. кляси, а в роцї 1918. Апостольска Столиця іменує його своїм домовим пралатом.

Незвичайно дїяльний мав весь час так виповнений працею, що мимо доброї волї не мав коли писати. Тільки в молодших лїтах редаґує „Господаря і Промишленника“, пізнїйше через кілька лїт „Учителя“. а в пятьдесяті роковини смерти Маркіяна Шашкевича видає на просьбу „Просьвіти“ вибір творів Шашкевича для народу.

Мимо так многосторонної дїяльности публичної був дбайливим і взірцевим батьком своїм дїтям і патриярхом в родині. Сам незаможний, веде скромне житє, але численним своїм близшим й дальшим своякам все спішить з щедрою підмогою. Для себе гроший нїколи не позичав, тільки як треба було рідні помогти, то не вагав ся й позичити для других. Не диво тому, що нїяке родинне сьвято не могло обійти ся без прияви о. Чапельського. І при таких нагодах треба було видїти його мудре і щастєм внутрішного вдоволеня озарене лице. Се його душа радїла щастєм других, тільки мало кому було відомо, о скільки він сам був помічним до осягненя щастя свому родичеви чи родичці.

Про вдачу о. Чапельського взагалї можна за Шевченком сказати, що се був чоловік, у якого не було нї зерна неправди за собою. Нї слїду облуди, щирий, отвертий, правдомовний, для доброї справи все одушевлений, відчував тонко терпіня других, а вже найбільше удари і терпіня свого народу. В таких хвилях тільки одна жива природа могла йому подати розраду. І як тільки засьвітило весняне сонце, відживав о. Іван тїлом й душею. Радо розмовляв тодї про Підлюте, куди часто удавав ся на вакациї і де построїв був кілька лїт тому для себе й для родини віллю. Далекі прогульки в гори були для нього милим відпочинком по цїлорічних трудах у Львові.

Гарна його душа шукала все краси в природї і в житю. Звиджував найкрасші гірські околиці в Швайцариї, а пречудні твори архітектури,

малярства і різьби оглядав в Римі, Венеції, Фльоренції і Медіолянї. Тож в товаристві мав про що говорити і умів займаючо і поучаючо оповідати. Та прийшла сьвітова війна, яка захопила його в Підлютім. З тяжким трудом удало ся йому в часї росийського наїзду дістати ся до Відня, де опісля тяжко занедужав на рожу на голові. З того часу почав трацити память і сили. А йому так дуже а дуже бажалось бачити вільну, з'єдинену, цїлком независиму Україну! Вже на смертній постелї питав ся по кілька разів денно: „яка наша ситуация?“, а як сказано йому яку радісну вість, то його очи сияли, а лице яснїло. Та арештованє його молодшого сина потрясло ним так сильно, що умер несподївано скоро, майже нагло.

Раз, запитаний в розмові, чи чоловік живе більше розумом чи серцем, намагав ся доказувати, що образований чоловік живе розумом. Та не ставало йому наглядних доказів словами, бо власна його дїяльність за цїле житє промовляла проти нього; він сам руководив ся в своїй дїяльности все більше своїм добрим серцем. І народ і родина болючо відчули недостачу того золотого серця, коли воно перестало бити на віки.

Помер у Львові 31. марта 1919 р. Оставив двох синів: старший, Ілярий, є сотником при українській армії, другий, Микола, зелїзничий радник, два рази вязнений у Львові і завішений в урядованю за те, що відмовив присяги польській державі.—Чесний батько виховав чесних синів.

Іван Брик.

о. Теодозий Лежогубський.

„Із трівогою в серцї глядить український народ, як один за другим кладуть ся у сиру земленьку, щоби спочати по працї тодї саме, коли робучих рук в двоє, в десятеро, в сотеро більше потреба, чим перед тим; кладуть ся на супочинок, не діждавши ясного дня, не побачивши на власні очи здїйсненя мрій, за які готові були покласти житє своє, не вкусивши овочів з дерева, яке садили, плекали, кервавим потом підливали“.

Так промовив над могилою о. Й. Фолиса о. Лежогубський і тими його словами приходить ся починати отсю посмертну згадку.

Саме тодї, коли найбільше було треба його робучих рук, його сьвітлого ума і чистого характеру, — його в живих не стало. Не стало у хвилї останного але і найтяжшого бою за визволенє українського народу, коли потреба як найбільше працї, як найбільше ідейности та чистих, безкорисних і непродажних характерів.

Останний раз був він живий між нами 30. жовтня 1918 р. — відходив зворушений й задуманий, але і з властивим йому усьміхом, що означав віру в побіду справедливої справи.

В час тяжкої визвольної боротьби у Львові о. Лежогубський був від громади відтятий, а відтак, зломаний хоробою, прикований до постелї, з якої не довелось йому більше живому встати.

Воєнні події і звязані з ними марні житєві условини, сильні душевні зворушеня, від ясної радости аж до тяжкого болю й трівоги улегчили еспанцї повалити молоде тїло й доконати страшного дїла знищеня в проріджених рядах чільних українських громадян.

Покійний родився 23. сїчня 1869 р. в Рибчиках пов. Бережани, як наймолодший син о. Антона і матери Теклї із Сельських. Гімназийні науки покінчив з відзначенєм в Бережанах 1887 р., почім вписав ся на богословський факультет у Відні. Тут займав ся поважно студиями богословя, так що належав до найспосібнїйших питомцїв. Та не тільки те. У Відні почав він ставити перші кроки своєї громадянської роботи, ставши дїяльним членом і видїловим студентського товариства „Сїч“. По скінченю

богословя вписав ся 1891 р. на правничий виділ і був членом старшини студентського товариства „Ватра“ у Львові. Смерть батька перебила дальші пляни покійника.

По висьвяченю став 1893 р. сотрудником, а опісля завідателем в Заболотцях, у 1894 р. дістав сотрудництво при церкві св. Миколая у Львові. Був катехитом школи на Замарстинові, опісля виділової школи й семинара Українського Педаґоґічного Товариства, та школи Косцюшка. У 1903 р. іменовано його заступником учителя, а 1908 професором при II. реальній школї у Львові. У 1913 р. покликано його на директора дівочої ґімназиї Сестер Василиянок у Львові. Помер 27. марта 1919 р., покинувши сиротами свою любу ідейну дружину і дві дочки.

Та се лиш сухі дати житя, виповненого не тільки заводовою працею, але й живою, пожиточною, наскрізь ідейною, безкорисною, аж до самопожертвованя і пожертвованя добром своєї родини посуненою громадянською працею. Полишаю на боці оцінку дїяльности о. Лежогубського, як незрівнаного проповідника й знаменитого богослова. Думаю, що се зробить хто инший і переходжу до оцінки праці покійника як громадянина-Українця.

О. Лежогубський розказує у своїому оповіданю „З під низької стріхи“ (Календар „Просьвіти“ на р. 1918) про єґомостевого панича, що зблизив ся до пастушка, показував йому свої книжки, дав нїмецьку книжку й показав, як читати букви. В першій ґімназийній клясї панич і пастушок були вже товаришами.

Менї здаєть ся, що той панич, то покійний. Це так живо пристає до його! Осьвіта народу зайняла його душу так рано, що вона стала початком і кінцем його працьовитого житя.

Перш усього належить піднести, що о. Лежогубський був педаґоґом „з божої ласки“ на становищи учителя-катехита і директора. Бистрий ум, сьвіжа память й уява, милозвучний орґан мови, красноречиве слово, яким приковував увагу молодїжи й умів у молодих умах розбуджувати й удержувати науковий інтерес і цїкавість, щирість і любов правди, батьківське відношенє до молодїжи, а передовсїм те золоте, нїжне серце, яким захоплював і єднав собі серця других — отсе ті вроджені педаґоґічні спосібности, котрими виховав цїлі ґенерациї мужеського й жіночого поколїня. За се збирав довірє, любов, привязанє, вдячність і пошану молодїжи, „що не мала перед ним нїяких тайн“.

До тих влучних і нї трохи не пересадних слів д-ра Макарушки належить докинути ще сей важний момент, що покійний на становищи катехита у польських школах, так у школї, як ще більше поза школою, осьвідомлював молодїж национально і вратував не одну одиницю перед руйнуючим впливом польонїзациї.

З огляду на сказане стане ясно, що о. Лежогубський став одним із найдїяльнїйших членів виділу „Українського Педаґоґічного Товариства“. Брав живу участь у працях виділів, секций, анкет, комісий. Давав ініциятиву, заохочував, піддержував на дусї, давав цїнну раду, щиро заходив ся, не щадячи нї часу нї здоровля коло заснованя української жіночої

видїлової школи, приватної жіночої учительської семинарії та дївочих інститутів.

Працював у Товаристві близько двайцять лїт, несучи в жертву не тільки свій час, своє знанє і чисті скарби свойого серця — але й материяльну поміч у формі безплатних годин.

Те саме горяче бажанє праці над осьвітою свойого народу повело його в ряди робітників Товариства „Просьвіта“.

Був членом Головного Видїлу від 1896 р. до 1919, сповнюючи обовязки економа, секретаря, референта читалень, референта філій, бібліотекаря, а від 1913 р. заступника голови. Останний раз був на засїданю 8. жовтня 1918 р.

По переведеню реформи Товариства був о. Лежогубський головою Комісиї просьвітно-орґанїзацийної від 1908—1919 р. Останний раз був на засїданю дня 9. жовтня 1918 р.

Кромі сього брав покійний живу участь у нарадах і працях ріжних комісий, секций, анкет, комітетів будьто як їх провідник, будьто як звичайний член. У сю роботу вкладав о. Лежогубський цїлу душу. Не знав нї недостачі часу, нї утоми, служив Товариству і сьвітлою радою і інїциятивою і тяжкою муравлиною працею. Скільки-ж то вийшло з під його пера рефератів, скільки обіжників, відозв, скільки списано його рукою протоколів? — Невдячна робота, вона захована в актах Товариства, але як потрібна і спасенна у своїх наслїдках!

Та о. Лежогубський працював над просьвітною орґанїзациєю не тільки пером, але й живим, могутним словом знаменитого бесїдника на зборах читалень, філій і загальних зборах Товариства. Кого не зворушило його письмо, того не могло не зворушити його слово.

Коли додамо до того, що о. Лежогубський був членом майже усїх українських товариств і институций і всюди вносив свою працю, запал і ідейність, то не подивуємо ся, що ми бачили його членом старшини найповажнїйших национальних орґанїзаций та членом громадської ради міста Львова.

Як радний міста покійний стояв на сторожі потоптаних прав українського населеня міста, завзято й відважно боронив тих прав, розумом і серцем бажав пробити мур национального шовінїзму й гнету, национальної нетерпимости, несправедливости й глупоти своїх противників. Хоч ворожа сторона рідко коли уступала, то всеж таки мала для о. Лежогубського тільки ненависть і пошану.

При тім усїм о. Лежогубський вмів найти ще вільний час на працю пером чи то богословську, чи лїтературну, чи публїцистичну, частю розкинену по ріжних видавництвах, частю збережену ще в кукописах. Та се тільки крихітки його знаня і ідейности, його думок і поглядів, що їх так щедро розкидав покійний живим словом та полишив в актах товариств, в яких працював.

Смерть о. Лежогубського громом поразила усе українське населенє міста Львова, тодї прибите тяжким лихолїтєм, відтяте від свойого матїрного коріня. Під грім армат і ворожий настрій зійшли ся на похорони тисячі народа. В архикатедральній церкві щирим і зворушуючим словом попрощав покійника митрополит Андрій. Величним, манїфестацийним походом провели дорогого покійника на личаківський цвинтар.

Понесли ся щирі горячі слова прощаня. Від духовенства промовив о. кан. Л. Куницький, від „Просьвіти“ др. І. Брик, від Українського Т-ва Педаґоґічного др. О. Макарушка, від учениць Г. Полянська.

Як по отсїй побіжній посмертній згадці прийде згодом певно ширша і точнїйша житєпись і оцїнка, так ще певно зійдеть ся великою

громадою на могилї о. Лежогубського вдячний йому нарід і вільними устами помяне його імя.

Старий культурний, а у своїх почуваннях нїжний український нарід культурно оцїнить працю великого чистого серцем і дїлами громадянина.

Ф. Ф.

Іван Левинський.

В особі пок. Івана Левинського втратило українське громадянство перш усього прегарну в повнім того слова значіню л ю д и н у, відтак найвизначнїйшого архитекта та піонїра промислу на терені Східної Галичини.

Іван Левинський уродив ся 6. липня 1851 р. в Долинї, де його батько був директором народної школи. Важке було житє сїмї культурно-просьвітного робітника, та ще важке стало воно по смерти батька Івана. Малий хлопчина в 7-мім роцї житя остав сиротою. Його мати жила з мінїятурної вдовичої платнї, що тодї виносила 14 К місячно з додатком по 3 К на кожду дитину. Все-ж таки мимо найтяжших житєвих умов власною працею борола ся з нуждою, стараючись вихувати дїти, довести їх до путя та дати їм якийсь запас знаня на житєву дорогу. Мати пок. Івана Левинського була з роду Нїмкою (з Баварії). Незвичайно любили її вчасно осиротілі дїти за її посьвяту і материнську любов. З енергїєю, розвиненою і вишколеною в ґерманській расї, кинулась вона до працї, щоби тільки дїти вивести в люди.

Малого Івана віддала вона до середної школи в Стрию, де серед нужди і боротьби з житєвими перепонами покінчив він четверту клясу. На дальшу науку не можна було нїяк стягнути ся. Тодї малий Іван пішов помагати дячкови в церкві. Мав гарний голос і се відчиняло перед ним перспективи дяківської карієри. Та охота до дальшої науки перемогла. Доля кинула його на львівський брук. Щастє хотїло, що Іван мав брата, котрий був фельдфеблем при війську у Львові (в касарнї при Курковій вулиці). Старший Іванів брат тихцем відпустив одного з жовнїрів на довшу відпустку, а Івана взяв на його місце до касарнї.

Освоївшись і розглянувшись у Львові, пок. Іван Левинський дальше кінчив середну школу, заробляючи лєкциями. У великій нужді покінчив він і полїтехнїку. Після покінченя студий отворив з початку маленьке архитектонїчне бюро при Личаківській вулиці, яке згодом перенїс на Капітульну площу (ч. 7). Доробившись важким трудом і надмірним вкладом енергії деяких фінансових засобів, закупив на спілку з проф. Захарясевичем тзв. Кастелївку, великий незабудований простір, де нині простягаєть ся довга вулиця Потоцького (перше Крижова). Його мрією було забудувати той простір гарними віллями, дати можність відітхнути людям в просторих, соняшних кімнатах — серед зелені і цьвітів. Іван Левинський був поетом в житю, що змагав до якогось ідеалу, все намагав ся свою думку перетворити в дїло.

Заложене ним архитектонїчне бюро просперувало як найкраще. Дуже скоро став він одним з найдїяльнїйших архитектів. Та його думка звернула ся в инший бік. Саме бюро йому не вистарчало. Його потягало

щось сильнїйше, гамірнїйше. Він бажав бачити житє в широких проявах, хотїв чути людський гамір, стук машин, свист фабрик. І от в рр. 1885—6 на закуплених ґрунтах при теперішній вулиці Потоцького з'являєть ся перша фабрика. Була се з початку тільки кафлярня, та небавом родять ся одні варстати за другими. Перш усього столярський, опісля слюсарський, теслярський, варстат для виробу декоративних і ґіпсових плит та ин. На протязї свого вельми трудящого житя пок. Іван Левинський безнастанно поширював терен працї, закладав нові підприємства, так що вмираючи лишив величезне фабричне заведенє, одиноке в своїм родї для будівельного промислу на цїлу Галичину.

Всї найкрасші, найбільш імпозантні будівлї Львова, а також немало будівель в Галичинї, се твори Івана Левинського. Для прикладу вистане згадати залїзничий дворець у Львові, торговельно-промислову палату при Академічній вулиці, всї клїнїчні заведеня, не згадуючи вже про його участь в кермованю будовою міського театру, готелю Жоржа, жидівського шпиталя і т. п. Не треба додавати, що всї визначні українські будівлї виїшли з архитектонїчного бюра Івана Левинського, як імпозантний будинок Тов. „Днїстер", бурса Укр. Педаґ. Товариства, тепер домівка СС. Василиянок (проєкт. інж. Львом Левинським), бурса „Народного Дому" при Курковій вулиці (проєкт. інж. Лушпинським), Музичний Інститут Тов. Лисенка, Академічний Дім, Дяківська бурса, тепер домівка Чину оо. Студитів, при вул. Петра Скарги. Годить ся згадати теж про проєкт будови українського театру у Львові.

Специяльностию Ів. Левинського була будова шпиталїв і санаторий. І так збудував він санаторию др. Солєского у Львові та санаторию др. Міхалїка у Ворохтї, шпиталї з Золочеві, Коломиї, Залїщиках, Городенцї, Тарнові і инших містах.

В р. 1903 професорський збір львівської полїтехнїки в признаню заслуг іменує його професором на виділї архитектури. Як професор мав незвичайно багато відомостий. Займаючи катедру тзв. ужиткового будівництва, звертав найбільше уваги на практику. На будові, де мусїли являти ся його студенти, був незрівнаний в поясненях і виказуваню пристосованя набутих відомостий. Викладав він теж сїльське і залїзниче будівництво. Між студентами (прозваний: проф. „Серденько") тїшив ся великою популярностию і симпатиєю.

Пок. Іван Левинський любив людий, шанував всїх працьовників, а особлившу увагу звернув на робітників своїх фабрик. Нїколи не робив нїяких ріжниць між своїми урядниками чи робітниками. Бажав їх піддвигнути на висший ступінь духового розвою, поширити їх сьвітогляд. Тому вже давнїйше заложив був тов. „Postęp" для своїх співробітників. Там уладжувано відчити, дискусиї і забави. Все був присутний на зібранях і дуже часто держав виклади, поминаючи обставину, що стоваришенє удержував переважно своїм коштом.

Мав великі пляни що до дальшої дїяльности, виконанє котрих перепинила сьвітова вїйна. Забраний Москалями при відворотї із Східної Галичинн, довший час перебував в Київі. Була се на всїм протязї його трудящого житя перша відпустка, хоч і примусова. В Київі познайомив ся з визначними українськими дїячами, з котрими теж снував широкі пляни. Там застає його велика росийська революция. Сколихнулась Україна, заметушились люди, взяли ся до працї, до орґанїзациї. І покійник не закладає рук. За його ініциятивою повстає в Київі аґраномічно-технїчне тов. „Праця", котре небавом виросло в дуже поважну институцию. В Київі заходами Ів. Левинського вибудовано деревляну гр.-кат. церкву в гуцульськім стилю.

По поворотї до Львова береть ся покійник охочо і з цїлою енергією до дальшої працї. Перенятий київськими ідеями, закладає і тут тов. „Праця“ на взір київського, гуртує в нїм своїх співробітників, а умираючи називає його в завіщаню „своєю духовою дитиною“ і записує на цїли товариства частину свого майна. Також тов. укр. студентів техніки „Основа“ записав він значний леґат.

Падолистові події 1918 р. застають його сьвіжим, повним сил до дальшої працї. Та дальший розвій тих подій, невдачі, безнастанні докучливости відємно починають впливати на його здоровлє. Чим раз тяжко западає він на здоровлю, а дня 4. липня 1918. сходить з сього сьвіта в 68 році свого трудящого житя.

Для повноти годить ся згадати ще, що покійник брав живу участь в засновинах і дїяльности наших культурних і економічних інституцій. Належав до основників тов. „Просьвіта“, був членом Ради „Национального Музею“, інїциятором і дїяльним членом майже всїх технїчних і технїчно-промислових товариств та підприємств.

Пок. Іван Левинський як людина був дуже вимагаючий, кожду працю винагороджував справедливо, все приходив з материяльною підмогою потребуючим помочи, був незвичайно люблений і шанований. Особистим його приятелем був Ексц. Митрополит Шептицький. Все змагав до поступу, до удосконаленя, сам вчив ся через цїле житє і вчив других.

Його технїчне бюро було школою, через котру перейшли знані архитекти і інжинїри, як: Вайс, проф. Ковальчук, проф. Мініх і ин. Ів. Левинський перший успішно пробував ввести народні українські мотиви в будівництво (головно в дахах і прикрасах). Для гуцульського промислу мав велике зрозуміне і сам положив великі заслуги для розвитку „гуцульщини (кераміка).

Був прегарною людиною, творцем і орґанїзатором. Полишив по по собі щирий жаль і вдячну память.

Ст. Чарнецький.

Остап Нижанковський.

В місяцї маю 1919 року згинув траґічною смертию о. Остап Нижанковський, що як композитор, диріґент і орґанїзатор нашого музичного житя здобув собі славу і популярність та був наче частиною нашого музичного відродженя в Галичинї.

Покійний Остап уродив ся в Стрию в р. 1862. Народні школи кінчив в Дїдушицях великих, де його батько Осип був парохом, а до ґімназиї ходив в Дрогобичи. Не малу журу мали його родичі, видячи, що Остап вже в низшій ґімназиї замість латини й греки пильнував більше музики. Грав на флєтї, тратив ночі на писаню нот, занимав ся сьпівом. Як ученик VI. кляси занимає в ґімназиї визначне місце диріґента. Був самоуком. — З кінцем VI. кляси покидає школу і добровільно вступає до війська. Щойно по трех роках військової служби вертає на шкільну лавку і кінчить середну школу.

Думав посьвятити ся музицї, мріяв про подорож до Київа до Лисенка (з яким вже стояв в переписцї) та, на жаль, тверді житєві умови та й усьвячена традиция сьвященичого дому зробили своє. Остап пішов на теольоґію, потїшаючи себе думкою, що як сьвященик мати-ме змогу розпоряджати своїм часом та віддатись музицї. В р. 1892 одружив ся. — На другий день по вінчаню Остап поїхав зі своєю 12-кою сьпіваків на західні окраїни Галичини з рядом концертів. Першим, постійним місцем Остапа

були Бережани, де він при підмозї й співучасти бережанських громадян заснував „Бояна“, чим оживило ся житє бережанських Українців, уявляючись на внї устроєнєм кількох концертів та відсьпіванєм псальмів Бортнянського в 1894 р. Тогож року покликано його у Львів, де мав зладити, приготовити і вивести кантату перед Франц-Йосифом. Небавком опісля перенесено його до Львова на учителя музики при учительській семинарії. Від нього зажадано державного іспиту, який він і зложив з відзначенєм в Празї 1896, та постійну посаду мимо всього одержав Поляк.

Не діставши дозволу від Консисторії на перенесенє до Америки, опинив ся покійник як адмінїстратор в Довжанцї. За аґітацию при виборах в р. 1897 проти властителя Довжанки ґр. Борковського (нашим кандидатом був д-р Іван Франко) прийшло ся йому перенести ся в слїтну осїнь з багатої Довжанки у лиху Качанівку над росийською границею. Зрезиґнував і там та по трех роках вертає на адмінїстрацию до Дулїб коло Стрия і тут став жити музикою, ставши диріґентом „Бояна“ і польської „Лютнї“ в Стрию. З Дулїб по 6 ох місяцях пішов до Завадова, де колись його дїдо був парохом, а пізнїйше дістав тут парохию.

Около 1906 року заснував в Завадові першу українську Спілку молочарську, а деще пізнїйше і в Голобутові. В р. 1908 покликано його на директора „Союза молочарського“ в Стрию. В 1912 роцї вклав чимало енерґії в уладженє вистави в Стрию.

Дня 13. марта 1914 вернув Остап назад до Завадова. Вибухла війна. Перебув росийську інвазию. В хатї Нижанковського гостювало росийське військо, що з симпатиєю й пошаною відносилось до „батюшки-Мазепинця“. По приходї Нїмців і Австрийців приготовив Остап в Стрию концерт. Дня 31. серпня т. року устроїв Остап величаві поминки за поляглих жовнярів в завадівськім лїсї. Спровадив стрілецький хор і орхестру. Обхід зробив таке потрясаюче вражінє, що тисячна товпа в голос ридала.

Артистичний доробок Нижанковського як композитора не багатий, та завдяки надзвичайній інвенциї його твори здобули собі велику славу і популярність. Писав головно на мужеський хор („Гуляли“, „З окрушків“, „Вечірня пісня“, „Новітна Сїч“). З сольових пісень написав „Минули лїта молодії“, „Ах, деж той цьвіт“, „І молилась я“, „Отамане, батьку мій“, „Не видавай мене замуж“, „Ох, не забудь“ і два дуети „До ластівки“ та „Люблю дивитись“. Згармонїзував теж кілька народних пісень, а в р. 1907 видав „Українсько-руський Сьпіваник“. Кромі сього переклав він чимало пісень (Вербицького і Лаврівського) з мужеського хору на мішаний.

З інструментальних творів є його коломийка на фортепян „Вітрогони“. Як диріґент держав він батуту на ювилейних обходах в честь Лисенка в р. 1903; був він в делеґациї галицьких музичних товариств на похоронах Лисенка в Київі. За часів диріґентури у Львові видавав „Музичну бібліотеку“, яка в кількох накладах цїлковито розійшлась.

В історії української музики мати-ме Нижанковський свою сторінку. При всьому дилетантизмі і непідготованости був се талант пребагатий інвенциєю, щирий і великий.

Др. Ярослав Левицький.

о. Евген Гузар.

Імя покійного о. Евгена Гузара, пралата, почетного крилошанина і вислуженого професора релїґії в учительській семинарії у Львові, полишить ся на довгі часи живим в памяти і серцях найбіднїйших верств львівського населеня. О. Гузар се взір примірного священника-громадянина, опікуна найменшої братиї.

Дїяльність покійного не була надто ріжнородна, зате тим інтензивнїйша. Школа, церква, читальня, товариство слуг і сьвящениче товариство ім. св. ап. Павла — ось і найголовнїйші осередки невтомимої, повної посьвяти й самовідреченя працї о. пралата Гузара. Катехитом був о. Гузар взірцевим. Хто мав нагоду прислугуватись його катехизациї в найнизших клясах народної школи, сей не міг не дивуватись його просто мистецькій методї научуваня малої дїтвори. Він умів так приступно говорити до дїтий, так до них знизитись, так їх до тебе привязати, що рівного йому під тим оглядом катехита не легко знайти й серед культурнїйших народів. Поза школою другою його цариною працї була церква. Через повних 25 лїт завідував покійний церквою Непорочного Зачатя при вул. Зибликевича. День в день, лїто чи зима, погода чи слота або заметїль, покійний точно о 5 год. рано був вже в церкві і розпочинав свій душпастирський уряд. Як в школї, так і в церкві відзначав ся о. Гузар надзвичайним даром приєднуваня людий до своєї особи, а тим самим і для справи, яку заступав. Дар приєднуваня людий се була його специяльна прикмета. Покійний був передовсїм душпастирем найнизших верств: слуг, зарібників і робітників. Хтось міг сказати і красшу проповідь, але проповідь о. Гузара, хоч проста і невишукана, подобалась найлїпше. Таке саме зі сповідю, з порадою, таке саме в приватній розмові. Що сказав о. Гузар, „наш отець“, се було сьвяте. Дарови приєднуваня людий треба завдячувати те, що о. Гузар в короткім часї зорґанїзував і до своєї церкви притягнув кілька соток українських слуг, зарібників і робітників.

Кромі того займав ся ще о. Гузар слугами, робітниками й зарібниками і поза церквою. Він оснував для них товариство „Сила“ і був його не тільки довголїтним головою, але справдїшною душею. В звязи з сим стояла також його невтомима і довголїтна праця в читальні „Просьвіти“ в середмістю.

Другою специяльною прикметою покійного в його публичній працї було мистецьке лученє церковного становища з становищем национальним. Чи в школї, чи в церкві, був о. Гузар завсїди горячим українським патриотом. Нїхто у Львові не причинив ся більш до народного осьвідомленя низшої братиї, як о. Гузар. Се його превелика заслуга.

Та покійний о. Гузар заходив ся не тільки коло национального осьвідомленя та зорґанїзованя меншої братиї у Львові. Він поклав собі також за ціль свого житя в останних лїтах зорґанїзувати українське духовенство в тов. св. ап. Павла. Через кілька лїт працював він в сїм товаристві над своїм пляном і хто знає, чи не довів би був до ладу сеї справи, колиб не вибух сьвітової війни. В часї війни знайшов ся о. Гузар на емiґрациї, не відтягаючись і там від невсипучої працї для нещасних українських виселенців. Між иншим душпастирював довший час в таборі в Вольфсберзї.

Не повний був би образ дїяльноси о. Гузара, колиб не згадати ще про його лїтературно-наукову дїяльність. Покійний, як катехит з фаху, полишив кілька цїнних книжок та брошур, головно з поля катехитики.

День його смерти й похорону був загальним днем жалоби та плачу української бідноти міста Львова.

Григорий Кузьма.

Багато визначних і заслужених мужів в нашій суспільности померло за останні роки воєнного лихолїтя з великою втратою для нашої народної справи. Кождий народ двигаєть ся і розвиваєть ся трудами визначних, талановитих одиниць, та живе і остоюєть ся в тяжких історичних хуртовинах не одними талантами, а в головній мірі характерами, бо ті не подадуть ся, не зійдуть з правої дороги, сьвідомі своєї і народної чести і свого народного обовязку. Не бракувало у нас людий правого і чистого характеру, що за свого житя чесно і щиро потрудили ся для красшої будучности свого народа і заслужили собі на вдячну память. Коли подаємо опис їх житя до ширшого відома загалу, то не тільки тому, щоби вшанувати їх память, але і на те, щоб другі, а головно молодше поколїнє, брали собі з їх житя примір, як виробити свій сьвітогляд і характер, як треба і можна на кождім становищи зробити багато добра для других, а передовсїм для свого народа, як сповнювати свій народний обовязок.

До тих передових мужів в нашій суспільности належав і померший дня 30. жовтня 1918 р. у Львові і б. п. Григорий Кузьма, ем. радник апеляцийного суду і член всїх майже народних институций.

Покійний Григорий Кузьма уродив ся 10. лютого 1842 в Білім Камени коло Золочева; батько його Роман, був родом з Почап, міщанин, навчив ся за молоду читати і писати по українськи і польськи і около 1830 р. був дяком при церкві в Білім Камени, на свій час доволї просьвічений чоловік, оженений зі сестрою пароха в Білім Камени о. Ладанєвича. По її смерти оженив ся в друге з дочкою заможного мельника в Сасові, Мотрею Федоровичівною і заложив досить велике господарство. З сего подружа походив Григорий; родина була доволї численна. Вже в 5. роцї учив його батько читати зі старенького букваря, „облїпленого зеленим папером“. Дальшу науку побирав у свого старшого брата Плятона, учителя в Белзци коло Білого Каменя, а відтак у Верхобужу. По скінченю 3-ої нормальної кляси в Білім Камени, перейшов до четвертої княси тодїшної головної школи в Золочеві. В часї вакаций катихит о. Тимотей Несторович, Василиянин, підготовив його в латинській мові. Батько повіз 10 лїтного сина Григория до Бережан до ґімназиї. Наука не справляла йому трудностий; улекшували її увага в школї і знаменита память. По трикратнім прочитаню умів вже на память і найдовшу балляду Шіллєра. Тодїшні учителї бережанської ґімназиї добре впливали на молодїж,– були гуманні і не робили ріжниці між Українцями і Поляками. Катехитом був о. Яримович і покійний згадує його вдячно і тепло у своїх житєвих записках: „При викладах релїґії згадував він також про події з незнаної в той час нам української істориї, що мене впрост поривало і почуване патриотизму в менї будило, а той спасенний вплив не позістав без наслїдку, бо приїхавши до дому дїлив ся з братами своїми відомостями і в них патриотичного духа защіплював“.

В Бережанах було тодї лише 6 кляс — тож по скінченю VI. кляси в осени 1858 відвіз його батько до Львова. В т. зв. тодї Домінїканській нїмецькій ґімназиї докінчив ґімназийні науки, а по зложеню іспиту зрілости записав ся на права. — Ідучи одначе за бажанєм родичів, особливо

батька, котрий, давши синови можність дістати ся до духовного семинаря, заявив, що дальше за нього платити не буде, записав ся на теольогію. Одначе механїзм в повненю обовязків і не зовсїм гарні тодїшні відносини зразили його і він переписав ся на права. Хоч при браку підмоги з дому досить бідував, і переважно мусїв перебувати на селї у свого старшого брата, учителя в Станиславчику, — то одначе при незломній волї поробив у свій час всї іспити.

В семинари познакомив ся вперве з творами Шевченка, які зробили на нього нечуване вражінє — переписував їх собі, учив ся на память, а так само і поетичні твори других наших поетів на пр. Федьковича, і умів їх знаменито деклямувати; в товаристві і на празниках був знаменитим декляматором. Хоч жив в бідних відносинах і з часта мусїв перебувати на селї, брав участь в сходинах академічної молодїжи в домі б. п. Корнила Сушкевича і з ощаджених крейцарів предплатив собі „Альбум“ Дїдицького. — По 3. роцї прав, не могучи удержати ся у Львові, виїхав на приватну лєкцию до Ольшаницї коло Золочева до о. Кар. Левицького. Тут пізнав його братанку Емілїю Левицьку, дочку пароха з Глинян і обоє молоді подружили ся 22. падолиста 1864.

По докінченю правничих студий і зложеню приписаних судейських іспитів призначено його на судову безплатну практику до Золочева, де прибув 5. серпня 1865 р. — Своєю пильностию і точностию в сповнюваню уряду і вродженими спосібностями з'єднав собі прихильність своїх настоятелїв.

Вже тодї причинив ся до справедливого і корисного для „Народного Дому“ порішеня процесу о село Білку і при виборах до сойму осьвідомляв наших виборців в народнім дусї, що і причинило ся до вибору нашого народного кандидата. По одержаню адютум в квотї 400 зол. призначено його на весну 1868 до суду в Мостах Великих. Становище в урядї було дуже тяжке. Комісиї сервітутові — покінчивши своє урядованє, віддавали громадам еквівалєнти — нарід опирав ся при своїх правах — з того виходили нові процеси, провізориї і ті справи приходило ся переводити молодому урядникови. „Робота та — згадує покійник у своїх записках — приходила нераз з тяжким і болючим серцем; по одній сторонї бідні темні прості люди — по другій хитрий, злобний пан, що тїшив ся з того, як міг селян перехитрити і їх права обмежити“. Тяжке то було дуже становиско молоденького судиї, походячого з народа і з народом симпатизуючого, в біді жиючого а осуджуючого пана, за котрим стояли вся суспільна єрархія і власти. Треба було приписи закона дуже остро маркувати і підносити, щоб не допустити селянської кривди.

З Мостів Великих перейшов на судового адюнкта до Коломиї, тут був головою філиї „Просьвіти“ і „Общества Качковського“ і враз з другими дав почин до будови „Народного Дому“. З відси пішов на начальника суду до Калуша, де заложив читальню і зібрав до 2000 зол. на будову „Народного Дому“. Яко урядник скрізь мав славу правого, непохитного судиї, що знав тільки одну дорогу закона і правди, і неподатливого на жадні впливи ні з гори, ні з долу. Злочинні духи хотїли його за те

12 вересня 1881 р. в Калуши отруїти з цїлою родиною аршенїком, та „виновних не найдено“.

Дня 1. вересня 1887 іменовано його радником краєвого суду в Тернополї. Тут бере живу участь в народнім житю, є головою тов. „Бесїда“, 1892 містить в „Дїлї“ статю: „Гадки про нашу будучність“. — Потім зістає радником апеляцийного суду у Львові. Мимо 4 кратних запитів, відказуєть ся від посади гофрата у Відні і в сїчні 1907 р. переходить яко предсїдник I го сенату на емеритуру з титулом „гофрата“ (радника двора). В декретї пенсийнім зазначено: „независимість гадки, строга безсторонність, правість характеру запевнюють йому незатерту память в крузї висшого краєвого суду“. — Від участи в народній роботї не відказував ся нїколи і мимо родинних обовязків щедрою рукою спомагав народні институциї.

Яко предсїдник Надз. Ради „Днїстра“ жертвував свої презенциїні марки на запомоговий фонд для сиріт по аґентах „Днїстра“ Звиж 10.000 К. жертвував на заложенє бурси в Золочеві і в р. 1903 і пізнїйше удержував 3 учеників на свій кошт в згаданій бурсї. Для філії „Просьвіти“ в Золочеві докупив дорогу від гостинця до кінця города, а шкільний його товариш нотар Онишкевич доложив до сего 300 кор. Заслуженому для товариства громадянинови надало тов. „Просьвіта“ 8-го червня 1908 гідність „почетного члена“.

В тім самім р. 1908 допроваджує Укр. Тов. Педаґоґічне до заключеня контракту що до купна каменицї при ул. Мохнацького ч. 12 для дївочих укр. шкіл і жіночого семинара і від себе жертвує на ту цїль 1000 кор. Тов. Педаґоґічне іменує його своїм почетним членом. В р. 1909 обсаджує ново поставлену бурсу Укр. Тов. Педаґоґічного кленами, березами і т. п. 1909 зрезиґнував з провідництва в „Сїльськім Господарі“ — „щоби молодші більше зробили“. До кінця житя не перестає трудити ся для добра свого народа. Його житєві записки зворушують своєю щиростию і безпретенсиональною скромностию. І так п. д. 28/9 1910 читаємо: „З великим вдоволенєм можу сказати, що моїх услуг для України я за гроші не винаймав, а нагородою моєю є вдоволенє“. На останку своїх днїв не пощадили й його родинні удари і втрати, покійний приймає їх з християнською резиґнациєю. В р. 1909 втратив — пише у записках зір в правім оцї і зложив гідність президента Надзірної Ради „Днїстра“; 16 5 1914 закінчила житє моя вірна подруга Емілія; 2/2 1915 поляг мій син майор Кость під Яблоницею коло Тартарова; 2/2 1916 вибрано мене першим сенїором Ставропиґії — та в Провідну неділю я уступив задля старечої немочи“.

Як щиро до останних хвиль житя любив свій народ і думав про його красшу долю, сьвідчать хоч-би отсї записки в автобіоґрафії покійного: „27/IV 1910. Як би я був малярем, змалював би я убогу і терплячу Україну, а над нею Матїр Божу в селянськім одїню, заломлюючу руки і проливаючу сльози. (Молодїжи не дають учити ся, а з хлопів за податок останну свитину здирають)“. 16/X. 1911 оголосив я конкурс на написанє в нїмецькій мові „Der ukrainische Freiheitskrieg“ з ілюстрациями наших гетьманів і заслужених полковників. На се жертвую 1000 кор.“; — дальше 25 5 1912: „Зложив я в Земельнім Банку 5000 корон на стипендийну фондацию для правників риґоризантів „імени Івана Богуна“ з призначенєм проценту за 1913 р. на відсьвятковане в 1914 р. 250-лїтної річниці смерти того героя, котрого кличем було: „Пеклом менї бачити Україну в неволї, свобідною її видїти мій рай“. Не власне імя бажав звеличати своєю щедрою фондациєю, а імя героя-борця за свободу України, якої то свободи покійний Григорий так сердечно своєму народови бажав.

Се останне було бажанє праведника-патриота, що через цїле житє йшов по правім пути Господнім зі щирою любовю і щирим трудом для

меншого брата, для матері України і замкнув ясні свої очи на вічний сон саме в хвилї, коли його народ поневолї зірвав ся до тяжкої боротьби.

Федір Вовк.

Величезну, незаступлену на разї втрату понесла наша наука. Дня 29. червня 1918 помер в Жлобинї над Днїпром в дорозї з Петербурга до Київа, куди його запросили взяти участь в працї комісиї, що розробляла статут Української Академії Наук, Ф. К. Вовк. Се один з тих наших национальних подвижників, що крок за кроком, факт за фактом, цеглина за цеглиною, кождий в своїм фаху, складали міцні підвалини української самосьвідомости. Він положив для України великі заслуги на полї антропольоґії та етноґрафії, довівши непохитними науковими дослїдами своєрідні шляхи, якими склала ся українська нация, з її психольоґічними і культурними властивостями. Пройде чимало часу, поки зможуть молоді сили, що гуртували ся коло покійного, виповнити його заповіти та загатити велике провалє, що розкрило ся з його смертию.

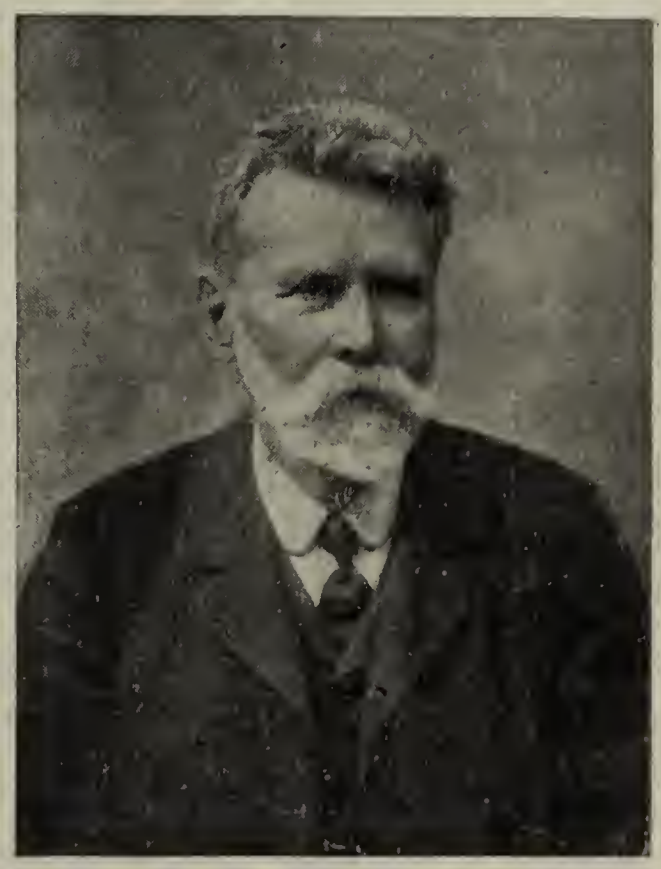

Він народив ся в 1847 р. в селї Крячківцї, пирятинського повіту, на Полтавщинї. Вчив ся в нїжинській ґімназиї, а потім в одеськім та київськім унїверситетах на факультетї природничих наук, який і скінчив в 1871 р., виявивши в студиях головно над фізиольоґією ростин великий науковий хист.

Скінчивши унїверситет під впливом своїх учителїм проф. Антоновича і Драгоманова, віддаєть ся науковим студиям з поля етноґрафії, яка його цїкавила, правда, ще й на шкільній лаві. З того часу походить, відтак надрукований, „Словарець народних українських назв ростин“. Він був одним з основників і дїяльних співробітників „Записок Юго-Запад. Отдѣла Р. Геогр. Общества“, в котрих помістив цїлу низку статий, зложивши більшу частину „Погарми по збираню відомостий по етноґрафії“. Його реферат про український орнамент, відчитаний на III-ім Археольоґічнім зїздї в Київї 1874 р., викликав загальне зацїкавленє і не втратив сво о значіня до нашого часу. В 1876 р. виїхав за кордон через утиски і репресиї, котрим підпав він яко український дїяч. Побував в Ромунії, в Женеві, приймав участь в еміґрантськім житю, де бідував даючи приватні лекциї, та співробітничав в драгоманівських виданях: так в IV. т. женевської „Громади“ поміщено його статю під прибраним іменем С(ірк)о „Тарас Шевченко та його думки про громадське життя“, — першу докладну характеристику громадсько-полїтичних поглядів Шевченка, зложену на основі пражського виданя його творів. В 1878 р. Ф. Вовк повернув ся на Україну та впоряджав ріжні археольоґічні поїздки, але вже на слїдуючий рік мусїв знов виїхати за кордон. Не цураючи ся і полїтичної дїяльности, майже весь час посьвячував збираню антропольоґічного та археольоґічного материялу в Добруджі, Болгариї, Італиї то що. Наслїдком сеї роботи появила ся низка статий в „Кіевской Старинѣ“ як напр. „Задунайская Сѣчь“ (під прибраним іменем „Кондратовичь“), в „Русской Мысли“: „Этнографическія замѣтки о Болгаріи“ і т. и. Пізнїйше Ф. Вовк

оселив ся в Парижі, де і віддав ся науковій працї. Студиюючи анатомічну антропольоґію, порівнуючу етноґрафію та передісторичні часи, він слухав курси з сих та инших наук славних парижських професорів. Наслїдком сих студий являєть ся незвичайно цїнна з наукового боку, прямо клясична праця з порівнуючої анатомії, а крім сего ось які працї: Окремішні риси української народньої орнаментики, Братанє на Українї, Подорожі й подорожники на Українї, Весїльні обряди та звичаї на Українї, Сани в похоронних обрядах України, Антропометричні дослїди українського населеня Галичини, Буковини й Угорщини. Головну частину українських праць надрукував в „Материялах до української етнольоґії", видаваних львівським Наук. Товариством ім. Шевченка й редаґованих ним від 1899 р. — Крім сего приймав дїяльну участь у француських наукових журналах.

Ще з 1900 р. з порученя етноґрафічного віддїлу музея Олександра Ш. в Петербурзї починає Ф. Вовк систематично збирати антропольоґічний та етноґрафічний материял по цїлій Галичинї і, коли перша росийська революция 1905 р. відчинила нарештї йому росийський кордон, він мав вже зібрану велику збірку надзвичайно цїкавого й цїнного материялу. Сей материял передав до музея Олександра Ш., котрого консерватором у віддїлї етноґрафічнім був він ще від 1906 р. Рівночасно з тим став він приватним доцентом, а відтак і професором петербурського унїверситету, де за час свого перебуваня вспів заснувати свою наукову шкоду антропольоґії та етноґрафії. Деякі з його учнїв вже вспіли зарекомендувати себе добрими науковими працями.

Що лїта виїздив на Україну і збирав все нові та нові материяли. Поруч з улаштованєм району Україну в етноґрафічнім віддїлї музея Олександра Ш-ого і науковою працею в Петербургськім унїверситетї, починає Ф. Вовк дві великі роботи по дослїджуваню України. Перш усього він і його слухачі під його проводом переводять численні антропометричні поміри українського населеня, далї з його інїциятиви переводять ся етноґрафічні дослїди України великою анкетою, а потім його слухачі розроблюють під його проводом сей материял. Наслїдком сеї працї мала бути антропольоґічна і етноґрафічна мапа України і се повинно було лягти в основу дальших, ще більше докладних дослїдів. Але він, на жаль, не побачив здїйсненя своїх наукових стремлїнь. З початку війна, а потім услівя загального полїтичного житя не дали спроможности довести до кінця й надрукувати сї карти.

З останних друкованих праць небіщика треба особливо занотувати поміщені у виданю „Украинскій Народъ" (том I.) дві статї: „Антропологическія особенности украинскаго народа" та „Этнографическія особенности украинскаго народа".

Не цурав ся Ф. Вовк, як і давнїйше, і громадського житя та живо відкликав ся на українські теми в журналах „Украинскій Вѣстникъ", „Былое", „Укр. жизнь".

З самого початку революциї небіщик марив про переїзд на Україну, снував пляни розвитку на Українї наукової дїяльности... та не так складали ся обставини, як того бажало ся.

Колиж нарештї вдало ся йому вирвати ся з большевицької цитадалї, орґанїзм його був занадто знесилений і перша простуда звалила його з ніг. Довело ся йому зупинити ся в Жлобинї — хороба швидкою ходою йшла вперед, а лїкарської допомоги не було... Українї не пощастило приняти в своє лоно її щирого сина.

Заповітом з 1915 р. призначив Ф. Вовк свої наукові материяли, збірки і наукову біблїотеку українській науковій інституциї, поручаючи виконавцям заповіту П. Стебницькому і С. Єфремову вибрати, якій саме з українських наукових інституций віддати те добро на власність. В за-

повітї є також згадка про щоденник, спомини, переписку (з Антоновичем, Драгомановим і т. и.) і про лїтературні материяли, що липили ся в рукописах.

Належить вкінци зазначити, що покійний хотїв і по смерти прислужити ся науцї та висловлював бажанє, щоби його тїло та мозок піддати анатомічному розглядови.

Іван Стешенко.

Дня 29-ого липня 1918 виїхав Іван Стешенко з своїм сином з Київа до себе на село в „Чернечий Яр“ на Полтавщинї, де він думав готувати ся до професорської дїяльности. Приїхавши пізно в ночи на полтавський зелїзничий дворець і не знайшовши там візника, пішли обидва пішки. Було коло пів до 1-ої год. в ночи. Раптом з якогось подвіря вискочило двох розбишаків і скомандували „Руки в вйорх!“ Стешенко лапнув рукою за кишеню, бажаючи витягнути свій револьвер. Се й було причиною, що злочинцї почали стріляти, тяжко поранивши Стешенка двома вистрілами в голову. Син Стешенка з перестраху впав. Злочинцї, нахилившись над пораненою жертвою, хотїли приступити до рабунку, але зачуло ся наближенє мілїції, і злочинцї кинули ся втїкати. Тимчасом син Стешенка побіг на дворець за допомогою. Скрівавленого Стешенка при помочи мілїції віднесено в лїкарню. Він ще був живий і зміг сказати своє призвище і що він приїхав з Київа, після чого знепритомнїв. Почала ся аґонія. О 1-ій год. в ночи 30. липня 1918 р. Стешенка не стало.

Стешенко народив ся в 1873 р. в Полтаві, в полтавських школах побирав і початкову осьвіту, котру закінчив р. 1896 в київськім унїверситетї на історично-фільольоґічнім виділї. Писати почав він ще на шкільній лавцї: вже на початку 90-их рр. у галицьких виданях „Зоря“ та „Правда“ почали друкувати ся його переважно поетичні твори під прибраним іменем Ів. Сердешний („Сонети“ й „Росинки“) в „Зорі“, переклад „Метаморфоз Овідиєвих“ та драма „Мазепа“ (за котру дістав премію) в „Правдї“ і т. и., які потім видано в Київi двома збірничками „Хуторні сонети“ (1898) та „Степові мотиви“ (1901). Пробував себе також небіщик і в белєтристиці (повість „На заводї“ в „Л. Н. Вістнику“). Але більше уваги присьвятив Стешенко публїцистичній та науковій дїяльности.

Приготовляючись до професури, Стешенко працював на поли славянознавства, зглядно українознавства. Та „незалежні обставини“, ревізиї, потім арешт, висилка з Київа несподївано стали на дорозї молодого ученого, — і коли з полїтичних причин його наукова карієра зробила ся неможливою, звернув свою увагу на досліди українського письменства. Першою його працею на сім поли була широка розвідка про Ів. Котляревського (1898 р.), за яку він став лавреатом Петербурської Академії Наук; до Котляревського вертав ся він нераз і потім, давши його критичну житєпись та редаґуючи його твори. Инші свої наукові праці містив в „Кіевской Старинѣ“, в „Записках“ львівського та київського наукових товариств, в журналї „Україна“ і ин. виданях. Чимало з його праць друкувало ся й окремими книжечками: так треба згадати: „Історию української драми“, „Українські шестидесятники“, розвідки про Шевченка, Марка Вовчка, Гоголя, Олексу Стороженка, Лесю Українку, Коцюбинського, Стефаника, Франка, Кобилянську. Публїцистичні праці небіщика до останних днїв друкували ся в „Робітничій Газетї“, орґанї українського социяльно-демократичного сторонництва.

Чималу ролю відогравав покійний і в орґанїзациї українського житя, — довгий час він був товаришем і заступником голови Українського

Наукового Товариства в Київі і в часи відсутности голови товариства, проф. М. Грушевського — являв ся фактичним керманичем і орґанїзатором наукового житя товариства.

Поруч видатної лїтературної дїяльности, Стешенко з початком 90-их рр. почав ще й чисто полїтичну роботу в студентських гуртках. Між иншим був він разом з Лесею Українкою при кінци 90-их рр. одним з основників социяльно-демократичного сторонництва на Українї, яке виявило свою дїяльність у виданю цїлого ряду брошур в Женеві. В 1897 р. його арештували московські власти і по всяких тюремних пригодах вислали з Київа з забороною вїзду в унїверситетські та ґубернїяльні міста і з позбавленєм прав педаґоґічної дїяльности. В 1905 р. нові ревізиї, арешт і знов позбавленє права на педаґоґічну дїяльність. Се була для нього справжня кара, бо Стешенко був добрий подаґоґ, чудесний лєктор і користував ся серед своїх учеників великою популярностию та любовю. Крім торговельної (комерцийної) школи, він викладав на Висших Жіночих Курсах, музично-драматичній школї, по вчительських інструкторських школах то що. Блискучий красномовний промовець, він брав з охотою участь в ріжних публичних відчитах, в урочистих сьвятах та жалібних днях нашої України.

До Київа зміг Стешенко вернути ся аж тодї, коли в повітрі зачувало ся наближенє революциї.

Коли почала ся орґнїзация державного житя на Українї, то Стешенка покликали на посаду ґенерального секретаря, потім мінїстра народної просьвіти в кабінетї Винниченка і сю посаду він займав до большевицького повстаня в Київі. Співробітником мінїстерства просьвіти був він до останних днїв, працюючи тут невпинно яко ґенеральний комісар. Український народний унїверситет і Академія Мистецтв з вдячностию будуть згадувати першого свого основника.

І в ті часи не припинив він поетичної дїяльности і в своїх віршах часто відкликав ся на видатні події нашого национального житя; його перу належить між иншими той гимн, що сьпівали з таким захопленєм товпи народу на українських манїфестациях:

„Гей, не дивуйте, добриї люди,
Що на Вкраїнї повстало, —
Вільно зітхнули змучені груди
Сонечко правди засяло...“

Похорони Стешенка відбули ся в Київі дня 4. серпня 1918 р. при величезнім здвизї народу. О 4-тій год. по полудни винесено його тїло, зложене в білій металевій домовинї, накритій червоним сукном, з Володимирського собору, де попередного дня його привезли з двірця. Перед собором Крамаренко і С. Єфремів мали жалібні промови. Відтак рушив похід. За хрестом йшли дїти з цьвітами і довгий-довгий ряд тих, що несли вінки. Дальше йшли два великі хори, национальний і студентський та духовенство з Кирило-Методиївського Братства. За духовенством несли домовину, а за нею йшли жінка і дїти покійного, всї ґенеральні секретарі з кабінету Винниченка, мінїстри Василенко і Соколовський, учені, письменники, артисти театру Садовського і численна публика. З будинку мінїстерства народної осьвіти промовляли — від мінїстерства Сушицький, а від Академії Мистецтв проф. М. Борачок. На Ново-Байковім кладовищи, де між могилами Лисенка і Старицького була викопана могила для Стешенка, промовляли М. Левитський, Л. Старицька-Черняхівська, А. Лещенко, В. Чеховський і инші, а всї вони характеризували смерть Ів. Стешенка яко одну з найтяжших утрат українського відродженя.

Велике зворушенє та жаль пройшли по всій Україні, сотні телеґрамів з висловами співчутя та гнівного обуреня злїтали ся до родини Ів. Стешенка, та його самого вони вже не могли збудити.

Сотки вінків, що вкрили його сьвіжу могилу, повні глибокого смутку промови, численні статї в пресї — все те сьвідчило про глибоку любов і пошану до памяти славного громадянина і чистої серцем людини.

Покійний, вийшовши сам з простої селянської бідної сїмї і добивши ся висшої осьвіти, відносив ся завсїди з надзвичайно нїжною любовю та ласкою до покривджених долею, які знаходили в нїм щирого оборонця і друга. Він, забуваючи про самого себе, все житє своє працював на користь українського громадянства та страдниці України, котру він надмірно любив нїжною любовю щирого сина, любив і оплакував її тяжку долю, але не безнадійно, бо вірив сильно в її відродженє, в її велику будуччину. В приватнім житю, в гуртї приятелїв, в школї з учениками, на зборах і навіть підчас подорожі на зелїзницях, скрізь і всюди він вів розмову про Україну та про її тяжку долю.

Людмила Драгоманова.

Дня 16. мая 1918 після довгої тяжкої недуги (рак) померла в Київі дружина славного українського ученого і публїциста, сьвідок його невтомної працї, помічниця й порадниця, повірниця його красних думок і сподївань та й сама щира робітниця на українській ниві мало що не до останних днїв. Хто бував по 1905 р. в „Просьвітї“ або в „Українськім Клюбі“ в Київі на всяких відчитах та рефератах, тої разураз міг бачити в передних лавах скромну стару жінку, в темному убраню, з шляхотним виразом змученого, хоровитого обличчя, на якім горіли ясно молоді очи. То була Людмила Драгоманова. Той інтерес до української справи, який дало їй спільне житє з найвизначнїйшою за останні десятилїтя в українстві людиною, підтримувала вона вже самостійно по його смерти. Її болїли й полїтичні події і лїтературні змаганя і громадське житє на Україні, і нїчого того не цурала ся вона по свому поворотї з добровільного засланя до рідного краю. У сеї хоровитої жінки з мягкою, чулою по жіночому вдачею та великою здатностию до художних переживань у сферї тонів і фарб — било ся серце громадянки і яко громадянка вона болїла болями й радїла радощами рідного краю. Людмила Драгоманова, з родини Кучинських, за молодих лїт виростала в московськім оточеню й з московськими симпатиями. Та визвольний і народолюбний рух 60-их рр. захопив її, і вона твердо й непохитно пішла по стежцї української национальної роботи. Шлюб з Драгомановом (р. 1864) відразу ввів її в круг інтересів українства і вільний від родинного клопоту час віддавала вона культурній та просьвітній роботї. Гарне вихованє, знанє чужих мов, артистичні нахильности і громадянська жилка — все тягло її до такої роботи і вона безпосередно приймає в нїй участь, допомагаючи в працї свому чоловікови. Еміґрувала з ним за кордон, коли в 1876 р. його скинули з посади доцента київського університету, бідувала з ним в Женеві, а р. 1889 переїхала разом з ним до Софії. Проживаючи за кордоном, вона брала горячу участь в громадянських справах і у відомім виданю листів Драгоманова, яке зладив М. Павлик, знайдемо чимало вказівок про те, як і листів самої Людмили Драгоманової, що показують, як щиро вона цїкавила ся громадянськими справами. Переїхавши по смерти свого мужа до Київа, увійшла по давному в українське житє, хоч вже лїта й потреба заробляти на кусник насущного хлїба не давали їй виявляти в тім великої дїяльности. Музика, мальованє та переклади з української мови в росийських

журналах заповіяли її житє, аж поки тяжка недуга не звалила її на ліжко, з якого встати вже не довело ся. Її поховали на кошти української держави.

Сильвестер Яричевський,

помер дня 30. марта 1918 р. в Серетї на Буковинї. Покійний уродив ся в Рогатинї 1871 р. в міщанській родинї. З початком 1890-их рр. прийшов на університет до Львова, де, записавши ся на фільольоґічний відїл, почав виступати на літературнім полї, а саме містячи вірші, оповідання, статї та гумористично-сатиричні вірші в наших тодїшних періодичних виданях. З того часу звісний його вірш на смерть Омеляна Огоновського. Відтак, щоб докінчити університетські студії, виїхав до Відня, де перебував до кінця 1901 р., живучи часто в студентській нуждї. В тім саме часї проявив найбільшу письменську плодовитість. Його вірші й оповідання з того часу появляли ся головно в черновецькій „Буковинї". Вірші зібрав опісля в окрему збірку „Пестрі звуки"; оповідання таки остали порозкидані. З початком 1902 р. почав учителювати. По короткім побутї в українській ґімназії в Перемишлї і в Коломиї, переніс ся на Буковину, де вкінцї заняв посаду учителя ґімназії в Серетї. Писав щораз менше, більше принагідні річи, міщені в ґімназияльних звітах. Всї московські наїзди перебув у Серетї. Перед першим наїздом і кождого разу, коли наїзд уступив, займав ся орґанїзацією Січового Стрілецтва. В 1915 р. дав почин до зорґанїзованя бюра правної поради для родин жовнїрів у Серетї, щоб перешкодити визискуваню їх всякими „дорадниками". Перед останним наїздом взяли його до війська, однакож військова власть увільнила його, узнаючи конечною його присутність в Серетї в часї наїзду. І справдї вибраний населенєм з дозволу роспйської власти посадником міста, дбав усїма силами за добро мешканців міста, стараючи ся о дешеві предмети поживи та охороняючи населенє перед шиканами роспйських властий. Дбав про наших жовнїрів в роспйськім полонї, помагаючи їм, чим міг. Виступив енерґічно проти відсиланя ґімназийних учеників на роботи до Каменця Подільського і таки вратував їх від такої долї. В часї революції устроїв курси українознавства для українських офіцирів і жовнїрів роспйської армії. Помер в силї віку, занедужавши на карбункул, прощаний з щирим жалем усїм містом. Оспротив жінку і четверо дїтий в віці від 11—5 лїт.

Михайло Орловський.

Серед тих втрат, що потерпіло наше громадянство від большевицького панованя в Київі в сїчнї-лютім 1918 р., слїд зазначити одну тяжку втрату. Нагло й передчасно помер 9. лютого 1918 р. від руки большевика київський санїтарно-військовий інспектор, лїкар Михайло Орловський. Покійний з своєю родиною жив в передмістю Київа, на Деміївці. 6. лютого помер старший його син, Борис. Після похорону сина, вийшов М. Орловський з дому 9. лютого, коли вже большевики запанували в цїлїм Київі; мав намір піти до санїтарної військової управи, але туди не дійшов і до дому більше вже не вернув ся. Жінка покійного два днї шукала свого чоловіка поміж всїми незлїченими трупами тих бідолашних страдників, що їх забили большевики й тільки 11-го знайшла тїло мужа роздягнене й пограбоване, з простріленою головою серед трупів в Олександрівській лїкарнї. З близьких людий нїкому не пощастило дізнати ся

докладно в подробицях, як саме загинув покійник, але невідомий офіцир розповідав такі подробиці смерти. Він бачив, як вели по Дїловій вулиці покійного червоногвардийці, а з заду йшов моряк, котрий чогось сварив ся з червоногвардийцями, а потім підвів рушницю й вистрілив в спину Орловському. Як тільки покійник упав перухомо, червоногвардийці, а з ними й моряк враз кинули ся його грабувати: скинули чоботи, одежу, забрали вінчальний перстень, гроші, зняли хрест з шиї, то що, а потім пішли далї. — М. Орловський народив ся 13. жовтня 1873 р. в Камянцї подільськім, в родинї бідного сїльського сьвященика. Вчив ся на медичнім виділї томського, а відтак київського унїверситету, де скінчив науку в 1898 р. Після того служив спершу військовим, відтак земським, громадським і фабричним лїкарем. З початку сеї війни його знов покликали до військової служби, котру відбув увесь час на фронтї. Покійний визначав ся, яко людина великої духової краси. Се був громадянин-патриот з душею чистою, як кришталь. В поведеню з людьми був чоловіком незвичайно ласкавої і приємної вдачі. Все своє житє працював для народу, яко лїкар і громадський дїяч. Брав участь в революційних гуртках, а також багато працював на нивї національно-громадській, а з осібна-як на полї кооперації. Поховали його 14. лютого 1918 р. на Байковім кладовищі у Київі.

Др. Андрій Кос,

помер в родиннім місточку Комарнї 25. марта 1918 р. в 54-ім роцї житя. З покійним зійшов у могилу один з наших найбільших провінціональних дїячів і один з найкращих характерів та одна з найспосібнїйших голов. Обставини і нервова недуга не дали йому відограти ролї, відповідної його спосібностям. Всеж таки докинув він свою лепту на жертвенник Вітчини та записав своє імя в рядах визначних борців за визволенє рідного народу. З молодечих лїт та з товаришуваня з дещо старшим Франком і Павликом, як і з побуту у віденській „Сїчи“, набрав того щирого демократизму, що заховав його до самої смерти. Скінчивши права, став адвокатом, спершу у Львові, а відтак в Калуши. Там, яко добрий і совісний речник і заступник селян, здобув собі скоро велику любов, пошану, признанє і довірє народу. Попри адвокатські чинности бере ся до великої орґанїзацийної праці в повітї; враз з дром Ів. Курівцем переводить її особисто в кождім селї при помочи пок. Ярослава Коритовського, і мимо колод, киданих під ноги москвофілами і властями, доводить до сего, що вибрано його в 1900 послом до парляменту з II-ого округа V-ої курії Калуш-Долина-Бібрка. Молодий, енерґічний, зразу кинув ся у вир парляментарної борби. Виголосив кілька знаменитих промов. Одна з них, при податку від спіритусу, була кульмінацийною точкою його парляментарних виступів. В 1903-ім р. помагав пок. Романови Сембратовичеви видавати український орґан в німецькій мові „Ruthenische Revue“, давав на сю ціль гроші і писав статї. Коли каденция скінчила ся, відступає посольський мандат иншим, а сам трудить ся далї при просьвітно-орґанїзацийній роботї в повітї: стає головою філії „Просьвіти“, „Хлопського Банку“, „Народного Дому“ і инших товариств. Працю сю вів дуже совісно і розумно та пляново, бо не минає і одної неділї чи то сьвята, щоби не поїхати до окружних сїл на відвідини до „своїх“ читалень, де виголошував прегарні, для народу приступні і зрозумілі відчити. А з собою завсїди брав своїх канцеляриїйних помічників, бо — мовляв — нехай приучують ся до народної праці. І коли тепер Калущина належить до одних з найбільше осьвідомлених повітів в краю, се поруч дра Ку-

рівця безперечно і його велика заслуга. В тій праці не уставав навіть тоді, коли Галичину заляли московські війська. За те Москалї арештували його та вивезли на Сибір. В тюрмах тяжко бідував і втратив решту здоровля. В часї російської революції вернув з Сибіру у Київ, а в лютім 1918 р. прибув до Галичини — вмирати. Прочував видно, що зближає ся кінець, бо завитав в рідну хату, в Комарно. Бо своє Комарно, рідну хату, батька-міщанина і маму-міщанку згадував усе зі слезою в очах. Умер як раз в дни, коли в Калуши відновляли ся усї ті товариства, де покійний був головою. Майна не полишив, бо яко адвокат боронив людий по найбільшій части за дармо, докладав нераз навіть, от як пр. в процесї против 101 укр. академиків, де трибунал часто накладав грошеві кари на него; решту обертав на народні цїли. Він то і др. Іван Куровець виставили „Народний Дім“ в Калуши, один з найкрасших в краю, майже власним коштом.

Др. Володимир Білинський,

номер в Збараж 7. мая 1918 р. на пятнистий тиф. Смерть його — се велика втрата для нашої народної справи. Чоловік в силї віку, дуже сильно збудований, ляг під косою смерти тодї, коли сего нїхто зовсїм не надїяв ся. Прибувши перед 23 роками до Збаража і почавши практику яко лїкар, рівночасно почав роботу і на народній ниві. Познайомившись з гуртком молодих людий, що вже починали осьвідомлюючу працю серед народних мас, з цїлим жаром свого темпераменту кинув ся у круговорот працї і боротьби з супротивними силами. Всї українські товариства, які протягом сего часу повстали в повіті, як філія „Народної Торговлї“, Українська Каса „Народний Дім“, філія Тов. „Просьвіта“ філія „Сїльського Господаря“ і т. и., завдячують йому основини і дальший розвиток. Та найбільше сили волї і енергії виявив покійний при заснованю в 1911 р. приватної укр. ґімназиї в Збаражи. Всї чималі трудности, получені з удержанєм на приватні засоби і кошти сеї інституції. умів своєю енергією побороти і довести сю інституцию яко голова пов. комітету „Рідної Школи“ аж до 4-ої кляси. Війна дальший розвиї сеї ґімназиї спинила. Натура горяча, палка, повна житєвої енергії, сама рвала ся до чину, до працї, і нїкому не позволяла рук заложити. І в тім мабуть чи не найбільша втрата для повіту. Підчас московського наїзду лишив ся на місци і яко лїкар нїс поміч населеню у всяких недугах; ні один день, ні ніч, ні погода, ні негода його не спиняли, а зелїзне його здоровлє, здавало ся, не знало утоми. Не раз вдавало ся йому загасити епідемію тифу і инших хоріб, які проявляли ся у повіті. Яко визначного Українця московські чорносотенні власти арештували в 1916 р., але вдало ся йому якось вимотати ся від висланя в Росию. В часї війни, в часї найбільшого людського горя, не одному і свому противникови оказав материяльну поміч і не при одній нагоді виявив високу благородність своєї душі. Відродженє українського народу захопило його душу і весь його ум і він великими надїями жив і тїшив ся про його красшу будучність. На постелї страшної недуги вирівали ся у него часто глубокі зітханя з горячим бажанєм, а то із сльозами, жити і бачити живими очима красшу долю свого народу. Зараз з першими блесками свободи нашого народу рвав ся до дїла і нукав, а то і сварив за апатию або трусливість всїх своїх товаришів-робітників. Коли вернули австрийські власти, на приказ намісництва староство придїлило йому яко одинокому лїкареви в повіті фізикат. В повіті в пару селах появив ся пятнистий тиф і покійний яко лїкар мусїв перший стати до боротьби з страшною епідемією. Убійчий бацил епідемії зломив його силу в самім розцьвіті, в 49 році житя. По девятидневній

педузї замкнув на віки свої очи. Втрату і жаль яко знаменитого лїкаря для всїх без ріжниці народности, а незвичайну втрату для української суспільности, виявили похорони, які відбули ся дня 8. мая 1918 р. Велика маса людий відпроваджала його тлїнні останки на вічний супокій з правдивим, невимушеним жалем і слезами. Про заслуги покійника яко громадянина-лїкаря і народного дїяча промовляли: перед домом покійника о. Олекса Заячківський, місцевий парох, а на кладовищи над гробом Андрій Шміґельський.

о. Микола Боберський

помер у Ваньовичах дня 22. серпня 1918. В останних роках був вже хорий, але ще перед якими 10 лїтами мав все невтомиму рухливість і журливість про справи парохії і народу. В проповідях, які старав ся все відбути, хоч би вони тревали тільки чверть години, лучив український сьвітогляд з етикою душі. „Думай по українськи!“ — се була основа його етики, яку старав ся впоїти в своїх людий. Поносив особисті видатки, щоб поширити між селян українські книжки і молитовники. Любував ся в науцї і посїдав незвичайний учительський хист. Його школярі мусїли тихонько сидїти, бо на неспокій був дуже вразливий, але поясняв і виводив послїдовно найтяжші питаня катехізму, так що і найслабші учили ся легко.

В лїтї 1914 р. арештували його жандарми як „Moskala“. Староста зробив се „dla rozrywki“ і випустив за кілька годин на волю. Підчас наїзду Москалїв лишив ся в своїм селї. Любив свій стан. „Сьвященик се найкрасший стан між станами. Велика свобода, великий простір до роботи: ріля, люди, власть, небо. Всїми сьвященик розпоряджає. Може в своїм селї розвинути необмежену дїяльність, як розуміє свій обовязок“. Се були його слова. Були часи, що управляв сам 200 морґів своєї парохії. Селяни підглядали як орати, як підкладати, яке зерно добирати, як обгортати бульбу. Брали від него пшеницю банатку, жито довгоколосе, ленчу, лупин, травку. Кістяна мука на погнїй поля, а навіть луки, се було для села диво, яке опісля самі пробували. Зачав орати неужитки, щоби усунути мох і кертичні горбки. На них засїяв жито і овес, відтак приїшла пшениця, а опісля вернула трава — але вже без рудих купок. Селяни були спершу невдоволені, що пасовиско переоране. Але потім пішли за приміром і з рудого, миршавого пасовиска зробила ся управна земля. Молотїльню, сїчкарню, млинки до збіжа оглядали у него селяни близше перший раз в житю. В селї станув домок на читальню „Просьвіти“, „Сїч“ і „Крамницю“. Се виключно його заходом. Бо по наших селах все ще треба багато принуки і зелїзного труду, щоби щось приняло ся. Заложив на неужиточнїй убочі сад. Застав в селї тільки підвалини церкви і зорґанїзував збиране датків по цїлій Галичинї. Тільки йому завдячує громада, що будова в бідпім селї дійшла до кінця.

В политичнїй і культурнїй роботї брав скрізь участь, чи се ходило о віче у себе, в повітї, у Львові, чи о довірочні наради, чи о се, щоби його селяни поїхали до українського театру, який власне приїхав до повітового міста. Все старанно, чисто одїтий, все гостинний, любив гарні коні і їздив залюбки верхом. Похорон випав величаво. Кільканайцять сьвящеників відпровадило його до гробівця. Лишив жінку, дві доньки замужні за сьвящеників, чотирох синів — ґімназийного професора Івана, бувшого голову „Сокола-Батька“, відтак при Укр. Сїч. Стрільцях в „Центральній Управі“, банкового урядника Володимира, інжинїра Олександра і Юлїяна, сьвященика. Син Мелетий помер, упавши нещасливо при руханцї, Методий поляг над Сочею.

Тит Решетилович

помер в Київі дня 13. цьвітня 1918 р. в 52-ім році життя. Похоронили його на Байковім кладовищи. Небіщик мав середну осьвіту і служив секретарем староства в Калуши, Горлицях, Косові, Березові і Бохні. Від першої молодости був горячим українським патриотом, членом национально-демократичного сторонництва, членом укр. гал. товариств і передплатником майже усіх українських часописий. Пробуваючи довгі дїта на Мазурщинї — не попав у зневіру і не втратив рівноваги, як багато инших наших братів, а вів і там дім виключно по українски, з родиною говорив все і всюди тільки рідною мовою. Покійного застала війна в Бібрці, де на приказ польської адмїнїстрациї його арештовано разом з двома малолїтними синами, яко небезпечних для Австриї і скованого повезено в знаний нам всїм Талєргоф в Стирії. По 3 місяцях страшних мук його випускають з дїтьми з Талєргофу, бо слїдство виказало, що не було нїякої причини до арештованя. Випущовши на волю, жив у Відні, Львові, а потім переїхав в Київ. Тут в Київі, на донос галицьких москвофілів, в серпнї 1915 р. його знов арештовано, яко небезпечного для Росиї і вивезено на Сибір, де прожив аж до революциї. В маю 1917 р. приїхав до Київа і тут жив аж до смерти. Всї ті арештованя і знущаня в Талєргофї і Сибірі відбили ся тяжко на нїм, і з 52-лїтного чоловіка зробив ся сивенький як голуб дїдусь. В часї десятидневного бомбардованя Київа большевиками він зорґанїзував одиноку на цїлий Київ пекарню. Хоч ґранати падали на и двірє і в дім, де була пекарня, він кроком звідтам не відступив і працював зі всїх сил, щоби хоч в части помогти голодуючому населенню. Багато Галичан-Українців завдячує тільки йому, що тодї не згинули голодовою смертию. Підчас боїв з большевиками післав він свого одинокого ще сина Василя в Українські Сїчові Стрільцї зі словами: „Іди поможи, бо як нї, то я старий піду“.

Осип Кузьмич,

урядник Товариства взаїмних обезпечень „Днїстер“ у Львові, помер 6. сїчня 1918 р. на засланю в Росиї, в містї Вороніжи. Покійний родив ся 11. жовтня 1871 р. з поважаної міщанської родини в Камінцї Струмиловій. Покінчивши ґімназияльні науки в українській ґімназиї у Львові, записав ся на правничий видїл львівського унїверситету. До служби в „Днїстрі“ вступив 1 лютого 1898 р., почім 1 падолиста 1899 р. іменовано його сталим урядником „Дністра“, де в останних роках перед війною займав ся головно орґанїзациєю аґенциї. Поза службою в „Днїстрі“ брав покійний дїяльну участь в громадянськім житю, особливо-ж в рр. 1903—1905 на становищи директора „Народної Канцелярії“ заслужив ся немало для нашої полїтичної орґанїзациї та зарібкової еміґрациї. В червнї 1915 р. вивезли його роспйські власти зі Львова до Орла; по вибуху революциї позволено йому переселити ся до Вороніжа, де був секретарем тамошної „Української Громади“. В покійнім Осипі Кузьмичу стратило товариство „Днїстер“ тай цїла наша громада дуже спосібного робітника.

Омелян Темницький

помер в Одесї 14. серпня 1918 на запаленє легких. Се був один з красних синів України. Родив ся в 1883 р. в Галичинї, в селї Шидлівцях, гусятинського повіту. Осьвічений та енерґійний, він посьвятив себе ще за молоду визволенню робітничої кляси з неволї капіталїзму і все, що тільки

міг, що залежало від нього, робив для орґанїзації та осьвіти українського робітника. Ще молодим хлопцем він бере дїяльну участь в орґанїзації хлїборобських страйків в Галичинї, за що попав ся в тюрму. Скінчивши правничий видїл в університетї (у Львові і Граду), після часового перебуваня у Відні та Берлїні, продовжує свою осьвіту в торговельній академії в Амстердамі, а скінчивши її, кидає звичайну карієру і віддає ся цїлком громадянській роботї в справі орґанїзації укр. соцїяльно-демократичного сторонництва в Галичинї та кооперації. В часї наїзду московської армії на Галичину, Темницького вислано на Сибір, але з початком революції повернув на Україну, оселив ся в Одесї, де й працював у партийних орґанїзаціях, у шкільних закладах, та мало не у всїх громадських орґанізаціях Одеси. Бесїдник з великим темпераментом, енерґійний орґанїзатор та знавець фінансів, він скоро займає одно з перших місць поміж українськими дїячами в Одесї. Яко комісар фінансів, голова позашкільної осьвіти, голова одеського комітету соцїяльно-демократичного сторонництва та товарищ голови одеської міської ради, він увесь віддавав себе громадянській працї. Яко співробітник ґазет, партийний робітник, бесїдник, що часто держав відчити, Темницький здобув собі пошану в широких народних масах.

Антін Ляхоцький.

Дня 24. цьвітня 1918 р. на 65-ім році свого житя помер в Льозаннї, в Швайцарії, Антін Михайлович Ляхоцький, ширше відомий під прозвиском „Кузьма“. Звичайна, але глибоко чесна людина, київський дрібний урядовець, далекий від усякої політики, за тяжких часів жорстокої реакції другої половини 70-их рр. він був примушений втїкати за кордон. Там, в Женеві, він скоро став своїм чоловіком в тїснім еміґрантськім Кружку, а майже кождий рядок женевських видань Драгоманова — дїло рук сього скромного робітника на користь далекої батьківщини. За друкарською „каштою“ провів він майже весь свій вік, допомагаючи М. Драманову в його роботї. До кінця днїв його зістав ся він його вірним помічником та другом-людиною, що „до останних днїв своїх сьвято берегла спадщину, що остала ся після його покійного батька в Женеві“ — як писав син М. П. Драгоманова в листї до редакції „Нової Ради“ в Київі. Все житє рвав ся він на Вкраїну, та так і помер на чужинї, не здїйснивши своїх бажань. Покійний покинув у Швайцарії сїмю, як здаєть ся, без жадних материяльних засобів до житя, і тому найкрасшим пошанованєм його памяти було би піддержанє його родини.

Замітка редакції: Посмертні згадки, які з ріжних причин не могли бути тепер поміщені, будуть видруковані в календарі на р. 1921.

ЗМІСТ:

О. Олесь: Воскресла, воскресла (поез.) 1
о. др. Гавриїл Костельник: Незвичайна доля (опов.) 2
Уляна Кравченко: Молитва (поез.) 28
Наталія з Озаркевичів Кобринська: Калїка (опов.) 29
Грицько Трух: Стрілецьким шляхом на Вкраїну (поез.) . . . 41
Вячеслав Лащенко: Жовто-сині прапори (поез.) 41
Др. Володимир Бірчак: Ростислав Берладничич (опов.) . . . 42
Володимир Тимочко: Терне (поез.) 56
о Антін Радомський: На ріках вавилонських (нарис) 56
о. Др. Гавриїл Костельник: Поезиї 61
О. Галичиака: Наші люди (картина) 63
Др. Володимир Гершович: Про переможця, що всїх побідить (нарис) . 71
Володимир Тимочко: Казка про незабудьку (поез.) 73
Др. Володимир Охримович: Зі Львова на Анґару (спомини) . . . 73
Іван Карпович: Спомини з Красноярська 91
Олександер Барвінський: Змаганя України до державної самостійности 99
Др. Ярослав Гординський: Україна й Московщина 120
о. др. Гавриїл Костельник: Бачванські Українці 134
Др. Осип Назарук: Будова незнищимого фундаменту. 137
Микола Голубець: Сучасне малярство Наддніпрянської України . . 144
М. Возняк: Любов до Рідного Краю в новій укр. поезиї . . . 161
С. Р.: Українська земля. (Її межі і скількість населеня.) . . . 174
М. Возняк: Відложений ювилей 50-лїтної дїяльности Т-ва „Просьвіта“ 185
Д. Долинський: Крик житя (Боротьба Українського Народу за волю і незалежність) 190
Др. Кубаля-Яцків: Раї і загалада Брацлавщини 296
Н. В.: Українська Республиканська Капеля 304
Ф. Ф.: Ювилей „Днїстра“ 307

Народний Помяник:

Вол. Дорошенко: Іван Нечуй-Левицький 313
Олександер Барвінський: Др. Іван Пулюй 316
Др. Кирило Студинський: Юлїян Недзвєдзкий 320
Олександер Барвінський: Володислав Федорович 322
Ф. Федорців: Евген Олесницький 328
Б. Данчицький: Полк. Дмитро Вітовський 333
О. Макарушка: Іван Чапельський 336
Іван Брик: о. Теодозий Лежогубський 338
Ф. Ф.: Іван Левинський 341
Ст. Чарнецький: Остап Нижанковський 343
Др. Ярослав Левицький: о. Евген Гузар 345
Григорий Кузьма 346
Федір Вовк 349
Іван Степенко 351
Людмила Драгоманова 353
Сильвестер Яричевський 354
Михайло Орловський 354
Др. Андрій Кос 355
Др. Володимир Білинський 356
о. Микола Боберський 357
Тит Решетилович 358
Осип Кузьмич 358
Омелян Темницький 358
Антін Ляхоцький 359

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 033764199